

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАРДЫҢ
ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Международная научно-практическая конференция

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ
И СОЦИАЛЬНЫХ НАУК**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК
ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары
2019 жылғы 6 желтоқсан

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ И
СОЦИАЛЬНЫХ НАУК**

Материалы международной научно-практической конференции
6 декабря 2019 года

НҰР-СҰЛТАН, 2019

УДК 008
ББК 72.3
Г94

Редакция алқасы: А.Қ. Құсайынов, А.Ж. Исмаилов, Қ.Ә. Ахметов, С.С. Оспанов,
Редакционная коллегия: Я.Н. Оспанова, Қ.А. Мамаділ, Б.С. Сәрсекеев,
Л.Н. Дәуренбекова, Қ.Ә. Әбішев, Г.Д. Тажбенова,
Л.В. Волкова, А.Т. Аязбаева, А.С. Сыздыкова

Г94 Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Жалпы редакциясын басқарған А.Қ. Құсайынов. – Нұр-Сұлтан: Еуразия гуманитарлық институты, 2019. – 370 б. // **Современные проблемы гуманитарных и социальных наук:** Материалы международной научно-практической конференции / Под общей редакцией А.К. Кусаинова. – Нур-Султан: Евразийский гуманитарный институт, 2019. – 370 с.

ISBN 978-601-7962-59-3

Бұл басылымда «Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысушылардың баяндамалары жарияланды. Оларда педагогика және психология, тарих, әлеуметтану, философия, әлеуметтік жұмыс, экология, валеология, қазақ және орыс филологиясы, шетел филологиясы және аударма ісі, экономика, қаржы және құқықтану саласындағы ғылыми зерттеулердің нәтижелері баяндалды.

В настоящем издании опубликованы доклады участников международной научно-практической конференции «Современные проблемы гуманитарных и социальных наук», в которых нашли отражение результаты научных исследований и достижения практической деятельности в сферах педагогики и психологии, истории, социологии, философии, социальной работы, экологии, валеологии, казахской и русской филологии, иностранной филологии и переводческого дела, экономики, финансов и права.

ISBN 978-601-7962-59-3

**УДК 008
ББК 72.3**

© Еуразия гуманитарлық институты, 2019
Евразийский гуманитарный институт, 2019
© «ҰҒТАО» АҚ Нұр-Сұлтан қ-ғы филиалы, 2019
Филиал АО «НЦНТИ» в г. Нур-Султан, 2019

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

*Құсайынов А.Қ.
тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик
Еуразия гуманитарлық институтының ректоры
Нұр-Сұлтан қ., (Қазақстан)*

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

ҚҰРМЕТТІ КОНФЕРЕНЦИЯҒА ҚАТЫСУШЫ ҚОНАҚТАР МЕН ӘРІПТЕСТЕР!

Еуразия гуманитарлық институтында жыл сайын дәстүрлі түрде өткізіліп келе жатқан «Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қош келдіңіздер! Осы ғылыми шара аясында Сіздер Тәуелсіз Қазақстанның интеллектуалдық, мәдени, экономикалық, заңнамалық т.б. маңызды сапалар жағынан өсіп-өркендеуіне, заманауи жаңғыруына айтарлықтай ықпал ететін көкейкесті мәселелер жөніндегі зерттеулеріңізден туындайтын ғылыми-тәжірибелік ой-пікірлеріңізді ортаға салып, тиімді әрі нақты жетістіктеріңізді бөлісесіздер деп ойлаймын.

Құрметті зиялы қауым! Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Қазақстан халқына арнаған «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» (2019 жылғы 2 қыркүйек) атты жолдауында білім беру сапасын жақсарту мәселесіне арнайы тоқталып, айқын міндеттер қойып, нақты тапсырмалар берді. Бүгінде еліміздің жоғары оқу орындарының қатарында Еуразия гуманитарлық институты да заманауи талаптарды орындаудың аса маңызды нәтижесі – нарыққа қажетті сапалы мамандар даярлау деп біледі. Қазірдің өзінде біз әлемдік білім мен ғылым кеңістігінің даңғыл жолында келеміз. Түлектерімізге деген нарықтағы бәсекелестік те жылдан-жылға күрделене, салмақтана түсуде. Әсіресе жаңа мазмұнды, сапалы білім беру бағдарламаларын әзірлеуде жоғары сапаға қол жеткізе алдық. Бірқатар шетелдік ЖОО-лармен серіктестік, өзара ықпалдастық, ынтымақтастық қатынастар орнаттық. Ішкі және сыртқы академиялық ұтқырлық бағдарламалары ойдағыдай жүзеге асырылып келеді. ЕАГИ-дің жұмыс берушілермен, өндіріс орындарымен өзара ынтымақтастық деңгейі жоғарылады. Елорда мектептерінде, банктерде, т.б. мекемелерде институт кафедраларының филиалдары нәтижелі жұмыс істеп жатыр. Біздің түлектеріміздің жұмыспен қамтылуы талапқа сай деуге болады. Студенттеріміздің қатарында ҚР Президенті стипендиясының иегерлері, республикалық ғылыми, олимпиадалық, спорттық т.б. байқаулар мен жарыстардың жүлдегерлері бар. Инклюзивті білім беру, қашықтықтан білім беру технологиясы, антиплагиат жүйесі, ақпараттық қамтамасыз ету т.б. қалыпты жүзеге асырылуда. Деструктивті діни ағымдарға қарсы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шаралар, сондай-ақ білім алушылар мен оқытушылар корпусын ізгілендіру шаралары жүйелі әрі нәтижелі жүргізіледі. Студенттеріміздің әлеуметтік мұқтаждықтары барынша жедел әрі дер кезінде шешімін табады.

Құрметті конференцияға қатысушылар! Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты концептуалды мақаласындағы, «Рухани жаңғыру» жалпыұлттық бағдарламасындағы стратегиялық бағыттарда межеленген өзекті проблемаларды да бүгін сіздер жан-жақты талқылап, салмақты ұсынымдар береді деп сенемін. Осы реттегі ғылыми және практикалық ізденістеріңізге жетістіктер тілеймін!

Ортақ Отанымыздың білімі мен ғылымын өркендетудегі еңбектеріңіз тың жаңалықтармен еселене, еңселене берсін!

Шадиева Н.Х.

*қазақ және орыс филологиясы кафедрасының
доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)*

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ЛАТЫН ӘЛІПБИІ

Рухани жаңғыру – бұл төл әдебиетімізді, мәдениетімізді жаңғырту, ұлттық сананы ояту. Жаңғыру – жазудан басталады. Жазу – белгілі бір әріптердің жиынтығы ғана емес, ұлттың өзіндік болмысын танытатын таңбалар жүйесі, сол ұлттың тарихы, мәдениетінің таңбаланған жәдігері. Әр халықтың рухани, мәдени өсуін, ғылымы мен білімінің, барлық саладағы даму деңгейін көрсететін маңызы зор әлеуметтік-мәдени құбылыс. Жазу арқылы өткен мен бүгінгі және болашақ өміріміз жалғастық табады. Ол – ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін алтын көпір. Ал жазудың өзгертілуі сол халықтың қоғамдық өмірінің барлық саласына, рухани әлемі мен мәдени деңгейіне, тіпті, әлеуметтік психологиясына әсер етеді. Жазу болған жерде тарих бар. Білім жүйелі болады, ғылым сапалы болады, рухани қазына жинақы болады. Ғылымның дамуы да жазумен тікелей байланысты, сондықтан сөйлеу мен жазу қатынасының басты анықтағышы да, ойлаудың таразыланып, ортақ игілікке айналуының да басты әрі негізгі көрсеткіші – жазу. Елдің, ұлттың тарихы таразыланғанда, рухани мәдениетінің парқы мен нарқы зерделенгенде, жазудың қадірі арта түседі.

Қазақ жазуы тым тереңнен тамыр тартады.

VI-VII ғасырлар – ерте орта ғасыр кезеңі. Бұл уақытта ғылымға «Орхон-Енисей жазулары» деген атаумен танылған көне түркілердің руникалық жазуы пайда болып, қолданылды. Бұл адамзат тарихындағы ең көне әліпбилердің бірі ретінде белгілі.

V-XV ғасырларда түркі тілі Еуразия құрлығының аса ауқымды бөлігінде ұлтаралық қатынас тілі болды. Мәселен, Алтын Орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылып келді. Халқымыз Ислам дінін қабылдаған соң руникалық жазулар біртіндеп ысырылып, араб тілі мен араб әліпбиі тарала бастады.

1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады. Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін кириллицаға ауыстырылды.

1940 жылғы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды. Қазақ жазуы кирилл жазуына көшті.

Қазір қазақ жазуының жаңа тарихы басталды. Әліпбиге реформа жасау үрдісі жүріп жатыр. 2017 жылдың 9 қазанында қазақ әліпбиін латын әліпбиіне көшіру жобасы ұсынылды. 2017 жылы қазақ тілінің жаңа латын әліпбиі 26 қазанда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен бекітілді. 2017 жылдың 26 қазанында бұл алфавит ресми түрде мақұлданды. 2018 жылғы 19 ақпанда осы қаулыға түзетулер енгізілді. 2017-2025 жылдары жаңа әліпбиге көшу жоспарлануда. Осылайша, қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келді.

Ұлт көшбасшысы – Елбасы 2017 жылы сәуір айында жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жаңа қазақ әліпбиіне кезең-кезеңімен көшу бойынша нақты шешімдерін көрсетіп, латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиінің біртұтас стандартты үлгісін әзірлеуді тапсырды. Содан кейін тілтанушы ғалымдар мен IT мамандарының арасында жаңа қазақ әліпбиінің бірқатар жобалары әзірленді. Нәтижесінде Елбасына жаңа әліпбидің үш нұсқасы ұсынылды.

2017 жылы қыркүйек айында әзірленген алғашқы әліпбиде қазақ тілінің төл дыбыстары диграф таңбалармен берілді.

Диграфты таңбалар: *æ – ə, oe – ø, gh – g, ng – ŋ, ch – č, sh – ŝ, zh – ž*.

Диграфпен таңбаланған сөздер: *жәдігөй* (7 таңба) – *zhaedigoej* (10 таңба), *жәшік* (5 таңба) – *zhaeshik* (8 таңба), *жаңғақ* (6 таңба) – *zhangghaq* (9 таңба), *мүшәйра* (8 таңба) – *mueshaejra* (10 таңба).

2017 жылы 27 қазанда әзірленген келесі әліпбиде қазақтың төл дыбыстары апострофпен таңбаланды.

Апострофты таңбалар: *a', o', i', y', u', g', n', s', c'*.

Апострофты таңбалар арқылы әзірленген әліпби QWERTY-пернетақтасының 26 әрпіне бейімделген болатын. Тілтанушылар апострофтардың көзшаламға және қолдағдыға қолайсыздығы жайында мақалалар жариялап, дәйекті пікірлерін білдірді. Қазақ тілі өзінің тұрпаты жағынан агглютинативті тілдерге жатады, яғни түбір сөзге жұрнақтар мен жалғаулар үндесіміне сәйкес жалғанады. Апостроф белгілері әріптер арасында босаралық қалдырып, тұтас мәтінді екі есеге ұзартып, мәтінді теру мен оқу барысында белгілі бір қиындықтар тудырды. Мысалы:

S'oq ag'as'; qon'yr ai'y'; s'an'sorg'ys'; ko'zboi'ay's'ylyq; jaso'spirim; M.A'y'ezov atyndag'y A'debi'et ja'ne O'ner i'nsti'ty'ty.

Жалпы қазақ тілінің төл дыбыстарын алмастырған диграфтар мен апострофтар жазудың үнемділігіне қайшы келді және қазақ әліпбиінің ұлттық ерекшелігін көрсетпеді. Осылайша бұл жоба қайта түзетуге жіберілді.

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары ұлттық әліпбидің негізгі критерийлерін белгіледі:

- «бір дыбыс – бір таңба» ұстанымына орай әрбір таңбаның бір ғана оқылым үлгісі болуы қажет;

- диакритикалық таңбалар да мейлінше аз болуы қажет және олар қазақ тілінің фонологиялық жүйесін толық көрсетуі керек;

- әліпбиде диграфтар, триграфтар болмауы керек, себебі олар жазуды үнемдеу принципіне қарсы шығады;

- латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің ұлттық бейнесі болуы керек;

- латын графикасына негізделген әліпби жаңа сөздерді, мәтіндерді оңай оқуға, жазуға, ұғуға ыңғайлы болуы тиіс [2. 9].

2018 жылы 20 ақпанда жаңа қазақ әліпбиінің нақты нұсқасы бекітілді. Бұл әліпбиде диакритикалық акут белгілері пайдаланылды: *á(ə), ó(ø), ú(ү), ġ(ғ), ħ(һ), ý (у)* және екі диграф *sh (ш), ch (ч)*.

Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру – қоғамдық санаға қозғау салған рухани жаңғыру идеясымен ұштасып жатқан тарихи шешім. Елбасы өз сөзін ұлттық санадан бастайды. Ұлттық санасы жоқ адамнан ұлтына жақсылық күту қиын. Елбасы былай дейді: «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [1]. Ұлттық санаға, ең алдымен, әсер ететін күш – ана тілі. Тілімізді реформалау ұлттық сананы жаңа деңгейге көтеретін қадам. Осыған байланысты ол саяси болғандықтан, елбасы бұл мәселені көтеріп, халық талқысына ұсынады. Елбасы өз мақаласында былай деп жазады: «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек» [1]. Латын әліпбиіне көшу мәселесінің айтылып келе жатқанына біраз уақыт болғанымен, бұл мәселе төңірегінде дау мен талас-пікір көп. Бұл мәселе – тілші-

ғалымдар тарапынан ғана емес, басқа да сала адамдарын толғандырып, қолдарына қалам алғызып отырған көкейтесті мәселе.

Біздің заманымыз – модернизация, инновация, цифровизация заманы. Дәл осы заманда латын графикасы арқылы глобалды коммуникацияға кіруге болады және латын жазуына көшкенде еліміздің бәсекелестігі артады, соның нәтижесінде халықаралық дәрежеге шығуына мүмкіндік тудырады.

Жаңа әліпби табысты өзгерістер алып келетіні, оның артықшылығын қоғам түсініп келеді. Шетелдегі (Еуропада, Азияда, Америкада) отандастарымыз көбісі кирилл графикасын білмейді, бір-бірімен халықаралық жазуды пайдаланады. Халықаралық жазу латын графикасына негізделген. Түркі тілдес елдердің көбісі латын графикасын пайдаланады. Латын әрпіне көшу – түбі бір, тарихы ортақ түркі халықтарымен жақындастыра түсетіні баспа беттерінде дәлелденіп те жүр. Латын әліпбиі әлеми деңгейде басым болып отыр, сондықтан латынға деген мұқтаждық бар. Алайда латын әліпбиіне көшудің ең басты себебі, көпшілік назарынан сырт қалып барады. Басты себеп осы сәтті пайдаланып, «кирилл» жазуына реформа жасау керек. Әрбір елдің өз жазуына реформа жасап алатыны әлеми тәжірибеде бар. Бізге де осы сәт келді. Өйткені қазіргі қолданыста жүрген әліпби ұлттық әліпби емес. «Өйткені бүгінгі кирилл әліпбиіміз қазақтың әліпбиі емес, «қазақ-орыс», тіптен турасын айту керек, «орыс-қазақ» әліпбиі. Өкінішке орай, орыс тілді фонетистеріміз сол «орыс-қазақ» әліпбиінің үлгісімен латынға көшуді ұсынып қиянат жасап отыр», - дейді ғалым Ә. Жүнісбек [3.6].

Еліміз 2025 жылы латын әліпбиін қолдануды бастап кетуі тиіс. Бірақ оған дейін де кезең-кезеңімен атқарылатын шаралар жетерлік. Өйткені бүтіндей бір мемлекетті бір әліпбиден басқа әліпбиге ауыстыра салу оңай жұмыс емес. Бұл – қоғамдық сауаттылықты қамти отырып атқарылатын үлкен шаруа. Әріп жазуы арқылы тарихи таным сақталады. Елбасы тұжырымында айтылғандай, басты шарт – ұлттық кодты сақтай білуге бағытталуы қажет, яғни қазақтың өзінің сөйлеу үлгісіне біршама сәйкес келетін әріптерді таңдай білуіміз, өзіміздің ұлттық кодты сақтауға, дамытуға қызмет етуіміз қажет. Ұлттық код – ең алдымен, тілде, сосын дәстүріміз бен салтымызды, мінезімізді айқындайтын ділде, ұлттық мәдениетте. Ұлттық кодымызда ізгілік, адалдық, перзенттік инабаттылық, адамгершілік, парыз, этикет, ақыл-парасаттылық кеңінен өрістеген, молынан қамтылған. Сыйластық пен ізгілік, ізеттілік пен имандылық қазір этикетке айналған тұста, осы ұлттық кодты дамыта отырып, рухани мәдениетімізді жаңғыртуымыз қажет. Тіл арқылы сақталған ұлттық кодты жаңғырта дамытудың бір жолы – жаңа әліпби негізінде емле-ережелерді төл тіліміздің заңдылығы негізінде қайта жаңартып, сөйлеу тіліміздің гармониялық жүйесін қайта орнықтыру болса керек.

Қазақ жазуын латыннегізді ұлттық әліпбиге көшіру арқылы түбегейлі реформалаудың маңызды кезеңі жаңа емле ережелерін анықтау болып табылады. Бүгінде Қазақстан Республикасы Үкіметі бекіткен реформаны жүзеге асырудың кезеңдік жоспарына сәйкес латын графикалы әліпби бойынша жазу-сызудың орфографиялық ережелерінің ғылыми-теориялық негіздері Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандары тарапынан зерттеліп жатыр. Ғылыми ізденістер бойынша жаңа емле ережелерінің тұжырымдамасының жобасы да әзірленді.

Жазу-сызу – біздің түп негізі бар рухани дүниеміз. Жазуға реформа жасау – бұл қағаз бетіне түскен барлық мұраларымызды жаңа әліпби, жаңа емле бойынша қайта жазып шығумен тең. Демек, кирилл қарпімен жазылған еңбектер қайта жаңғырады деген сөз. Алдағы уақытта емле ережелерінің негізінде орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктер, анықтағыштар осы ережелерге сәйкес құрастырылады. Сол кезде, басы ашылмай жатқан тіл мәселелері де бірізділікке түсіп, тұрақталады деген ойдамыз.

Әліпби ауыстыруды былай қойғанда, қазақ жазуын бір саралап, пысықтап алатын мезгіл жеткендігін көпшілік, оның ішінде тіл мамандары, біліп те, түсініп те отыр. Ендеше бұл бағыттағы шараны тек әліпби ауыстыру деп қарамай, кең қамтып, жазу реформасына айналдыру қажет. Сондықтан әңгімені тек әліпби ауыстыру төңірегінде ғана қалдырмай

немесе бір таңбаны екінші таңбаға қалай ауыстырамыз дегенге ғана саймай, жазу төңірегіндегі өзге де мәселелерді қамтып отыру керек болады.

Жаңа әліпбиге көшу жолында мынадай мәселелер негізге алынғаны дұрыс:

Бұрыннан тілімізде игеріліп, қалыптасқан шеттілдік сөздер айтылуы бойынша жазылса: *taýar, nómir, poshta, kástóm, pálte, poiyz, siez.*

Айтылуы қазірге дейін қалыптасқан ауызша коммуникацияда орыс тілінің орфоэпиялық заңдылықтарына сәйкес *компьютер, канцерт, камитет*, сөздерінің айтылуы қазақ тілінің заңдылықтарына қарай дыбысталуына өзгерсе: *компьютер, концерт, комитет.*

Жазуды латын графикасына көшіру қоғам өміріне ерекше рухани серпіліс бермегі айқын. Бұл тұрғыда, ең басты міндеттердің бірі – орфографиялық олқылықтарды түзеп, ала-құлалықты біріздендіру. Осы орайда, күнделікті өмірде көп кездесетін, ресми іс-қағаздарда кездесетін, орфографиялық сөздікте дұрыс жазылуы көрсетілсе де, қоғамда, ақпарат құралдарда, баспа беттерінде кейбір сөздердің жазылуында ала-құлалық кездеседі. Мысалы, ҚР Мемлекеттік терминология комиссиясының мақұлдауымен 2007 жылы басылған Орфографиялық сөздікте «қолхат», «сенімхат», «алғысхат» сөздері бірге жазылу көрсетілген. Осындағы «алғысхат» сөзі әлі күнге дейін барлық жерде бөлек жазылып жүр. Ал «рақмет», «дастарқан», «рақат» сөздері ше?! Бұл сөздер де әлі күнге дейін екі түрлі нұсқада қолданылып жүр. Дегенмен көп адамдар «рахмет», «дастархан», «рахат» деп жазады.

Сонымен бірге «шақыру хат», «шақырухат», «шақыру хаты», «шақыру қағаз», «шақыру қағазы», «құттықтаухат» (орф. сөздікте осы нұсқа берілген), «құттықтау хаты» деген нұсқаларда әрқилы жазылып жүр. «Іссапар», «ісқағаз» сөздері қосылып, «іс-шара», «іс-әрекет» сөздері қосарланып жазылады. Бұл сөздердің морфологиялық құрамы ұқсас, жасалу жолдары бірдей, бірақ жазылуы әртүрлі. Осыларды біріздендіру құба-құп болар еді.

«Қонақүй» сөзі – қалада ең көп кездесетін сөз. Бұл сөздің бірігіп жазылуы барлық жылдардағы орфографиялық сөздікте берілген. Тек оны ескеріп жатқан халық жоқ. Бұл сөз қонақүйлердің маңдайшаларында да, баспа беттерінде де бөлек жазылып жүр.

«Мекенжай» сөзінің тіпті үш түрлі нұсқасы кездеседі: «мекен-жай», «мекенжай», «мекен жай». Орфографиялық сөздікте бірігіп жазылуы көрсетілген.

Сөздікте «Ауылшаруашылық», «теміржол» деп бірге жазуды берген, бірақ тиісті министрлік пен компанияның сайттары мен бланкілерінде бұл сөздер «Ауыл шаруашылығы министрлігі», «Қазақстан темір жолы» деп бөлек жазылып жүр. Мұндай мысалды көп келтіруге болады. Бұдан Латын әліпбиіне көшу аталмыш проблеманың да оңтайлы шешілуіне ықпал етеді. Сондықтан рухани жаңғыруды жазудан бастау – ең игі іс. Тіліміздегі орыс тілінен және орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген сөздерді тілімізге икемдеп жазу қалыптасады. Әрі жалпы қоғамда сауатты жазуға бетбұрыс жасалады. Латын графикалы әліпбиге көшу керек және Ә. Жүнісбек айтқандай, сауат ашып көшу керек. Бұл үдеріс – саяси реформа.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // «Егемен Қазақстан» газеті, 2017 ж. 12 сәуір
2. Жаңа емле. Оқу-әдістемелік құрал. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 117 б.
3. Латын әліпбиіне көшу: ғылыми-тәжірибелік негіздер, даму процесі және басты мәселелер. – Астана: «Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, 2018. – 280 б.

Забудская Я.Л.
кандидат филологических наук,
доцент кафедры классической литературы
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова
г. Москва (Россия)

АНТИЧНОСТЬ И СОВРЕМЕННАЯ КУЛЬТУРА: ЛИТЕРАТУРА И КИНО

На разных этапах истории европейской культуры то один, то другой эпизод античной мифологии обретает вдруг востребованность и множество интерпретаций; изучение причин такой актуальности – вопрос интересный и сложный одновременно. Сюжет об Эдипе – это повод для актуального политического намека и бесконечных размышлений о роли судьбы; сюжет об Орфее – это символ смерти и бессмертия художника; сюжет об Атридах – пример мести и возмездия; Троянский поход – изображение ужасов войны; впрочем, интерпретация любого сюжета и персонажа может быть перевернута с ног на голову уже со времен Шекспира, высмеявшего Гектора в угоду малоизвестному античности Троилю и представившего Терсита циничным мудрецом.

Начиная с XX в. как «высокой», так и массовой культуре свойственно функциональное изменение мифа, дающее возможность для бесконечной художественной игры, аналогий и параллелей, ожидаемых и неожиданных. Главная ценность рецепции античного наследия в современной культуре – это не знание сюжета как такового (хотя с упадком образования мы можем вернуться и к этому, то есть, в сущности, к Средним векам), а игра с сюжетом, наполнение античных сюжетов современным звучанием, актуальными темами, т.е. ценность эвристическая.

Античный сюжет в любом варианте его использования (современная подача древнего мифа, как «Адская машина» Жана Кокто (1934 г.) или «Смерть Пифии» Фридриха Дюрренматта (1976 г.), или перенесения действия в наши дни, как «Траур – участь Электры» Юджина О’Нила (1931 г.), «Орфей спускается в ад» Теннесси Уильямса (1957 г.), «Кентавр» Джона Апдайка (1963 г.)) – это усложненность символики, смысловая многослойность. Часто главным средством в интерпретации становится ирония, но не обязательно: в «Благоволительницах» Джона Литтелла (2006 г.), тяжелой во всех смыслах (объем, стиль, сюжет) книге, античные реминисценции, несмотря на обманную очевидность поэтики заглавия, проступают почти незаметно, неожиданно проявляясь в финале и показывая, что у художественной рецепции уже казалось бы исчерпавших себя сюжетов еще остались новые пути. В конце концов, изучение античности становится и сюжетом *per se*, например в «Волхве» (1965 г.) когда-то модного Фаулза или «Тайной истории» (1992 г.) модной сейчас Донны Тартт.

Особым образом все это отразилось в начале XX в. в новом жанре, давшем новую жизнь античным сюжетам – кино. Существование оказалось взаимовыгодным: благодаря кино античные сюжеты нашли путь к широкой публике, незнакомой с греческой и римской литературой; кино, в свою очередь, благодаря античным сюжетам обретало культурную значимость. Использование античных имен и сюжетов сразу придавало глубину даже самому легкомысленному сюжету (например, немой фильм 1917 г. «Рабыня Фидия»). Возможно, что именно появление кинематографа (новой формы дискурса, соединившей визуальный ряд и текст) повлияло на изменение восприятия античных сюжетов – ведь у истоков новой «мифологической» драмы стоит такая фигура, как Жан Кокто, воплотивший именно этот принцип рецепции (античность как современность) не только в литературе («Адская машина»), но и в театре («Антигона», «Царь Эдип») и в кино («Орфей», «Завещание Орфея»): античный сюжет, как никакой другой, подходил для его метода «ирреального реализма».

При этом именно благодаря кино античность из элитарного знания превращается в элемент массовой культуры. Пример этому – особый жанр, пеплум, сложившийся уже в

немом кино, расцветший пышным цветом на рубеже 50-60-х гг. XX в. и заново родившийся уже в XXI благодаря успеху «Гладиатора» (2000 г.). Пеплум (он же жанр *Sword and Sandal* «меча и сандалии») – историческое кино, предлагающее зрителю красивые одежды и пейзажи, зрелищные бои, актеров со сверкающими мускулами и актрис с эффектными прическами и макияжем, наконец, благополучный финал. Впрочем, жесткие рамки жанра не мешали некоторым создателям усложнить свое повествование, тем более что античные сюжеты, как мы помним, вполне могут способствовать раскрытию современных проблем.

Примером сложной связи античности и современности может послужить история Спартака: описанная Аппианом и Плутархом (современники-римляне не спешили увековечивать этот позорный для Рима сюжет) история была слишком пугающей для сотрясаемой буржуазными революциями Европы (показательно, что классицистическая 5-актная драма «Спартак» Бернара Сорэна была поставлена в Париже в 1760-м году [1: 40]), зато оказалась востребованной в XIX в.: как воплощающая идеи революционной борьбы марксистами, как символ объединения и свободы Италии – гарибальдистами. Интересно, что популярный в Советском Союзе «Спартак» Джованьоли был написан в интересах как раз вторых, то есть гарибальдистов, и призван был служить национальной идее, а вовсе не революционной. В 1913 году Джованни Видали снял одноименный фильм все с той же целью – поднятие итальянского патриотизма: соединение этой цели с жесткими жанровыми рамками раннего немого кино (и благополучный финал к удовольствию зрителей) позволили создать, можно сказать, параллельную реальность, в которой Спартак выступает как триумфатор и объединитель Италии[1: 41].

Влияние интеллектуального кино на жанр массовой культуры иллюстрирует продолжение кинематографической судьбы Спартака – фильм Кубрика с Керком Дугласом и Лоуренсом Ольше в роли Красса, снятый, впрочем, не по роману Джованьоли, а по новелле Говарда Фаста. Фильм с невероятным для тех времен бюджетом и спецэффектами, один из ярчайших примеров пеплума, оказался еще и политическим высказыванием против маккартизма и за права афроамериканцев (что сделало его пеплумом «интеллектуальным»).

Главный вывод о разделении сюжетов на пеплум и артхаус достаточно очевиден. В пеплуме объектом изображения становятся события военной истории («Триста спартанцев», «Спартак») или биографии знаменитых людей (мифологических или исторических – Геракл, Александр, Цезарь, Клеопатра [2: 56]). Источниками при этом могут выступать свидетельства античных историков и корпусы мифов, но не обязательно: для фильма «Триста» Зака Снайдера и мидквела Мурро «Триста спартанцев: расцвет империи» основой послужили комиксы [2: 57] – видимо, потому попытка придать сюжету трагический драматизм [2: 58] выглядит искусственной. Интеллектуальное кино предпочитает литературные сюжеты, прежде всего трагедию – это и «Эдип» (1967 г.) и «Медея» (1969) Пазолини, «Медея» Ларса фон Триера (1988), «Ифигения» М. Какоянниса (1977 г.) и «Электра, любовь моя» Миклоша Янчо (1974) и т.д. Подобное разделение, разумеется, не является строгим – пеплум базируется и на литературных, эпических сюжетах («Троянская война» (1961 г.), «Гнев Ахилла» (1962 г.), «Легенда об Энее» (1962 г.), «Троя» (2004 г.)), но эпос своими формами соответствует пеплуму более, чем любой другой жанр античной литературы. Однако в целом наличие литературного источника способствует и усложнению киноязыка: например, судьба Одиссея предстает нам и в классическом пеплуме, и версиях авторского кино («Странствия Одиссея» Марио Камерини (1954 г.), «Одиссея» Франко Росси (1968 г.), одна из немногих настоящих экранизаций поэмы [3: 134], вольные интерпретации Тео Ангелопулоса «Взгляд Одиссея» (1995 г.) и братьев Коэнов «О, где же ты, брат?» (2000 г.)).

Одновременно примером и исключением, подтверждающим правило, является история Кориолана. Формально исторический (приведенный Титом Ливием, Дионисием Галикарнасским и Плутархом), этот сюжет относится скорее к области римской

мифологии времен изгнания царей и становится по-настоящему драматическим только у Шекспира (с опорой на Плутарха). Амбивалентность морально-этической наполненности сюжета (герой, но ненавистник народа; предатель, но спаситель; воин, уступивший женским слезам) дала возможность для предельно контрастных интерпретаций: это и артхаус (существующий только в одном экземпляре фильм-загадка Жана Кокто (1947 г.), *chef d'oeuvre inconnu*), и классический пеплум с положительным героем, играющим мускулами (*Coriolano: eroe senza patria* Джорджо Феррони 1964 г.), и вполне современный блокбастер с политической подоплекой («Кориолан» Рэйфа Файнса 2011 г.), кинематографический перевод античной эстетики на современный киноязык [4].

Показательно, в кинематографических версиях античных сюжетов мы очень редко имеем дело с экранизациями: в качестве примера можно привести уже упомянутую «Одиссею» Франко Росси (1968 г.), и повторную экранизацию Андрея Кончаловского (1997 г.), «Электру» (1962), «Троянок» (1971) и «Ифигению» (1977) Михалиса Кокоянниса, «Эдипа» Тайрона Гатри (1957 г.) и Питера Сэвилла (1967 г.). Попытки буквального следования духу и букве в фильмах Гатри и Сэвилла (первый – это фильм-спектакль в тяжелых костюмах, масках и с нарочитой игрой, второй сочетает стилистику пеплума с текстом Софокла) не имели успеха ни у зрителей, ни у критиков. Гораздо больший успех имели «реалистичные» (и тем самым удаленные от настоящей античной стилистики) экранизации Кокоянниса [1: 72]. Получается, что киноадаптация античного материала по определению предполагает сильное преобразование источника.

Даты фильмов говорят сами за себя – очевидно, что всплеск интереса авторского, серьезного кино последовал за расцветом пеплума и представлял собой попытку вернуть античность из области массовой культуры в более привычную для европейской традиции область культуры элитарной. Однако неудачи «прямых» экранизаций показали, что это не так просто – буквальное воспроизведение античного сюжета на экране делает его неестественным. Более продуктивным оказался путь «осовременивания» в костюмах ли, в стиле, в проблематике. В истории кино ушло несколько десятилетий на осознание того, на что европейской литературе понадобилось несколько столетий: античность ценна не как цель и образец, а как средство познания современности. При всем разнообразии форм трансформации античности в современной культуре главным становится выявление универсальных парадигм человеческого существования, т.е. – в противоположность предыдущим векам – художественным принципом для привлечения античных сюжетов и форм является не ограничение исторических и временных параметров, а возможность выйти за рамки любых конкретных параметров. В сочетании с востребованностью в массовой культуре это формирует новую, социокультурную форму рецепции античности наряду с традиционной эстетической.

Литература

1. Hardwick L. *Reception Studies: Greece and Rome*. Cambridge University Press, 2003.
2. Теперик Т.Ф. Рецепция античности в кинематографе: три версии о 300 спартанцах // *Acta eruditorum*. Вып. 29. Спб, 2018. С. 56-60
3. Мильдон В.П. *Другой Лаокоон или о границах кино и литературы*. М.: 2007.
4. Забудская Я.Л. Поэтика контраста: киноверсии судьбы Кориолана // *Acta eruditorum*. Вып. 29. Спб, 2018. С. 61-64.

Касимов А.А.
доктор юридических наук,
Судья Верховного Суда Республики Казахстан
г. Нур-Султан (Казахстан)

РЕЙДЕРСТВО: ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ. ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Изучение материалов показало, что несмотря на принимаемые государством приоритетные меры (масштабные политические и законодательные реформы), разработка и принятие более 120 законодательных актов, затрагивающих предпринимательскую деятельность, являются неэффективными и свидетельствует о том, что многие вопросы защиты предпринимателей и создания условий их безопасной деятельности не находят своего надлежащего разрешения.

Надеюсь, что данный форум позволит выработать конкретные предложения по решению этих проблем.

Президент Касым-Жомарт Кемелович Токаев сказал, что следует всячески поддерживать отечественный бизнес. Тех, кто препятствует развитию бизнеса необоснованными проверками, поборами, рейдерством, нужно строго наказывать. Пора декриминализировать действия госорганов и их представителей, направленных на подрыв бизнеса. Предусмотреть в законодательстве строгие меры, вплоть до уголовного преследования, как это имеет место в целом ряде государств.

У нас же, как видно из статистических данных, по статье 365 Уголовного кодекса – воспрепятствование законной предпринимательской деятельности было зарегистрировано за три с лишним года по всей стране всего 23 дела, и из них только 16 направлено в суды. По статье 249 Уголовного кодекса по факту рейдерства ни одного дела не было.

Вы верите тому, что у нас нет фактов рейдерства или почти нет вмешательства в бизнес?

Проблема рейдерства для нас не нова и, к сожалению, также не находит своего эффективного разрешения. Рейдерские захваты во всех его проявлениях: от уголовно-правовой и до гражданско-правовой сферы, на первый взгляд законных, имеют место в реальной жизни наших предпринимателей, нашего бизнеса. В современном (более широком) понимании рейдерство означает недружественное поглощение компаний и перераспределение собственности.

В уголовном же законодательстве под этим термином понимается противоправное действие. Формы и составы уголовных противоправных действий различны: это и мошенничество, подделка документов, силовой захват предприятия и так далее. Законодательство Казахстана не только ввело в Уголовный кодекс статью 249, в которой подробно, насколько это было возможно в рамках Уголовного кодекса, описало как и в каких формах осуществляется рейдерство (статья так и называется), но и определило 14 других составов уголовных правонарушений, посягающих на законные права предпринимателей. Это и получение взятки, служебный подлог, превышение власти, злоупотребление властью, должностными полномочиями и так далее. Тогда возникает закономерный вопрос: почему нет активной борьбы мерами уголовного воздействия с рейдерами.

Имеющиеся статистические данные говорят о слабой работе правоохранительных органов. Многие представители правоохранительных органов искренне думают, что возможным доказательством совершения рейдерской атаки являются лишь случаи силового захвата предприятия вооруженной противоборствующей группировкой. По их мнению, война бумажек – это банальный спор двух хозяйствующих субъектов. В реальной жизни, конечно, это не так.

Приведу пример в отношении акима города Аркалык как свидетельство о незаконности действий органов следствия и надзирающего прокурора, незаконно прекративших уголовное преследование в отношении акима, который необоснованно приостановил исполнение заключенного договора купли-продажи лома черных металлов, тем самым воспрепятствовав предпринимателю в реализации своих прав, направленных на извлечение доходов. Дело было прекращено за недоказанностью умысла на извлечение выгод и преимуществ либо нанесения вреда, хотя позже материальный вред в сумме 6,5 млн. тенге был взыскан в рамках гражданского дела.

Кроме того, дается неправильное толкование материального состава статьи 365 Уголовного кодекса. Действия, направленные на воспрепятствование законной предпринимательской деятельности, должны преследовать определенную цель, и эта цель должна быть доказана. Поэтому сложно согласиться с выводами, что наряду с другими причинами отсутствия случаев привлечения должностных лиц по этой статье, является сложность доказывания вины и общественно-опасных последствий.

В рейдерском бизнесе работают высококвалифицированные специалисты с огромным опытом работы, и противостоять им могут только опытные профессиональные юристы. Условно методы рейдерских атак, или недружественного поглощения, можно разделить на три основных вида. Подробную классификацию мы можем найти в литературе.

Это так называемое «белое рейдерство» – четко запланированное поглощение компании, происходящее хоть и против воли собственника, но в соответствии с требованиями закона. Как правило, такой вид поглощения применяется по отношению к компаниям с малоэффективным корпоративным управлением и финансовыми затруднениями.

«Черное» рейдерство – это незаконный захват собственности, основа которого базируется на применении криминальных методов. Это мошенничество, подкуп работников предприятия, подкуп чиновников (судей, прокуроров, работников правоохранительных органов), шантаж и так далее. Такой вид рейдерства чаще применяется к компаниям непубличным, хотя и не исключаются и любые другие компании. Защита от черного рейдерства осуществляется всеми доступными способами, в первую очередь в правоохранительной и судебной областях.

«Серое» рейдерство – поглощение компании, осуществляемое внешне законными средствами, аналогичными методам белого рейдерства, но совокупность этих средств в целом составляет схему, аналогичную методам черного рейдерства. Защита от рейдерства такого рода сложна. Очень сложно нащупать грань между законными и незаконными методами рейдерства. Если скупка акций можно считать законной, то метод, используемый для этого, может быть незаконным и, следовательно, сама скупка акций приобретает незаконный оттенок.

Выделяются наиболее распространенные методы: мошенничество, подделка документов, фальсификация протоколов собраний, подделка подписей, изготовление фальшивых документов, подкуп регистраторов, чиновников, взятки работникам правоохранительных органов, судьям. Это далеко не полный перечень возможных методов. Распространенная форма рейдерства – это перевыборы на основании фиктивных или полузаконных собраний акционеров, когда часть акционеров перевыбирают первого руководителя и назначают своего директора, который производит действия по отчуждению имущества через подставные компании.

Силовой захват. Этот способ незаконного отъема собственности постепенно уходит в прошлое, но иногда еще встречается. Захватывают предприятие, захватывают собственника, удерживают, лишают незаконно свободы, а в этот период осуществляют необходимые действия.

Гринмейл, так называемая психологическая атака, действие на грани этичности, а также скупка акций. Эти способы можно отнести к квазизаконным. Они не нарушают

закон, формальные правила все соблюдены. Описан случай, когда руководителю организации на день рождения присылают гроб с венками. Это атака на человека, он понимает, для чего это сделано. После таких действий ему предлагают уступить место, продать акции и так далее.

На сегодняшний день участились в практике действия по банкротству или по реабилитации предприятия. Очень интересен один случай на практике, когда инвестор вложил огромные суммы для разведки и добычи полезных ископаемых. Создал совместное предприятие на территории Казахстана, назначил руководителем одного из местных. Предоставил ему необходимые для работы права и уехал.

Назначенный им руководитель, преследуя свои далеко идущие цели, заключил с несколькими ТОО контракты по роду их деятельности и в тексте указал, что в случае неисполнения обязательств это предприятие отвечает не только материально, но и выплачивает огромную сумму штрафа. Как и положено по сценарию, наступает ответственность за нарушения договорных обязательств и подается в суд заявление о признании банкротом.

По результатам процедуры банкротства собственниками стали другие лица, инвестор, прежний хозяин, потерял финансовые ресурсы, и только после решения Верховного суда была восстановлена справедливость. К сожалению, такие примеры не единичны.

В целом, соглашаясь с мерами по совершенствованию защиты законных прав предпринимателей, хочу обратить внимание на то, что одними уголовно-правовыми мерами борьбы не должна ограничиваться эта работа. Необходимо комплексно заниматься этой проблемой, включая меры гражданско-правовой защиты и административной юстиции.

В нашем законодательстве нет полноценного юридического понятия рейдерства, нет и его определения в юридической науке. Мне могут возразить, что не только в нашем национальном законодательстве нет научно обоснованного определения. Его сложно дать, ибо рейдерство очень многообразное, охватывает многие сферы и отрасли юридической науки. Да, действительно, непросто будет придти к одному мнению.

Полагаем, что дорогу осилит только идущий, и мы должны постараться разработать применимое для нашей действительности, с учетом особенностей национального законодательства и практики, универсальное определение рейдерства. Затем развить это понятие в уголовно-правовой и гражданско-правовой сферах. Возможен и другой вариант, когда каждая отрасль разработает и даст свое, только ей присущее, понятие. В любом случае, если мы хотим профессионально, правовыми методами бороться с рейдерством, мы должны начать эту работу.

Литература

1. Уголовный кодекс РК от 3.07.2014 г. №226-V ЗРК. (с изменениями и дополнениями от 28.10.2019 г.)

Құрманбаева М.Ж.
«Астана дарыны» дарындылықты дамыту және психологиялық сүйемелдеу
орталығының директоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Дарынды бала – әлі қалыптаспаған тұлға, сондықтан да ол тәрбиенің, баптың нәтижесінде пісіп жетілуі тиіс. Дарынды баланың қабілеттерін дамыту қажет. Платон бастаған ғұламалар дарындылық туа біткен қасиет десе, Декарт, Локк сияқты ғұламалар дарындылық қабілетті дамыту барысындағы нәтиже деп есептеген.

Қазіргі уақыт талабы – мәдени деңгейі мен шығармашылық қабілеті жоғары шәкірт әзірлеу. Бүгінгі ұстаз еңбегі жас ұрпақты болашақтың даңғыл жолына салуымен бағаланады. Жеткіншек бойында ұлттық тарих, мәдениет, салт-дәстүр және тілге байланысты жаңаша көзқарастың қалыптасуына ортаның әсері зор.

Оқушының дарынын дамыту үшін әуелі оның шын мәніндегі табиғатын білген абзал, дарындылықты сонда ғана зиянсыз дамыта алу мүмкіндігі бар.

Белгілі психолог Н.С. Лейтес қабілетті балаларды үш санатқа бөледі:

1. Биік деңгейлі ақыл-ойы ертерек байқалатын бала;
2. Жекелеген пәндер мен түрлі іс-әрекетке қабілетті бала;
3. Қабілеті ашылмаған әлеуетті бала [1,3].

Жалпы психологиялық-педагогикалық зерделеу барысында дарынды баланың бейнесі анықталады.

1. Зияткер әрі ақыл-ой белсенімі бар бала сөзшеңдігімен, ойының ұшқырлығымен, байқампаздығымен және мәселені шешуде жан-жақты жолды қарастырумен, тәуелсіздігімен, құрбыларының арасында көшбасшы болуымен, зеректігімен т.с.с қасиеттерімен ерекшеленеді.

2. Бейнелеу өнеріне қабілетті бала – сурет салуға әуестігінен, көргенін есте сақтағыштығымен, сурет салу пәнін ұнататындығымен көзге түседі.

3. Ән-күйге қабілетті бала – ән сабақтарына бейім болып, ырғақты әуенге бойын билетіп, ыңылдап қайталайды, тыңдаған әуендерін алғашқы дыбыстан танитындай дарын байқатады.

4. Қозғалысқа белсенді бала дене жаттығуларын орындауда бойын тепе-тең ұстай алып, көбіне дене қозғалысына құмар келеді де, өзінің жасына қарағанда, дене күші мығым болады.

Елбасы: «Әлемді, әлем жаңалықтарын жатырқасаң, жаһан сені жатсынады. Әлемнің озық тәжірибелерінен үлгі алып, өзінде бар жақсыны көрсете білу – заман талабы. Дүние жаһандық, өзара тәуелділік сипат алды. Жаһандық әріптестік үстемдік ету үшін бұл таным біздің бірлік принципімізге айналуға тиіс» деді [2, 17]. Әлемдік тәжірибені ұлттық құндылығымызбен ұштастыра білу аталған салада аса қажет.

Практикалық психологтер интеллектуалдық даму деңгейін анықтау, шығармашылық ойлауды бағалау, шығармашылық ойлаудың тұлғаның бағыттылығын анықтаудың дәстүрлі әдістемелерін қолдана отырып, баланың психикалық ерекшеліктерінің жалпы сипаттамасын ұсынады.

1. Медициналық құжаттар мен мектеп дәрігерлерінің бақылауына жалпы таңдау жасау негізінде баланың физикалық даму аймағы зерттеледі. Балалардың өзінің дарындылығын анықтау диагностикасына қатысуы олардың түрлі деңгейлік тапсырмаларды орындауымен анықталады.

2. Бағалау – түзету кезеңі. Бұл кезең диагностикалық кестеде ізденіс кезеңінде алынған ақпараттарды нақтылау мен бекітуге бағытталған. Осы кезең барысында педагогикалық іс-әрекет бір реттік зерттеумен арнайы бағдарлама бойынша сабаққа

ауысады. Олар продуктивті ойлауды, психологиялық-әлеуметтік аймақты физикалық мәліметтерді дамытуға бағытталған.

Бала туралы алынған ақпаратты негізділігі мен дәлелділігіне қарай, осы кезең барысында жүйелі түрде кең танымал психологиялық-диагностикалық әдістемелерді қолдана отырып, балаларды жеке және ұжымдық зерттеу жүргізіледі. Бұл жұмыстың жүйелілігі, ұзақ мерзімділігі бала туралы алынған ақпараттардың дәлелділігінің қосымша кепілі қызметін атқарады.

3. Өзін-өзі бағалау кезеңі. Бұл кезеңде балаға өздігінен қосымша сабақтарды таңдау құқығы беріледі. Бала өз еркімен қосымша сабақтарды жалғастыруға деген ниеті дарындылықтың ең маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Жоғары интеллектуалдық жүктемелерге деген бейімділіктің байқалуын көптеген ғалымдар дарынды баланың ерекше қасиеттерінің бірі деп есептейді. Бала сабақты әрі қарай жалғастыруды өздігінен таңдай отыра, өзі үшін қосымша интеллектуалдық жүктемелердің қажет екендігі туралы сұрақты шеше алады. Осылайша ол өзінің дарындылығын бағалауға қатысады.

4. Қорытынды іріктеу кезеңі. Жұмыс барысындағы ақпарат деректерінен алынған мәліметтерді негізге алып, балалардың қосымша сабақтарға қатысуы мен оның нәтижесін таңдау арқылы әр баланың дамуына болжам жасалады.

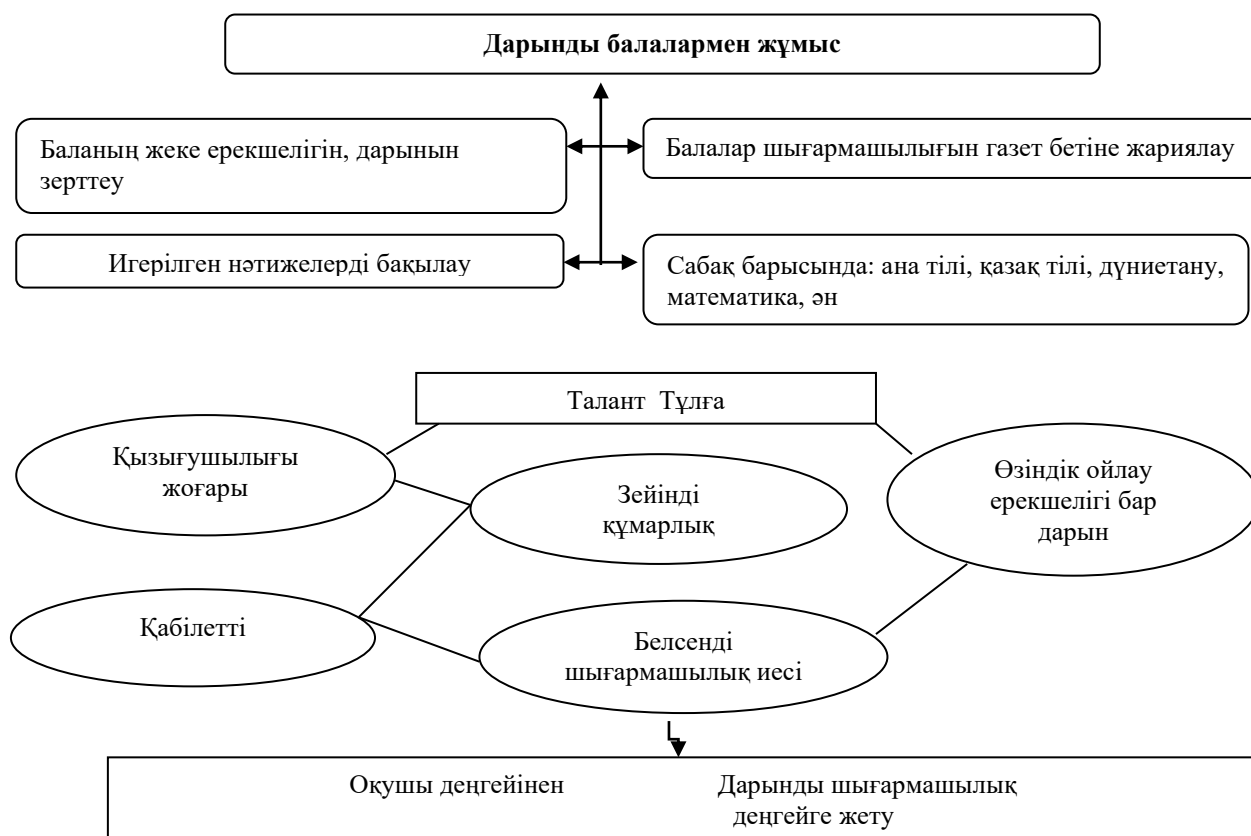
Жоғарыда аталған балалар дарындылығын диагностикалаудың принциптеріне сүйене отырып, балалар ерекшелігін зерттеуге нақты әдістемелер жасалған. Балалар дарындылығын зерттеуге арналған стандартты тесттер қазіргі ғылыми, заманауи әдебиеттерде жан-жақты берілген.

Дарынды баланың психикасын анықтауда кең ауқымды түрлі әдістер қолданылады:

- арнайы психологиялық сауалнама әдістемелер;
- баланың іс-әрекетін мұғалімдер, ата-аналар, психологтар тарапынан сарапшылық бағалау;
- балалардың шығармашылық жұмысының нақты нәтижелерін мамандар тарапынан сараптау;
- түрлі танымдық әрі пәндік олимпиадалар, конференциялар, спорт жарыстарын, шығармашылық байқаулар, фестивальдер және т.б. ұйымдастыру.

Дарынды баланы дамытуға бағытталған негізгі құндылықтарға мыналар жатады: адам еркіндігі, адам өмірі, тұлға сәйкестігі, адамның қадірі, индивидуализм, шығармашылық, тәуелсіздік, саналы әрекет, батылдық, радикализм, гуманизм, рационализм, реализм, сыншылдық, ақиқат, әділдік, рухани байлық, белсенділік, өзін-өзі танушылық, күрес, табандылық, қоғамдық қызмет, тәртіп, демократия, адам құқығы, заң алдындағы теңдік, пікір алуандығы, азаматтық қоғам, ашық қоғам, қала мәдениеті, ғылым, техника. Осы құндылықтарды жас ұрпақ бойына дарыту – ұстаз алдындағы басты міндет. Мәдениеттің алғышарты ретінде еркіндікті таныған еуропалықтар, оның ішінде Г. Гегель айтқандай: «Рухтың барлық қасиеттері тек еркіндіктен туындайды» [3, 27].

Дарынды оқушымен жұмыстың негізгі мақсаты – олардың шығармашылық жұмыста өзінің қабілетін іске асыруға дайындығын қалыптастыру. Бұл мақсатқа жету оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады.

Күтілетін нәтиже

- белсенділікті, қызығушылықты арттыратын;
- өзін-өзі басқара алатын, тәрбиелейтін;
- дарындылығын іске асыратын, дамытатын;
- ізденімпаз, жаңашыл;
- өз еңбектерін әлемге таныта алатын;
- еңбектерін жинақтай, тарата алатын;
- төзімі берік, ұлттық психологияны ескере білетін тұлғаны күтеміз.

Табыстың көзі, жақсы өмір сүрудің түп қазығы білімде жатқанын ұлы ақынымыз Абай да: «Балаң білімді, парасатты болсын десен, малыңды аяма», деп айтқан.

Өз ұлтының бақытты болашағын, кемел келешегін ойлаған, төрт құбыласы түгел, қуатты мемлекет құруды мақсат еткен Қазақстанның Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев, ең алдымен, елге терең білім керек екенін жұрттан бұрын аңғарып, ерте түсінген тұғырлы тұлға. Сондықтан да жас ұрпаққа ерекше көңіл бөліп, осы жылды «Жастар жылы» деп жариялады. «Ертеңін ойламаған ел азады», - дейді халық даналығы. Барын бағалап отыратын, ұрпағына, заманға сай білім беріп, тәрбиелейтін ел озады. Дарынды балалардың қабілетін анықтау мен ашу оны дамыту жолындағы маңызды рөл атқаратын алғышарт болып табылады.

Әдебиеттер

1. Лейтес Н.С. Психология одаренности детей и подростков. – М: Издательский центр «Академия», 1996
2. Назарбаев Н. Ой бөлістім халқыммен. – Алматы: Мектеп, 2006
3. Гегель Г. Логика ғылымы (аударған Қ.Әбішев). – Алматы: Рух, 1993
4. Евсикова Н.И. Педагогические технологии: к опыту вальдорфской школы/ Н.И. Евсикова, Р.А. Курбанов // Школа здоровья. – 1995. – № 2. - С. 96-113
5. Нысанбаев Ә.Н. Психология. – Алматы: Таймс, 2005

Кемайкина Т.Н.
кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики
Евразийского гуманитарного института
г. Нур-Султан (Казахстан)

СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРИЕМНОЙ СЕМЬИ: ОПЫТ КАЗАХСТАНА

В настоящее время становится все более очевидным, что полноценное решение задач развития, воспитания и обучения, проблем социальной жизни ребенка возможно только в семье. Усилия государственных интернатных учреждений в области призрения, воспитания и обучения детей – сирот обесцениваются, поскольку такие дети в самостоятельной жизни испытывают большие трудности, обусловленные инфантилизмом, иждивенчеством, непониманием материальной стороны жизни, вопросов собственности, экономики. Дети-сироты, как правило, не умеют строить эмоциональные и деловые отношения, предъявляют окружающим отрицательные образцы поведения в результате доминирующего отрицательного опыта и незнания себя как личности. В качестве закономерной реакции на такое положение дел формируется социальный заказ общества: альтернативой государственным учреждениям выступает приемная семья.¹

В Казахстане постепенно развивается институт приемной семьи. Этот процесс проходит не так быстро, как хотелось бы и как того требуют потребности социальной среды, но государственная социальная политика в последние годы сделала несколько серьезных шагов в этом направлении. Меры, принятые Правительством РК, позволили значительно сократить число детей, воспитывающихся в детских домах.

По стране в организациях для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, воспитываются 5043 детей. За последние 3 года количество воспитанников детских домов сократилось на 3 тысячи детей, что привело к закрытию, трансформации 27 организаций для детей-сирот.²

С начала 2017 г. в работу введена информационная система «Республиканский банк данных детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, и лиц, желающих принять детей на воспитание в свои семьи».

С увеличением числа детей, размещаемых в семье, явно обозначились проблемы в данной области. Воспитание ребенка в приемной семье повышает самооценку ребенка, усиливает его социальную и эмоциональную защищенность, организует формы эффективного взаимодействия с другими социальными институтами; она более адаптирована к современной социокультурной ситуации. В то же время подобная семья сталкивается с *трудностями, такими как: адаптация ребенка в семье, адаптация семьи к новому члену, адаптация ребенка к новой жизни, юридические и социально-психологические аспекты приемного родительства и многими другими.*

Деятельность приемных родителей во многом сходна с профессиональной педагогической деятельностью. Педагогическая и психологическая подготовленность родителей отражает степень их зрелости как воспитателей и проявляется в процессе семейного воспитания. Для овладения приемными родителями знаниями по основным проблемам воспитания и развития, повышения их психолого-педагогической компетенции в стране организованы Школы приемных родителей (ШПР).

Несмотря на то, что кандидаты в приемные родители проходят обучение в ШПР, возникают случаи возврата детей в учреждения для детей сирот. Так, в 2017 году под опеку передано 2644 ребёнка, на патронатное воспитание – 521, усыновлено – 388. При

¹ Словами «*приемная семья*» в данной статье обозначается не конкретная юридическая форма устройства, а *любая* семья, принявшая на воспитание ребенка: усыновители, опекуны, приемные родители, патронатные родители. Это связано с необходимостью одним словом назвать сразу все варианты семейного устройства.

² Данные КОПД МОН РК.

этом из-под опеки были возвращены в детские дома 77 детей, патроната – 23, усыновлённых – 9.

Истоки причин, осложняющих жизнедеятельность приемной семьи, кроются как в качестве приёмных родителей, так и в недостатках работы служб по сопровождению. Это приводит к тому, что детей возвращают.

По оценке экспертов, риск в ситуации, где нет профессионального сопровождения, повышается до 70%, то есть более половины детей, переданных в семьи, могут вновь вернуться в детские дома.

Органы опеки и попечительства осознают, что их ресурсов недостаточно для выстраивания эффективной системы сопровождения. Мировая практика предполагает делегирование функции помощи специальным службам, которые справляются с вопросами сопровождения приемных семей.

По данным КОПД МОН РК в 2016 году в учреждения вернулись 20,6% детей, ранее принятых в семьи. В 2017 году – 14,1%. Из числа детей, чьи приемные семьи получали профессиональное сопровождение Центра «ЖАНҰЯ» ОФ «АНА УЙ» в период 2016-2018 годы, в учреждения вернулись 2%.

На основе изучения опыта работы Центра поддержки усыновления «ЖАНҰЯ» можно утверждать, что Фонду удалось сформировать систему профессионального сопровождения – конструктивного взаимодействия приемных родителей и специалистов. Эта система позволяет своевременно выявлять проблемы приемной семьи и подобрать оптимальные пути, способы, методы и приемы их решения, способствует профилактике вторичного сиротства.

Каждая приемная семья в процессе становления и развития проходит определенные этапы, которые ставят перед ней новые задачи развития. Переход из одного этапа в другой, как правило, сопровождается нормативными кризисами. В ходе одного этапа нередко наблюдаются и периоды благополучия, и ненормативные стрессы, и кризисы. Семейные системы находятся в постоянной динамике: «притираются» паттерны базисной семьи и ребенка, дети растут, изменяются задачи развития семейной системы, ее потребности.

Изменяются и потребности ее окружения. Удовлетворение изменяющихся потребностей семьи и ее окружения является залогом эффективной приемной заботы.

В ходе становления приемной семьи можно выделить ряд этапов. Решение задач каждого этапа становления и развития семьи в качестве приемной актуализирует системные изменения в семье, направленные, с одной стороны, на сохранение целостности базовой семьи и сопротивление изменениям (системные защиты), с другой, на развитие семейной системы с приемными детьми (системные ресурсы).

I этап. Сопротивление (от 6 до 12 месяцев). На первом этапе становления и развития семьи в качестве приемной происходят следующие изменения:

Семейные системы при включении приемных детей переживают стресс, который «захватывает» большинство аспектов функционирования семьи и выражается в значительных изменениях показателей структуры, микродинамики, идеологии семьи, истощает «ресурсность» системы в области «эмоциональной поддержки», повышается статус матери при снижении его у отца. Это актуализирует у них системные защиты, назначение которых защитить базовую семью от изменений.

Включение семьи в систему сопровождения способствует актуализации системных ресурсов и снижает влияние стресса на функционирование семьи.

Затрудняет включение приемных детей в семейную систему отсутствие опыта жизни в биологической семье, помещение в семью сиблингов, детей с ОВЗ.

В целом, семьи, включенные в систему сопровождения, способны реализовать задачи первого этапа. Они актуализируют свои ресурсы в области структуры семьи, что позволяет «расширить» психологическое пространство базовой семьи и открыть границы семьи для включения приемных детей.

II этап. Переструктурирование (13 - 24 месяца). На втором этапе приема детей в семью происходят позитивные изменения на уровне структуры семьи: практически завершается процесс переструктурирования семейной системы и в результате в идентификационное поле семьи включаются приемные дети, увеличивается удельный вес коалиций мать – приемный ребенок.

Основное «напряжение» в семейной системе обусловлено ригидностью правил и норм базовой семьи, которые изменяются крайне медленно под влиянием приема. А также связано с недостаточными возможностями семьи в удовлетворении эмоциональных потребностей своих членов, излишне высоким уровнем контроля в семье, затрудняющим сепарацию достаточно взрослых кровных детей, несогласованностью ролевых ожиданий от членов семьи.

III этап. Сближение (25 - 37 месяцев). На третьем этапе приема детей в семью на первый план выходят следующие проблемы:

- потребность семьи в эмоциональном переструктурировании системы;
- урегулирование проблемы, обусловленной характером интеракций, адекватностью выражения и интенсивности чувств;
- удовлетворение эмоциональных потребностей друг друга, например, потребности в эмоциональной безопасности;

- дефицитарность потребности семьи в «экзистенциальной поддержке»;

- неадекватность норм и ценностей семьи потребностям новой системы.

К проблемам, которые могут быть решены на третьем этапе можно отнести:

- оформление общей детской подсистемы, повышение ее статуса и престижности для обеих групп детей;
- стабилизация показателей структуры семьи.

К системным защитам – потребность в сохранении подсистемы кровных детей.

К системным ресурсам:

- уровень эмоциональной близости в семье в целом и в родительской подсистеме;
- образование смешанных коалиционных структур (кровные и приемные члены семьи);
- угасание потребности в использовании системных защит по типу аккомодации кровных и приемных членов семьи

IV этап. Стабилизация (38 - 50 месяцев). На четвертом этапе приема детей в семью семьи переживают период стабилизации отношений. Завершается переструктурирование системы, повышается ее стрессоустойчивость, уравниваются потребности и возможности семьи по основным показателям ее функционирования, повышается уровень согласованности оценок структуры, микродинамики семьи, сближается модус личностного реагирования приемных и кровных детей.

Повышается уровень стрессоустойчивости семьи, согласованности ролевых ожиданий при четком закреплении роли идентифицированного клиента за приемными детьми, согласованность установившихся правил в семье. Эмоциональная сфера семьи не восстанавливается. «Кризисной фигурой» остается отец. Сложившаяся в результате приема семейная система его не устраивает. Приемные дети пытаются установить отношения привязанности к приемным родителям. При этом актуализируется механизм психологической защиты по типу «расщепления». К системным защитам можно отнести и низкую потребность в сплоченности семьи и иерархически структурированных отношений, «эмоциональная бедность» отношений в системе.

К системным ресурсам можно отнести возможность согласования норм и правил семьи.

V этап. Сепарация (51 - 62 месяца). На пятом этапе приема детей в семью семьи переживают новый виток переструктурирования, обусловленный потребностью в сепарации у приемных детей. Семьи возвращаются к ситуации структурного стресса.

Снижаются возможности семьи в удовлетворении потребностей ее членов. Актуализируется системная защита семьи, которая выражается в номинировании приемных детей на роль «идентифицированного клиента». Позитивные изменения происходят в семье уже к концу пятого этапа. Продолжение процесса сепарации приемных детей не провоцирует системных семейных стрессов.

VI этап. Принятие сепарации (63 – 87 месяцев). На шестом этапе приема детей в семью основные показатели семейной системы соответствуют норме. У членов семьи повышается уровень удовлетворенности отношениями в системе, особенно такими аспектами, как эмоциональная близость между членами семьи (соответствие актуального и идеального уровня сплоченности и иерархии в семье), способность реагировать адекватным образом на семейные стрессы, уровень эмпатии и психологической безопасности в отношениях, согласованность норм и правил и принятие их членами семьи.

Процесс становления приемной семьи напрямую сопряжен с адаптацией ребенка и с адаптацией семьи к своей новой роли. В адаптации также можно выделить ряд этапов, имеющих свои отличительные признаки, которые служат сигналами того, насколько успешно ребенок ассимилируется в новой семейной системе.

Литература

1. Жаппар А.Т., Кемайкина Т.Н. Профессиональное сопровождение приемной семьи: Казахский опыт: Методическое пособие. – Нур-Султан: Изд-во Форма Плюс, 2019. - 200 с.

2. Стандарт предоставления услуги «Сопровождение семей, принявших на воспитание детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей» в городе Москве. Методические рекомендации по технологиям сопровождения семей, принявших на воспитание детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, и рекомендации по их внедрению / под научной редакцией Г.В. Семья. – М.: ООО «Исследовательский проект», ООО «Вариант», 2014.

*Даулетханова Ж.Д.
магистр, старший преподаватель
Евразийского гуманитарного института
г. Нур-Султан (Казахстан)*

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ

Цифровая экономика представляет совокупность общественных отношений, связанных с широким использованием цифровых технологий с целью совершения различных сделок и операций с платежными средствами на основе современных электронных технологий. Роль цифровой экономики реализуется через обобщение и систематизацию информации, которая выступает одним из ключевых ресурсов, разновидностью товара и обеспечивает перемещение других видов товаров и услуг на рынке.

Цифровая экономика отражает переход от третьей промышленной революции к четвертой промышленной революции. Третья промышленная революция, иногда называемая цифровой революцией, относится к изменениям, произошедшим в конце XX века с переходом от аналоговых электронных и механических устройств к цифровым

технологиям. Четвертая Индустриальная революция базируется на цифровой революции [1, с. 372].

Следует отметить, что новые цифровые технологии позволяют доступ, хранение и передачу информации осуществлять более легко и доступно, поэтому мы имеем дело с цифровой информацией, которая может быть преобразована в новые экономические и социальные ценности, создавая огромные возможности для разработки новых продуктов и услуг. Согласно этим условиям, информация является ключевым ресурсом для новой модели экономики, т.е. цифровой экономики. Новая модель экономики характеризуется растущим включением знаний в новые продукты и услуги, повышением важности обучения и инноваций, глобализации и устойчивого развития.

В 2016 году разработана и утверждена государственная программа «Цифровой Казахстан» на 2017–2020 годы. Программа «Цифровой Казахстан», призванная ускорить темпы развития казахстанской экономики и повысить качество жизни граждан Республики. Реализация программы запланирована по двум векторам развития: «Цифровизация существующей экономики» в среднесрочной перспективе и «Создание цифровой индустрии будущего» в долгосрочной перспективе. Документ включает в себя пять основных направлений. 1. «Цифровизация отраслей экономики» – это преобразование традиционных отраслей экономики с использованием прорывных технологий с целью повышения производительности труда и роста 54 капитализаций. 2. «Переход на цифровое государство» – речь идет о выходе на новый качественный уровень оказания государственных услуг населению и бизнесу путем предвосхищения их потребностей. 3. «Реализация цифрового Шелкового пути» – обеспечит скоростной и безопасный доступ в интернет и качественное покрытие мобильной связью на территории всей страны. 4. «Развитие человеческого капитала» - развитие новых компетенций и цифровой грамотности населения станут возможны благодаря инновациям в образовании. 5. «Создание инновационной экосистемы» – речь идет о формировании условий для развития технологического предпринимательства и инноваций с устойчивыми горизонтальными связями между бизнесом, научной сферой и государством». В рамках указанных пяти направлений сформированы 17 конкретных задач и 120 проектов [2].

Цифровизация обладает потенциалом для создания дополнительной стоимости в основном виде хозяйственной деятельности для Казахстана – сырьевом секторе, но при этом она способствует диверсификации и реализации потенциала в других секторах, стимулирует предпринимательскую деятельность. Мы считаем, что у Казахстана правильный подход к цифровизации как к стратегии развития экономики и улучшения жизни населения. Здесь важны два фактора – создание инфраструктуры, которая соединяет все государственные органы друг с другом, и единой платформы для предоставления услуг населению. Правительством Казахстана запланировано создание сквозной системы цифрового общества, нацеленного на комфорт потребителя. Цифровые мегатренды планеты ставят перед своими странами вопрос о том, по каким правилам внедрять импульс технологической модернизации производства прорывные технологии роста экономики. Эти страны, делающие правильный выбор, получают возможность создания новых отраслей и способов решения больших задач для осуществления импульса технологической модернизации производства.

Реализация Программы предполагает привлечение финансирования в объеме 141 млрд. тенге из средств республиканского бюджета. Также ожидается привлечение более 169 млрд. тенге средств субъектов квазигосударственного сектора [2]. Добывающая, обрабатывающая промышленность и электроэнергетика составляют основу реального сектора экономики Казахстана и требуют следующих передовых цифровых решений.

Таблица 1 - Основные цифровые преобразования в отраслях экономики Казахстана

№	Сектора экономики	Цифровые технологии
1	Цифровизация промышленности	Цифровой рудник с помощью «умных» датчиков позволяет контролировать объемы и скорость добычи, следить за рациональным использованием оборудования, а также объединять эти данные в единую информационную систему. Эта система минимизирует человеческий фактор и обеспечивает онлайн-контроль за производством. Проект «Цифровой рудник» внедряется на предприятии АО «НАК «Казатомпром»
		Цифровое месторождение объединяет несколько технологий нефте- и газобурения, а также разведки и цифрового управления в сочетании со стандартизированными коммуникационными технологиями. Первый проект «Цифровое месторождение» внедрен в 2015 году АО «ЭмбаМунайГаз» на месторождении Уаз в Атырауской области
		Умная фабрика позволяет с помощью технологий автоматизировать почти все циклы производства от обработки сырья до доставки товаров, а также контролировать все это в единой цифровой системе
2	Цифровизация транспорта и логистики	В интеллектуальной транспортной системе будут внедрены: - система взвешивания в движении; - система взимания платы на дорожных участках; - передвижные дорожные лаборатории; - видеомониторинг и выявление нарушений ПДД; - анализ и прогнозирование климатических условий для перевозок; - внедрение искусственного интеллекта на автодорогах
		Мультимодальные перевозки: будет внедрена автоматизация процессов грузоперевозок всеми видами транспорта: автоперевозки, железно-дорожные перевозки, морские и речные перевозки, авиаперевозки.
3	Развитие электронной торговли, финансовых технологий и безналичных платежей	Fulfillment – центр-центр позволяет интернет-магазинам хранить товар, формировать и упаковывать заказы, отправлять их клиентам и получать возвраты. Сеть Fulfillment-центров позволит сократить скорость и стоимость доставки товаров до покупателей
		Е-Commerce-центр – это коммуникационная площадка для представителей онлайн и офлайн бизнеса, центр поддержки и повышения компетенций МСБ в электронной торговле, а также центр оказания комплексных услуг по доставке товаров. Первый центр электронной коммерции открыт АО «Казпочта» в Астане. Здесь предприниматели уже сейчас могут получить консультации по поводу первых шагов на онлайн-рынке

		<p>Технология Open API позволяет разработчикам свободно использовать готовые блоки для построения собственных приложений.</p> <p>Open API успешно используется на портале «Открытые данные» eGov</p>
		<p>Модель удаленной идентификации личности с использованием базы данных государственных и коммерческих компаний, в том числе основанной на различных биометрических показателях. Она позволит построить универсальную цифровую среду для взаимодействия и коммуникаций между финансовыми институтами, клиентами, государственными органами и организациями</p>
4	Цифровизация агропромышленного комплекса	<p>Система менеджмента «Точное земледелие» позволяет фермерам в режиме реального времени отслеживать показатели посевов, влаги, питательных элементов, вредителей, вероятности осадков и др.</p> <p>В целях прослеживаемости в животноводстве и растениеводстве будут внедрены:</p> <ul style="list-style-type: none"> - система по племенному учету в животноводстве; - система по надзору в области лесного хозяйства, охраны, воспроизводства и использования животного мира; - система «от фермы до прилавка». <p>E-Agrotrade - Единая электронная торговая площадка для реализации продукции АПК</p>
Примечание: составлено на основании источника [4]		

В Республике Казахстан внедрение многих технологических инноваций в отраслях экономики еще впереди, мы только в начале пути его, то есть своевременное внедрение технологий позволит увеличить производительность в разных отраслях экономики страны и даст им «вторую жизнь», создаст рабочие места и приведет к экономическому росту. Например, страны, где цифровые технологии развиты лучше, богатеют. В настоящее время наша страна на 50-м месте в мире по цифровому развитию. За последние 5-6 лет позиция роста экономики не сильно поменялась. Но мы уверены, что в ближайшее десятилетие Казахстан сможет войти в число 30 лучших стран мира.

В мире каждая страна идет по собственному уникальному пути в сфере модернизации технологических инноваций в экономике. Например, Германия развивает промышленный Интернет, США – искусственный интеллект, Швеция – блокчейн, Китай – 3D-печать, а Саудовская Аравия – большие данные [2].

Цифровизация экономики Казахстана – ключевой фактор роста для многих отраслей. К 2022 году ожидаются следующие экономические преобразования в Казахстане: повысится уровень производительности труда в экономике до уровня ТОП-30 стран мира; появятся конкурентоспособные экспортные производства в приоритетных отраслях; произойдет капитализация крупнейших компаний Казахстана, что позволит им выйти на принципиально новый уровень; вырастет объем местной электронной торговли; снизится доля теневой экономики до уровня ТОП-30 стран мира. Прогнозируются существенные сдвиги в структуре занятости – в частности, к 2022 году будет создано 300 тысяч рабочих мест за счет цифровизации [5].

В этом аспекте Правительство Республики Казахстан продолжит строить институты долгосрочного инновационного развития, создавая благоприятный климат для самореализации людей и бизнеса в цифровой экономике. Такая матрица роста экономики

является достаточно жесткой в основе и гибкой в деталях инновационной технологией производства.

В заключении, можно констатировать, что, следуя главным поставленным целям цифровой Программы, экономика страны должны расти, а Казахстан занять 30-е место в международном рейтинге цифровой конкурентоспособности уже к 2025 году, которая позволит достигнуть стратегически важного показателя, создавать не менее трети экономического прироста ежегодно именно за счет секторов цифровой экономики [5].

В целом, главный урок для Казахстана заключается в том, что успешная цифровизация экономики невозможна без всесторонней политической, законодательной, организационной и финансовой поддержки со стороны государства. Сегодня цифровые технологии, услуги и системы являются чрезвычайно важными для социального развития. Они могут обеспечить рост и создание новых рабочих мест во всех отраслях экономики, начиная с самых традиционных предприятий и заканчивая новейшими высокотехнологичными производствами, что появляются сегодня.

Литература

1. Тинасилов М.Д., Уркумбаева А.Р. Цифровая экономика Казахстана, дополнительный импульс технологической модернизации производства http://sit.intuit.kg/media/filer_public/cd/74/cd742cec-a233-42e0-9d71-8b02f46f8021/tinasilov-urkumbaeva_tsifr_ek_kaz.pdf
2. Мун Ю.С., Мусина С.Т. Цифровизация Казахстана: преимущества для экономического развития. Четвертая промышленная революция: вклад молодых ученых: Материалы межвузовского молодежного форума, 18 октября 2018 года. – 313 с.
3. Государственная программа «Цифровой Казахстан» на 2017-2020 годы / https://zerde.gov.kz/upload/docs/Digital%20Kazakhstan_ru.pdf
4. Рост экономики Казахстана невозможен без цифровизации ключевых отраслей – исследование <https://digitalkz.kz/napravleniya-programmy/>
5. Стратегический план развития страны до 2025 года - Режим доступа: https://primeminister.kz/ru/page/view/strategicheskii_plan_razvitiya_kazahstana_do_2025_goda

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Абдиркенова А.К.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА СТУДЕНТТЕРГЕ МЕДИАБІЛІМ БЕРУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қазіргі қоғамды бұқаралық ақпарат құралдарынсыз елестету қиын. XX ғасырдың екінші жартысында адамзат өмірінде ерекше мәнге ие болған масс-медиа бүгінде әлемдегі барлық адамдардың өмірінің маңызды бөлігіне айналды. Ақпараттық қоғам заңдылықтарының өзгеруі мен медианың тұлға дамуына тигізетін ықпалының артуы жоғары кәсіптік білім беруді ақпараттық технологиялар мен бұқаралық коммуникация құралдарынсыз жүзеге асыру мүмкін еместігін көрсетті.

Жоғары білім беру жүйесінің сандық жүйеге ауысуы шығармашылық белсенділігі мен кәсіби біліктілігі бірдей үндескен, сыни ойлай білетін, ақпаратты өз қажетіне ұтымды пайдалана алатын болашақ мамандарды қажетсінеді. Осыған орай, жоғары оқу орны жағдайында пайдалануға болатын медиақұралдарды бірнеше топқа жіктеуге болады: баспалық (мерзімді басылымдар (сөз бен графикалық үлгіде жеткізу): газет-журналдар; анықтамалар, бюллетеньдер, таратпа парақшалары) және электронды (телевидение (акустикалық және көркемдік-шығармашылық бірлігінде жеткізу), радио (акустикалық сөз-дыбыс арқылы жеткізу), ғаламтор желілері (акустикалық және көркемдік-шығармашылық мүмкіндіктерді пайдаланып, ақпараттар тасқынын тұтынушыларға шұғыл дербес шығармашылықпен жеткізу).

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында: «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу», [1] – деп атап өтілген.

Медиабілім бұқаралық ақпарат пен байланыстың (баспасөз, теледидар, радио, кино, видео, ғаламтор және т.б.) заңдылықтарын оқытатын, мейлінше тиімді ақпарат құралын таңдауға, шығармашылық іс-әрекет пен мүмкіндіктерді тиімді пайдалана білуге үйрететін педагогика ғылымының маңызды, әрі жаңа саласы болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдарының хабарламасы мен түрлі медиа тақырыптарды түсініп, талдай білу, өз бетімен шығармашылық жұмыс дағдыларын қалыптастыра білу, ақпаратты материалды талдау, іріктеу және ұсына білу сияқты мәселелерді ғылыми-шығармашылық тұрғыда қолдана алу маңызды біліктілік болып табылады.

Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудағы 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында [2] білім беру үдерісіндегі барлық қатысушылардың үздіксіз білім беру ресурстарына тең қол жетімділігін қамтамасыз ете отырып, педагогтердің ақпараттық технологиялар құзыреттілігін қамтамасыз ету, электронды оқыту жүйесін орнату мен педагог мамандардың біліктілігін арттыру керектігі атап көрсетілген.

Жоғары оқу орнының студенті медиабілімді меңгеруі және ақпаратты талдау іскерлігін меңгеру үшін төмендегідей көрсеткіштерге сай болуы қажет: *мотивация* (медиабілімді меңгеруге деген жағымды қатынас, оған деген қызығушылық, тұрақты кәсіптік мотивтер); *бағдарлану* (медиабілім жайындағы білім мен оның ерекшеліктері туралы көзқарас, оның тұлғаға қоятын талабы); *әрекеттік* (медиабілімді меңгеруге қажетті білім, іскерлік, дағдылармен қарулану, талдай білу, салыстыру және жинақтау

қабілеттерінің болуы); *еріктік* (өзін-өзі бақылау, өз іс-әрекетін басқару іскерлігінің болуы); *бағалау* (өзінің медиабілімді меңгеру деңгейін бағалау).

Жоғары оқу орнында студенттерге медиабілім беру олардың бірнеше кәсіби сапаларының қалыптасуына әсер етеді. Атап айтқанда, медиабілім студенттердің медиасауаттылығы мен медиақұзыреттілігін қалыптастырып, сыни ойлау деңгейінің дамуына жағдай жасайды.

Медиасауаттылық студенттерге медиамен сыни көзқарас тұрғысынан қарым-қатынас жасауға, медианың адам өміріндегі маңызын ұғынуға көмектеседі. Аталған сапа медиамәтіндерді меңгеру, қорыту, талдау және құру қабілеттерін дамытады. Медиасауаттылығын арттыру болашақ маманға: медиамәтіндерді талдауға қажетті білім мен іскерлік қабілетін дамытуға; әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық білімдерді алу және құндылықтарды меңгеруге; медиамәтінді бағалау мен эстетикалық қабылдау деңгейін дамытуға; медиамәтіндегі мәдени құндылықтарды, практикалық мәнділігін, идеяларды тану және бағалау үшін оны кодсыздандыруға; медиамәтінді құру және әртүрлі техникалық тәсілдерді қолдану біліктілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Медиамәдениет – адамзат тарапынан мәдени-тарихи даму барысында қалыптасатын ақпараттық-коммуникативтік құралдардың, материалдық және интеллектуалдық құндылықтардың жиынтығы. Ол медиамәтінді қабылдай білетін, талдай алатын, бағалайтын, медиа мен мәдениет тұрғысынан қарым-қатынас жасайтын, медиа шығармашылықпен айналысатын, медиа саласы бойынша білімін жаңа ақпараттармен үнемі толықтырып отыратын тұлға дамуының көрсеткіші болып табылады.

Сыни ойлау – ортақ мағына іздеу: өз көзқарасыңды және басқалардың пікірін есепке алып, қисынды және шынайы ой тастау, жеке наным-сенімдерінен бас тарта білу, бағалаушылық, рефлексивті ойлау, жаңа, толық мәндегі деректерді ұсыну және тәуелсіз түрде шешім қабылдау қабілеттері арқылы көрінеді. Сыни ойлау қабілеті ақпаратпен дұрыс жұмыс істей білудің және бұқаралық ақпарат құралдарын оқу-тәрбие үдерісінде тиімді қолдана білудің негізгі тетігі саналады.

Медиақұзыреттілік хабарламаны әртүрлі формада қолдану, талдау, бағалау және тарату қабілеттерін қамтиды. Студенттің медиақұзыреттілігі – саналы қабылдауға, сыни жағынан талдауға, бағалауға, интерпретация жасауға, БАҚ мәтіндерін қолдануға мүмкіндік беретін білім, іскерлік, дағдының жиынтығы болып табылады. Медиақұзыреттілік медиаманипуляцияға психологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ететін медианы тұтыну мотивациясы мен медиамәтіндерді қабылдаудағы эмоционалды тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Медиа-ресурстарды дұрыс пайдаланбау, медиамәтіндерді сыни тұрғыдан талдай алмау бірқатар қиындықтарға ұшыратады, атап айтқанда: ақпараттың белгілі бір бөлігін толыққанды қабылдай алмау, себебі оны жан-жақты талдауға дайын болмау; бірнеше мағына беретін ақпараттардың мағынасын толық түсінбеу немесе біржақты түсіну; медиаға қатысты әлсіз ұстаным, олардың ықпалынан қалай сақтануды және көп жағдайда сақтанудың қажеттілігін сезіне алмау; медиа-ресурстардың барлығын сол күйінде қабылдау, оны сыни ойлау тұрғысында талдауға қабілетінің төмен деңгейде болуы және т.б. [3, 119 б.].

Жоғары оқу орны жағдайында студенттерге медиабілім беруде оқытудың дәріс, семинар, оқу диалогы, мәселелік оқыту формалары мен түсіндірмелі-иллюстративті, оқытудың белсенді, интерактивті және мәселелік әдістері, медиамәтіндерді сыни талдаудың тәсілдері мен техникалары (инсерт, топтық дискуссия, кілтті түсініктер) қолдануға болады. Оқытушы студенттерді медиамәтіндерді талдауға дағдыландыру үшін келесі әдістерді пайдалана алады: контент-талдау; құрылымдық талдау; сюжеттік талдау; стереотипті талдау; мәдени мифологиялық талдау; кейіпкерлерді талдау; тұлғалық талдау; иконографиялық талдау; семиотикалық талдау; идентификациялық талдау; идеологиялық және философиялық талдау; этикалық талдау; эстетикалық талдау; культивациялық талдау; мәдени контекстегі герменевтикалық талдау т.б.

Болашақ мамандарға медиабілім беру оның медиақұзыреттілігі мен медиамәтіндерді сыни тұрғыда талдау іскерліктерін толық деңгейде дамыта алмаса да, оның медиақұралдар жайындағы ғылыми көзқарасын, ақпараттарды іздеу, таңдау, саралау сияқты дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндіктер береді. Медиақұралдардың адам өміріндегі маңызы артып жатқан бүгінгідей ақпараттық кезеңде жоғары оқу орнындағы кез келген мамандық иесіне медиалық білім беру маңызды қадам болып саналады. Сондықтан да болашақ мамандардың медиа өнімдеріне қатысты сыни ойлауын дамыту үшін, ең алдымен олардың медиалық білімін арттыру бағытында кешенді жұмыстар орындалуы тиіс [4, 460 б.].

Қорыта келгенде, медиақұралдарды пайдалану арқылы студенттердің медиабілімін арттыруға болады. Медиабілімді тұлға өзінің медиақұзыреттілігі мен медиасауаттылығын дамытуға мүмкіндік алады. Медиабілім беретін арнайы курстарды болашақ мамандарды даярлау үдерісіне, мұғалімдердің біліктілігін жетілдіретін орталықтар мен мекемелердің жұмыс жоспары мен әдістемелік бағдарламасына енгізу қажет. Жоғары оқу орындарында студенттерге медиабілім беруге және медиамәтіндерді талдау қабілеттерін арттыруға бағытталған конференциялар, семинар жұмыстары мен дәрістер кешенінің ұйымдастырылуы мәселені оңтайлы шешудің жолы болмақ.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-ІІІ Заңы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы (7.12.2010 ж) // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118>].
3. Чельшева И.В. Теория и история российского медиаобразования: учеб. пособие для вузов. – Таганрог: Изд-во Ю.Д. Кучмы, 2006. – 206 с.
4. Seytkazy P.B., Akeshova M.M., Tashenov A.A. Formation of professional competence of the future specialists through information-telecommunication technologies // Материалы VIII международной научно-практической конференции. Образование: традиции и инновации. - Прага, 2015. – с. 459-461

Абдрашитова Т.А.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ИЗУЧЕНИЕ И КОРРЕКЦИЯ СМЫСЛОВОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ, ЗАВИСИМЫХ ОТ ПСИХОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ

Сегодня проблема наркозависимости стала предметом мультидисциплинарного исследования в силу своей сложной природы, влияния на развитие личности и общества, масштабов и скорости распространения.

По нашему мнению, в общем контексте проблемы устойчивости личности к внешним разрушающим воздействиям среды необходимо обращение к эволюционным механизмам регуляции жизнедеятельности, которые в процессе онтогенетического развития индивида обеспечивают успешную «вписанность» индивида сначала в физическую, а затем – в социальную среду. Смысловой уровень регуляции является высшим эволюционным механизмом адаптации к социальной среде, формирование которого в онтогенезе и служит условием саморегуляции – осознанного, произвольного и опосредованного поведения, субъектной позиции в системе отношений к Я, другим и будущему – основой внутренней устойчивости личности. Системный анализ проблемы

зависимости и созависимости в эволюционно-психологическом плане обращает к изучению адаптивных ресурсов человека в подсистемах «сома», «психика» и «сознание».

На предыдущем этапе исследования нами были изучены и доказаны особенности смысловой регуляции личности ПАВ-зависимых и ее роль в развитии аддикции как способа субъективной адаптации.

Предложенная система психологического консультирования осуществляется с позиций смыслового подхода, где главной психотехникой выступает совместный диалог, направленный на атрибутивный, диспозиционный и мотивационный механизмы смыслообразования личности, а критерием совместности – общие смыслообразующие мотивы консультанта и зависимого. Применение смыслового подхода к изучению и коррекции смысловой сферы личности ПАВ-зависимых в процессе совместно-диалогического консультирования (СДК) обнаружило ряд нозоспецифических особенностей регуляции поведения и смысловой организации личности зависимых, которые способствуют развитию как первичной, так и вторичной аддикции вследствие снижения личностной наркоустойчивости (Т.А. Абдрашитова, 2008). Смысловой подход в консультировании способствует осознанию внутриличностного конфликта, интеграции личности и устраняет защитную направленность смысловой регуляции.

Отсутствие или нарушение целостности структуры личности исключает личностную (осмысленную, осознанную) регуляцию, активную субъектную позицию и, как следствие, ведет к социальной дезадаптации.

Исследователи мало обращают внимание на взаимосвязь автономности и целостности личности с уровнем ее адаптивности. А между тем эта идея является ведущей в фундаментальной концепции адаптации Г. Селье: «В поддержании независимости и целостности естественных единиц ни одна из великих сил неодушевленной материи не добивается таких успехов, как приспособляемость к изменениям и реактивность, которые мы называем жизнью и потеря которых означает смерть» [1, с. 35].

Видимо, существует связь между жизнеспособностью и степенью приспособляемости у каждого человека. Таким образом, жизнеспособность, целостность и автономность человека как «естественной единицы» обеспечивается уровнем адаптивности к внешним изменениям. Это общий принцип для всех уровней организации человека. Применительно к социальной адаптации он означает, что адаптивность к воздействиям и изменениям социальной среды обуславливают социальную жизнеспособность, где целостность и независимость (ориентированность «изнутри») личности выступают ее условиями.

Дезинтегрированность личности указывает, по нашему мнению, на незрелость, несформированность личностного, субъектного уровня регуляции. Механизмы систем регуляции поведения, функционирующие в онтогенезе до личностного уровня регуляции, составляют основу детского поведения. Сохранение их ведущей роли у взрослого человека свидетельствует о фиксации личностного развития на ранних уровнях, которая препятствует формированию и актуализации поведения на личностном уровне регуляции, а в целом – социальной адаптации. Однако в данном случае (взрослое тело и детское поведение) наблюдается не гетерохронность как объективный закон психического развития человека, а проблема целостности, зрелости личности.

Под фиксацией понимается задержка, остановка развития личности на одной из ранних стадий, вызванная фрустрацией потребности (З. Фрейд). Она происходит вследствие включения механизмов бессознательной самозащиты, а именно регрессии. Неосознаваемая регрессия поведения дает возможность человеку отступать на раннюю стадию развития, более безопасную и приятную, применяя менее зрелые способы в попытке справиться со стрессом и фрустрацией. Согласно психоанализу, в зрелые годы «остаточное поведение» связывается с той стадией, на которую пришлась фрустрация потребностей. Фиксация приводит к чрезмерному выражению потребностей, которые были характерны для той стадии развития, где она произошла. Эти вызывающие

внутреннюю напряженность потребности ищут удовлетворения в способах поведения, свойственных ранним стадиям развития. Дезинтеграция личности возникает вследствие внутриличностного конфликта, «раскола личности» и отождествления себя с более ранней ролью, препятствуя личностному росту и удовлетворению потребностей, соответствующими актуальному возрасту способами.

Положение о том, что развитию личности препятствует сильное отождествление себя только с одним из частных своего Я или субличностей (Р. Ассаджиоли), эго-состояний (Э. Берн), ролевой позицией (Дж. Келли), социальной ролью и архетипом (К. Юнг), интроектом (Дж. Болдуин) и т.д., получило экспериментальное подтверждение в ряде исследований. Все субличности, или «узлы личности», с одной стороны, обладают относительной автономией, стремясь к удовлетворению своих потребностей и достижению определенных целей, а с другой – образуют единую целостную личность [2, с. 46-56].

По мнению К. Юнга, идентификация с одной из своих социальных ролей ведет к отрицанию себя как возможного иного и как следствие – потере возможностей для развития и саморазвития личности. При чрезмерном доминировании одной из субличностей подавляются и не получают развитие остальные, что создает внутриличностный конфликт и вызывает дезинтеграцию, нарушение психологической целостности личности.

По мнению Р. Ассаджиоли, отождествление себя с одной субличностью является причиной ее зависимости от внешних влияний, снижения способности к управлению собой. В итоге внутренней диссоциации личность не знает себя и поэтому не реализует свой потенциал, она скорее «кажется», чем «есть на самом деле». Все последствия внутриличностной диссоциации приводят к социальной дезадаптации.

Стремление остаться в русле преобладающего эго-состояния и идентификация с ним чревата дезадаптацией (Э. Берн). В его концепции субличности – это эго-состояния, которые время от времени управляют функционированием нашей личности. За эго-состояниями «Родитель», «Взрослый» и «Дитя» стоит огромный комплекс теорий и экспериментов [3, с. 65].

«Родитель» – источник социальной преемственности личности. Это состояние Я включает в себя социальные ожидания и нормы, социальные установки и поведение, усвоенное из внешних источников, преимущественно от родителей и авторитетных лиц. «Дитя» – активное начало в человеке. Это состояние включает в себя укорененный в личности ранний детский опыт взаимодействия с окружающими, способы реагирования и установки, принятые в отношении себя и других. Внешне оно выражается как непосредственное отношение к миру и архаичное детское поведение.

«Взрослый» – источник реалистического поведения. Это эго-состояние, как и «Родитель», не связано с возрастом. Будучи ориентировано на сбор объективной информации, оно организовано, адаптивно, разумно и действует, хладнокровно оценивая вероятности и бесстрастно рассуждая. Взрослое эго-состояние личности складывается по мере поиска смысла в окружающей действительности и ее когнитивного структурирования в значениях той научно-практической парадигмы, которая свойственна данному обществу или микросреде. Признание «Взрослого Я» осуществляется через живых представителей общества путем наделения его символами социального успеха, открывающим путь к исполнению профессиональных и других ролей.

Главное: любое из этих эго-состояний может ситуативно или постоянно преобладать, и тогда человек чувствует, мыслит и действует в рамках этой модальности своего Я. Фиксируясь на одном из эго-состояний, человек использует психологические игры с неосознаваемой целью манипулировать другими для удовлетворения своих потребностей и при этом не меняет своего статуса-кво. Психологические игры представляют собой способ психологической защиты и обеспечения желаемых привилегий. Они помогают сохранить привычный уровень самоуважения, привлечь к себе

внимание, получить право на безответственность и бездействие, подкрепить установившееся мнение о себе, окружающих людях и своей жизненной роли и вновь утвердиться в принятом эго-состоянии.

Психологическое консультирование зависимых в Казахстане находится на стадии становления в отличие от психотерапии, имеющей уже богатый опыт, собственную методологию. За рубежом, где проблема зависимости от психоактивных веществ давно стала острой и социальной, этот вид практики обрел государственную поддержку, имеет широкую методологическую базу. Деятельность зарубежных консультантов по вопросам психического здоровья, по вопросам зависимостей и по вопросам реабилитации заключается в пропаганде здорового образа жизни, идентификации и устранении стрессов, в изменении по мере возможности пагубного влияния окружения, поддержке и восстановлении психического здоровья.

Американские специалисты отмечают, что примерно 25% случаев консультирования связано с зависимостями от психоактивных веществ. На успешность психологического консультирования клиентов с разными видами зависимости влияют многие факторы. Наиболее значимые из них – мотивация, отрицание проблемы, двойной диагноз, адекватность воздействий, контроль и рецидив. Мотивация проявляется в желании измениться. Его нет у подавляющего большинства клиентов из-за их эгоцентризма и страха утратить мнимый субъективный комфорт. Отрицание проблемы, как правило, основывается на сниженной критичности, недооценке влияния объекта зависимости для себя и для других людей. Двойной диагноз характерен, когда, кроме употребления психоактивных веществ, клиент имеет еще заслуживающие внимания консультанта особенности (депрессия, неуверенность и т.п.). Контроль предполагает управление и оценку поведения клиента.

На постсоветском пространстве система психологического консультирования клиентов с девиантным поведением и, в частности с зависимостями, активно формируется в Российской Федерации и Прибалтийских странах. *Психологическая помощь* таким клиентам оказывается преимущественно в двух направлениях – *психологической профилактики и психологической интервенции*. Первое направление составляет работа консультантов превентивного характера, состоящая в предупреждении и психопрофилактике. Психологическая интервенция состоит в активном вмешательстве «по факту» с целью преодоления, коррекции или реабилитации отклоняющегося поведения.

В работе с подростками и молодежью с аддиктивным поведением дают хорошие результаты психотерапия когнитивно-поведенческая и тренинги, одновременно решающие профилактические и коррекционные задачи.

Психологическая помощь родителям оказывается в виде систематического психологического консультирования наркологами, психологами и психотерапевтами. Для них проводятся групповая тренинговая работа. Это тренинги эффективного взаимодействия, тренинг родительской успешности и т.д.

Но как бы продуманно не строилась программа, успешность психолога в социальной помощи личности с аддиктивным поведением определяется главным образом высокой мотивацией, ее внутренней готовностью к изменениям.

Таким образом, незрелость личностной регуляции проявляется в дезинтеграции личности, когда целостность разрушается средствами бессознательной самозащиты от стресса, тревоги в условиях фрустрации потребностей и дальнейшей идентификацией с одной из субличностей или эго-состояний. Актуализация бессознательных ресурсов Я, производимая с целью совладать с проблемной социальной ситуацией обнаруживает сниженную адаптивность, ведущую к дезинтеграции и переходу с субъектной на объектную позицию в системе отношений «личность-социальная среда».

Литература

1. Асмолов А.Г., Братусь Б.С., Зейгарник Б.В., Петровский В.А., Субботский Е.В., Хараш А.У., Цветкова Л.С. О некоторых перспективах исследований смысловых образований личности // Вопросы психологии. – 1979. – № 3. – С. 35-45.
2. Братусь Б.С. К изучению смысловой сферы личности // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. – 1981. – № 2. – С. 46-56.
3. Борулава Г.А. Методический аспект взаимодействия теории и практики психологии // Индивидуальный аспект развития личности. – Сочи, 2001.

**Абдрашитова Т.А., Сливкина Н.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

СИНДРОМ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ КАК ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИИ

Термин «эмоциональное выгорание» введён американским психиатром Х.Дж. Фрейденбергом в 1974 году для характеристики психологического состояния здоровых людей, находящихся в интенсивном и тесном общении с клиентами, пациентами в эмоционально нагруженной атмосфере при оказании профессиональной помощи. М. Буриш объясняет: «Выгорание – психологический термин, обозначающий симптомокомплекс последствий длительного рабочего стресса и определенных видов профессионального кризиса» [1].

По мнению А.М. Ричардсена, данные современных исследований наглядно показали, что эмоциональное выгорание отличается от других форм стресса, что это не просто «слабый» синоним более устоявшихся обозначений данных симптомов. Некоторые из авторов, в том числе М. Кинг, возражали против термина «выгорание» из-за его неопределенности и частичного совпадения с родственными понятиями, например, посттравматическим стрессовым расстройством, депрессией или «хандрой» (в более корректном психиатрическом термине – дистимией), либо, как Л. Морроу, рассматривали его как «странную психиатрическую химеру».

Другие устанавливали связи с существующими моделями. Например, С.Е. Хобфол, Дж. Фриди – с теорией общего стресса, С.Т. Миер – с заученной беспомощностью и Адлер – с психодинамикой беспомощности у представителей помогающих профессий, Бандура – с моделью самоэффективности и компетентности и Д.Х. Маланс – компульсивным оказанием помощи при «синдроме помогающих профессий» [1].

В 1981 году вышла работа американских психологов К. Маслач и С.Е. Джексона, в которой возможность психического выгорания ограничивается представителями коммуникативных профессий. Эти же авторы разработали опросник «МВІ». В соответствии с их подходом синдром психического выгорания представляет собой трёхмерный конструкт, включающий эмоциональное истощение; деперсонализацию (тенденцию развивать негативное отношение к клиентам); редуцирование личных достижений проявляется либо в тенденции к негативному оцениванию себя в профессиональном плане, либо в редуцировании собственного достоинства, ограничении своих возможностей, обязанностей по отношению к другим, снятие с себя ответственности и перекладывание её на других [2, 445].

Японские исследователи считают, что для определения эмоционального выгорания к трёхфакторной модели К. Маслач следует добавить четвертый фактор «Involvement» (зависимость, вовлечённость), который характеризуется головными болями, нарушением

сна, раздражительностью, а также наличием химических зависимостей (алкоголизм, табакокурение) [1].

Большинство специалистов признает необходимость учёта именно трёх составляющих для определения наличия и степени «выгорания». При этом вклад каждого из факторов различен (например, исключение фактора «редуцирование персональных достижений» сближает синдром эмоционального выгорания с депрессией) [1].

Структура синдрома эмоционального выгорания, по В.В. Бойко, представляет собой последовательность трёх фаз:

1. Напряжение включает симптомы – переживание психотравмирующих обстоятельств, неудовлетворённость собой, загнанность в клетку, тревогу и депрессию;

2. Резистенция включает симптомы – неадекватное избирательное эмоциональное реагирование, эмоционально-нравственную дезориентацию, расширение сферы экономии эмоций, редукцию профессиональных обязанностей;

3. Истощение включает симптомы – эмоциональный дефицит, эмоциональную отстранённость, личностную отстранённость (деперсонализацию), психосоматические и психовегетативные нарушения [3, 518].

Б. Пельман и Е. Хартман выделили три главных компонента эмоционального выгорания:

1. Эмоциональное истощение проявляется в ощущениях эмоционального перенапряжения и в чувстве опустошённости, истощённости своих эмоциональных ресурсов.

2. Деперсонализация связана с возникновением равнодушного и даже негативного отношения к людям, обслуживаемым по роду работы. Контакты с ними становятся формальными, безличными; возникающие негативные установки могут поначалу иметь скрытый характер и проявляться во внутренне сдерживаемом раздражении, которое со временем прорывается наружу и приводит к конфликтам.

3. Сниженная рабочая продуктивность проявляется в снижении самооценки своей компетентности (в негативном восприятии себя как профессионала), недовольстве собой, негативном отношении к себе как личности [3, 222].

Д. Дирендонк, В. Шауфели, Х. Сиксма провели исследования среди голландских врачей и выявили, что в качестве специфических детерминант эмоционального выгорания выступает чувство несправедливости, социальной незащищённости, большая зависимость, как от пациентов, так и от руководства.

Согласно их подходу, синдром эмоционального выгорания сводится к двухмерной конструкции, состоящей из эмоционального истощения и деперсонализации.

1. Первый компонент – «аффективный», – относится к сфере жалоб на своё здоровье, физическое самочувствие, нервное напряжение, эмоциональное истощение.

2. Второй компонент – деперсонализация – проявляется в изменении отношения либо к пациентам, либо к себе. Он получил название «установочный» [2, 446].

А. Пинес и Е. Аронсон рассматривают синдром эмоционального выгорания как одномерную конструкцию. Эмоциональное выгорание – это состояние физического и психического истощения, вызванное длительным пребыванием в эмоционально перегруженных ситуациях.

А. Чиром считает эмоциональное выгорание комбинацией физического, эмоционального и когнитивного истощения или утомления. Он полагает, что главный фактор эмоционального выгорания – это эмоциональное истощение, а дополнительные компоненты являются следствием либо поведения (купирования стресса), ведущего к деперсонализации, либо собственно когнитивно-эмоционального выгорания, что выражается в редуцировании личных достижений (деформации субъективной оценки собственных возможностей). И то и другое проявляется в деформации личности и имеет непосредственное значение для её социального здоровья. В противоположность

предыдущим подходам, авторы одномерного подхода не ограничивают эмоциональное выгорание определённой группой специалистов [2, 447].

П. Торнтон обращается к выявлению связи между уровнем эмоционального выгорания и типом поведения преодоления. Поведение преодоления обеспечивается когнитивными и поведенческими усилиями по регуляции специфических внутренних и внешних требований, которые, по субъективной оценке, исчерпывают или превосходят ресурсы личности. Выявлены три стратегии поведения преодоления:

- две активные (овладение ситуацией путём её преобразования и преодоления эмоционального дистресса путём изменения собственного отношения к ситуации)

- одна пассивная (эскапизм или отказ от каких-либо попыток устранить обусловленные ситуацией трудности).

Путём факторного анализа на основе когнитивно-феноменологической теории стресса П. Торнтон выделено восемь подвидов поведения преодоления. Если к пассивным отнесён только один подвид (эскапизм как уклонение от решения проблем), то к активным – семь, объединяя две (планомерное решение проблем и путь конфронтации) в проблемно-сфокусированные стратегии, а пять остальных (дистанцирование – изменение масштабов происходящего в сторону преуменьшения, самообладание, поиск социальной поддержки, принятие на себя ответственности за происходящее, позитивная оценка ценностей – отыскание положительного в происходящем) – в эмоционально-сфокусированные стратегии.

Противоречия обнаружились в данных в связи между типом поведения преодоления и уровнем эмоционального выгорания, полученных разными авторами. Так с низкой степенью эмоционального выгорания связывают активные стратегии поведения преодоления, а с высокой степенью – пассивную и, наоборот, активные формы поведения преодоления указывают как не снижающие степень эмоционального выгорания, а эмоционально-сфокусированные стратегии поведения преодоления – как ассоциируемые с более высоким уровнем эмоционального выгорания.

В исследованиях российских менеджеров, проводимых Н.Е. Водопьяновой, А.Б., Серебряковой, Е.С., Старченковой изучалось влияние стилей поведения в проблемных ситуациях и личностных характеристик, на степень выраженности синдрома психического выгорания. Было обнаружено, что наиболее высокое эмоциональное истощение и редуцирование личных достижений наблюдается у тех менеджеров, которые предпочитают «избегание», а также чем больше истощение, тем ниже самооценка и больше деформация самоотношения. Эмоциональное истощение часто сопровождается мотивационной деформацией, что является защитной реакцией организма на психологические стрессы [2, 456].

Данная проблема очень актуальна и исследуется психологами в наше время. Ведь синдром эмоционального выгорания затрагивает весь ряд профессий, деятельность которых связана с постоянным напряжением, общением и взаимодействием с людьми. К группе повышенного риска по развитию эмоционального выгорания относятся медицинские работники, осуществляющие уход за онкологическими больными, пациентами с вторичными иммунодефицитами (ВИЧ и СПИД), работники реанимационных бригад.

Чтобы предотвратить СЭВ у медицинских работников необходимо придерживаться некоторых требований:

1. Соблюдать требования, которые изложены в приказах и нормативных документах по обеспечению профессиональной безопасности в учреждениях здравоохранения;

2. Проходить обучение медицинского персонала по вопросам профессиональной безопасности, психогигиены, методик релаксации, проводить дебрифинг.

3. Проводить мероприятия, направленные на оздоровление медицинского персонала: создание комнат отдыха, психологической разгрузки, формирование групп здоровья;

4. Создание психологического комфорта в коллективе [4].

Таким образом, чтобы избежать возникновения синдрома эмоционального выгорания, необходимо придерживаться данных рекомендаций, проводить дебрифинг после критических событий. Благодаря этому появляется возможность выразить свои мысли, чувства, ассоциации, вызванные каким-либо серьезным происшествием. Правильно организовать психологическую поддержку или мероприятие, осуществить психологическую коррекцию, направленную на устранение симптомов, причин профессионального выгорания сотрудников.

Литература

1. Захаров С. Синдром выгорания у врачей стигма профессионализма, или расплата за сочувствие? /С. Захаров//Интернет: <http://forums.rusmedserv.com/showthread.php?t=8748>
2. Водопьянова Н.Е. Синдром психического выгорания в коммуникативных профессиях // Психология здоровья/Под ред. Г.С. Никифорова. – СПб: Издательство СПб ГУ, 2000. – С. 443–463.
3. Караванов Г., Коршунова В. Индивидуально-психологические особенности личности врача-хирурга. – Львов: Вища Школа, 1974. – 84 с.
4. Семенова Н.В., Вяльцин А.С., Авдеев Д.Б., Кузюкова А.В., Мартынова Т.С. эмоциональное выгорание у медицинских работников // Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 2.

**Бақыт А.Б.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИ ТЫНЫҒУЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адамзат қоғамының рухани және мәдени дүниесіз өмір сүре алмайтыны белгілі. Адамның рухани дүниесі мен ішкі мәдениетінің деңгейі оның қоршаған ортаны жоғары интеллектуалды және эмоционалды тануына мүмкіндік береді. Мектеп оқушыларының рухани дүниесінің бай болуы оның сыртқы қоршаған ортамен үйлесімділікте болуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы жас ұрпаққа жан-жақты білім мен тәрбие берудің мемлекеттік саясатының негізгі ұстанымдарын айқындап береді. Оларға: Қазақстан Республикасының барлық адамзатының білім алуға тең құқылығы, әрбір адамзаттың интеллектуалдық дамуы, психо-физиологиялық және жеке басының ерекшеліктері, халық үшін білімнің барлық деңгейіне кең жол ашылуы жатады. Яғни, білім заңында әрбір азаматтың білім алуға деген тең құқығын негізге ала отырып, оқушы бойына мәдени тынығу мүмкіндіктерін қалыптастырып, оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды [1, 9 б.].

Қазіргі уақытта елімізде өскелең ұрпақты рухани-адамгершілік тұрғыдан тәрбиелеуге, олардың мәдени тынығуын тиімді ұйымдастыруға баса мән берілуде. Бұл жауапты міндет негізінен білім беру мекемелеріне жүктелген. Оның басты мақсаты – жас ұрпақтың бойына бала кезінен ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық секілді рухани-адамгершілік құндылықтарды сіңіру, жан-дүниесі бай, терең ойлы, бос уақытын тиімді ұйымдастыра алатын, жауапкершілікті сезінетін қоғамның толыққанды азаматын қалыптастыру мектеп жағдайында оңтайлы іске асады.

Мәдениет деңгейі кез келген қоғамның, белгілі бір мемлекеттің дамуының көрсеткіші саналады. Егер мәдениет төмен болса, болашақ ұрпақ та сол төмен мәдениеттің

ықпалында тәрбиеленеді. Ал мәдениет деңгейі жоғары елдің өскелең ұрпағы сол деңгейге сай болары анық. Сондықтан оқушылар мектепте білім мен тәрбиені алумен қатар, мәдени тынығу, рухани деңгейін арттыру, қарым-қатынас мәдениетін сақтау сияқты маңызды қабілеттерге дағдылануы тиіс. Мәдениеттің өзекті бөлігі өнер десек, өнерді ұғыну, түсіну арқылы адамда әсемдікке, сұлулыққа деген эстетикалық сезім қалыптасады, рухани дүниесі кеңейеді. Осындай сезімдер арқылы мектеп оқушыларының зияткерлік қабілеттері артады.

Қазіргі кезеңде елімізде мектеп оқушыларының рухани-мәдени қасиеттерін дамыту мәселесі кеңінен көтерілуде. Бүгінгі ағарту тек білімдер жиынтығы ғана емес, сонымен қатар оқушылардың бойында ар-ождан, азаматтық және адамға деген сүйіспеншілікті қалыптастыруға мүмкіндік беретін рухани-мәдени қасиеттерді дамытуды көздейді. Мектептің оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың негізгі шарттарына: оқушылардың тұлғааралық қатынасын дамыту, әр адамның рухани-адамгершілік құндылықтарын, дара ерекшелігін, сезімін, өзіндік баға беруін қалыптастыруға баса назар аудару және мәдени тынығуын тиімді ұйымдастыру жұмыстары жатады.

Мектеп оқушыларының мәдени тынығуын ұйымдастырудың ұтымды жолы халық педагогикасына негізделеді. Жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін, білімін, адамзаттық мәдениетті, адами қасиетті терең түсінетін шығармашылық тұлға етіп тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі [2, 119 б.].

Мектеп жағдайында оқушылардың мәдени тынығуын ұйымдастыруға: сыныпта және сыныптан тыс жұмыстар жүргізу, мектепішілік көлеміндегі тәрбиелік іс-шараларға қатыстыру, оқушылардың бос уақытын рухани және мәдени бағыттағы жұмыстармен толықтыру, оқушылар арасында жүріс-тұрыс мәдениетін қалыптастыру және т.б. жұмыс бағыттары негізге алынады.

Мектеп оқушыларының бос уақыты мен мәдени тынығуын дұрыс ұйымдастыруға көмек көрсету тікелей мұғалім мен сынып жетекшісінің міндетіне кіреді. Одан бөлек, бұл іске әлеуметтік педагогтар мен психологтар қатыса алады. Бүгінде қоғамның әлеуметтік белсенді тұлғаға сұранысы басым. Бос уақыт мен мәдени тынығу оқушы үшін өзіндік әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған кеңістік болып табылады. Бос уақыт белгілі деңгейде реттелуі керек, ал бос уақытты сапалы қолдану адамның ішкі мәдениетіне тікелей байланысты болады. Рухани-адамгершілік тәрбие тұрғысынан оқушының бос уақыты мен мәдени тынығуын ұйымдастыру міндеттері болып түрлі мәдени орталықтардың іс-әрекетін насихаттау, эстетикалық қызығушылығын оята алу және әрбір оқушыға өз бос уақытын ұйымдастыруда көмек беру, оқушыларды қала, облыстың, аудан, ауылдың мәдени өміріне араластыру және жанашырлық сезімін ояту сияқты жұмыстар саналады.

Тұрғылықты жерде орналасқан мәдени орталықтар оқушылардың рухани қажеттіліктерін толық қанағаттандыруға қабілетті. Театр ошақтары әр кезең сайын жаңа туындылар шығару бағытында ізденеді, мұражайлар мен көркем сурет көрмелері рухани дүниені байытуға зор ықпал ете алады [3, 73 б.].

Мектеп оқушыларына қала аумағындағы барлық көрмелер мен театр қойылымдары туралы ақпарат дұрыс және уақытылы беріліп отыруы қажет. Мұғалімдер мен оқушылардың бірлесіп концертке, театрға бірге баруы, сол іс-шарадан алған әсерлерін талқылап, қорытынды шығарып отыруы оқушылардың мәдени тынығу деңгейін арттыра түседі.

Оқушылардың бос уақытын ұйымдастырудағы мұғалімдер мен әлеуметтік педагогтардың басты міндеті оқушыға рухани-адамгершілік тұрғыдан өзіндік білім беру, өзіндік даму, өзіндік тәрбиені дамытуда, жеке жоспарын құруда көмек көрсету болып табылады. Бұл үшін ең алдымен оқушылардың мәдени тынығуға деген қызығушылығы мен мотивациясын тудыру аса маңызды болады.

Мектеп оқушыларының мәдени тынығуын ұйымдастыруда сыныптан тыс іс-шаралар: жүріс-тұрыс мәдениетін қалыптастыру бойынша оқушылар арасында

жүргізілген жұмыстар да маңызды. Бұл бағыттағы жұмыстар кезінде оқушылар адамның сырт бейнесінің негізгі сипаттамаларымен танысады (жүріс-тұрысы, қылығы, киім үлгісі, эмоционалды жағдайы [4, 119 б.].

Елімізде ұлттық және азаматтық құндылықтардың негізінде жеке тұлғаны қалыптастыру және дамыту, жеке адамның рухани күш-қуат мүмкіндіктерін ашу, адамгершілік пен салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін қажетті жағдайлардың барлығы да жасалуда. Тәрбиенің басты мақсаты – әр адамның ішкі құндылығын, тұлғалық қасиетін ашып, бағалауға үйрету. Баланың жас ерекшеліктеріне сәйкес бос уақытын тиімді ұйымдастыруға, мәдени тынығуын дамытуға бағытталған жұмыстар оқу орнында ғана емес, отбасында да ата-аналардың көмегімен жалғасын тауып, өзара ықпалдастық бағытта жүргізіледі. Мектептегі әлеуметтік педагогтар мен психологтар бірлесе қызмет атқару арқылы оқушыларды адамдардың сеніміне ие болу және оны ақтай білуге үйретеді. Борыш пен парызға адал болуға тәрбиелейді. Артында өшпейтін ізгілікті із қалдыра білуге талпындырып, қабілетінді, бойындағы дарынды, азаматтылығыңды дәлелдеуге итермелейді.

Қорыта келгенде, мұғалімдер мен әлеуметтік педагогтардың рухани-адамгершілік мәдениеті өз шәкірттерінің білімі мен мүмкіндіктерін бағалай білуі және педагогикалық үдерістерден тыс қалмауы арқылы бағаланады. Педагогтардың моральдық санасының жоғары болуы, эмоциялық сезімі мен адами құндылықтарға бай болуы рухани-адамгершілік мәдениетінің біртұтас элементтерінің жүйесі болатынын көруге болады.

Жалпы, бүгінгідей түрлі ақпараттық техникалық құралдар белең алған қоғамда оқушылардың мәдени тынығуын реттеу, бос уақыттарында түрлі үйірмелер мен жарыстарға қатыстыру, әлеуметтік-психологиялық бағыттағы тренингтер ұйымдастыру, тұлғааралық және топаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру маңызды мәселе саналады. Бос уақыттары мен мәдени тынығуы тиімді ұйымдастырылған оқушылар жан-жақты дамуға, рухани-адамгершілік қасиеттерін арттыруға мүмкіндік алады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. Заң актілерінің жиынтығы. – Алматы: ЮРИСТ, 2007. – 192 б.
2. Төлеубекова Р.К. Қоғам дамуының жаңа кезеңіндегі адамгершілік тәрбиесінің теориялық әдіснамалық негізі. – Алматы, 2001. – 295 б.
3. Әбдіғаппарова Ұ.М. Өзін-өзі тану курсының болашақ мұғалімнің кәсіби-тұлғалық жетілуіндегі рөлі // Бастауыш мектеп. - 2010. - № 7-8. - 72-75 бб.
4. Аңламасова Г.А. Мектеп оқушыларын адамгершілік құндылықтар негізінде әлеуметтендіру: пед.ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2005. – 167 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі таңда Қазақстанда бүкіл елдің дамуы мен өркендеуіне қолдау көрсету үшін білім берудің барлық деңгейіне көптеген жаңалықтар енгізілуде. Олардың басты мақсаты – жас ұрпақтың сапалы білім алуын қамтамасыз ету. Бұл туралы Тұңғыш Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев білімді, сауатты адамдар – бұл ХХІ ғасырдағы адамзат дамуының негізгі қозғаушы күші екендігіне, әлемдік білім саласының дамуы көшінен қалмай ілгерілеудің қажеттілігіне, ал сол көшке ілесе алмау мемлекет үшін үлкен сын болатындығына назар аударады [1].

Осы стратегиялық тұжырымдар 2016 жылдан бастап республикамыздың мектептеріне енгізілген жаңартылған білім бағдарламаларының негізі болып табылады. Қазақстан Республикасы жаңартылған білім бағдарламасында ХХІ ғасыр талаптарына сәйкес мектеп оқушылары бүгінгі заманда және келешекте қол жетімді табысқа жету үшін, бұрынғыдан да анағұрлым жоғары дағдыларды меңгеруін қажет ететіндігі атап көрсетілген [2].

Осы құжатта бастауыш сынып оқушыларының жеке дара ерекшеліктерін және мүмкіншіліктерін ескере отырып, оқу іс-әрекетінің барысын және нәтижесін бағалауға, бақылауға үйрету қажеттігі оқушыларда оқу іс-әрекетіне деген рефлексивтік қатынастарын мақсатты түрде қалыптастыру талап етіледі.

Білім мазмұнын жаңарту не үшін қажет болды деген сұраққа жауап берер болсақ, еліміздің дамуының бұл бағыттағы саясаты мен тәжірибеге ықпал ететін келесі маңызды салаларда айтарлықтай өзгерістер орын алғандығынан деуге болады. Олар:

- экономика;
- адамдардың өзін-өзі басқаруы;
- қарым-қатынас көлемі және жылдамдығы;
- еңбек нарығының құрылымы;
- шекарамыздың ашылып, әлемдік кеңістікке кірігуге кең мүмкіндіктің пайда болуы;
- оқыту мен үйретудің анағұрлым нәтижелі тәсілдерінің анықталуы.

Осы айтылған жағдайлар әлемдік өркениет көшінен қалмау үшін білім беру үдерісін жаңаша ұстанымдарға негіздеу, оқытуды инновациялау, білім алушының рөлін өзгертіп, өз жауапкершілігін арттыруға бағыттау, оның білімдік әрекетін бағалаудың жаңғыртылған формаларын тәжірибеге ендіруді талап етті [3].

Білім беру жүйесіне өзгеріс енгізуге қажетті факторларға тоқталар болсақ, ол:

- әлемдік стандарттарға сай білім беру;
- бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу;
- табысты өмір сүру дағдыларын қалыптастыру;
- әлем азаматын тәрбиелеу;
- тәжірибелік дағдыларды дамыту;
- функционалдық сауаттылықты арттыру;
- мұғалімнің кәсіби шеберлігін жетілдіру.

Осындай алғышарттардан туындаған жаңартылған білім мазмұны бағдарламасының жалпы мақсаты – оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға, әсіресе:

- терең әрі жүйелі ойлануына;
- өз білімі мен өміріне жауапкершілікпен қарауына;
- өздігінен дұрыс шешім қабылдап, қиын мәселелерді шешуіне;
- өз бетінше ақпараттарды түсініп, ішінен қажеттісін таңдап, оны жан-жақты талдап, баға беруіне;

➤ түрлі пікірталасқа түсіп, өз ойын дәлелдей білуге дағдыландыруға бағытталған.

Баланың жеке, ұжымдық және топтық әрекеттерге тартылуы нәтижесінде өзіндік өмір сүру әрекетінің ішіндегі өзін-өзі шектеу, өзінің тілектерін, мүмкіндіктерін білмеуін саналы ұғыну үдерісі жүзеге асады.

Сондықтан да бастауыш мектептің алдында тұрған негізгі міндет – оқушыларға білім бере отырып ойлау қабілетін дамыту, қызығушылығын арттыру, оқуға ынтасын ояту. Бастауыш мектеп кезеңінде алған білімдерді бала өз іс-әрекетінде қолдануға машықтанады және ой қорытынды жасай алу, себеп-салдарды анықтау, түсінік беру, ойлау қабілетінің дамуы анық көріне бастайды және осы кезеңде оқушының ойлауы нақты-бейнеліден абстрактылы ойлауға қарай дамиды, заттарды тиісті ұғымдарға жатқызып, өзінің ойын дәлелдеуге үйрене бастайды.

Оқушы мен мұғалім арасындағы ынтымақтастық, түсіністік, сыйластыққа негізделуі оқушының ізденушілігін дамыту – қазіргі оқыту жүйесінің бағыт алатын өзекті мәселелері.

Жаңа педагогикалық технологиялар тұлғаның ойлау жүйесін қалыптастыруды, әр түрлі жағдаяттарда нақты шешімдер қабылдай білуге үйретуді мақсат етеді десек, бұл педагогикалық ұстанымдар – білім беруді жаңартудың негізгі өзегі. Дәлелдеу үшін бала тиісті жүйе – ойлауға сүйенеді. Ойлау анықтылығымен, бірізділігімен, дәлелділігімен ерекшеленеді [4].

Бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамытуға біріншіден, айнала, қоршаған ортаны танып білу, екіншіден, баланың тапсырмаларды шешуге деген өзіндік талаптар күшеюі, үшіншіден, сөздік қорының кеңеюі әсер етеді. «Адамның дүниетану үдерісі нақты қарапайым пайымдаудан бірте-бірте дерексіз ойлауға көшіп отырады», – дейді Т. Тәжібаев [5, 114 б.]

Ә. Алдамұратов жас буынның дұрыс ойлап, дұрыс сөйлеуіне ата-ана мен мектеп оқытушылары бірден-бір жауапты деген құнды пікір айтады. Бұл пікірлер оқу-тәрбие үдерісіндегі озық ой-пікірлермен үндесіп жатқандығын байқауға болады [6, 54 б.].

Қ. Жарықбаевтың: еңбектерінде «Баланың ойлауын дамыту, ұғымдарын өсіру – науқандық жұмыс емес. Ол әрбір сабақ үстінде, мектептегі барлық тәлім-тәрбие үдерісінің барысында ұдайы жүргізілетін жұмыс. Мұнда оқушылардың жас ерекшелігі де қатты ескеріледі» делінген [7, 87 б.].

Сондықтан да бастауыш сынып оқушысының ойлау қабілетін тереңірек зерттеудің маңыздылығы артатыны белгілі.

XXI ғасырда біздің еліміз ғаламдану және жаһандану процесіне көшуде. Осы процесті жандандырып дамытуда жас ұрпақтың білімі мен біліктілігі орасан зор рөл атқарады. Жаңа заман талабына сай жаңашыл мұғалімдерге сапалы және инновациялық технологияларды меңгерту. Білім сапасын көтеруде инновациялық технологияларды дұрыс және сауатты қолдану жылдан-жылға күрделі және өзекті мәселеге айналууда.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына Жолдау «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ»: 17.01.2014 жыл. <http://adilet.zan.kz>
2. Рахымбек Д. Оқушылардың ойлауын дамытуда абстракциялау тәсілінің алатын орны. //Ұлт тағылымы. Халықаралық ғылыми-педагогикалық басылым – Алматы, 2007. – №3. - 59-63 бб.
3. Нұрахметов Н. Қазақстандық мектептер дамуының жаңа бағыттары // Қазақстан мектебі, 2019. - №2. – Б. 11-15.;
4. Тәжібаев Т. Жалпы психология: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 240 б.
5. Алдамұратов Ә. Жалпы психология: оқу құралы. – Алматы : Білім, 1996. – 224 б.
6. Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы: Білім, 1993. – 158 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫ ОҚИТУ БАРЫСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ ТИІМДІЛІГІН АНЫҚТАУ

Білім саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сәйкес келетін және тұлғаны, мемлекетті индустриялық-инновациялық дамыту міндеттерін, еңбек нарығының қажеттіліктерін қанағаттандыратын білім сапасының жоғары деңгейіне жету 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік білімді дамыту бағдарламасының мақсаты болып табылады. Осы міндеттердің орындалуы балаға, өмірге деген көзқарасы қалыптастырылатын білім, білік, дағдысының алғашқы негізін жүзеге асыратын бастауыш мектеп оқыту үдерісі екені белгілі.

Бастауыш мектептің жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде атқаратын рөл жоғары. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын қойып отыр.

Әсіресе, бастауыш сыныптарда оқу-тәрбие барысында оқу пәндерін интеграциялау негізінде меңгерту мәселесі туындауда.

Білім беру қазіргі ғылымның, мәдениеттің, ғылыми-техникалық прогрестің даму деңгейіне сай болуы керек. Жалпы білімнің мазмұны ғылымдардың өзара байланысы, өндіріс пен қоғамдық дамудың жаңару процесіне тікелей ықпал жасайды. Сондықтан қазіргі таңда мектептегі оқыту процесінде интеграция негізінде байланыс ерекше көкейтесті орын алып отыр және жалпы педагогикалық маңызға ие болуда.

Пәндер байланысы бастауыш мектеп мұғалімдерінен үлкен тәжірибені, педагогикалық шеберлікті, терең әрі тиянақты білім қорын, оқу-оқыту үдерісін дұрыс әрі күрделі ұйымдастыруды, жан-жақты іздену жұмыстарын жүргізуді талап етеді. Яғни мұғалім пәндерді байланыстыру жұмыстарына дайындалып, ойластырған кезде оны пайдалану жөніндегі әртүрлі ғылыми-әдістемелік әдебиеттермен танысып, оған түсетін пәндердің ерекшеліктері мен негізін біле тұрып, пән бағдармаларының ішінен қажетті материалдарды, мәліметтерді жинақтап, олардың қолдану сипатын болжай білуі керек. Бастауыш сынып мұғалімінің қосымша бақылаулары мен байқаулары, балалардың жас ерекшеліктерін ескеріп отыруы, пәндерді интеграциялаудың нәтижелі болуына көп көмегін тигізеді.

Бастауыш сынып пәндерін интеграциялауда бастауыш сынып мұғалімі мынадай әдістемелік принциптерді білуі және ұстануы қажет:

1. Пәндер байланысын алдын-ала жоспарлау;
2. Пәндер байланысын оқушылар үшін қызықты танымдық материалдар арқылы ұйымдастыру;
3. Пәндер байланысын сабақтың қажетті бөлігінде тақырыптың мазмұнын ашуда тиімді қолдану;
4. Пән мазмұнын жаңа ғылыми деректермен толықтыру;
5. Тақырыптың мазмұнын, ерекшелігін және оқушылар мүмкіндігін ескеру;
6. Жаңа берілетін интеграция негізінде байланыс мағлұматтарын оқушылардың білетіндерімен ұштастыру.

Пәндер байланысын ұйымдастыруда бастауыш сынып мұғалімі пәндерді өзара байланыстырудың ерекшелігін, оларды түбегейлі зерттеп, соған қажетті материалдарды көптеп жинақтауы және пәндер байланысын оқу-тәрбие үдерісінде жиі қолдануы, оның нәтижелілігін бақылап, реттеп отыруы қажет.

Осы тұрғыдан саралай келе, бастауыш сыныптарда оқу процесінде пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тиімді жолдарын қарастырып, оған теориялық тұрғыдан негіздеме беру – бұл өмір талабы.

Сондықтан да төмендегідей ұсыныстарды бастауыш сынып мұғалімі білім беру мен тәрбие үдерісінде басты назарда ұстау керек: бастауыш мектептерде берілетін білімнің мақсаты мен мазмұнына қарай, пәнаралық байланысты жүзеге асыру баланың жас ерекшеліктерін негізге алуы тиіс; оқу барысында пәнаралықты жүзеге асыруда негізге алған дидактикалық ұстанымнан ауытқымау керек және жетекшілікке алынып отырған пәннің өзіндік ерекшеліктерін ескеру басты шарт.

Қорытындылай келе, пәнаралықты жүзеге асыру барысында оқу-тәрбиенің біртұтастық заңдылығын басты назарда ұстау тиімді нәтиже береді деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 118 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011, маусым – 10. – 52 б.

2. Бейсенбаева А.А. Интеграция негізінде оқу процесін ұйымдастыру: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: РБК, 1995. – 117 б.

3. Оразахынова Н.А. Межпредметные связи как средство совершенствования учебно-воспитательного процесса: автореф. ... канд.пед.наук: 13.00.01. – Алматы, 1996. - 48 с.

4. Куралбаева А.А. Интегрированные уроки в начальных классах // Materials of the II international scientific conference. Development of the creative potential of a person and society. - Prague, 2014, January 17–18. – P. 118-122.

**Болатбекова Н.Ж., Қамзе Ә.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ОҚУШЫНЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҒЫН ДАМЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Барлық мұғалімдер балаларға білім беруде барынша жоғары жетістіктерге қол жеткізу үшін қолайлы орта жасауға тырысады. Дарынды және талантты балаларға қатысты бұл – ойлауды, талқылауды және мұқият жоспарлауды талап ететін едәуір күрделі мәселе.

Дарындылық көптеген балалар үшін, ата-ана мен мұғалімдер үшін ғылыми-практикалық тұрғыда толық ашылмаған тақырып. Қазіргі таңда мұндай ерекше балаларды анықтау тәсілдері, өз қабілеттерін жүзеге асыруға көмек беру бағдарламалары бар болғанымен, әлі де жеткіліксіз.

Адам қабілеттілігінің даралық ерекшеліктеріне дарындылық, шеберлік, талант, данышпандық, шабыт кіреді. Өртүрлі іс-әрекеттер аймағына қажет білім, ептілік-дағдылар бірлігін жеңіл, әрі нәтижелі игеруді қамтамасыз етуші жалпы қабілеттер ерекшелігін дарындылық деп атайды.

Дарындылық әрбір адамның ақыл-сана, оқу, шығармашылық, көркем-өнер, адам арасындағы қарым-қатынастар түзу және психомоторлық қызметтерінде көрініс береді.

Дарынды адамдарға тән қасиеттер: зейінділік, жинақылық, тұрақтылық, әрқашан қызметке дайын болу; мұндай тұлғалар, сонымен бірге, мақсатқа жетуде ақылға сай табандылыққа ие, еңбекте шаршап-шалдығуды білмейді, басқалармен салыстырғанда интеллекттілік деңгейі анағұрлым жоғары.

Өз қызығушылықтары бағытында дарынды адамдар қайтпас қажырлылық таныта алады. Бұл қасиеттің адамдағы көрінісі 2-3 жасар баланың бір іспен үзбей шұғылдана алу уақыты, басқа қатарларымен салыстырғанда әлдеқайда ұзақ болады. Дарынды бала өзін

қызықтырған іспен бірнеше сағат шұғылданып, қажет болса, оған бірнеше күндер бойы қайта оралып, көздегеніне жетпейінше, әрекетін тоқтатпайды.

Дарындылық дәрежесінің артуы қажетті білімдер мен ептілік, дағдыларды игеріп, жетілдіріп дамытуға тікелей тәуелді.

Дарынды оқушыны анықтау мектеп жұмысында бастауыш сыныптан бастау алады. Бұл жұмыстың жүйелі жүргізілуі психологтар мен мұғалімдердің және ата-аналардың біріккен жұмысы негізінде іске асады.

Дарынды оқушылардың өзіндік ерекшеліктері жетерлік. Кейбіреуі дарындылықтан қашады, еңбектеніп, оны жетілдіруге күш салмайды, ешнәрсеге қызығушылық танытпайды. Өздерін дарынсыз деп есептейтіндер де жетерлік. Алған бетінен қайтпай еңбектеніп, шығармашылыққа ерінбей ізденіп, нәтиже шығаруға талпынып тұратын дарынды балалармен жұмыс жасау бір ғанибет. Дарынды балалардың қабілетін және ерекшеліктерін ескере отырып, нағыз дарындыны үшке бөлуге болады.

1. Шығармашылық дарындылық.
2. Интеллектуалды, табиғи дарындылық.
3. Лидерлік дарындылық.

Мектептегі білім беру мен тәрбие жүйесінде дарынды баламен жұмыс жасаудағы мақсат – оқушыларға өз қабілеттерін, өзіндік қызығушылығы мен қоғам мүддесіне сәйкес толық іске асыра алатындай жағдай жасау, олардың қабілеттерін, ерекшеліктерін ашып, дамыту. Сонымен бірге бастауыш сынып мұғалімі ескеретін жағдайлар:

1. Баланың шығармашылық қабілетін және өз бетінше шығармашылық ізденісін дамыту.
2. Пәнге терең қызығушылығын арттыру.
3. Оқушының әсерлілік сезімін қалыптастыру.
4. Оқушының белсенділігін арттыру мақсатында даму деңгейін, танымдық белсенділігін арттыра оқыту.
5. Жалпы білім-білік дағдыларын дамыта оқыту.
6. Білімнің бағасын арттыру.

Мұғалім ретінде оқу мен тәрбие саласындағы аса маңызды міндет – талабы таудай дарынды жеке тұлғаны іздеп тауып, оны жетілдіріп шығарумен қатар, оқушылардың ғылымға деген қызығушылығын арттыру, шығармашылық қабілеттерін дамыту, жан-жақты дамуына жеке адамдық ерекше көңіл бөлу, оқушыны қоршаған ортаны аялауға, ғылыми зерттеу дағдыларын қалыптастыруға тәрбиелеу болып табылады.

Дарынды балаларды оқытуда зерттеу әдісін қолдану қажеттілігі олардың табиғи қызығушылығының жоғарлығымен, қоршаған ортасына деген құштарлығының басымдылығымен түсіндіріледі.

Түрлі педагогикалық және психологиялық тұрғыда жүргізілген зерттеулер барысын талдай келе, дарынды баланың тұлғалық ерекшелігін төмендегідей сипаттауға болады:

1. Интеллектуалды және ақыл-ой белсенділігі бар бала сөйлеу белсенділігінің жоғарлығымен, ойының ұшқырлығымен, байқағыштығымен, мәселені шешуде жан-жақты жолды қарастыруымен, тәуелсіздігімен, құрбыларының арасында көсем болумен, есте сақтау қабілетінің деңгейімен ерекшеленеді.
2. Бейнелеу өнері бар бала сурет салуға көп уақыт бөлуімен, көргенін есте сақтауымен, сурет сабағын жақсы көретіндігімен ерекшеленеді.
3. Өнге қабілеті бар балалар ән сабақтарына аса қызығушылықпен қарайды, ритмикалық бөліктерді оңай қайталайды, таныс әуендерді бірінші дыбыстан таниды.
4. Қозғалыстың белсенділігі бар бала жаттығуларды орындауда тепе-теңдік сақтайтын, қозғалысты жақсы көретін, өзінің жасына дене күші күшті болып келеді.

Қорытындылай келе, мектептің білім беру мен тәрбие жүйесінде қолданылатын әдіс-тәсілдің қай-қайсысы болсын, негізінде оқушылардың сана-сезімін, ақыл-ойын дамытуды мақсат ететін болғандықтан, олардың да дара ерекшеліктерін біліп, санасып отыру қажет.

Әдебиеттер

1. Акменбетов Қ.Ж. Дарындылықтың теориялық негіздері // Педагогика мәселелері, 2009. №2, 130-134 бб.
2. Шырынбаева Г.К. Оқушы дарындылығын анықтау теориясына негізделген мұғалім қызметі // Қазақ тілі: әдістеме, 2017. №3, 2-4 бб.
3. Елубаев А.О. Дарынды оқушыларды тану ерекшелігі // Дарын, 2011. № 5, 112-116 бб.
4. Учителю об одаренных детях (пособие для учителя) под ред. В.П. Лебедевой. В.И. Панова. – Москва: Молодая гвардия, 1997, с. 18-26

**Болатбекова Н.Ж., Нуртазина Ж.А.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ТӘРБИЕШІНІҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ-КӘСІБИ САПАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қазіргі жаһандану жағдайында мемлекеттің әлемдік білім кеңістігіне енуі барысында болашақ мамандарды даярлаудың сапасын жақсарту мәселесіне баса назар аударылып отыр [1]. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасында «Ұлттың дамыған мемлекеттердің отыздығына кіруі үшін адам капиталының сапасын көтеріп, кадрлардың бәсекелестік қабілетін арттыруымыз қажет» деп нақты тапсырмаларды міндеттеген болатын [2].

Мектеп жасына дейінгі балалардың мемлекеттік міндетті білім беру стандартының жобасында «Мектепке дейінгі білім беру – Қазақстан Республикасының жалпы білім беру жүйесінің құрылымдық бөлімі ретінде маңызды роль атқарады, себебі оның шегінде баланың табиғилық сапалары мен ерекшеліктері анықталып, олардың даму жағдайлары қамтамасыз етіледі...» деп көрсетілген [3].

Мектепке дейінгі білім беру мекемелеріндегі негізгі мамандар – педагогтар болып саналатыны белгілі. Ал заманауи педагогтың білім беруді ізгілендіруде, мектеп жасына дейінгі баланы оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде олардың әлеуметтік рөлінің басымдығы маңызды болып табылады. Осыған байланысты олардың құзыреттілігінен, шығармашылығынан және тұлғалық-кәсіби маңызды қасиеттерінің дамуынан білім беру мен тәрбиелеу сапасын артуы мен нәтижелігі талап етілді.

Қазақстанда мектепке дейінгі тәрбие мәселесі бойынша тарихи-әдістемелік, ғылыми-теориялық арнайы зерттеулер жүргізген ғалымдар С.Ғ. Батибаева, Ф.Н. Жұмабекова Б.Б. Баймұратова, М.С. Сәтімбекова және тағы басқа да зерттеушілер мектепке дейінгі кезеңнің алуан түрлі мәселелерін жан-жақты қарастырып, тәрбиеші тұлғасының бойындағы маңызды сапаларады білім беру тәрбиелеу үрдісінде тиімді қолдана білу жайында қағидаларды тұжырымдаған.

Педагогтардың тұлғалық-кәсіби сапаларына қатысты мәселелер де зерттеуден тыс қалмаған. Педагогтардың өзіндік санасы мен эмоционалдық иілгіштігі Л.М. Митина, Н.В. Кузьмина, педагогикалық қабілеттері А.А. Люблинская, А.М. Новиков, В.А. Крутецкий, кіріктірілген сапалары Ш. Таубаева, Н.С. Ахтаева, кәсіби құзыреттілігі В.П. Панюшкин, А.Н. Ивашов, Е.В. Заика, педагогикалық шығармашылығы В.А. Кан-Калик, Н.Д. Хмель, В.С. Мухина, педагогтардың тұлғалық-кәсіби сапалары Ж.Ы. Намазбаева, Э.А. Урынбасарова еңбектерінде талданып, негізделген.

Тәрбиешілердің тұлғасы педагогикалық іс-әрекеттің субъектісі тұрғысынан өзін-өзі ұйымдастырушы субъект болып табылады және мынадай сипаттамалармен анықталады:

– заттар әлемі мен идеяларын игеріп қана қоймай, оларды қайта жаңғырту, жаңашаландыру, түрлендіру мен өзгерте алуы;

- іс-әрекетті жүзеге асырудың барлық кезеңдеріндегі міндеттерін саналы түсініп, қабылдау, қажетті жағдайларда оларды анықтай алу қабілеті мен ұмтылысы;
- қарама-қайшылық жағдайларда адамгершілікті таңдауға қабілеті, өзіндік ішкі «МЕН»-ін таңдауын негіздей білуі, анықтай алуға ұмтылысы;
- рефлексияға қабілеті, бір жағынан, қабылданған мақсаттары мен тілектеріне сәйкес өзінің мінез-құлығы мен іс-әрекеттерін саналы реттей алуға қажеттілігі, екінші жағынан, «өзінің басы бостық еместігінің шегін саналы түсінуі»;
- тұлғаның белсенділігі, ұмтылысы, іс-әрекеті мен қарым-қатынасының нәтижелерін сын тұрғысынан ойлауы және рефлексияға қабілеті;
- өзін-өзі дамытуға бағыттылығы;
- өзінің іс-әрекетіне өз бетінше түзетулер енгізе алу қабілеті, «сыртқы әлемге» ішкі тәуелсіздік, көзқарастарының, ниеттерінің тұрақтылығы, оларды түзету және өзгерте алуы;
- шығармашылық әлеует, әмбебаптылық, қайталанбастық.

Ал Ж.А. Жүсіпова мектепке дейінгі мекеме тәрбиешісінің бойында болатын жеке тұлғалық кәсіби сапалардың маңыздылығын талдай келіп, оларды іс-әрекет барысында тәрбиеші кәсіби-біліктілік тұрғысынан байланыстыру керек деп есептейді. Олар әрекетшілдік, рефлексивті, коммуникативтік, эмпатиялық көріністердің басым болуы [4].

Сондай-ақ Э.Ф. Зеер педагогикалық қабілеттер жүйесінен тұратын тұлғалық қасиеттерге:

- жұмысында шығармашылық тұрғыдан әрекет етуі;
- балаларға педагогикалық-еріктік ықпал ете алуы;
- балалар ұжымын ұйымдастыра білу қабілеті;
- балаларға деген қызығушылық және сүйіспеншілік;
- сөйлеу әрекетінің мазмұндылығы, анықтылығы, бейнелігі және сендіре білуі;
- педагогикалық әдеп;
- оқу пәнін өмірмен байланыстыра алу қабілеті;
- байқағыштығы;
- педагогикалық талап қоя білуді атап өтеді [5, 111-112 б].

Кәсіби іс-әрекеттің сұранысынан туындаған маманның бойына қажет кіріктірілген тұлғалық-кәсіби қасиеттер бүгінгі таңда заманауи деңгейдегі әлеуеттерін дамытуды талап етіп отыр.

Әр қоғамның дамуына сәйкес тәрбиешінің тұлғалық-кәсіби қасиеттері мен сапаларына қойылатын талаптар да өзгеріп отырады, тек өзін-өзі белсендіретін тұлға ғана қоғамның сұраныстарын қанағаттандыра алады деген қорытындыға келдік.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы: <http://online.zakon.kz>
2. Тұңғыш Елбасы Н.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына жолдауы. // Егеменді Қазақстан, 28 ақпан, 2007. – 13 б.
3. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі Ережелер. ҚР МЖМБС. 001. – 2009, Астана
3. Жүсіпова Ж.А. Педагогикалық шеберлік; Оқулық. – Алматы: Экономика, 2011. – 316 б.
4. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Психология профессиональных деструкций: Уч. для вузов. – М.: Академич. проект, 2005. – 240 с.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ІС- ӘРЕКЕТІНДЕ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бүгінгі күні жаһандану жағдайында өркениеттіліктің өлшемі, тетігі, құндылығы ретінде шығармашылық сипаттағы білімнің орны үлкен. Оны өлшем ретінде қабылдауымыздың себебі, кез келген мемлекеттің рухани да, әлеуметтік-экономикалық дәрежесі онда өмір сүретін халықтың білім деңгейі мен меңгерген білім, біліктерін шығармашылықпен қолдана алуына байланысты. Себебі әлемдегі ғажайып жаңалықтарды өзі білім, білікті шығармашылық құндылық ретінде бағалаумен, оны ізгі мақсаттарға сәйкес қолданып, жаңаны табумен мүмкін болады.

Еліміздегі орта білім беру жүйесінің 12 жылдық білім беруге көшуді, әлемдік білім беру кеңістігіне бағдар тұтуы білімге деген көзқарасты жаңаша тұрғыдан қарастыруды көздейді. Осыған сәйкес қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – білімді, бәсекелестік қабілеті бар, шығармашыл, дербес, ізденімпаз, өзін-өзі жүзеге асыра алатын, жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру.

Мектептегі жас ұрпақтың ақыл-ойы, рухани дамуының негізі – оқылатын пәннің мазмұнына, оқу-тәрбие жұмысының мақсатқа сәйкестігі мен меңгеретін ғылыми білімдер жүйесінің шығармашылық сипатына байланысты [1].

Білім беру саласындағы реформалар бір жағынан, әлемдік білім беру кеңістігіне сай өркендеуге ұмтылса, екінші жағынан, ұлттық болмысты қалыптастыру мақсатында мәдени-тарихи құндылықтарға сай өзіндік бет-бейнесін сақтауды көздейді.

Қазіргі кездегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығы мен шығармашыл тұлғасын қалыптастыру мәселесіне қызығушылықтың артуы осы міндеттерді шешудің бағдары ретінде қарастырылып отыр.

Оқушылардың танымдық қызығушылығын дамытып қалыптастырудағы педагогикалық шарттарды айқындау – тұлғаның белсенділігін көтеруде ерекше мәнге ие болатындығы А.С. Мустояпованың «Қазіргі кезде жоғары сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары» сияқты еңбектерінде біршама сипатталған [2]. Әрине, танымдық қызығушылық жеке шарттарды білумен шектеліп қалмайды, оған ықпал ететін жолдар да әр тарапты. Осы орайдан келгенде, халықтың ғасырлар бойы жинақталған ертегілері, музыка, жыр-толғауларының да мәні зор екендігі жөнінде А.Ж. Едігенова «Бастауыш сынып оқушыларының қазақ халық ертегілеріне танымдық қызығушылығын қалыптастыру» деген еңбегі бар. Күнделікті сабақ барысында және сыныптан тыс жұмыстарда оқушыларды ертегіге қызықтыру арқылы танымды дамытуға болатындығы талданған, әдістемелік жолдар ұсынылған.

Қазақ халқының аспаптары арқылы музыкаға қызықтыру (М.А. Оразалиева), сәндік қолданбалы өнер арқылы эстетикалық таным қалыптастыру (С.А. Жолдасбекова) оқушының дүниетанымына ықпал етіп, олардың ізденісін жетілдіретіндігі дәйекті түрде сипатталған. А.Т. Тамаевтың «Әдебиет сабағында жоғарғы класс оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру» тақырыбындағы зерттеуінде оқушыны көркем әдебиет оқуға қызықтырудың психологиялық негіздері, оны тәрбиелей отырып білім беру мәселесі қарыстырылған [2].

Танымдық қызығушылық тек пәнаралық байланыс, жеке ғылым салаларындағы ізденістермен шектелмейді, ол үнемі дамып, жетіліп отыратын өміршең мәселе. Осы жалғастыққа орай Ұ.Б. Төлешова «Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастырудағы мектеп пен университет арасындағы сабақтастық» деген зерттеу жүргізген [2]. Онда оқушылардың игерген танымдық қызығушылығын жоғары оқу орындарында жалғастырудың алғышарттары мен олардың арасындағы байланыс

талданған. Таңдаған мамандыққа үйлесімді қызығушылықтың дамуындағы ғылыми-практикалық жолдар көрсетілген. Танымдық қызығушылықтағы басты бағдар тұлғаның өзіндік ізденуін қалыптастырумен бастамшылығын жетілдіру әдістемелері біржақты көрсетілген. Ал оқушылардың танымдық қызығушылығын тиімді ұйымдастыру оқушының мүмкіндігі деңгейінде қабілетін дамытып, өздігінен ізденуге жол ашып, шығармашылық қызығушылығын қалыптастыруға игі ықпал етеді.

Оқушылардың оқу іс-әрекетіне және оның нәтижесі болуына тигізетін әсері өте зор. Оқу іс-әрекетінің табыстылығы психологиялық, әлеуметтік және педагогикалық факторларға байланысты екендігі мәлім. Оқу іс-әрекетінің табыстылығына оқу мотивациясы мен оның құрылымының тигізетін әсері ерекше. Осыған орай кезінде Черкс Дедсон өзінің классикалық заңы арқылы іс-әрекет тиімділігі мотивация күшіне тәуелді деп ашып көрсетеді. Сонда мотивация күші жоғарылаған сайын іс-әрекет нәтижесі өседі.

Оқушылардың оқу мотиві олардың оқу әрекетінің әртүрлі жақтарына деген бағыттылығы деп анықтаймыз. Мысалы, егер оқушылардың белсенділігі оқылатын объектіге (лингвистикалық, биологиялық т.б.) бағытталса, онда бұл жағдайда танымдық мотив түрлері туралы сөз қозғалады. Ал оқушының белсенділігі оқу барысында басқа адаммен қарым-қатынас жасауға бағытталса, онда мәселе әлеуметтік мотивтерді қамтиды.

Осыған сәйкес оқушылардың оқу үрдісіне қатысты орын алатын мотивтерді үлкен екі топқа бөлуге болады: 1) танымдық мотивтер; 2) әлеуметтік мотивтер.

Танымдық мотивтер өз ішінен бірнеше шағын топтарға бөлінеді: 1) кең ауқымды танымдық мотивтер; 2) оқу-танымдық мотивтер; 3) өзін-өзі дамыту мотивтері.

Ал әлеуметтік мотивтердің түрлері мынадай болады: 1) кең ауқымды әлеуметтік мотивтер; 2) тар ауқымды әлеуметтік мотивтер немесе позиционды мотивтер; 3) әлеуметтік тұрғыдан бірлесіп еңбек ету мотиві.

Аталған мотив түрлерінің қалыптасуы келесі кезеңдерді қамтиды: дағдылы мотивтердің актуализациялануы, осы мотивтер негізінде жаңа мақсаттардың пайда болуы, мақсатқа жету барысында мотивтің бекуі және соның негізінде жаңа мотивтердің шығуы, әртүрлі мотивтер иерархияның құрылуы, бірқатар мотивтерде жаңа қасиеттердің пайда болуы т.б.

Мотивтердің сапасы оқу іс-әрекетінің сипатына байланысты мазмұнды және тұлғаның психофизиологиялық ерекшеліктеріне байланысты динамикалық болады [3].

Оқушылардың мотивтері оқу үрдісінде әртүрлі жағдайларда көрініс табады. Мысалы, кең ауқымды танымдық мотивтер тапсырманы орындау барысындағы шешім қабылдаудан, қосымша мәліметтерді білу негізінде оқытушыға қойған сұрақтарынан білінеді; оқу-танымдық мотивтер – тапсырманы өз бетімен орындауда әртүрлі амал, тәсілдерді іздестіруі, жұмысты орындау тәсілдерін салыстыру туралы оқытушыға қойылатын сұрақтар; өзін-өзі дамыту мотивтері – оқу еңбегін рациональды ұйымдастыруға байланысты ұстазға қойған сұрақтарынан көрінеді. Әлеуметтік мотивтер оқушының жауапкершілігі мен парызын түсіну әрекеттерінен көрінеді; позиционды мотивтер – құрдастарымен қарым-қатынас жасауға ұмтылысы, жолдастарына көрсеткен көмегі мен пікірі; әлеуметтік бірлескен еңбек мотивтері – ұжымдық жұмысқа ұмтылысы негізінде пайда болады.

Оқушылардың оқу мотивтері олардың бағыттылығына және дәрежесіне байланысты; мотивациялық аймақтың иерархиясына байланысты; жеке мотивтердің өзара келісімділігі мен үйлесімділігі бойынша; мотивтердің тұрақтылығына байланысты; мотивтердің әрекеттері мен олардың мінез-құлыққа тигізетін әсері бойынша сипатталады.

Мотив формаларының ерекшеліктері мотивтердің динамикалық сипатын құрайды. Оларды жекелеп, айқындадық.

1. Алғашқы немесе маңызды ерекшеліктердің бірі – мотив тұрақтылығы. Мен оқушылар үшін құнды мотивтердің тұрақты болып қалыптасуы аса маңызды деп санаймын.

2. Мотивтердің көріну формасының екінші ерекшелігі – оның эмоциональдық бейнесі, модалдығы. Психологтар оқу мотивациясының жағымды және жағымсыз жақтары туралы сөз қозғайды. Жағымсыз мотивация оқушылардың оқу үрдісінде жауапсыздық танытуға кезінде саналы түрде пайда болатын жағдай (ескерту, төменгі бағалар, берілетін сөгіс, уайымдау, т.б.) арқылы көрінеді. Жағымды мотивация – оқушының оқу еңбегінде жеткен жетістіктері мен жаңа білімді меңгеріуімен,, қоршаған адамдармен жақсы қарым-қатынаста болуымен байланысты.

Мотивтердің басқа формалары – мотив күшінен, көрінісінен, пайда болу жылдамдылығынан көрінеді. Олар мысалы: оқушылардың тапсырманы орындау уақытының ұзақтығынан, оқушының тапсырманы орындай алатын шамасынан көрінеді.

Оқушының оқу іс-әрекеті және оның табыстылығы туралы айтпас бұрын, жеке адамның интеллектуалдық дәрежесіне көңіл аудару қажет. Экспериментальді зерттеулерден (Т.Д. Дубовицкая, В.И. Ковалев) мотивациялық және интеллектуальдік факторлардың сәйкестігі мәселесіне көңіл аудару қажеттігі шығады [4].

Оқушылардың эстетикалық шығармашылығын зерттеу барысында осы іс-әрекетке деген жоғары мотивациясының арнайы қабілеттіліктің жеткіліксіз дәрежесін компенсациялағаны байқалады. Техникалық шығармашылыққа оқушылар оригиналды модельдер жасап шығарған (В.И. Ковалев, А.К. Маркова). Ал олардың белгілі бір іс-әрекетке деген мотивациясы төмен, бірақ арнайы қабілеттерінің дәрежесі жоғары жолдастары жұмысты шығармашылық қабілетпен орындай алмады [5].

Оқушыларды танымдық іс-әрекеттің нәтижелігін жоғарылату жолдары еліктететіндіктен, олардың ой еңбегін рационалды ұйымдастыру және оның мәдениеті туралы әдебиеттер қызықтыра түседі. Бұл жас шамасында процесуалды және нәтижелі оқу мотивациясының бірлігінің пайда болуы туралы сөз қозғауға болады.

Оқушылардың оқу-танымдық қызуғышылығы олардың тұлғалық бағыттылығымен, қарым-қатынасымен, құрылымымен, іс-әрекетінің мақсатымен байланысы шешілмеген мәселе болып отыр. Мектеп оқушысының танымдық түсінігінің жетілуі тілді меңгеруіне байланысты, ал оның нәтижелі болуы оқытудағы таңдалған әдіске тәуелді. Бұл екі арадағы үйлесімділік пен сәйкестік оқыту технологиясындағы шешуші фактор. Сондықтан мұғалім оқытылатын тілдің ерекшеліктеріне орай оқытудың тиімді әдісін таңдап, оқушының білуге деген ынта-ықыласына мән беріп, танымдық қызығушылығын жетілдіруде ұстанатын басты шарттар мынаған саяды:

1. Тілдерді оқытудағы танымдық қызығушылық оқытудың педагогикалық заңдары мен заңдылықтарына және принциптеріне сәйкес болуға тиіс.

2. Оқытушының таңдаған әдісі дидактикалық мақсат пен міндетті өтеуге үйлесімді болуына мән беріледі.

3. Оқыту әдісі өтілетін тақырыптың оқушы меңгеретін тілдік дерексіз мазмұнмен сәйкес келуін ескереді.

4. Оқыту әдісі оқушының мүмкіндігіне және жас ерекшелігіне, дербестігіне үйлесімін ескереді.

5. Таңдаған әдіс мұғалімнің қабілетіне, білім деңгейі мен тәжірибесіне сәйкесуі керек.

6. Оқыту әдісі мектептің материалдық жағдайына техникалық жабдықтарына үйлесімді болса, іс нәтижелі болмақ.

7. Таңдалған оқыту әдісі әлеуметтік ортамен байланысты және оның ерекшеліктеріне үйлесерліктей болуын назарда ұстау керек [6].

Сараптай келгенде, танымдық түсінік және қызығушылықтың қалыптасуы оқыту әдісін таңдау оқушыға теориялық және практикалық білім беріп, сөз болып отырған мәселенің мән-мазмұнын терең ұғынып, оны тілдік тұрғыдан тұтына білуге жаттығумен бірлікте шешіледі. Таңдаған оқыту әдісі тіл сабағының нақты тақырыбы қойып отырған мақсатына лайық нәтижеге жету, оқушыны шығармашылыққа бағдарлау көзделеді.

Әдебиеттер

1. Байжанова З. Жалпы педагогика. – Алматы: – Дарын 2008. 188-190 бб.
2. Кудабаяева А. Студенттердің танымдық әрекетін басқарудың негізгі жолы, Бастауыш мектеп. 2017, № 9 13-14 бб.
3. Рақымова Б. Оқушылардың танымдық әрекетін дамыту. Бастауыш мектеп, 2000, № 2 25-26 бб.
4. Тоқсанбаева Н.Қ. Оқыту процесі жүйесіндегі танымдық іс-әрекеттің құрылымы, п.ғ.к. дисс... автореф, Алматы, 2001
5. Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары, – А: Мектеп, 1978, – 110 б.
6. Қайыпова Ш. Танымдық белсенділік тәсілдері // Қазақстан мектебі, 2005, № 2. – 32-34 бб.

**Зубайраева З.А., Кемелбаева Р.А.
Көкшетау қ. (Қазақстан)**

ОТБАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК ТӘРБИЕСІНІҢ НЕГІЗГІ ЖОЛДАРЫ

Бүгінде тәрбие берудің ауқымы кең, талабы жоғары. Соған сай заман талабы бүгінгі отбасына үлкен жауапкершілік пен жоғары білімділікті жүктеп отыр. Жеке тұлғаның қалыптасуына ықпалы ерекше болғандықтан, отбасы тәрбиесіне философиялық, әлеуметтанушылық, психологиялық және педагогикалық зерттеулерде ерекше көңіл бөлінген. Бүгінге дейін отбасы және ондағы бала тәрбиесін ұйымдастыру мәселелері қазақстандық ғалымдар Ж. Қоянбаев, Р. Қоянбаев, Л. Лысенко, Р. Төлеубекова, Г. Байдельдинова, Ж. Әбиев және т.б. тарапынан зерттеліп келді [1]. Отбасының типтері, оның қызметтері, психологиялық орта мен отбасы мүшелерінің өзара қарым-қатынасы ондағы бала тәрбиесіне өзіндік әсерін тигізеді. «Адамның тағдыры тәрбиемен шешіледі» дегенде В. Белинский бала тәрбиесіне ерекше мән беріп, тәрбиенің арқасында болашақ азамат тағдырының негізгі мәселесі шешілетінін білгірлікпен дәп басып айтқан. Бала тәрбиесі қай кезде де назардан қалып көрген емес. Дегенмен, тәрбие мәселесіне ерекше көңіл бөлер шақ осы кез. Ғұлама бабамыз Әбу Насыр Әл-Фараби: «Баланың жаны мен тәнін тәрбиелеуді бесіктен бастаған абзал» десе, ұлы Абай: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы-жаманды таниды-дағы, сондайды білгені, көргені көп болған адам білімді болады», - дейді. Демек, ұрпақ тәрбиесі, келешек қоғам мұрагерлерін тәрбиелеу ісі – өте маңызды, әрі жауапты іс. Алайда бала тәрбиесі тек мұғалімдердің ғана ісі екен десек, қателік болар еді. Бала жүрегі кішкентай ғана күйсандық десек, оның кілтін тапсаң ғана ашылады. Ол кілт ата-аналардың да қолында жүруі керек. Ұлы педагог Ыбырай Алтынсарин: «Жас уақытта көрген тәрбие, оқыған оқу тасқа жазған жазудай кетпейді» деп тәрбие үрдісінде ата-ананың, отбасының ықпалын жете атап көрсеткен болатын [2]. Тәртіптің ең тамаша мектебі – отбасы. Отбасы – бұл адамдардың әлеуметтік-педагогикалық тәрбие тобы әрбір мүшенің өзін-өзі сақтау, ұрпақты жалғастыру және өзін-өзі сыйлау қажеттігінен туындайды Біз – үлкен болайық, кіші болайық, ұстаз болайық, шәкірт болайық, әке болайық, ана болайық – бәріміз де талай-талай тәлімнің төліміз, тоқсан тарау арнамен келіп тоғысқан тартымды тәрбиенің жемісіміз...

Салауатты отбасы – өркениетті қоғамның талабы. Ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын дәстүрлер мен ізгі мұраттар тек отбасында ғана дамып, байытыла түседі. Тәрбиенің бастапқы әліппесін бала отбасында алып, онда адамгершілік пен ізгіліктің негізі қаланады. Сонымен қатар, отбасы сүйіспеншіліктің мектебі болғандықтан, онда

әрбір адам: әйелі мен ері, әкесі мен анасы, қызы мен ұлы, ағасы мен қарындасы бола жүріп, сүйіспеншіліктің әртүрлі өлшемдерін танып біледі, адамды өзара түсіністікке алып келетін шынайы да тұрақты сүйіспеншіліктің дәстүрлері де тек салауатты отбасында қалыптасады. Әрбір отбасы қоғамның кішкентай бір бөлігі болып табылатындықтан, қоғамды өркениеттілікке жеткізу, ең алдымен, әрбір отбасындағы өмірді дұрыс ұйымдастырудан басталмақ. Қазіргі заманда отбасы тәрбиесінің жағдайына әлемдік деңгейде мән беріліп отыр. Оған дәлел 1989 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы қабылдаған, кейіннен 1995 жылы Қазақстанда қабылданған «Баланың құқығы туралы Конвенция» бола алады. Онда «Бала толық және гармониялы дамуы үшін, ол мейірім мен өзара түсіністігі бар, қызығушылыққа көп көңіл бөлетін бақытты ахуалдық ортасы бар отбасында өсуі қажет [3]. Сондай-ақ, бала әлі дене, ақыл-ой жағынан толыққанды жетілмегендіктен, олар туылғанға дейін де, туылғаннан кейін де ерекше мейірімділікке, қамқорлыққа, әсіресе, құқықтық қамқорлыққа мұқтаж» делінген. Конвенцияда әрбір ата-ана жасөспірімдердің өркениетті елдерде қазіргі заман талабына сай білім алуын қамтамасыз етуге міндетті екендігін айта келіп, ол білімдердің мына бағытта: баланың жеке басын, талантын, дене және ақыл-ой қабілетін дамыту; адам құқығын құрметтеу; баланы өз ата-анасын сыйлауға, оның мәдени тұрмыс-салтын, тілі мен құндылықтарын, елінің ұлттық байлықтарын бағалауға тәрбиелеу; баланы еркін қоғамда ынтымақтастық, түсіністік, ұлтаралық қарым-қатынаста достық рухында саналы өмір сүруге дайындау; қоршаған ортаға жанашырлыққа тәрбиелеу жүзеге асырылуы керектігін ұсынады. Біздің қоғам үшін әр кезеңде, әр отбасында өсіп келе жатқан өрімдей ұл-қыздардың дені сау, рухани әлемі бай, білімге құштар болып өсуі, сонымен қатар туған халқы мен Отанына адал болып өсуі ең жоғары тілек, биік мақсат болып келген. Оның қуат алар қайнар бастауы – отбасы. Отбасы баланың жеке басының қалыптасуына екі жақты әсер етеді: Отбасының материалдық жағдайын сипаттайтын өзіндік өмір сүру дәстүрі арқылы, яғни отбасы мүшелерінің материалдық және рухани қажетсінуі мен әлеуметтік құндылықтары арқылы әсер етеді. Әлеуметтік және белгілі бір мақсатқа бағытталған тәрбиелік шаралар арқылы әсер етеді [4]. Бұл көбінесе, отбасындағы негізгі көзқарас пен тәрбие үрдісі қоғамның тәрбиелік мақсатына, идеялық, адамгершілік және эстетикалық талаптарына қаншалықты сәйкес келуіне байланысты жүзеге асырылады. Ата-аналар отбасындағы өмірді дұрыс ұйымдастыру үшін оларға белгілі бір білімдер мен қабілеттіліктер қажет. Осы тұста Ресей ғалымы А. Пинт «Ата-аналар балаға жақсы тәрбие беру үшін оның мінез-құлқындағы әрбір ұсақ-түйек өзгерістерді байқап білуге қабілетті болуы керек. Педагогтар секілді кез келген ата-анаға да педагогикалық такт өте қажет. Олар балаларын суықтап қалудан немесе әртүрлі ауруға шалдығудан қорғап, алдын алып жүреді де, өздерінің дөрекі сөздері мен әрекеттері арқылы олардың жүйке жүйелеріне кері әсер ететінін ескере бермейді»,- дей келіп, бала тәрбиесінде ата-аналардың бойында педагогикалық байқағыштық, педагогикалық елестету, педагогикалық такт және ұйымдастырушылық қабілеттердің болуын ұсынады.

Ерте кезде қазақ халқында бала тәрбиелеуге арналған қоғамдық орын: балалар бақшасы, мектеп болмаса да, тәрбиені балаларына бесікте жатқан кезінен бастап-ақ халықтық жырлар мен әңгіме, ертегілер арқылы бере бастаған. Олар өскен соң, өздерін қоршаған жаратылыстың ішкі құпиясын ғылым жолымен сезініп білмесе де, жапан дүзде жолсыз жерлермен жұлдыздарға, түрлі белгілерге қарап жол тауып, адаспай кете беретін болған. Баланы тәрбиелеудегі негізгі мақсат оны алдымен еңбек үрдісімен таныстырып, еңбектенуді сүйе білуге үйретуді көздейді. Қалған барлық мәселе осыдан өрбитінін, осыдан тарайтынын түсінген. «Ағаш кессең, ұзын кес, қысқартуың оңай, темір кессең, қысқа кес, ұзартуың оңай» деген мәтел сөздерге тәжірибесі мен көргені аз балалар алғаш бұл жұмбақталып айтылған сөз бе деп түсінбей де қалуы мүмкін. Ойға салып талқылай келе, өмір тәжірибесінен алынып айтылған өнегелі сөз екеніне сүйсініп, өзіне үлгі етеді. «Жан қиналмай жұмыс бітпес, талап қылмай мұратқа жетпес» деп қай нәрсенің болса да еңбексіз қолға түспейтінін баладан жасырмай, сендіре айтады. «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген де осы негізге сүйеніп айтылған. «Әлің барда еңбек ет,

еңкейгенде емерсің» деп, оның қызығы мен рахаты алда екенін ескертеді. Отбасы тәрбиесі бала дүниеге келген алғашқы күннен басталады. «Ұяда не көрсең – ұшқанда соны ілесің» деген халық даналығы отбасы тәрбиесінің педагогикалық маңызын аша түседі [4]. Себебі, балалар мен жастарды қоғамдық өмірге, өнімді еңбекке тәрбиелеу ежелден-ақ ата-ана парызы, бүкіл халықтың міндеті болды. Сондықтан да отбасын балаларды еңбекке тәрбиелеудегі алғашқы «орта» деп қарауымыз керек. Отбасы мүшелері тек туысқандық сезім арқылы ғана байланыспай, шын мәніндегі достық, ортақ мүдде, еңбек арқылы бірігетін ұжым. Ендеше, сол ұжым әрбір отбасының әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына, шаруашылығы мен кәсіби мамандығына, сол ұжымдағы адамдардың қарым-қатынасына байланысты әртүрлі болып келеді. Мәселен, қазақ отбасында балалардың бір-бірімен әртүрлі ойындар ойнауының өзі оларды еңбекке тәрбиелеудің алғашқы баспалдағы болып саналады. Мәселен, «Қуырмаш» ойынындағы әрбір саусаққа қызмет беріп, жұмыс істеуге жұмсау. Сен тұр – қойыңа бар! Сен тұр – жылқыңа бар! Сен тұр – түйеңе бар! Сен тұр – сиырыңа бар!- деп, төрт саусақты төрт түлік малға жұмсап, ең кішкене саусақты (шынашақты): Сен алаңдамай қазанның түбін жалап, үйде жат!- деп шаруаға жұмсауға жасының әлі жете қоймағанын ескеріп, мына жерде қант бар, Мына жерде жент бар, Мына жерде қатық бар, Мына жерде қытық бар,- деп қытықтап, балдырғанды еріксіз күлдіртіп ойнату. Бұл – педагогика ғылымындағы баланың жас ерекшелігін ескеру принципіне сай келеді. Демек, бұл ойыннан, баланы еңбекке тәрбиелеудегі мақсат пен оның өмір сүріп отырған айнала қоршаған ортасын, сол ортаның бала тәрбиесіне ықпалын көрсететіндігін байқау қиын емес. Сонымен қатар «Ақ сүйек», «Асық ойнау», «Тығалмаш», «Қақпақыл», «Белбеу соқ», тағы басқа ұлттық ойындар баланы тапқырлыққа, шапшаңдыққа, икемділікке, ептілікке үйретіп, дененің сау, сергек болуына септігін тигізеді. Ал бала денсаулығының мықты болуына оның еңбекке ерте жастан-ақ араласуына ықпал етеді. Мәселен, бала өз ата-анасының, туыстарының, яғни өзін қоршаған ортадағы адамдардың еңбек іс-әрекетіне еліктейді. Оны баланың отбасындағы ойын әрекетінен байқауға болады. Мысалы, баланың жүргізуші, дәрігер, мұғалім, әнші, биші, тағы басқа болып ойнап, олардың іс-әрекеттерін өздерінің қабылдау шамаларына лайықты сыртқы көрінісін беруі. Тіптен кейбір балалардың қабілеті басым болады да, олар техника түрлерінің моделін құрастырып әуестенеді. Мұндайда ата-ана бала ойынына мән беріп, бағыт-бағдар беріп отырса, оның болашақ мамандығын таңдауына септігін тигізетіне сөзсіз. Көрнекті кеңес педагогы А.С. Макаренко балаларды еңбекке тәрбиелеу саласындағы мәселелерге ерекше назар аударған. Ол ересектердің үлгісі олардың еңбекке, қоғамға, өмірге қатысы балаларға іс жүзінде қалай әсер ететіндігіне тоқталып, өзінің еңбектерінде жасөспірімдерді белсенділікке, ынталылыққа тәрбиелеуге көп көңіл бөлді. Бала тәрбиелеудегі отбасы рөліне мән бере отырып, А.С. Макаренко тәрбие ісіндегі міндетті қоғамның белсенді де саналы азаматты қалыптастыра білу деп есептеді. Сондай-ақ, ол жаңа қарым-қатынастарды қалыптастырумен бірге жаңа адам тәрбиелеуге оның санасына, тапсырылған қоғамдық іске жоғары жауапкершілікпен қарау сезінуіне, тәртіптілікке, еңбексүйгіштікке, адамгершілікке және тағы басқаға тәрбиелеу қажеттігін баса айтты [5]. Демек, баланың ерік, сана, мінез-құлығын тек мақсатқа сай толық ұйымдастырылған еңбек қана қалыптастыра алады. Тағы бір ескеретін жай – еңбек оқумен ұштастырылуы тиіс. Бұл жөнінде де ол былай деп өте дәл тұжырым жасаған: «Білім қатарласа жүрмеген, мәдени және қоғамдық тәрбие қатар жүргізілмеген еңбектің тәрбиелік пайдасы болмайды, бейтарап жүргізілген іс болады да қалады. Сіз адамды кез келген мөлшерде жұмыс істеуге мәжбүр ете аласыз, бірақ онымен бірге оған саяси және адамгершілік тәрбиесін қатар жүргізе алмасаңыз, егер адам қоғамдық және мәдени өмірге қатыса алмаса, онда мұндай еңбек нәтижелі болмайды, жай ғана бейтарап іс болып қалады.

Әдебиеттер

1. Молдағалиев Б., Калаханова С. Отбасы тәрбиесінде халық тағылымын қолдану жолдары // Тәрбие құралы, № 2, 2007
2. Бәрі де отбасынан басталады // Қазақстан мектебі, № 5-6, 2007
3. Отбасында балаларды еңбекке тәрбиелеу // Қазақ тілі мен әдебиеті, № 3, 2004
4. Тәрбие отбасынан басталады // Қазақстан мектебі, №12, 2006
5. Андреева Т.В. Семейная психология. – СПб., 2004.

**Зубайраева З.А., Шокубасова М.А.
Көкшетау қ. (Қазақстан)**

ОҚУШЫЛАРДЫ ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Оқушының танымдық белсенділігі педагогикалық құбылыс ретінде әр оқушының белсенді өмірлік позициясымен де тығыз байланысты. Оқушылардың белсенді өмірлік позициясы олардың қоршаған ортада, еңбекте адамға өмір сүру образының қалыптасуына байланысты және ол әрекеттің түрлі процесінде әсіресе рухани дамытатын оқыту процесінде қалыптасады. «Танымдық белсенділік» категориясы «ойлау әрекеті», «шығармашылық белсенділігі», «танымдық өзінділігі» категорияларымен астарласып жатады. «Танымдық белсенділік» түсінігін жете түсіну үшін танымдық және ойлау әрекеттерінің айырмашылығын ашып алу керек [1].

Танымдық белсенділікті арттыру оқушылардың белсенділігін қалыптастыру, білім беру процесінің күшейтілуі үшін жүзеге асырылады. Зерттеушілер ішкі (ойлау) белсенділігі мен сыртқы (моторлы) белсенділікті бір-бірімен ажырата білудің маңыздылығын атап өтеді. Оқу процесіндегі екі белсенділік түрінің де өзіндік орны бар [2]. Алайда оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру бірінші кезекте ойлау белсенділігімен байланысты, сыртқы (моторлы) әрекет мұнда ішкі белсенділіктің қалыптасуы оның дамуы үшін маңызды қызмет атқарады. Мектеп оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру мәселесіне педагогтердің, психологтердің, көптеген еңбектері арналған зерттеулерде танымдық белсенділік туралы әртүрлі пікірлер айтылған. Біреулері танымдық белсенділікті іс-әрекеттер ретінде қарастырса, екіншілері жеке тұлғаның ерекше қасиеті ретінде қарастырады. Таным – ол адамға бірден келмейді, ол өмір көріністерін топшылау, салыстыру, тәжірибе жинақтау, оны қорыту арқылы терең де тиянақты білім негізінде пайда болады. Танымдық іс-әрекетке баланың ақыл-ойын өсіру үшін олардың елестеулерін дамытуға көбірек зер салу керек. Егер бала ойын, оқу әрекеттері арқылы айналасындағы дүниемен тығыз байланыста болса, заттарды қабылдауға әрекет етсе, оның танымы артады. Танымдық ойын арқылы түрлі объектілерді көреді, байқай алады, оларға назар аударады.

Оқушылардың оқу үрдісіндегі танымдық қызығушылығын арттыру, танымдық жан қуаттарының оянуына түрткі болу – ол мектептегі оқытудың негізгі мәселелері. Оқушылардың танымы – өзіне тән ерекшелігі бар күрделі үрдіс. Танымдық әрекеттің негізінде оқушылардың танымдық белсенділігі артады.

Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта-ықыласының, қызығушылығының, құштарлығының ерекше көрінісі. Оқушылардың өзіндік белсенділігін қалыптастыру мәселесінің маңызы өте зор [3].

Оқушылардың белсенділігін арттыру үшін мұғалім сол пәнге жан-жақты жетіктігін аңғарту қажет. Оқушының өзіндік ынта-ықыласы болмаса, ол сол пәнді жан-жақты меңгере алмайды. Оқу еңбегінің қиындығына төзімділік танытқан оқушы ғана өзіндік

белсенділігін дамыта алады. Төменгі мектеп жасындағы баланың танымдық іс-әрекеті оқыту үрдісінде жүзеге асады. Осы жаста қарым-қатынас шеңберінің көбеюінің маңызы артады. Баладағы өтіп жатқан осы өзгерістер педагогтердің бүкіл оқыту-тәрбиелеу жұмысын нақты мақсатқа бағыттауды талап етеді. Негізгі іс түрі – оқу болып табылады. Осы оқу арқылы олардың танымы дамиды. Оқыту үрдісінің қозғаушысы – ұстаз бен оқушының біріккен танымдық іс-әрекеттерінің жиынтығы болып табылады.

Оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың тиімді жолының бірі – өзіндік жұмысы. Өздігінше жұмыс, оқушылардан мидың белсенді жұмыс істеуін қажет етеді, осыдан кейін ақиқатты танудың белсенділіктің негізі пайда болады.

Оқушылардың өзіндік әрекетінің нәтижесінде оның бойында мынадай қасиеттер қалыптасады:

1. Өз бетінше ойлану біліктері.
2. Оқуға деген ынта-ықыласының артуы.
3. Өз ойының дербестігі.
4. Өз бетімен жұмыс жүргізуі.

Өзіндік жұмыстың дәстүрлі түрі – үй жұмысы, оны оқушы мұғалімінің көмегінсіз жасайды. Әрбір оқу пәні оқушылардың алдына көптеген міндеттер қояды және оқушылардың әрекеттерінің жиынын, олардың алған білімдерін, арнайы біліктерді пайдаланып, жұмыс істеуді талап ететін, әртүрлі сипаттағы өзіндік жұмыстар түрінде анықтайды. Оқушылардың өзіндік жұмысын зерттеумен айналысатын көптеген авторлар оның негізгі қызметі оқушылардың жеке тұлға ретіндегі қасиеттерін шығармашылық қабілетін дамытып қана қоймайды, қайта оларды танымдық дербестіктің жоғарғы деңгейіне көтеру деп санайды [4].

Оқушылардың танымдық ынта-ықыластары олардың білімінің деңгейі мен санасына ойлау іс-әрекетінің қалыптасуына байланысты. Танымдық іс-әрекетке деген ынта-ықыласты оятуда келесі қызметтердің маңызы зор: оқудағы жетістікті қамтамасыз ету, оқушылардың артта қалуының алдын алу, жаңа педагогикалық технологияларды қолдану, ақыл-ой қабілеттігін дамыту т.б.

Сонымен төменгі сынып оқушыларының танымдық белсенділігі дегеніміз – мұғаліммен оқушылардың оқу іс-әрекетінің субъектісі ретіндегі өзара әрекеттесуі мен оқушылардың өзара қарым-қатынасының бірлігін сипаттайтын күрделі тұлғалық құрылым болып табылады. Мектептегі таным процесі тек білім берушілік емес, сонымен қатар тәрбиелеушілік, дамытушылық сипатта болады. Танымдық білімді игеру барысында оқушылардың ақыл-ой қабілеттері дамиды, олардың көзқарастары мен сенімдері қалыптасады. Танымдық өзіндік жұмыс атқара білу қабілетінің қалыптасу үрдісі мотивті қалыптастыру, білімді сапалы түрде игеру және оқу-танымдық белсенділікті қорытындылау негізінде құрылады.

Оқушылардың сабақтан тыс және үй тапсырмасын орындау кезіндегі белсенділігі әртүрлі деңгейде болады. Мысалы, танымдық белсенділігі орта деңгейдегі оқушы көп нәрсені білгенімен, оның мәнін ашып бере алмайды. Біраз қиын тапсырмаларды орындай алады, бірақ ондай тапсырмаларды орындау үшін едәуір күшін жұмсайды. Оқушылардың тапсырмаларды орындау жеке-дара шығармашылық, қызығушылық өзіндік жұмыс арқылы танымдық іс-әрекеті қалыптасады [5]. Сабақтарда оқушыларға білім, тәрбие беріп, олардың қызығушылығын, ынта-ықыласын және танымдық қасиеттерінің артуына мүмкіндік жасауымыз қажет. Мысалы: мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығы сурет салу, ән-күй, кино, өлеңмен таныстырып, дамытып отырудың маңызы зор. Оқушылардың танымдық белсенділігі, ең бірінші, сыныптағы мұғалімнің орнына, оның әрбір оқушының жақсы оқу қабілеттілігіне, сеніміне, оқушылардың жетістіктерін әрдайым қадағалап отыруына байланысты. Оқу бала үшін қиын емес, жаңаны тану, зерттелмегенді өз бетінше ашу, танымдық іс-әрекетінің жетістіктеріне жетудің бірден-бір кезі [6].

Қазіргі заман талаптарына сай, оқушыларды өзінің шыққан тегін, қоршаған ортаны, жақсы мен жаманды ажырата білуге, отанын сүюге, білімге деген құштарлығын оятуға, танымдық қасиетін дұрыс жолға қоя білуге үйретуіміз қажет.

Әдебиеттер

1. Әбиев Ж.Ә., Бабаев С.Б., Құдиярова А.М. Педагогика. Дарын – Алматы, 2004, 188-190 бб.
2. Бейсембаева З. Студенттердің танымдық әрекетін басқарудың негізгі жолы // Бастауыш мектеп 2003, № 9, 13-14 бб.
3. Рақымова Б. Оқушылардың танымдық әрекетін дамыту // Бастауыш мектеп, 2000, № 2, 25-26 бб.
4. Тоқсанбаева Н.Қ. Оқыту процесі жүйесіндегі танымдық іс-әрекеттің құрылымы.п.ғ.к. дисс... автореф. – Алматы, 2001
5. Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – А: «Мектеп», 1978, – 110 б.
6. Қайыпова Ш. Танымдық белсенділік тәсілдері // Қазақстан мектебі, 2005, № 2, 32-34 бб.

**Ибраева Г., Жумақанова Р.А.
Көкшетау қ. (Қазақстан)**

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДЫҢ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

«XXI ғасыр – ақпарат ғасыры» деген тұжырым күн өткен сайын санамызға сіңіп, көңіліміздің түкпірінен орын алып келеді. Шындығында, әлемдік ғаламдану үдерісі жүріп жатқан кезеңде, ақпараттар ағынынан адам баласы өзінің ұдайы дамып отыруына қажетті ақпаратты саралап, екшеп пайдалана білуі – қазіргі уақыттағы басты мәселе. Бұл әсіресе, өскелең ұрпақтың санасын сан-алуан ақпараттармен улап, ой-өрісінің дамуын дүбара күйде қалдырмаудың бірден-бір жолы. Осыдан келіп туындайтын мәселелердің бірі – бастауыш сыныптарға сапалы білім, саналы тәрбие беретін мектептерде білім беру ісін оқытудың жаңа инновациялық әдістермен толықтыру, оқытудың жаңа технологияларын іздестіру, ақпараттық, мультимедиялық технологияларды оқушының тиімді пайдалана білуін қалыптастыру.

«Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11-бабының 9 тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде ақпараттық коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған. Ал ҚР Тұңғыш Президентінің ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бағдарламада «E-learning» электронды оқыту жүйесі бойынша білім беру сапасын және басқару тиімділігін арттыру үшін оқу үдерісін автоматтандыру, педагогтар мен оқушыларды ең жақсы білім беру ресурстарына және технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету мақсаты атап көрсетілген [1].

Тұңғыш Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» республика халқына жолдауында айқындалған негізгі басым бағыттар мен міндеттерді жүзеге асыру үшін білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың өзіндік жаңа жолын, қазіргі заманғы педагогикалық технологиясын қалыптастыру - деген болатын [2]. Бұл дегеніміз, қазіргі кезеңде мектептегі білім беру жүйесінің ең басты мәселесі – білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Ол үшін қазір барлық оқушылар жаңа ақпараттық технологияны оқуға (меңгеруге) және жаңа қарым-қатынастарға бейімделуі тиіс.

Сондықтан қазір ақпараттық технология жаңалықтарын пән ерекшелігіне қарай қолдана білу – оқыту мақсатына жетудің бір жолы. Осы жолда оқу үдерісінде мультимедиалық технологиялардың әсері арқылы оқыту мақсатына жетудің тиімді және нәтижесіне жетудің жаңа әдістердің нақты жолдарын көрсетеді.

Егер де тарихқа көз жүгіртетін болсақ, оқыту технологиясын жаппай ендіруді зерттеушілер 1960 жылдардың бас кезінде жедел дамыған теледидар мүмкіндіктері оны оқыту-тәрбиелеу мақсатына қолдануға мүмкіндік береді. Осы жылдары «оқу телехабарлары» термині қалыптаса бастады. Ал, бұл кезеңде АҚШ, Германия, Жапония, Франция сияқты елдерде теледидардан оқу бағдарламалары беріліп отырды. Алғаш рет 1964 жылы Ленинградта телеқабылдағыштар арқылы лекциялар жүргізілсе, 1965 жылы теле орталықтарда арнайы оқу бағдарламалары бөлімі ашылды [3]. Оқыту мақсатында пайдалануға негізделген оқу телехабарларын оқу әрекетіне енгізу ГДР-де өте қарқынды жүргізілді. Әдіскер-ғалымдардың оқу телехабарларының оқушының білім алуға құштарлығын арттыруға әсерін зерттеуге көп еңбектері арналды. Мұнымен қатар, Батыс Еуропаның Бельгия, Дания, Франция, Голландия, Англия, Норвегия сияқты елдерде теледидар қызметін оқыту үдерісінде пайдалану ісі қарқынды түрде жүзеге асырылды.

Оқу телехабарларын пайдаланудың психологиялық мәселелері, телехабарлардың оқушының ойлау жүйесіне әсері, оны оқушының қабылдауы, түйсінуі жөнінде С.А. Архангельский өз зерттеуінде: «Оқушылар оқу телехабарларын көре отырып, өздері де сол хабардағы оқиғаның ішінде жүргендей әсер алады, яғни оқу телехабарлары оқушының ішкі ойлау жүйесін еріксіз баурап алады. Осы тұрғыдан алғанда, оқу телехабарларының оқытудағы маңызы зор. Оқу телехабарларын көру арқылы оқушылар мектеп қабырғасында отырып-ақ өндіріске, ғылыми-зерттеу орталықтарына экскурсия жасай отырып, кез келген физикалық заңдылықтардың практикада қолдануын біле алады», - деп баяндайды [4].

Білім беру жүйесін ақпараттандыру мәселелері педагог ғалымдардың да үнемі назарында болып келеді. Мысалы: білім беру саласын ақпараттандыру, компьютерлендіру мәселелерінің әртүрлі аспектілері В.А. Монахов [5] сынды ғалымдардың ғылыми-зерттеу еңбектерінде көрініс тапты. Оқыту үдерісінде компьютерлік технологияларды қолданудың теориясы мен әдістемесі В.А. Каймин [6] еңбектеріне арқау болған. Ал Қазақстанда бұл мәселелерге Кариев С.К. [7] зерттеулер жүргізді.

1990 жылдардың бас кезінде пайда болған компьютерлік оқыту технологиясының жаңа бағыттарының бірі – интеллектуалдық оқыту жүйелерін құрудың және оны пайдаланудың мәселелерімен, автоматтандырылған оқыту жүйелерінің көмегімен оқыту үдерісін жақсартудың мәселелерімен Ш.Х. Құманалина [8] және т.б. айналысты.

Компьютерлік технологиялық жаңаша техникалық оқыту құралдары ретінде пайдаланудың теориялық мәселелерімен елімізде С.К. Қалдыбаев [9] айналысты. Ал шет елдерде бұл мәселелерге D. Alpert, D.L. Bitzer сынды ғалымдар өз еңбектерін арнады.

Сонымен, оқытудың техникалық құралдары ретінде компьютердің артықшылығы мынадай мүмкіндіктеріне байланысты деп айтуға болады:

- интерактивтілігі;
- модельдеу мүмкіндігінің болуы (көз жеткізуге қиын болатын құбылыстарға виртуалды модельдеу арқылы қол жеткізу);
- коммуникативтілігі (үздіксіз қарым-қатынас).

Бастауыш сынып үздіксіз білім берудің алғашқы баспалдағы. Сондықтан білім берудің негізгісі бастауыш сыныпта қаланып, оқушының шығармашылықпен ойлау қабілетін дамыта отырып, еркіндік пен жауапкершілігін ойлау қабілетін қалыптастыру.

Қазіргі таңда бастауыш сынып үшін ақпараттық технология өте қажет. Олар ақпаратты алу, сақтау, өңдеу, бағалау, ұсыну, алмасу, қолдану және де алған ақпаратты интернет желісі арқылы бірлесіп, топтық жұмысқа қатысу, оны жібере білуі. Бастауыш сынып оқушыларының оқу үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың маңыздылығын зерделей келе, нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- жаңа мультимедиалық технологияны қолдану арқылы білімнің сапасын көтеру;
- жаңа ақпараттық технологияларды енгізу арқылы білім беру мазмұнын жаңарту;
- жаңа мультимедиалық технологияны қолдану арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын артыру;

- жинақталған ақпараттық ресурстарға тез еніп кету;
- әлемдік ақпараттық білім кеңістігіне ену арқылы интеграциялау.

Қазіргі таңда дидактикалық оқыту жүйелерін қалыптастырудың перспективалық бағыттарының бірі – мультимедиалық технологияларды оқыту үрдісінде пайдалану. Оқыту құралдары жөнінде дидактикалық түсінік екі элементті құрайды:

1. оқу материалдары – кестелер, графиктер, сызбалар, транспаранттар, слайдтар, мәтіндік, графикалық, дыбыстық, анимациялық, бейнелік ақпараттар және т.б;

2. оқу материалдарын ұсыну құралдары: теледидар, бейнемагнитофон, мультимедиялық, бейнелік, проекторлар, компьютер, интерактивті сенсорлық тақталар және т.б.

Оқу материалдарын ұсынушы мұндай құрылғыларды мультимедиалық құралдар деп айтуға болады. Мультимедиалық технологиялар саласында мамандардың пікірінше, бұл саланың дамуын анықтайтын факторлардың бірі – дербес мультимедиалық компьютерден желілік жүйеде жұмыс істейтін мультимедиалық кешендер ортасына өту үдерісі [10].

Сонымен мультимедиалық технологиялар:

- ✓ әрбір пайдаланушының қабілеті мен ерекшелігін ескере отырып, олардың оқу мотивациясын арттыруға септігін тигізеді;

- ✓ түрлі типті ақпараттарды біріктіріп ұсыну арқылы оқытудың интерактивтік ұстанымын қамтамасыз етеді, өйткені, әртүрлі типті ақпаратты пайдалану адамның әртүрлі сезім мүшелері арқылы оқу материалын жан-жақты қабылдауына ықпал етеді;

- ✓ нақты күрделі де қиын, белгілі көлемде шығын мен ұзақ уақытты қажет ететін экспериментті модельдеуді жүзеге асырады;

- ✓ құбылыстар мен үдерістерді динамикада көрсету арқылы абстрактілі ақпараттарды көрнекі тұрғыда ұсына алады;

- ✓ макро және микро әлемдегі нысандарды визуалдауға мүмкіндік береді;

- ✓ білім беру жұмсалатын шығынның азаюына ықпалын тигізеді [11].

Білім беру жүйесінің жаңа талаптары мен жоғарыдағы ғалымдардың зерттеу еңбектерінің нәтижелерін ескере отырып, негізгі бағыттарының бірі ретінде мультимедиалық технологияларды қолдану бүгінгі күннің басты талабы. Сондықтан да оның техникалық және дидактикалық мүмкіндіктерін дамыту, онан әрі зерттеу маңызды болып табылады.

Жалпы алғанда, мультимедиалық технологияларды білім беру саласында дер кезінде игеру және тиімді пайдалану бүгінгі күндегі маңызды қажеттіліктердің қатарынан саналады. Осы қажеттіліктерге байланысты мынадай іс-әрекеттер орындалуы тиіс: 1) педагогикалық үдерісте мультимедиалық технологияларды тиімді пайдалана алатын мұғалімдерді даярлау; 2) мектептерде, оқу орындарында ақпараттық технологиялар базасын үнемі жаңартып отыру; 3) оқу-әдістемелік жұмыстарды білім беруді дамытуға бағытталған бағдарламалар негізінде жаңаша сипатта жүргізу. Себебі, оқушыларға аталған қажеттілік мәселелерге мультимедиалық технологиялардың орасан зор потенциалдық мүмкіндіктерін оқыту үдерісінде талапқа сай пайдалана алатын білімді, білікті мұғалімдер болу қажет [12].

Қорыта келе, мультимедиалық технологияларды пайдалану арқылы оқу үдерісін жетілдіру мәселесін шешуге бағытталған қадам болып саналады. Бастауыш сыныптарда пәндерді оқыту әдістемесінде мультимедианы пән ерекшеліктеріне сай тиімді қолданудың жолдарын іздестіру және де мультимедиалық технологиялардың жүйелік ұстанымдарын басшылыққа ала отырып, педагогикалық, психологиялық, әдістемелік, техникалық ерекшеліктерін анықтап талдап алу қажет.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. ҚР Тұңғыш Президентінің ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
2. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылы 11 қазандағы «Қазақстан – 2030» Қазақстан халқына жолдауы.
3. Редко Г.Б. Дидактические основы применения учебного телевидения в обучении физике в средней общеобразовательной школе: автореф. дисс... докт.пед.наук. – Москва, 1994. – 38 с.
4. Архангельский С.И. Учебное кино. Учебное пособие для пединститутов. – М.: Учпедгиз, 1959. – 264 с.
5. Монахов В.М. НИТО: методологические и методические проблемы разработки и внедрения//Сб.науч.тр. Основные аспекты использования ИТО в совершенствовании методической системы обучения. – Москва, 1987. – С. 2-6.
6. Каймин В.А. Основы компьютерной технологии. – М.: Финансы и статистика, 1992. – 207 с.
7. Кариев С.К. Совершенствования обучения информатики в общеобразовательных школах Казахстана: автореф. дисс.... док.пед.наук. – Москва, 1997. – 37 с.
8. Курманалина Ш.Х. Методология и технология создания электронной методологической системы в условиях информатизации образования: дисс... док.пед.наук. – Алматы, 2002. – 300 с.
9. Калдыбаев С.К. Дидактические основы использования компьютерных тестов в обучении математики: дисс... канд.пед.наук. – Алматы, 1997. – 172 с.
10. Стивен Томпсон, Кейт Элшир, Дейв Гиббонс. Осваиваем мультимедия. – М.: Бином, 1997. – 285 с.
11. Досжанов Б.А. Мультимедиялық құралдардың оқыту үдерісіндегі тиімділігін анықтау // «Үздіксіз кәсіби білім беру: проблемалары мен болашағы» атты РҒТК материалдары. – Қызылорда, ҚМУ, 2006. – 191-193 бб.
12. Досжанов Б.А. Тұлғаның танымдық іс-әрекетін мультимедиялық технологияларды пайдалану арқылы дамыту. Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ хабаршысы. – Түркістан. 2007. – №3. - Б.176-180

ОСНОВЫ ПРОГРАММЫ «ТАЛАНТ-МЕНЕДЖМЕНТ» В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Программа, созданная на основе исследования проблемы определения и воспитания способностей, приводящих к проявлению лидерского поведения, появилась в 2009 году.

Воспитание – это знание человека о том, как необходимо относиться к жизни, к себе и своей деятельности как части жизни. Жизнь – это энергия, которая имеет множество вариантов: неживая природа, живая природа, духовная жизнь. Только духовная жизнь является той единственной энергией, для которой не нужны ресурсы неживой и живой природы. Эта энергия уравнивает состояние человека и развивает его личность, обогащает и помогает осмысливать жизнь.

Воспитание как высшее отношение к жизни, к разным формам ее существования, необходимо осуществлять с точки зрения позитивной, экзистенциальной психологии. Его главная цель – формирование у ребенка человеческого отношения – разумного, осознанного, с ориентиром на общественно-историческую деятельность и культуру – к себе, природе, окружающим, жизни.

Цель программы заключается в исследовании и создании условий для адаптации, социализации, профессионализации и развития личности ребенка, его семьи и педагога в учебно-воспитательном процессе.

Программа раскрывает следующие компоненты обучения и воспитания: аналитический, организационный, коммуникационный (сотрудничество и общение), креативный (конкуренция и ориентирование), ценностный (целеустремленность и этичность). Она ориентирует на практическое использование методов активного обучения и воспитания в соответствии с ситуациями (кейсами), имеющими личностно-ориентированный развивающий эффект.

Программа основывается на следующих положениях:

1. Кризис – это целостное изменение личности, регулярно возникающее при смене (на стыке) стабильных периодов, обусловленное возникновением основных психологических новообразований (по Л.С. Выготскому [1]). Таким образом, показателем развития личности являются психологические новообразования.

2. Психология личности предполагает взаимообусловленность и взаимосвязанность потребностей (биологический фактор), согласованности со средой (социальный фактор), идентичности (личностный фактор), «стержневых особенностей» (духовный фактор) – ценностных приоритетов (по С.Л. Рубинштейну [2]). Таким образом, рост и развитие личности как переход из одного качества к другому происходит на биологическом, социальном, личностном и духовном этапах.

3. Обучение и воспитание личности предполагает последовательный переход из одного уровня в цикле развития в другой. Психологические новообразования на каждом цикле роста и развития меняют качество следующих способностей: анализировать (на базе анализа ощущений), организовать (на основе концентрации, распределения, переключаемости, устойчивости, внимания и др.), сотрудничать (посредством механизмов мыслительного процесса – понимание), общаться (демонстрируя сформированность речи), конкурировать (на основе устойчивости процессов восприятия, сохранения и воспроизведения деятельности – функции памяти), ориентироваться (на основе опыта и воображения, творчества и изобретения), достигать цели (воспитывая волевые способности), соблюдать этику (на основе убеждений о жизни и своем месте в ней – сознание).

Задачами программы является:

1. Раскрытие природного потенциала личности и гармоничная организация условий воспитания и обучения;
2. Создание наиболее эффективного взаимодействия в учебно-воспитательном процессе;
3. Актуализация возможностей и способностей личности в позитивном восприятии картины мира;
4. Формирование ценностных ориентаций, позитивно влияющих на постановку целей и принципы личности.

Воспитывать, обучать и развивать личность необходимо, используя знания о ее физиологических закономерностях, социальных правилах, механизмах формирования личности, духовных установках.

Воспитание и обучение – это, в первую очередь, работа над собой. Поэтому в программе постоянно звучат слова: «должен», «необходимо», «нужно», «обязательно», так как работа над личностным ростом – это наиболее трудный, благодарный и благородный труд, позитивно влияющий на судьбу ребенка.

Проблема воспитания и обучения не теряет своей актуальности с древнейших времен до настоящего времени. На этот сложный процесс оказывает влияние культурно-исторический период, общество, индивидуальные особенности личности.

Предметом обучения и воспитания в современный период является личность воспитанника. Сам воспитанник не всегда был предметом воспитания и обучения. Личностный подход к обучению и воспитанию имеет древние корни, но относительно молодые ростки.

«Истоки идеи личностного подхода в образовании были заложены еще Сократом, Платоном, Аристотелем, Сенекой, Плутархом, Протагором и др.

В эпоху Возрождения личностный подход к ученику нашел развитие в гуманистических воззрениях Т. Мора, Т. Кампанеллы, Э. Кабе, Г.Х. Честертона, Ф. Рабле, М. Монтеня, М. Лютера и др.

В Новое время мысль о развитии личности, ее способностей как неперменной составляющей обучения и воспитания находят отражение в идеях Д. Дидро, К.А. Гельвеция, И.Г. Песталоцци, А.Н. Радищева, Ж.-Ж. Руссо и др.

В XIX веке различные аспекты личностного подхода в воспитании и обучении рассматривались К.Д. Ушинским, И. Гербартом, Л.Н. Толстым, Н.И. Пироговым, Х. Манном, Дж. Дьюи и др.

В XX веке идеи личностного развития и саморазвития ребенка продолжают развиваться в трудах педагогов и психологов: П.Ф. Каптерева, П.П. Блонского, С.Т. Шацкого, Н.А. Алексеева, З.И. Васильевой, И.А. Колесниковой, С. Полякова, В.В. Серикова, М.Н. Скаткина и др.» [3].

Сегодня потребности общества, семьи и педагогов совпали, совместились. Все субъекты обучения и воспитания направили свое внимание на специфичность личности воспитанника.

«XXI век объявлен ЮНЕСКО веком образования. Многие исследователи (Ильин), отмечают кризис образования во всем мире и, как ответ на это, – реформирование образования. Образование является объектом исследования во многих направлениях науки: философии, педагогики, психологии, социологии и т.д. Огромный социальный срез человеческой деятельности ищет пути для дальнейшего развития. Некоторые ученые замечают закономерность этого явления. Человечество накопило колоссальный социальный опыт, который нужно передавать подрастающему поколению, но как, каким образом, в какой последовательности? Возникает масса вопросов, которые и предстоит решить науке, занимающейся исследованием проблем образования, причем опыт, накопленный странами в этом направлении, нужно исследовать, объединить, взять лучшее, найти нужный путь» [4].

Анализ процесса развития как естественной функции жизни показал, что на разных уровнях жизни развитие достигает соответствующих результатов. Так:

- на биологическом/физиологическом уровне происходит адаптация, то есть реализация способности к новому поведению, к способности жить по-новому;
- на социальном уровне формируется социализация личности, способность взаимодействовать в новом социуме, с представителями других культур, традиций;
- на личностном уровне реализуется профессионализация, способность самореализоваться в деятельности той сферы, которая позволяет личности выйти за границы заданного и привычного;
- на духовном уровне формируется предпринимательство, как инициативная и самостоятельная форма самоактуализации, преобразуется в идею о новом качестве жизни не только для себя, а для других, и если для себя, то ради других.

Развитие сопровождается кризисом, то есть переходом от одного качества и состояния в другое. Пусковым механизмом к переживанию кризиса являются сверхнасыщенность (стимулами, раздражителями, информацией), которая приводит к гиперстимуляции, и, наоборот, длительное неудовлетворение психических потребностей человека приводит к депривации.

Таким образом, развитие отражается на всех уровнях деятельности. Например:

- адаптируясь к незнакомым условиям, ребенок вынужден отказаться от привычного поведения и переходить к освоению новых действий, преодолевая собственное сопротивление, агрессию, страх, тревожность;
- попадая в новую социальную группу либо находясь в прежней, в которой появились новые традиции и установки, ребенок вынужден принять и освоить требования и ограничения своей социальной роли, преодолевая комплексы неполноценности и превосходства;
- удовлетворяя потребности в самоопределении и самоидентификации, ребенок вынужден исследовать себя и свои способности, которые способствуют его личностному росту и признанию общества, преодолевая страх совершения ошибки и творческого ступора;
- осознавая и принимая собственную миссию (в частности, талант) и нахождение способов и возможностей воплощения на практике, ребенок удовлетворяет потребность в самоактуализации, достижении целей и установок.

Литература

1. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. – М., 2018. – 224 с.
2. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Издательство: «Питер», 2002. – 720 с.
3. Гаврилова М.А., Гессе В.Е. История развития идей личностно-ориентированного обучения. – Астрахань 2009
4. Николаева Н.И. Социокультурные проблемы образования. Курс лекций. – М., 2008

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ ОРИЕНТАЦИЮ ВЫПУСКНИКОВ ШКОЛ

Ряд факторов, которые могут потенциально повлиять на решения, принимаемые школьниками в отношении их основной и дальнейшей деятельности, должны быть определены и приняты во внимание. Можно предположить, что школьники имеют несовершенную информацию о специализациях университетов и структуре рынка труда, что в конечном итоге приводит к неэффективности выбора. Таким образом, в этой статье мы намерены изучить основной выбор школьников с помощью следующих вопросов исследования:

- Как школьники выбирают свою основную деятельность?
- Как такие факторы, как сложность приема и учебного процесса, влияют на принятие решения?
- Как другие факторы, такие как родители, социальное давление или недостаточная информация, влияют на решение?

Большинство источников опираются на экономические факторы, такие как потенциальные результаты, которые школьники могут ожидать от рынка труда. Таким образом, исследование Бифи, Фуже и Морель описывает влияние, которое потенциальный будущий доход может оказать на основной выбор, основываясь на данных из Франции. В результате в статье делается вывод, что потенциальный будущий заработок слабо влияет на выбор специальности в университете.

Другой вывод, который был сделан из исследования, описанного выше, гласит, что процесс принятия решений в отношении основного выбора в большей степени определялся неэкономическими соображениями. Так, Бэффи, Фужер и Морель указывают, что способности школьников и их отношение к определенным видам школьной деятельности были одними из важнейших факторов, определяющих основной выбор. Кроме того, можно предположить, что неэффективные результаты для рынка труда в Казахстане можно улучшить, подчеркнув рациональное поведение школьников, опять же, исключив фактор недостаточной информации. Несомненно, личные качества, которыми обладают школьники, не могут и не должны быть исключены из процесса принятия решений, однако добавление дополнительной информации, касающейся структуры специальностей и конституции рынка труда, может значительно улучшить будущие жизненные успехи школьников [1].

В работе Рубена, Висуолла и Зафара было дополнительно исследовано, могут ли такие факторы, как степень уверенности в себе и конкурентоспособность школьников, влиять на основной выбор [2]. Таким образом, исследование показало незначительное влияние этих факторов на процесс принятия решений или их отсутствие, однако следует учитывать, что такие личные факторы могут подвергаться значительному смещению в исследованиях и, следовательно, не должны рассматриваться как недостаточные в первую очередь. С другой стороны, поскольку такие личные факторы трудно измеримы, они не были включены в вопросник.

Последний, но не менее важный фактор, который может оказать влияние на процесс принятия решений школьниками, – это – пол. Можно предположить, что предпочтения в отношении определенных типов специальностей могут значительно различаться для мужчин и женщин. По словам Тернера и Боуэна, женщины более предрасположены в своем выборе к жизни и социальным наукам, но сравнительно меньше заинтересованы в более технических специальностях, таких как математика, физика, инженерия и подобные науки [3]. Тем не менее, не следует забывать, что у мужчин и женщин должны быть разные показатели успешности в изучении разных типов специальностей, поскольку здесь

мы говорим о предпочтениях в первую очередь. Таким образом, согласно исследованию Джемичи и Уисуал [4], в котором основное внимание уделялось национальному опросу выпускников колледжей в США, подтверждается предыдущее предположение о том, что мужчины и женщины не демонстрируют существенных различий в успехах и оценках обучения.

Ниже приведен образец вопросника, который был использован при подготовке статьи:

Класс: 10/11

Пол: Мужской / Женский

Опросник:

1. Планируете ли Вы продолжить обучение? (ВУЗ) да/нет
2. Если да, в какой из нижеперечисленных областей?
 - a. IT
 - b. Энергетика
 - c. Экономика и Финансы
 - d. Юриспруденция
 - e. Здравоохранение
 - f. Образование
 - g. Другое
3. Если нет, выбрали ли Вы уже сферу деятельности, и в какой области?
4. Что повлияло на Ваш выбор больше всего?
 - a. Родители
 - b. Ожидаемый уровень заработка
 - c. Советы друзей или родственников
 - d. Предпочтение общества (популярность профессии)
 - e. Другое
5. Что, по Вашему мнению, сформировало или будет формировать выбор в большей мере? Необходимость / Желание
6. По Вашему мнению, Вам нужна дополнительная материальная поддержка для продолжения обучения? Да / Нет
7. Планируете ли вы получать дальнейшее образование в Казахстане / соседних странах / странах дальнего зарубежья?
8. Если да, как Вы думаете, соответствует ли Ваш выбор профессии прогнозируемому распределению внутренних грантов на высшее образование?
9. Если нет, то какая из следующих причин наиболее подходит для Вашего выбора иностранного образования?
 - a. Желание родителей / родственников
 - b. Лучшие перспективы для дальнейшего карьерного роста
 - c. Другие
10. Если нет возможности продолжить обучение / получить желаемую работу по выбранной специальности, какая из групп специальностей наиболее подходит для Вас в качестве альтернативы?
 - a. IT
 - b. Энергетика
 - c. Экономика и Финансы
 - d. Юриспруденция
 - e. Здравоохранение
 - f. Образование
 - g. Другое

Таблица 1 – Результаты опроса на определение факторов, влияющих на выбор школьников (Первичные данные, собранные автором с помощью опросника).

Результат			
Внешние факторы		Внутренние факторы	
Предпочтения	64%	Родители	33%
Способности и склонности	7%	Ожидаемый доход	7%
Пол	19%	Социальное давление	23%
Уверенность себе	1%	Доход	31%
Рациональность	9%	Предварительная подготовка	6%

Опрос студентов показал (табл. 1), что социальная ориентация и личные предпочтения во многом определяют профессиональную ориентацию. Все факторы можно разделить на эндогенные (внутренние) и экзогенные (внешние). Здесь следует отметить, что будущие заработки не оказались важными детерминантами при выборе школьников, тогда как личные предпочтения и вкусы стали гораздо более значительным фактором.

Литература

1. Beffy M., Fougere D. & Maurel A. Choosing the Field of Study in Postsecondary Education: Do Expected Earnings Matter? // The Review of Economics and Statistics. – vol. 94 (1). – Pp. 334-347.
2. Reuben E., Wiswall M. Zafar B. Preferences and Biases in Educational Choices and Labor Market Expectations: Shrinking the Black Box of Gender // Economic Journal.
3. Turner S. Bowen W. Choice of Major: The Changing (Unchanging) Gender Gap // Industrial and Labor Relations Review. – vol. 52 (2). – Pp. 289-313.
4. Gemicı A. Wiswall M. Evolution of Gender Differences in Post-Secondary Human Capital Investments: College Majors at the Intensive Margin // International Economic Review. – vol. 55 (1). – P. 23-56.

**Құрманбаева М.Ж., Құнанбаева М.Н.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

Адам тұлғасы – әлеуми-мәдени ортада, адамдармен әрекеттесуде және қарым-қатысында пайда болатын өте күрделі құрылым. Ресейдің психологі Б.Г. Ананьев, адамның дамуы көптеген фактордан тұрады деген, олар тегі, орта, тәрбие және өзінің іс-әрекеті деп жазған. Және сол факторлар жеке әсер етпей, қосарласып тұлғаның дамуын құрайды. Ал адам қабілеттерінің дамуын қазіргі кезде зертеуші А.М. Матюшкиннің пікірі бойынша, дарындылық адам тұлғасына қатты әсерін тигізеді. Соның шығармашылық дарындылық концепциясы бойынша – дарындылық жалпы түрлі кәсіби, ғылыми және өнер саласында адамның шығармашыл тұлға қалыптасуымен байланысты [1]. Шығармашылық деген жалпы жаңалық ашатын адам әрекеті. Ол жаңалықтар мен жаңа заңдылықтар ашумен бірге, әдеби шағармаларда және өнерде өзін білдіруде, өзін танудан көрінеді. Сонымен қатар креативтілік ұғымы – тұлғаның мінез-құлығын сипаттайды.

Өмірде ол ойлаудың деңгейі мен сапасынан (интеллект немесе IQ) және өзі үшін жаңалық болып, оны әрі қарай жаңа бастамаларға шабыттандыратынымен танымдық іс-әрекетінде көрінеді.

Дарынды адамдар жаңа мәселелерді көтеріп соларды шешуге ұмтылады. Дарындылықтың дамуы мен көрінуі адам тұлғасына байланысты болады. Дарындылықтың бастамасы адамның психофизикалық нышандарына негізделсе, ал дарындылықтың жетіліп көрінуі адамның тұлғалық қалыптасуына тәуелді болады. Ер жетіп, есейген кезінде ерекше қабілеттердің жоқ болып кетуі соны растайды. Неліктен жастайынан жарқ етіп көрінген вундеркиндртер тез сөніп кетеді. Оған кінәлі амбицияға толы ата-анасы ма (Вольфганг Моцарттың әкесі Леопольд Моцарт), жоқ оқуға деген қызуғышылығын басып тастаған педагогтар ма? Немесе олар есейгенде өз қабілеттеріне қолданым таппаған псевдовундеркинд болғандары ма? Олар басында феноменалды жетістіктерге жетеді, мысалы, үлкендер орындайтын музыкалық шығармаларды көптеген балалар ұзақ уақыт (апталар) жаттайтын болса, дарынды музыкант оқушылар тез уақытта жаттап алады. Дарынды бала, ойлау жылдамдығы өте жоғары болғандықтан, бірнеше сағатта жаттайды және білгенді ұмытпайды. Сонымен қатар, олар стереотипті ойлауды, іс-әрекетті және күштегенді жақтырмайды. Көп балалардың ортасында өз менталитетіне ұқсас адам болмаса, жалғыз жүреді. Сондықтан дарынды балалар сыныптан жеке жүргенді ұнатады не қарым-қатынаста түрлі қиыншылықтарды бастан кешіреді. Дарынды балалардың IQ – деңгейі мен мектептегі үлгерімімен сәйкес келмеуі де жиі болып тұрады. Оның себебі ортада. Дарынды балалар өзгеше болғандықтан көбісі жақтырмай мазактап, сөгіп не ұрысып та жатады. Онтогенездің әрбір даму кезеңінде адам жаңа ерекшеліктерді қалыптастырады, олар болса, кейін басқа ерекшеліктерге негіз болып қалады. Сондықтан адам тұлғасы отбасында қаланып, содан бастауыш мектепте қалыптасқан мінез-құлық жоғары сыныптарда пісіп жетілген кезінде шыққан ақауларды қайта тәрбиелеу оңайға түспейді. Мысалы, өзін бағалау деңгейі. Бұл тұлғалық құрылым басқалардың пікірімен, көз қарастары, адамға білдірген қарым-қатынаспен қалыптасады. Үлкейгенде сол тым жоғарлап, не тым төмендеп кеткен, өзін-өзі бағалау деңгейін өзгерту тек сана-сезімін нығайту арқылы жүзеге асады.

Бұл жұмыс тек ата-аналар немесе жалғыз педагог-психологтың қолынан келмейді. Осындай жағдайларда бірігіп біріктірілген жұмыс атқарған жөн. Астанада 2011 жылдың Білім және ғылым министрімен № 528, 20 желтоқсандағы бұйрықпен бекітілген «Орта білім беру ұйымдарында психологиялық қызметтің жұмыс істеу қағидасы» бойынша психолог міндеттерінің № 17, 18 пунктінде: «Психологиялық қызмет педагог-психологтардың әдістемелік бірлестігімен, психологиялық орталықтармен, тәжірибелі психологтар кафедралары және қауымдастықтарымен, білім бөлімдерінің әдістемелік кабинеттерімен өзара әрекеттеседі...» және педагогикалық, медициналық қызметкерлермен, «оның ішінде денсаулық сақтау жүйесімен, қамқоршылық және қорғаншылық органдарымен, ата-аналар қоғамымен тығыз байланыста жүзеге асырылатын болады», - делінген. Осыған орай, мектептің оқушыларын педагогикалық-психологиялық сүйемелдеу – мектептің білім және тәрбие беру үрдісінің негізгі мақсаттары болып табылады, сонымен қатар оқушыларға психологиялық көмек көрсету, әлеуметтік бейімделуге тосқауыл болатын жағдайлардың алдын-алу. Мектептің педагог-психологтары сынып жетекшілерімен, әлеуметтік педагогтармен және пән мұғалімдерімен бірігіп қазіргі таңда бес бағытта жұмыс жасайды: психодиагностикалық, консультациялық, алдын алу және ағартушылық, түзету-дамытушылық және әлеуметтік-диспетчерлік. Әлеуметтік-диспетчерлік бағытта мектеп қызметкерлері басқа мамандармен үйлесімді жұмыс атқару (дефектологтар, логопедтер, тифлопедагогтар және т. б.) және әлеуметтік-медициналық-психологиялық деректер банкіні қалыптастыру. Заманға сай мектептің педагог-психологтары түрлі ұйымдармен және мекемелермен бірлесіп мәселелерді шешу жолын табуды көздейді. Соған орай әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық қызметтің жұмысын білім беру саласындағы уәкілетті орган, ал өңірлік деңгейде аудандық, қалалық, облыстық білім басқармалары (бөлімдерімен) үйлестіреді. Дарынды балаларды оқытатын мектеп мұғалімдеріне ескертпе ретінде, бірінші сынып оқушыларының, 4 сыныптан 5 сыныпқа көшкендегі немесе жаңа оқушылардың адаптациясына (бейімделуі) назар аудару

қажет. Соңғы кездерде дарынды балалардың арасында жиі кездесетін мәселе-ол агрессивтілік пен изоляция. Жас вундеркинд оқушылар арасында ұрысуы мен достық қарым-қатынасын орнатудан қашуы кездеседі. Оның себебі интернет, баланы тек ата-насы тәрбиелеуі, мазасыздану деңгейінің жоғары болуы. Ол біртіндеп жетіспеушілік комплексіне айналып, оны компенсациялау үшін дарынды бала оқу білімін жоғарлатады, не спортпен шұғылданады, не өнермен айналысады. Бұл жайттарды мектепте сынып жетекшілері мен психолог-педагогі бақылап түзету керек. Сол үшін дарындылықты дамытуда жастайындағы керекті сәттерді біліп, педагогикалық тұрғыдан дер кезінде әсерін тигізу үшін, қазіргі дарынды балаларға арналған мектептерде, ең алдымен, дарынды және креативті ұстаздар жұмыс істеуі керек.

Ғылыми тұлғалық теориялар мен концепцияларға сүйенетін болсақ (гуманистік, психоанализдік, когнитивистік, іс-әрекеттік психология, трансперсоналдық т.б.), тұлғалық өсуді жүзеге асыратын психологиялық механизмдерге сана-сезімді нығайту жолы болады деуге болады. Тек адам өзін-өзі сезіну, түсіну және танып білу арқылы балалардың тұлғасын дамытуға болады. К. Хеллер ұсынған дарындылық теориясында тек қабілеттердің дамуы емес дарындылық тұлғалық компонентерден тұратынын көрсетті: креативтілік, қызығушылық, білімге құштарлық, интерналды реттеу-локусы, жауапкершілік, жетістіктерге жету мотивациясы, табандылық, күйзеліске қарсы тұра алу, белсенділік қасиеттерін жатқызды. Бұл теория дарындылықтың Мюнхендік моделі болып атанды [4]. М. Карне теориясында дарынды бабалардың ашылуына кедергі болатын факторларды атап көрсетті: мектеп пен оқуға қызығушылықтың жоқ болуы, ата-налармен қарым-қатынас нашарлағаны, депрессия, өзін-өзі бағалау деңгейі төмен болуы, жауапкершілікті өзіне алмау, алаңдаушылық, ерік-жігердің дамымағаны, эмоциялық жетілмегендік, реттеу алмаушылық және сезімталдылығы.. М. Карне айтуы бойынша, эгоистік, зұлымдылық, мақтаншақтық сияқты тұлғалық қасиеттер дарындылық нышандары бар болса да талант болып өсуіне әкелмейді [4].

Кезінде А. Байтұрсынов шығармашылық туралы, жаңадан жаңаны тудыратын өнер деп айтқан. Шығармашыл тұлға – басқалардан көмек күтпей, мәселені шешуде басқа біреудің әдісін қайталамай, қалайда өзі шешуге тырысатын адам, - деп Қ.Б. Жарықбаев жазды [5]. «Әлеует» ұғымының философиялық сөздіктегі түсіндірмесі – адамның бойындағы «күш-жігер», «қайрат» деген сөздерімен мағыналас. Адамның белгілі бір мәселені шешу, нәтижеге жету үшін жұмсайтын қор, ішкі мүмкіндіктер көзі. Мұғалімнің шығармашылық әлеуеті – оның арнайы білімдері, кәсіби, тұлғалық, рухани сапаларының, акмеологиялық бағыттылығының жиынтығынан тұратын, педагогикалық әрекетті жаңашылдықпен жүзеге асыруға негіз болатын біріккен кешенді сапасы болады. Психология мен педагогикада шығармашылық әрекет – тұлғаның шығармашылық міндеттерді өз бетінше шешуі: білім, білік, дағдыны жаңа жағдайға тасымалдай алуы, белгіліден жаңа мәселені көре білуі, объектінің жаңа қызметін байқай алуы, жаңа соны шешімдер қабылдауы деген мәнге ие болу. Сонымен шығармашылықты дамытқан педагог үздіксіз ізденісте болады, ол жолда адам жеңістің қуанышын, түңілудің кермек дәмін сезу, тоқтаусыз толғаныспен жалындау, интеллектуалдық, эмоционалдық дарындылықтың қуанышына бөлену сияқты сезімдерді басынан кешеді. Шығармашыл мұғалімді – өзінің кәсіби шеберлігін арттырумен тұрақты айналысатын, тәжірибе жасаудан жасқанбайтын, сол мақсатта өзінің ішкі күштерін жұмылдыра білетін, ойы оралымды, қиын педагогикалық мәселелерді өзгеше, ерекше тапқырлықпен шеше алатын адам деуге болады.

Жалпы айтқанда, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу шығармашылықты дамытуға бағытталу керек, ол деген білім алу үрдісін мағыналы да мәнді, соңғы жаңалықтармен толы ету, осы әрекет барысында білім алушыларда өз сұрақтарының пайда болып, оларға жауап іздеулеріндегі шығармашылық белсенділігін тудыруға, балалар арасында бір-біріне көмектесуге, ынтымақтастықты нығайтуды маңызды міндеттер ретінде алға қою.

Әдебиеттер

1. Вёрче Д. Забота о детях индиго. NAY HOUSE, INC. Carlsbad. Персангл. Важненко С., Изд. «София», 2005. – 272 с.
2. Матюшкин А.М. Загадки одаренности: Проблемы практической диагностики. – М.: Школа-Пресс, 1993
3. Одаренные дети: пер. с англ/Общ.ред. Г.В. Бурменской и В.С. Слущкого – М.: Прогресс, 1991. – 376 с.
4. Бабаева Ю.Д. Динамическая теория одаренности. //Основные современные концепции творчества и одаренности. – М.: 1997, – С. 275-294
5. Жарикбаев К.Б. Психологическая наука Казахстана в XX века: рекомендовано в качестве учебника для студентов высших учебных заведений. – Алматы: «Эверо», 2006. – 425 с.
6. Синягина Н.Ю., Чирковская Е.Г. Личностно ориентированный учебно-воспитательный процесс и развитие одаренности: метод. пособ. / Н.Ю. Синягина, Е.Г. Чирковская / под ред. А.А. Деркача, И.В. Калиш. – М.: Вузовская книга, 2001. – 131 с.

**Муликова А.С., Жалғасбек А.Ө.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ МАМАНДЫҚ ТАҢДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Кәсіби бағытталу – әрбір адам өмірінің болашақ тағдырын анықтайтын күрделі және жауапты қадамы болып табылады. Кәсіби өзін-өзі анықтау және кәсіби бағдар арқылы мамандықты дұрыс таңдау адамның өмірлік жоспарларын анықтауда, сондай-ақ қоғамның дамуында өзіндік рөлге ие. Кәсіби өзін-өзі анықтау – қоғам таңдаған профессионализм көрсеткіштеріне қатысты адамның өзін анықтауы.

Жыл сайын жүз мыңдаған мектеп түлектері «ересек өмірге» өз күшімен іздене бастайды. Алайда статистиканың көрсетуі бойынша, жастардың басым бөлігі мамандықты таңдау, ары қарай білім алу, жұмысқа орналасумен байланысты күрделі мәселелерге кездеседі. Оның себебі жастарға және тәжірибесі жоқтарға еңбек нарығының «жабық болуы» емес, жоғары сынып оқушыларының қазіргі еңбек нарығындағы мамандықтар бойынша ақпараттары жеткіліксіз және кәсіптің адамға қоятын талаптарымен өзінің тұлғалық ерекшеліктерін сәйкестендіре алмауында. Яғни, өзінің қандай мамандыққа психологиялық жарамды екенін, қандай кәсіпті жемісті орындай алатынын білмейді. Көп жағдайда мектеп бітіруші-түлектер когнитивтік өрістерінің даму сипаты, қабілет, темперамент, мінез, дамуы, т.б. тұлғалық ерекшеліктеріне қарамастан, престижді мамандықтарды немесе белгілі бір тұлғаға еліктеп таңдап жатады.

Осы тұрғыда, жалпы білім беру мектептерінің тұжырымдамасында оқушыларды қандай да бір іс-әрекет түріне баулу және әр баланың психофизиологиялық ерекшеліктерін, қабілеті мен білімділігін анықтауға мүмкіндік беру қажет екендігі анықталғанымен, әрбір білім алушыға жеке-дара психологиялық жуықтау, психологиялық диагностикалау мәселелері қажетті деңгейде қолға алына бермейді. Осы тұста орта мектептерде әрбір 500 оқушыға бір ғана психолог маманның бөлінуінің өзі психологиялық қызметтің ұйымдастырылу сапасының қандай болатыны айтпаса да түсінікті. Психологиялық қызмет ұйымдастырылған мектептерде балалардың жеке психикалық қасиеттерін анықтаумен ғана шектелу басым. Бұл мәселені шешу әр мектепте әртүрлі жолдармен жүргізілуде, дегенмен, әлі де жетілдіруді, зерттеуді талап етеді. Кәсіби тұлға таңдауына оптанттың жеке ахуалы әсер етеді (жанұяның экономикалық мүмкіндігі

мен талабы), өзін бай немесе кедей сезінуі. Материалды жағдайы төмен отбасынан шыққан адамды ақшаның жоқтығы ең ақысы көп төленетін қызметті таңдауға итермелейді және жанұя дәстүрі мен қабілетіне қарамастан сауда қызметін ұйымдастыруға тырысады. Жағдайы жоғары жанұядан шыққан бала көбінесе өзінің жеке қалауының таңдауына байланысты болады.

Адамның өмірдегі кәсіби әрекеті оның әлеуметтік талаптарына жауап беруде, өзін-өзі бекітуде және өзін-өзі дамытуда негізгі болып табылады. Жалпы білім беретін ұйымдарда жасалған сараптама бойынша, жасөспірімдердің басымы көбінесе мамандық таңдауда өзін-өзі кәсіби тану технологияларын дұрыс білмегендіктен және заманауи еңбек нарығында өзінің өмірлік және кәсіби жолын жобалай алмағандықтан қиналады.

Түлектердің таңдаған мамандықтары кей жағдайда еңбек нарығының талаптарына түбегейлі жауап бермейді немесе олардың тұлғалық ерекшеліктері сол мамандыққа сай келмейді. Бұл мәселені шешудің жолы мамандық таңдауда бағыт-бағдар беруді ұйымдастыру үшін білім беру жүйесінде жаңа қадамдар жасау керектігі: жаңа білім беру ұйымдарының пайда болуы, түрлі деңгейдегі оқу бағдарламалары, профильдік білім беруді жүзеге асыру, білім берудің вариативтілігі және т.б. Қазіргі уақытта мектепке қойылатын талаптың бірі жасөспірімдердің жеке білім алу сұранысын, кәсіби әрекетті таңдауда тұлғалық қажеттілігін, жаңа экономикалық және әлеуметтік мәдени жағдайларға сәйкес кәсіби өзіндік таңдауы мен өзін-өзі дамытуына дайындығын қалыптастыру.

Мамандық таңдаудағы өзін-өзі анықтаудың негізгі факторы – *жасөспірімнің жасы*. Мұнда екі қауіп болады: біріншісі – нақты тоқтамға келген және анықталған ізденісінің жоқтығымен байланысқан жоғарғы сынып оқушысының мамандық таңдаудағы өзін-өзі анықтау процесінің кешеуілдеуінде және кейінге қалдырылуы. Бұл кешеуілдету өте жиі, ортақ жетілмегендіктерімен байланысады. Екіншісі – жасөспірімдердің әлеуметтік ізденісіндегі инфантильді көрінісі. Бұл әрине түсінікті, кәсіби өзін-өзі анықтау жеткіншек үшін өзін-өзі сыйлау және «Мен өзім» деген талабы. Бұлар ержетудің негізгі компоненттері. Жасөспірімдік жас (11-12 ден 14-15-ке дейінгі жас) өтпелі кезең болып табылады [1]. Бұл кезең балалықтың аяқталуы: болашаққа көзқарас туындайды. Л.И. Божовичтің пікірінше, жасөспірімнің өмірлік жоспары мен болашағы «күйзелісті орта». Олар өздерін әлеуметтік ортада табуына, білім алуына, болашағын лайықты қамтамасыз ететін қызықты мамандық табуына қарасты жеке қажеттілігі пайда болады [2].

Мамандық таңдауда өзін-өзі анықтау әр қырынан көруге болатын көпбаспалдақты үрдіс. Біріншіден, қоғамның жаңадан тұлғаға айналып келе жатқан адамға қоятын қызметтер сериясы. Ал бұл тұлға белгілі уақытқа дейін оны шешуге тиіс. Екіншіден, шешім қабылдау үрдісі сол арқылы тұлға өз қабілеттері мен таңдауын оптимистік тұрғыда қарайды. Үшіншіден, жеке өмір стилін жасау, ал оның бір бөлігі болып, мамандандырылған іс-әрекеті саналады. Осы үш кіріспе жұмысты әр қырынан анықтайды: біріншісі қоғамның сұранысынан туындайды, екіншісі тұлғаның қабілеті, үшіншісі екеуінің келісу мүмкіндігін көрсету, бірақ бұл үшеуі де бірін-бірі толықтырады; біріншісі – әлеуметтік, екіншісі – әлеуметтік-психологиялық, үшіншісі – дифференциалдық-психологиялық [3].

Мамандыққа бағдар беру барысында балалардың психикалық ерекшеліктерін жан-жақты диагностикалау арқылы олардың болашақта қай салада табысты болуға мүмкіншіліктері молырақ екенін анықтауға көмек көрсетіледі.

Бұл жұмыстың мазмұны жеке адамның психофизиологиялық қасиеттерін жан-жақты зерттеп, келесі компоненттер бойынша мағлұмат алудан тұрады: мінез-құлқының жеке-даралық ерекшеліктерін анықтау; Жүйке қызметінің жеке-даралық ерекшеліктерін анықтау; қызығушылығы, бейімділігі, қабілеті, кәсіби ниеттері туралы мағлұматтар алу; құндылық бағдарлануы; когнитивтік өріс ерекшеліктері; білімі, іскерлігі және дағдылары.

Кәсіби оқыту жұмысын ұйымдастыруда құндылықтардың қалыптасуына ықпалдасушы – мотивтер екенін ескеру қажет. Мамандықтарды таңдау мотивтерін алты топқа бөлуге болады: жалпы себеп-түрткі; мамандықтың романтикасы; танымдық

сипатындағы мотивтер; қоғамдық мәні бар мамандық таңдау мотиві; беделге, үлгіге сүйену; мотивацияланбаған таңдау.

Барлық мотивтерді сипаты бойынша төрт топқа бөлеміз: а) нақты еңбекке бағытталған, мақсаты анықталған, дәлелге негізделген мотивтер; б) нақты емес, жеткіліксіз себептестірілген мотивациялар; в) сенімсіз, негізсіз мотивациялар; г) ешқандай негізі жоқ мотивациялар. Кәсіп таңдаудың психологиялық теориясын Ф. Парсонс жасады. Ол келесі хаттамаларды құрастырды:

а) әр адам өзінің жеке қасиеттерімен, ең алдымен, кәсіби маңызды қабілеттілігімен бір ғана мамандыққа оптималды жарамды;

б) кәсіби жетістік пен қанағаттылық мамандыққа қажетті жеке қасиеттің болуымен үйлеседі;

в) кәсіби таңдау адам өзі немесе кәсіби кеңесші тұлғаның психологиялық диспозициясын немесе физиологиялық қасиетін анықтап, оларды қызмет талап ететін диспозициялармен сәйкестендіретін рационалды үрдіс.

Кәсіби таңдау мінездемелерінің арасынан Ф. Парсонс, ең алдымен, саналылық пен ұтымдылықты ерекшеледі. Парсонс оларды түрлі қызметтегі тұлға құндылығы, қабілеті және қызығушылығы арасындағы мәміле деп түсінеді [4].

Мамандық таңдауға түрлі факторлар әсер етеді, олардың қатарына әлеуметтік-экономикалық мәртебе, этникалық тән, зерде, арнайы қабілет, ата-ана мамандығы, өмірлік құндылығы мен сенімін құру көзі – жанұя жатады. Ата-ана мен балалар арасындағы қатынас мамандық таңдауда байқалатын қызығушылық пен мұқтаждықтың пайда болуына себептеседі.

Жанұяның ортаңғы назарында жүрген балалар топта араласқанды және өзгелердің сыйластығы мен сүйіспеншілігін қажеттілігі туындауы мүмкін. Оларды қарым-қатынасқа байланысты мәдениет, өнер, сауықтыру аясындағы жұмыстар қызықтыратын болады. Ата-анасы аз көңіл бөлетін, махаббат пен құрметтен тапшылық көретін балаларда жалғыздықты талап ететін мамандық қызықтыруы мүмкін. Олар өздерін өзгелермен қарқынды араласуды қажет етпейтін ғылым немесе техника жолына бағыттауы мүмкін. Мамандық таңдау – адамның өміріндегі ең маңызды мәселелердің бірі. Мамандық адамның жеке қабілеттеріне қаншалықты дәрежеде сай келсе, адам сол мамандыққа қажет кәсіби әрекетті де соғұрлым әсерлі етіп жүзеге асырып отырады, бұл оның белгілі бір деңгейде өмір сапасын арттырады деуге негіз бар.

Әдебиеттер

1. Ауталипова Ұ.И., Шеръязданова Х.Т. Жас ерекшелік психологиясы. – Алматы, 2016
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование. – М., 1984. – 231 с.
3. Ильин Е.П. Профессиональная деятельность личности. – М., 2011. – 236 с.
4. Парсонс Ф. Сознание личности. – СПб., 2001. – 117 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ

Педагогические условия считаются важными жизненными обстоятельствами, определяющими достижение высокого уровня профессиональной компетентности педагога. Профессиональная компетентность педагога основывается на передовых направлениях формирования образования, основных достижениях в области педагогики и психологии.

В настоящее время педагогическая наука, основанная на базовых знаниях и передовых разработках, оказывает конкретное влияние на содержание, уровень и качество образования. Поэтому в первую очередь необходимо обсудить приоритетные педагогические обстоятельства формирования профессиональной компетентности педагогов в образовательном процессе вуза [1].

Ориентация на становление субъектности личности, способной к самоидентификации и самоактуализации, основана на том, собственно, что специфику педагогических процессов в профобразовании оформляет индивидуальность студента как субъектов образования, состоящая в том, что на всех этапах обучения в образовательных учреждениях сопрягается со владением технологией осмысленного воздействия: задача, объяснение и способ.

В психолого-педагогической литературе под *условием* понимается совокупность посылов наружной и внутренней среды, вероятно влияющих на становление определенного психологического явления, при этом воздействие опосредовано энергичностью самой личности, группы людей.

Российские ученые отмечают, что «педагогические условия» считаются одним из компонентов педагогической системы, отражающей совокупность вероятностей образовательной и материально-пространственной среды, воздействующих на личностный и процессуальные аспекты предоставленной системы и обеспечивающих её действительное функционирование и становление.

Педагогические условия – это структурная оболочка педагогических технологий или же педагогических моделей. Соответственно педагогическим условиям реализуются составляющие технологии. Применение педагогических критериев ставит своей целью обеспечение организационно-педагогического и психолого-педагогического сопровождения профессиональной подготовки педагогов, улучшения системы переподготовки педагогических кадров для работы в системе последиplomного образования.

Как считает В.И. Андреев, педагогические условия – это результат целенаправленного отбора, конструирования и использования составляющих содержания, способов, методов или приемов, а также организационных форм обучения для достижения поставленных целей [2].

Анализ исследований и раскладов по определению мнения о «педагогических условиях» позволяет сделать вывод, о том, что этот термин обозначает в реальности:

- педагогические обстоятельства научные работники оценивают как совокупности вероятностей образовательной и материально-пространственной среды, внедрение которых содействует увеличению производительности целостного педагогического процесса;

- совокупность влияний, характеризуемых как психолого-педагогические обстоятельства, ориентирована, в первую очередь, на становление личности субъектов педагогической системы (педагога, студента и иных участников), что собственно гарантирует успешное решение задач целостного педагогического процесса;

- ведущей функцией психолого-педагогических критериев считается организация этих мер педагогического взаимодействия, которые обеспечивают переустройство определенных данных становления, воспитания и изучения личности, то есть влияют на личностный аспект педагогической системы.

Для выявления и проверки реализации педагогических условий эффективного формирования профессиональной компетентности мы определили одну из основных задач опытно-экспериментальной работы: выявить исходный уровень сформированности профессиональной компетентности у будущих педагогов.

Для проведения опытно-экспериментальной работы были отобраны экспериментальная и контрольная группы студентов, включающие в общей сложности 150 человек, которые обучались по специальности «Педагогика и психология».

В ходе каждого этапа последовательно решался ряд задач. В исследовании предполагалось выявление уровня профессиональной компетентности у будущих педагогов контрольных и экспериментальных групп. Для этого нами были определены уровни сформированности профессиональной компетентности у будущих педагогов.

В структуре профессиональной компетентности мы выделяем три взаимосвязанных уровня: *высокий* (оптимальный), *средний* (потенциальный), *низкий* (минимальный). Предназначение каждого уровня заключается в обеспечении информацией об исходном или текущем состоянии развития профессиональной компетентности и определении перспектив дальнейшего развития данного вида компетентности специалистов.

Высокий уровень профессиональной компетентности студентов характеризуется наличием необходимых теоретических знаний, практических навыков и личных качеств. Этот уровень выражается в способности разрабатывать схему классификации, оценивать систему обучения.

Средний уровень компетентности характеризуется избирательным характером познавательной заинтересованности и недостаточной информированностью о личной ответственности за результаты работы по изучению профессиональных навыков, способности связывать теорию и практику.

Низкий уровень компетентности учащихся указывает на то, что когнитивный интерес и ценностное отношение к будущей профессиональной деятельности недостаточно сформированы, творческие способности слабо развиты, способность демонстрировать только теоретические знания, способность утверждать факт и наличие концепции теории.

Таким образом, на основе выделенных уровней сформированности профессиональной компетентности педагога, на первом этапе опытно-экспериментальной работы полученные данные были следующими (Таблица 1).

Таблица 1.

Исходный уровень сформированности профессиональной компетентности педагога у студентов контрольной и экспериментальной групп

Группа	Количество студентов	Уровни сформированности профессиональных компетенций		
		Низкий	Средний	Высокий
КГ	150	42,2% (70)	39,6% (55)	18,2% (25)
ЭК	148	43,4 % (71)	40,3% (56)	16,3% (21)

В таблице 1 приводится базовый уровень профессиональной компетентности педагога у студентов контрольной и экспериментальной групп.

Результаты эксперимента проведенных срезов позволяют констатировать, что показатели сформированности профессиональных компетенций у большинства студентов

контрольной и экспериментальной групп были низкими, что составило 43,4% и 42,2%, что свидетельствует о том, что данная категория студентов может применять полученные знания лишь частично. Средние показатели уровней сформированности заявленных компетенций характерны для 39,6% студентов контрольной группы и 40,3% студентов экспериментальной группы, которые могут находиться на уровне понимания пройденного материала и применять их на практике. Также высокие уровни выявлены у 18,2% и 16,3% контрольной и экспериментальной групп студентов, которые могут успешно доносить свои мысли и идеи. На втором этапе сравнивались полученные результаты срезов знаний после проведения полного курса в Таблице 2.

Таблица 2

Итоговый результат в контрольной и экспериментальной группах

Группа	Количество студентов	Уровни сформированности профессиональных компетенций		
		Низкий	Средний	Высокий
КГ	150	38,4% (70)	40,8% (55)	20,8% (25)
ЭК	148	23,2 % (71)	29,2% (56)	47,6% (21)

Итоговый срез после завершения опытно-экспериментальной работы показал значительные изменения показателей, как в контрольной, так и в экспериментальной группе. Низкие значения в контрольной группе – 38,4%, в экспериментальной группе – 23,2%, значения среднего уровня сформированности профессиональных компетенций студентов составило 40,8% и 29,2%. С высокими показателями уровней сформированности заявленных компетенций в экспериментальной группе возросло – 47,6%, по сравнению с контрольной группой 20,8%.

В процессе опытно-экспериментальной работы использовались разнообразные виды наблюдения: сплошное и выборочное, непосредственное и косвенное, наблюдение самих студентов в целях анализа и самоанализа.

Наблюдение в реальных учебных условиях и условиях межличностного взаимодействия было направлено на: фиксацию уровня педагогических знаний, коммуникативных умений, навыков самостоятельной работы, техники выступления перед аудиторией, выявление основных педагогических затруднений студентов.

Литература

1. Абдырахманов Т.А. Азыркы билим берүүдөгү компетенттик мамиле: учебно-метод. пособие [Текст]. – Бишкек, 2013. – 121 с.
2. Андреев В.И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития. – Казань: Центр инновационных технологий, 2000. – 608 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МЕДИАҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ – АҚПАРАТТЫҚ ЗАМАННЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕСІ

Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясында: «Білім беру формасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі», - деп атап көрсетті. ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Бүгінгі күні ақпараттық технологияларды меңгеру – басты заман талабы. Бұлай дейтін себебіміз – ХХІ ғасырдың «ақпараттық технология ғасыры» деп аталуында. Ақпараттық технология ғасыры өз алдына «ақпараттық қоғамды» қалыптастырды [1]. Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды мәселелерінің бірі – оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдаланудың жолдарын қарастыру. Ю.Е. Хохловтың «бөбек – әрқашан өз заманының баласы» деген тезисімен келіспеуге болмайды [2]. Себебі осы уақытқа дейін оқушылар қағаз бетіндегі мәтіндерден ғана (кітаптар, баспасөз) білім алды. Бірақ бүгінгі электронды форматтағы (теледидарлық, компьютерлік, ғаламтор жүйесі және т.б.) медиа мәтіндерді қолдануға сұраныс көбірек. Осындай себептердің барлығын ескере отырып, өскелең ұрпақта «медиабілім», «медиа сауаттылық», «медиақұзыреттілік» терминдерін қалыптастыру қажет. Соңғы онжылдықта қазіргі әлемде медиабілімнің маңыздылығы Л.А. Иванова [3], И.А. Фатеева [4], А.В. Федеров [5], И.В. Чельшева [6] т.б. ғылыми зерттеулерде қарастырылды. Қазақстанда медиасауаттылық және ақпараттық технологияларды сабақ барысында қолдану О.З. Иманғожина [7], Р.О. Джеренова [8], Е.Ж. Смагулов [9], П.Б. Сейітқазы [10] еңбектерінде талданды. А.В. Федоров «Медиаобразование в России: краткая история развития» монографиясында: «медиа-білім беру – бұқаралық ақпарат құралдарымен қарым-қатынас мәдениетін, шығармашылық қарым-қатынас дағдыларын, сыни ойлауды, интерпретациялауды, медиа мәтінді талдау мен бағалауды қалыптастыру мақсатында медиа-коммуникацияны пайдаланумен қатар оның негізінде білім беру және жеке тұлғаны дамыту процесі» ретінде қарастырады [5, 266 б.]. Осылайша, медиабілімді ақпараттық қоғамда мәдениеттің бір құрамдас бөлігі ретінде талдауымызға болады. Н.А. Леготина: «Оқушыларға медиабілім беру – саналы түрде БАҚ-да таралған мәліметтерді өздігінен саналы түрде талдай білуге мақсатты түрде үйрету», - деп анықтама берді [11]. Ал педагогика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры Перизат Сейітқазының айтуынша, бұқаралық ақпарат құралдары жеткіншектердің дүниетанымына өзіндік үлес қосады, сондай-ақ болашақ мамандардың қосымша білім алуында, ізденулеріне, әртүрлі ақпараттарды жинақтап, оларды талдай алуында өзіндік рөл атқарады [12].

Осылайша, бастауыш сыныпта медиабілім берудің жолдарына тоқтала аламыз: қазіргі заманғы ақпараттық жағдайда өмірге жаңа ұрпақты тәрбиелеу, әртүрлі ақпаратты қабылдау, адамға оның әсерін түсінуге үйрету, қарым-қатынастың вербалды емес формаларына негізделген қарым-қатынас әдістерін меңгеру. Бастауыш сынып оқушыларының медиақұзыреттілігін дамыту әдістері:

1. Практикалық жұмыстар (газет-журналдан мақалаларды салыстыру, жаңалықтарды маңыздылығы бойынша бөлу);
2. Дебаттар, дискуссия ұйымдастыру;
3. Рөлдік ойындар (журналист, сұхбат беруші);
4. Экскурсия, редакцияларға бару;
5. Skype кездесулер ұйымдастыру;

Бастауыш сынып оқушылары медиабілім алу барысында ақпаратты дұрыс түсінуге, анализ жасауға және дұрыс пайдалануды үйренеді. Сондықтан сабақ беру барысында ең жақсы нәтиже беретін «Миға шабуыл» әдісін қолдануымызға болады. Бұл әдістің тапсырмаларына: ақпараттық ізденісті жоспарлау, мақалдарды әңгімемен сәйкестендіру, ақпаратты өңдеу, әңгімелердің идеясын анықтап, өз пікірін дәлелдеу, логикалық операцияларды пайдалану жатады. Медиабілім берудің тағы бір маңызды міндеттерінің бірі – оқушыны сыни тұрғыдан ойлануға дағдыландыру. Осы тұрғыда қазіргі кезде көп қолданылып жүрген әдістердің бірі – ИНСЕРТ. Оның негізгі мақсаты – ақпаратты оқу және өзіндік түсіну, жалған ақпаратты шынайы ақпараттан ажырата алу, медиа мәтінге байланысты сұрақ қоя білу біліктілігін арттырады [13]. Дидактика тұрғысынан алғанда, медиабілім беруді қолдану тұлғаның сыни ойлауын дамытатын және шығармашылық әлеуетін арттыратын икемді және әмбебап үрдіс. Бұл мәселені теориялық тұрғыдан талдай отырып, біз төмендегі ұсыныстарды жасаймыз:

1. Мұғалімдер мен ата-аналарға арналған кеңес кітапшалар шығару;
2. Оқушыларға IT саласында жұмыс атқаратын қызметкерлермен кездесулер ұйымдастыру, әлеуметтік желілерге талдау жасау.

Жоғарыда келтірілген теориялық мәліметтерді қортындылай келе, ақпараттық технологияны оқыту технологияларының бір түрі ретінде оқу үрдісінде оңтайлы пайдалану тиімді және ол бүгінгі күннің қажеттілігі. Дегенмен, медиабілім беру әдісін басқа технологиялармен бірге кешенді түрде пайдаланғанда ғана қоғам талабына сай жеке тұлға қалыптастыруға болатындығын естен шығармау қажет.

Әдебиеттер

1. Хакимова Т. Ақпараттық технология – басты заман талабы //«TENGE MONITOR»//Республикалық экономикалық апталық газеті, 12.10.2017
2. Хохлов Ю.Е. Медиаобразование в современном обществе или как выжить в мире СМИ// Информационное общество. – 2003. – №1, -1 б.
3. Иванова Л.А. Формирование медиакоммуникативной образованности школьников-подростков средствами видео/на материале уроков французского языка: Дис...канд.пед.наук:13.00.00 – Иркутск, 1999. – 204 с.
4. Фатеева И.А. Медиаобразование:теоретические основы и практика реализации. – Челябинск: Челяб.гос.ун-т, 2007. – 270 с.
5. Федоров А.В. Медиаобразование в России: краткая история развития: монография / А.В. Федоров, И.В. Чельшева. Таганрог: Познание, 2002. – 266 с.
6. Чельшева И.В. Программа медиаобразовательного курса «медиаобразование младших школьников» // Медиаобразование, 2012.- №2. - С. 89-94.
7. Имангожина О.З. Методика профессионального ориентирования школьников в условиях информатизации образования. Автореф.канд.пед.наук. – А: 2003, – 21 с.
8. Джеренова Р.О. Дидактические условия формирования компьютер обучающих умений будущего учителя в ВУЗе. Автореф.канд.пед.наук. – А: 2002. – 21 с.
9. Смагулов Е.Ж. Медиа білім берудің педагогикалық негіздері // Молодой ученый. 2016. – №5. 2. – 9-10 бб.
10. Сейітқазы, П.Б. Медиабілім мазмұнындағы негізгі түсініктер мен теориялар // П.Б. Сейітқазы, А.К. Абдиркенова // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы // 2018. - N 2(58). 22-28 бб.
11. Өмірзақ А., Сейітқазы П.: Медиа сауаттылық интеллектуалды тұлғаны қалыптастырады, // Turkistan газеті // 29.10.2017
12. Загашев И.О, Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития. – СПб.: Альянс «Дельта», 2003

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Тіл адам қоғамына тән. Ол қоғамдағы, еңбек процесіндегі қажеттіліктен, мұқтаждықтан келіп туған. Тілдің қоғамдық, тәрбиелік қызметі ерекше екені мәлім. Өйткені, тіл – адамдардың бір-бірімен пікір алысып, қарым-қатынас жасайтын құралы. Тіл – ұлт ерекшеліктерінің бірі, ұлт мәдениетінің бір формасы, тілде әрбір халықтың ұлттық дәстүрінің, сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының белгілері бейнеледі [1]. Қазіргі таңда мектепке дейінгі мекеме балаларына мемлекеттік тілді меңгерту бірінші жолға қойылып отыр. Мектепке дейінгі мекемеде қазақ тілін оқыту, бала тілін дамыту жұмыстары тәрбиешілердің көп еңбек етіп, ізденіс пен дайындығын қажет етеді. Сондықтан бала тілін дамыту мәселесінде мектепке дейінгі мекемеде білім беру, тәрбиелеу ісіне қоғам, ұжым болып бір ауыздан атсалысуымыз қажет.

Бүгінгі таңда тіл туралы көп айтылады. Адамның ойы тілден көрінеді. Сондықтан балабақша қабырғасынан бастап тіл үйретудің маңызы зор. Бала тілін дамыту жұмысының негізгі мазмұны – сөздің жалпы ұғым беретін жағын меңгертуге көңіл бөліп, ойлау қабілеттерін дамытып, өз ойын еркін жеткізуге, қоршаған орта мен айналасындағы адамдармен қарым-қатынасқа түсу, сөздік қорын молайтумен сипатталады.

Тіл мәдениетін игеру дыбыстарды дұрыс айту – баланың сәбилік шағынан іске аса бастайтын, біртіндеп жетілетін үрдіс. Олай болса, баланың тілін дамыту жұмысы отбасынан, балабақшадан бастап жүйелі түрде жүргізілуі тиіс. Балабақшада тілдік қатынастың ең маңызды түрі ауызша сөйлеп үйрену болып табылады. *Бала ауызша сөйлеу барысында диалог түрінде әңгімелесіп, сөйлеу дағдысын қалыптастырады.* Бұл баланың тыңдау қабілеті мен түсінуі, әңгімеге араласуы, сұраққа жауап беруі мен сұрақ қоя білуінен көрінеді. Әңгімелесу кезінде, бала өз ойын толық жеткізіп айтып, әңгіменің мазмұнын түсініп, өзін-өзі мәдениетті түрде ұстай білу керек.

Біздің мақсатымыз – мектеп жасына дейінгі балаларға ана тілін игеру арқылы ата-бабадан қалған салт-дәстүрді, әдет-ғұрыптарды, мәдениеттің озық үлгілерімен таныстырып, көркем шығармалар арқылы бала бойына өз тіліне деген сүйіспеншілік қалыптастыру. Мектеп жасына дейінгі бүлдіршіндерді жас және психологиялық ерекшеліктеріне сай әдеби мұралармен сусындатып, сөздік қорларын байыту педагогтардың алдындағы міндеті. Оқу-тәрбие үрдісінде балаларға ертегі, әңгіме, өлең-тақпақтар, жаңылтпаштар, сондай-ақ мақал-мәтелдер мен жұмбақтарды мәнерлеп оқып беру мен әсерлеп айтудың маңызы зор. Бұл баланың ақыл-ойының жетілуіне, әдепті, көргенді болып өсуіне өлшеусіз ықпал етеді. Баланың Отанын, өз ұлтын, өз жерін сүюі, оны қадірлей білуі ауыз әдебиетіндегі шығармалардың кейіпкерлеріне еліктеуден басталады. Өйткені, бала шығармадағы жағымды кейіпкерлерге еліктеп жағымды мінез-құлық дағдыларын бойына сіңіріп, ерлікке ұмтылып, еңбекке құлшынып өседі.

Мектепке дейінгі тәрбие жұмысы жүйелі жүргізуді талап етеді. Қазіргі уақытта баланы халықтық педагогика негізінде тәрбиелеу ана тілі арқылы өз дәрежесінде жүзеге асатыны белгілі. Баланы ана тілінде анық, жүйелі, өзгелерге түсінікті, мәнерлі үн ырғағымен келістіре сөйлеуге, сөздің дыбыстық құрамын дұрыс жеткізуге үйрету мектепке дейінгі кезеңде орын алады.

Мектепке дейінгі мекеменің оқу үрдісінің үлгілік бағдарламасының мазмұнында балалардың тілін дамыту «Қатынас» білім саласына жатады. Тәрбиеші әр баланың тілін зерттеп, ерекшелігін жете меңгергеннен кейін, тәрбие білім беру үрдісіне күн тәртібінің қолайлы сәттерінде дыбыстарды дұрыс дыбыстауға орай жаттығу жұмыстарын жоспарлы түрде ұйымдастырып жүргізеді. Ана тілінің грамматикалық жағын меңгерту күнделікті өмірде, үлкендермен сөздік қарым-қатынас жасау үрдісінде іске асады. Балабақшадағы

балалардың сөйлеу әрекетінде сөздің синтаксистік тұрғыда қалыптаса бастайтынын арнайы зерттеу, бақылау жұмыстары дәлелдеп отыр. Олардың сөзінде жай-жайылма, құрмалас сөйлемдер жиі кездеседі. Керісінше, бұл жастағы балалар морфологиялық формаларды өте баяу меңгеретіндері байқалады. Балалар сөйлемдегі сөздерді көбінесе жалғау, жұрнақсыз дара айтады. Сондықтан балабақша тәрбиешілері сөйлеуді дамытуға ұйымдастырылған оқу қызметінде жеке сөздерді жіктік, септік, тәуелдік жалғауларында қолдануды, түбір сөздерден сөз тудыру тәсілдерін үйретіп отыруға міндетті. Сонымен қатар, дыбыстардың ерекшеліктерін жете меңгеріп, дыбыстарды дұрыс айтуға жаттықтыру басқа да тілдерін дамыту сауат ашу оқу қызметінде ғана емес, музыка, дене шынықтыру оқу қызметтерінде, балалардың бос уақыттарында күннің II жартысында жүзеге асырылады. Балабақшада балалардың жас ерекшелігіне лайықты көркем әдеби шығармаларды тыңдау, оқыған шығарма мазмұнын әңгімелеу, суретке қарап шағын әңгімелер құрастыру, мақал-мәтелдер жаттау, жаңылтпаштарды нақышына келтіріп жылдам айту баланың ойын ұшқыр, тілін ширатады [2].

«Сөйлеуді дамыту» оқу қызметі барысында сөздің грамматикалық құрылысын меңгерту арнайы сабақ түрінде емес, дидактикалық ойын (сөздік ойындар) түрлі жаттығу жұмыстары арқылы іске асыруға болады. Мысалы, зат есімдерді көптік, септік жалғауларын қосып айтуға үйретуде «Кімге не керек?», «Не жок», «Кім қайдан келді?» т.б. ойындарды балалар аса қызығушылықпен ойнайды. Бұл үшін түрлі ойыншықтарды, қажетті заттарды әртүрлі жағдайда орналастырып баладан сұрау керек. Бала «қайда?» деген сұраққа жауап бере отырып, заттың кеңістікте орналасқан орнын сөзбен айтады. Мұнымен қатар «Жасырылған затты тап», «Орныңды тап» т.б. ойындар өткізуге болады. Мысалы, ойыншық аюды не қуыршақты жасырып сұрағанда бала: «Аю шкафтың үстінде, қуыршақ төсектің астында» немесе «Доп үстелдің жанында», «Мысық үйдің үстінде отыр», - деп жауап береді. Сөйлемдегі орны бос сөздерді тауып, сөйлем құрап айтуға үйретуде «Әжемнен хат келді», «Мен қайттім? (қуандым)» немесе «Балапан ұшып кетті» деген сөздерге «Қайдан? Қалай? Неге?» деген сұрақтар арқылы балапанның ұшқан жерін, неге ұшып кеткен себебін айтқызып дұрыс. Бірыңғай мүшелі, сабақтас салалас құрмалас сөйлемдер құрап айтуға үйретуде «Пошташы хат әкелді» деген ойын ойнатуға болады. Әр бала ойнау үшін алдымен ойланады, ойлана отырып ойнайды. Кез келген бала еш уақытта жалғыз ойнамайды, құрбыларымен бірге ойнайды, сол арқылы бір-бірімен сөйлеседі. Сөйлесе жүріп, пікірлесіп әсер алысады, ойынның мазмұнын анықтайды. Балалар ойын шығарушылар, ойынды жасаушылар болып табылады. Бала жалғыз ойнағанның өзінде ойыншықтармен сөйлесіп отырады, қиялдағы қатысушылармен әңгімелеседі. Сөз бен сөйлеу әрекеті ойлау қабілеті болып табылады.

Балалардың сөйлеу мәдениетін жетілдіруде суреттер көрсетіп әңгіме құратудың рөлі ерекше. Мәселен, «Фермада», «Тоқтарбек совхозға барғанда не көрді?», «Қырман басында», «Жайлауда көргендерім», «Жидек тергенде» деген тақырыптарды алуға болады. Балабақшада жүргізілетін тәрбие, білім беру үрдісінде дыбысқа байланысты жаттығу түрлері кешенді түрде іске асырылады. Бұл басқа да оқу қызметтерінде жүзеге асып, музыка оқу қызметінде әуеннің үнімен бала сезіміне әсер етсе, сөйлеуді дамытуда оқылған әңгіме, ертегілер, біріншіден, баланың ақыл-ойын дамытып, танымын кеңейтсе, екіншіден, ана тілін жақсы білуге көмектеседі. Осындай жұмыстардың нәтижесінде балалар өз бетінше шығармаларды айтып, шығарманың мазмұнын түсініп, ойын дұрыс жеткізіп, адамдардың сөздерін мәнерлі жеткізуге икемделеді. Балалар автордың сөздерін қолданып, сөз мәнерін өздері түрлендіріп, сөйлемнің мазмұнына сай қолдануға машықтануы қажет. Құрдастары айтқан әңгімені тыңдап отыруға, мазмұнын түсінуге, әдеби кейіпкерлердің аттарын айтуға үйренеді [3].

Театр әр балаға қуаныш, ұмытылмас әсер сыйлайды, оның көркемдік талғамын, еліктеуі мен қиялын дамытады. Кезінде орыстың ұлы ақыны сахнаны «сиқырлы өлке» деп атаған. Балалардың тілін дамыту театрлық қойылымдарды сахналаумен тығыз байланысты. Театрландырылған қойылымдар мектепке дейінгі жастағы балаларға

кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен дауыс ырғақтарын дұрыс дыбыстау, сөзді нақты, анық айта білу, мәнерлеп сөйлеу дағдыларын қалыптастырып, театр өнеріне деген қызығушылықтары арттырады. Балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты материалдарды жинақтап, қойылымдарға қажетті театр түрлерін, керекті көрнекіліктер мен құрал-жабдықтарды дайындау (ширма, атрибуттар, костюмдар т.б.) жеке жұмыс әдіс-тәсілдерін пайдалана отырып, жүйелі жүргізілген жұмыстың көрнекті нәтижесі балалардың сөйлеу дағдысының қалыптасқан кезеңінде шығады. Халық ауыз әдебиетінде ерте заманнан келе жатқан өзіндік ерекшеліктерімен танылған халықтың асыл ойының көркем жиынтығындағы «Алтын сақа», «Үйшік», «Алдар Көсе», «Батпан құйрық» т.б. ертегілерін театрландырылған қойылымдарда рөлге бөліп сомдау, баланың тек қана тілін дамытып қана қоймай, сахнада өзін ұстай білу мәдениетін, өзіне сенімділік дағдыларын дамытуға зор үлес қосады [4].

Мектеп жасына дейінгі балалармен ұсақ моториканы дамыту жұмыстарын ерте сәбилік шақтан бастаған дұрыс. Омыраудағы баланың өзіне саусақтағы бас миымен байланысқан активті нүктелеріне әсер ете отырып массаж жасау керек. Ерте жаста және мектепке дейінгі кіші жаста қарапайым жаттығуларды жасауда өлеңмен, тақпақпен ұйқастырылған жаттығулар пайдаланылады. Ал ересек топта балалар үшін мектепке дайындықтың, яғни, жазу, сызуға үйренудің маңыздылығын ескере отырып, ұсақ моториканы дамыту және қолдың икемділігін арттыруға арналған түрлі жаттығулар пайдалануға болады. Адамның бас миында саусақ қимылына және сөйлеуге жауап беретін орталықтар өте жақын орналасқан. Ұсақ моторикаға әсер ете және оны белсендіре отырып, көрші орналасқан сөйлеуге жауап беретін орталықты да дамыта аламыз. Сол себепті, ересек топта қолданатын жаттығулар түрлерімен балалардың мектепке дайындығын арттырып, сөйлеу дағдысын толық жетілуін қамтамасыз етуге болады [5].

Қорыта айтқанда, балалардың ана тіліндегі дыбыстарды анық айтып, дұрыс сөйлей білуге баулу жұмыстары оқу-тәрбие үрдісінде жүргізілді. Ойын технологиясын күнделікті қолдана отырып, мектеп жасына дейінгі балалардың сөз қорын байытып, сөйлеу дағдысы жетілдіріледі. Театр түрлері, театрлық қойылымдар «Драма» оқу қызметі барысында үйрету кезеңдері орындалады. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін дамыту барысында қолданылатын әр жұмыс түрінің өзіндік қайталанбас орны бар.

Әдебиеттер

1. Сыздықова Р., Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993.
2. Дүкенбаева Г., Төрежанова К. Балаларға тіл дыбыстарын үйрету, – Алматы: Мектеп, 1989 ж.
3. Баймұратова Б. «Мектеп жасына дейінгі балаларды сөйлеуге үйрету». – Алматы: Мектеп, 1981.
4. Тәжібаева Э.П. Балабақшада баланың тілін дамыту маңыздылығы. «Оқу заман» журналы, 2016, №5
5. Ғаламтор <http://bigox.kz/mektep-zhasyna-deingi-balalardyn-tilin-damytudagy-usak-motorikanyn-manyzy>

МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ – НӘТИЖЕЛІ БІЛІМ БЕРУДІҢ КЕШЛІ

Қазіргі Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін дамыту тұжырымдамасында орта білім берудің мақсаты – жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұлғасынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру деп нақты көрсетілген. Осы мақсатты жүзеге асыру барысында педагогика саласында бірнеше жаңа технологиялар жүйесі жинақталған. 12 жылдық білім беру жүйесінде білім беруді ұйымдастырудағы жеке тұлғалық, іс-әрекеттік, құзыреттілік жаңаша көзқарас ретінде қарастырылуда. Қазіргі қоғамдағы мұғалімнің міндеті – ғылым мен техниканың қарқынды дамып келе жатқан заманда өмір сүруге икемді, қоғам пайдасына қарай өзін-өзі толық жүзеге асыруға дайын білімді, шығармашылыққа бейім, құзыретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру. Оқушылардың негізгі құзыреттілігі ретінде: құндылық-бағдарлық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық технологиялық, әлеуметтік-еңбек, коммуникативтік, өзін-өзі тұлғалық дамыту құзыреттілік-тері белгіленген. Яғни, мектепте алған терең білімдерін болашақта пайдалана білуге бағытталған іс-әрекеттерді жүзеге асыру қабілеттерін дамытуға күш салуымыз керектігі баса айтылған [1].

«Қазіргі ақпараттандыру заманында балаларға қалай білім беру керек?», «сабақта алған білімдері бәсекеге қабілетті тұлға болуға қалай көмектеседі?» сияқты проблемалар туындауда. Заманауи технологияларға жаппай компьютерлендіруге қарамастан, барлығының басында адам тұрады. Ендеше, бүгінгі заманның мұғалімі қандай? Мұғалім деген кім? Ол қандай болуы керек? Оқытудың табысты болуы құзырлы мұғалімге тән белгілер (бас, қол, жүрек) болғанда ғана іске асады. Мұғалімнің жұмысын сапаға жеткізер үш көмекшіні Шульман өз кестесінде белгілеп нақтылап атап жазған. Біріншіден, «кәсіби түсінік» болуы міндетті, себебі жеке тұлғаны дамытуда оқушының жеке бас ерекшеліктерін ескере отырып, сапалы білім бере алуы қажет. Оқушыны өзің ойлаған деңгейге жеткізудегі зерттеудің тиімді жолын біліп, көре алу. Екіншіден, «оқытудың тәжірибелік дағдылары» іске асыру жолындағы өзгерістер мен түрлі идеяларды қолдану (әдіс-тәсілдер, ынталандыру, жоспарлау мен бағалау, қолайлы орта қалыптастыру). Үшіншіден, «кәсіби – өнегелілік тұтастық» (этиканы сақтайтын, шыншыл, төзімді, батыл, мейірім, құрметке ие болу керек) балаға білім беру құнды қызмет екенін түсініп, нақты ұстанымдары қалыптасқан жандар болуы шарт деп көрсетілген. Мұғалімге өз ісінің маманы болумен қатар, оның бойында баланы жақсы көру, баланың көзқарасы мен пікірін сыйлау, тыңдай білу керек. Кәсіби құзыреттілік – мұғалімнің біліктілігін арттыру, қоғам алдындағы жауапкершілікті сезіну, жоғарғы деңгейге ұмтылу мен ізденіс, жаңашылдығы мен жаңалықты қабылдай білуі, қолдана білу, адами құндылықтарға сай бола отырып, бала бойына жағымды қасиеттерді сіңіре білу. Құзыреттілік – оқу нәтижесінде меңгерген білім, дағдыны тәжірибеде қолдана алу, мәселені шеше білу, оқушылар дайындығы сапасының құрылымдық сипатын анықтайтын жаңа сапа. Нәтижеге бағытталған сапалы білім беруде пән мұғалімінің құзыреттілігі: арнайы құзыреттілік – өзінің кәсіби қызметпен жоғары деңгейде айналысатын және өзінің кәсіби дамуын одан әрі жобалай білетін қабілет; әлеуметтік құзыреттілік – бірлескен кәсіптік қызметпен айналысу қабілеті, ұжыммен, топпен қызмет ету, кәсіби қарым-қатынас тәсілдерін қолдана білу. Яғни, мұғалім оқушылармен қарым-қатынаста тактикасын баланың жасы, рухани өсуіне байланысты өзгертіп отыруы керек. Оқушыларды топтық, ұжымдық жұмыстар жасай алуға, соның ішінде жеке тұлғаның дамуына мән беруі керек. Пәндік құзыреттілік – білім беру қызметінде белгілі бір пәндер шеңберіне қатынасты білім, біліктілігі және дағдысы

мен іс-әрекетінің сапалар жиынтығы. Педагогикалық және әлеуметтік психологияның негіздерін қолдана білу іскерлігі. Ақпараттық құзыреттілік – айрықша назар аударуды қажет етеді. Себебі, ақпараттық қарым-қатынас технологиясын игеру әр маманнан талап етіледі [2].

Мұғалім шығармашылығы мынадан байқалады:

1. Нәтижеге жету жолында педагогикалық өзара әрекет жүйесін құру.

2. Өз қызметінде бағдарланған міндеттерді шешуді тұрақты түрде кері байланыс арқылы жүзеге асыру.

Құзыреттіліктің даму бағыттары мен қажеттілігін және тәрбиелік мәнін қалыптастырудағы мұғалімнің кәсіби шеберлігі және оны оқушымен ара-қатынасында қолдана білу қабілетін анықтау. Мұғалім құзыреттілігінің қалыптасуына мұғалімнің кәсіби білім сапасының көрсеткіштерінің әсер етуі. Сонымен бірге, ең бастысы, заман талабына сай білім беру мен тәрбиелеудегі тиімді ізденістер және әр елдің озық тәжірибелерін жүзеге асырып, әлемдік педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен дамыту, қоғамдық ортада өз ойын еркін айта алатын, мәдени-рухани құндылықтарға жан дүниесі бай, саналы, тәрбиелі азамат қалыптастыру – әр ұстаздың басты міндеті болу керек.

Ресей жазушысы Н.Ш. Королева кәсіби құзыреттіліктің 3 негізгі құрамдас бөлігін атап көрсетеді:

Бірінші – адамның осы жұмысқа қарым-қатынасы, оның еңбекке бағыты, еңбекке деген қызығушылығы, жігері.

Екінші – кәсіпке деген қабілеті (туа біткен қабілеті, бейімділігі).

Үшінші – кәсіби қызметі үшін қажетті білімді меңгеру [3].

Мұғалім құзыреттілігінің білім беру жүйесіндегі сапалық көрсеткіштері: мектеп оқушыларын ғылыми білімнің қоғамдық қажетті деңгейімен қамтамасыз ету, оларды отандық және әлемдегі мәдениет арналарына сусындату – басты міндет. Өйткені егеменді елдің ертеңі оқу-білімінің тереңдігімен өлшенеді. Толассыз, үздіксіз өзгеріп тұрған әлем адамынан да қабілет пен қажеттіліктерді толассыз дамытуды талап етеді.

Білім беру жүйесінің негізгі бөлшегі – оқушы, оқушылар тобы, сынып, мектеп болса, білім сапасы баспалдақтардың әрбір буынына байланысты білім беру сапасын жақсартудың жолдарын анықтауға тырысамыз. Әрбір оқушыны жан-жақты білімді етіп тәрбиелеу – әр мұғалімнің негізгі міндеті. Жаңа технологиялар мұғалімнің жүйелі жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Ақпаратты оқыту технологиясын бүгінгі күні интербелсенді тақта ерекше орын алып отыр. Оқушы интербелсенді тақтамен жаңа материалдарды арнайы бағдарлама мүмкіндігін пайдалана алады. Ондағы мақсат – оқушының өзінше ойлау қабілетін арттыру және интербелсенді тақтамен жұмыс істеуге үйрету. Жаңа технологиялар оқушының шығармашылық белсенділігі мен өзіндік танымдық қызметін ұйымдастырушы бола алады. Әрине, әрбір тақырыптарды өткенде интербелсенді тақтаны пайдаланудың тиімділігі төмен, мұндай жағдайда тақтаны сабақтың кейбір фрагменттеріне пайдаланған орынды. Мұғалімнің интербелсенді тақтаны пайдалануға алдын-ала дайындыққа 1-ші кезеңде уақыты көп кететінін, кейіннен азаятынын ескерген жөн. Оқушылар сабаққа дайындалуға белсенді түрде кіріседі, бұл олардың оқу-зерттеу жұмыстарын да, шығармашылықпен жұмыс жасауға дағдыларын дамытады, информатика және мультимедиялық білім алуда жоғары жетістіктерге жетуге мүмкіндік береді.

Оқушының өзі еңбектеніп алған білімі есте жақсы сақталатындығы, тақырып оңай және игерілетіндігі белгілі. Сабақтарда оқушылардың өз бетінше жұмыс жасау дағдыларын дамыту – баға жетпес құндылықтардың бірі. Жаттығуларды өз бетінше тексеріп, қорытынды жасай білетін тұлға қалыптастыру мақсатында жаңа технологиялар әдістерін кеңінен қолдану қажет деп білеміз.

Мұғалімнің құзыреттілігі оның сабақты нәтижелі жүргізуіне де тікелей байланысты. Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай: «Мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана шәкірт жанына нұр құя алады» [4].

Мұғалімнің ізденісі, жан-жақтылығы айтылып кеткен құзыреттілік арқылы айқындалады. Осылайша, педагог қазіргі қоғам талаптарын ескеріп, өзінің алдына педагогикалық міндеттерді қоя және шеше білетін, оқыту мен тәрбиенің озық технологияларын меңгерген, білім беру процесін басқара алатын, тәжірибеде педагогикалық жағдайларды оқушы тұлғасының дамуына бағыттап жобалай және жүзеге асыра алатын бәсекеге қабілетті, шығармашыл тұлға болуы қажет.

Әдебиеттер

1. Тоғымбаева А.Ә. Педагогтың кәсіби құзырлылық моделі, «12 жылдық білім», 2006. – № 3
2. Маркова А.К. Кәсіби құзыреттіліктің даму деңгейі, 2009 ж. – 186 б.
3. Богаева И.Д. Педагогикалық қызметтегі кәсіби шеберлік, 2009 ж. – 203 б.
4. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. – Алматы.: 2017.

**Оқай А., Жалғасова А.Ә.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Қазіргі таңда білім беру бағытындағы заман талабы – жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану болып табылады. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы орта білім беру жүйесінің дамуымен тығыз байланысты.

Елімізде білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жобасында Қазақстандық білім беру жүйесін жақсарту үшін, ең алдымен педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, олардың біліктілігін дамыту бағытына үлкен мән берілген. Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар, өзгерістер мен жаңалықтар мұғалімнің өткені мен бүгінгі, келешегі мен болашақ жайлы ойланып, жаңа идеялармен жұмыс жасауға негіз болады. Елбасымыз жолдауында айтылғандай; болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін, заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 30 елдің қатарына жеткізетін – білім. Ғылым мен техниканың күн санап өсуіне байланысты педагогика ғылымының теориясы мен оқыту үрдісі де түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Соған орай оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Осы тұрғыда әр пән мұғалімдерінің оқыту әдістерін, жаңа технологияларды таңдап пайдалану және авторлық үлгілерді қолдану мүмкіндігі берілген. Осы тұрғыда отандық әдіскер ғалымдар енгізіп отырған жаңашылдықтар да бар. Мәселен, М. Жанпейісова «Модульдік оқыту технологиясы», Ж. Қараев «Деңгейлік тапсырмалар» атты зерттеу еңбектерін ұсынды. Н. Оразақынова «Сатылай кешенді талдау» атты еңбегін пән сабақтарының өткізілуіне арнаған. Оқыту әдістерінің кез келген түрін белсенді әрекетке айналдыру мұғалімнің әдіскерлік шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне байланысты [1].

Елімізде білім беруді жетілдіруде жасалып жатқан жаңа қадамдар баршылық. Солардың бірі де бірегейі: жаңа үштілдік білім беру бағдарламасы болып табылады. Аталмыш бағдарлама бүкіл халықтық талқылаудан өткені белгілі. Осы жаңа бағдарламаға орай әркім өз ойлары мен көзқарастарын білдірді. Жаңа бағытта білім беру оқушылардың тұлға болып қалыптасуына өз септігін тигізетініне сенім мол. Жаңа бағдарламамен білім беру оқушылардың таланты мен дарынын ашуда, олардың өз деңгейінде ойлап, сыни пікірлер білдіруіне де мүмкіндік береді.

Топтасып жұмыс жасауда ұжымдық сипатты сезініп, өз ойларын еркін айтуға ұмтылары сөзсіз. Жаңа бағдарламаға сай тапсырмаларды қызықты етіп берсе, оқушылар қажеттілігін алуға мүмкіндігі мол. Қазіргі таңдағы ұсынылып отырған білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, жан-жақты сауатты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттырып, интеллектуалдық деңгейін көтеріп, адами қасиеттерінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Кез келген оқыту технологиясы мұғалімнен терең теориялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік білімді, үлкен педагогикалық шеберлікті, шәкірттердің жан дүниесіне терең үңіліп, оны ұғына білуді талап етеді.

Ұсынылып отырған жаңа Бағдарламамен оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдерінің тиімділігі бар. Ол атап айтқанда, оқушылар бір-бірінің пікірін тыңдайды, өзара ынтымақты қарым-қатынас жасайды.

Әр оқушы өзін жеке дара тұлға ретінде тануға жолы ашылып, бір-біріне құрметпен қарауға ұмтылады.

Балалар өз ойын ашық, еркін айтуға, пікір алмасуға, бірін-бірі бағалауға, мұғаліммен еркін сөйлесіп, пікір алмастыруға ұмтылады.

Бір-бірлерін, жанындағы достарының ойын тыңдау арқылы проблемаларды шешу жолдарын іздей алады, сөйтіп қиындықты шешуге көмектеседі.

Қай қоғамда болсын жеке тұлғаның қалыптасуы ұстазға тікелей байланысты. Білім саласындағы түбегейлі өзгерістер ұстазға үлкен жауапкершілік жүктейді. Өздігінен білім алуға ұмтылатын, жан-жақты ізденетін, алдағы өмір жолын өзі болжай алатын тұлға тәрбиелеу – ұстаздың қолында. Жаңа бағдарлама мұғалімдерге қазіргі заманға оқыту әдістерін жеті модуль арқылы ұсынады.

1. Білім беру мен білім алуға жаңа тәсілдер.
2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.
3. Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау.
4. Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану.
5. Талантты және дарынды балаларды оқыту.
6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай білім беру және оқыту.
7. Білім берудегі басқарушы және көшбасшылық [2].

Мұғалімнің көшбасшылық қабілеті, ең бірінші, сабаққа даярлықтан басталады, яғни, өтілетін сабақтың жоспарын құру, оны өткізу әдістемесі, оқушылардың қабілеттерін, жас ерекшеліктерін ескере отырып, иллюстрация, техникалық құралдарды, дидактикалық материалдарды пайдалану.

Сонымен қатар, бағдарламаның тиімсіз жақтары да аталуда. Мәселен, мерзімді басылымдарда жарияланған мақалаларда әр білім сатысына (бастауыш, негізгі, орта) қатысты лайықты оқыту мақсаттары дәл анықталмағандығы айтылуда. Сонымен бірге стандарттар мәтіні бірін-бірі қайталайтындығы сөз болуда. Білім сатысын оқушы қандай біліммен аяқтауы керек екені нақты белгісіз. Мысалы, математика пәні бойынша бастауышты бітіргенде білім алушыдан не күтілетінін, негізгі мектепті бітіруші нені білуі керек екенін дөп басып айту мүмкін емес.

Мектептегі пәндерді ана тілінде оқыту емес, екінші тілді үйрену үшін қолдау ретінде қарастыру, мәселен, математика пәнін оқытуды жоспарлауда да кездеседі. Кез келген ғылым саласының өзіндік ғылыми тілі – жасанды тілі де болатындығы белгілі. Мектепте оқытылатын математика және жаратылыстану пәндері сәйкес ғылым тілін меңгерудің негізін қалайды. Ғылым тілі ана тілімізден, яғни табиғи тілден бөлек бола алмайды және онымен біте қайнасып жатады.

Бағдарламада дүние жүзінде берік орын алған не үшін оқыту, нені оқыту, қалай оқыту, неге қол жеткізу канондары шатастырылып берілгендіктен, әдістеменің ішкі жүйесі бұзылып, дара байланыстар ескерілмеген. Жаңартылған бағдарламаны жасаушылар ешқашан өзінің тұрақтылығын жоғалтпайтын білім мазмұнын толық

ажырата, түсіне алмаған сияқты. Әйтпесе, айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым сияқты білімді игерудің нәтижесін көрсететін әрекеттерді білім мазмұны дер ме? [3].

Қорыта айтқанда, аталмыш бағдарламаның мәні – баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдыретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады.

Дұрыс білім беру, ең алдымен, баланы дұрыс ойлауға әкелетіні сөзсіз. Дұрыс ойлай білген, дұрыс ойлануға үйренген бала тілді де дұрыс қолданып, шешен сөйлей алатын болады. Дұрыс ойлау мен дұрыс сөйлеу – пәнді меңгерудің, жақсы оқудың алғышарты. Нәтижесінде, баланың бойында тіліне, ұлтына, мемлекетіне деген құрмет пен мақтанш сезімі оянады. Елін, жұртын, тілін қастерлейтін, ардақтайтын азамат болып өседі.

Білім берудің жаңартылған бағдарламасын жетілдіре түсу жолында еліміздің үздік педагогтары мен әдіскерлерінің еңбектерін басшылыққа ала отырып, әр ұстаз шығармашылықпен жұмыс істегені абзал. Білім беру саласында озық ой-пікір айтып, жаңашыл әдіс-тәсілдерімен бөлісетін ғалымдардың еңбектерін басшылыққа ала жұмыс жасау дұрыс болар еді.

Әдебиеттер

1. infourok.ru
2. multiurok.ru
3. egemen.kz

**Омарова С.М., Айтымова А.Т.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Бүкіл бір халықтың ұстазы ұлы Абай өзінің қырық үшінші қара сөзінде бала өмірге келгендегі қабілетті әрі қарай дамытуды, шыңдауды қажет ететінін, сонда ғана олар пайдаға асатынын жазған. Ал назардан тыс қалған қабілеттер бара-бара жойылып, жоқ болатынын айтқан.

Екі адамның тілдесуі барысында қажетті ақпаратты алу бірден іске аспай жататын жағдайлар бәрімізге мәлім және ондай жағдайлар жиі кездесіп жатады. Әсіресе мұндай жағдайларға мектеп қабырғасында үнемі куә боламыз. Мұғалім берген тапсырманы оқушы дұрыс түсінбей, оқушының берген жауабына мұғалім қанағаттанбай, бір-біріне ренжіп жатқан жағдайлар аз емес. Сондықтан осындай жағдайларды болдырмас үшін түрлі тәсілдерді қолдануға тура келеді. Сол тәсілдердің бірі – оқушыларға тиімді тапсырмалар беру.

Мұғалім шығармашылығы – ұшы-қиыры жоқ ізденіс, өнер, қиял, тапқырлық, үйрену, даму. Үйретуші сөз арқылы емес, әрекет арқылы үйретуді басты назарда ұстанған жөн. Және сол әрекетті үйренуші атқарғаны дұрыс. Сол кезде ғана берген білім сапалы, алған білім өмірлік болары анық.

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді, қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыра білуі керек.

Қазіргі таңда әр сабақта оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда Блум таксономиясы тиімді. Оқу мақсаттарына жету деңгейін анықтау үшін бағалау критерийлері құрастырылады, ол Б. Блумның таксономиясы арқылы оқу мақсаттарына сәйкес ойлау дағдыларының деңгейі бойынша жіктеледі.

Яғни, таксономия – заттың белгілі бір құрылымдағы бірізділігін, реттілігін, орналасуын құрастыру мақсатында берілген нысандарды нақты бір өлшемдер мен қағидалар бойынша жіктеу.

Таксономия барлық оқу мақсаттары мен нәтижелері бірдей маңызға, құндылыққа ие бола алмайтындығына негізделген. Сондықтан таксономияның әр деңгейіне сай оқушылардың білім-білік дағдыларын қалыптастыру үшін мұғалім оқыту үдерісін жоспарлаған кезде беретін тапсырмалар мен сұрақтарын терең ойлана отырып әзірлеу керек. Оқушының дамуын көздеген мұғалім баланың бір деңгейден келесі деңгейге көшуінде кедергі тудырмайтын, дамуға итермелейтін тапсырмалар мен сұрақтарды дайындауда шеберлік таныта білу қажет. Оқушы дамуының көрсеткіші оның ойлау мен сөйлеу қабілетінің деңгейі. Ендеше осы екі көрсеткішті дамыту үшін сұрақ қоюда Блум таксономиясын қолданған өте тиімді. Бұл сұрақ қою техникасының тиімділігі – сабақта жүйелі түрде оқушының білімін тексере, бақылай отырып, оның ойлау қабілеттерін ынталандыруға жағдай жасауға болады.

Блум таксономиясының сатылары бойынша қолданылатын сұраулы есімдіктерінің мысалдары

Ойлау деңгейі	Сұрақтар үлгілері
Білу және түсіну	Не? Кім? Қашан? Не...үлгісі болып табылады? ...не тұспалданады? ...басқаша қалай түсінуге болады? ...бұл үлгі боп табыла ма? Мен мұны өз сөзіммен сипаттай алам ба?
Қолдану	Бұл қалай пайдаланылады? Бұл немен байланысты?... қандай жағдайларда?
Талдау	Неге? Қалай? ...себебі не болып табылады? Қорытынды үшін не нәрсе дәлел? ...себебі қандай? ...бір-бірімен қалай үйлеседі?
Жинақтау	Егер бұл іске асатын болса, осыдан кейін не болады? Теорияның болжамы іске аса ма? Алынған ақпарат негізінде қандай қорытынды жасадым? Бұл онымен қалай байланысты?
Бағалау	Бұл жақсы ма және неліктен? Бұл қисынды ма және не себепті?

Жаңартылған білім мазмұны бойынша сабақ жоспары Блум таксономиясының деңгейлері арқылы өткізіледі. Осыған сәйкес әртүрлі тапсырмалар, әдістер, сұрақтар қолдануға болады. Мысалы, кластер. «Жүзімнің шоқтары» деген мағынада қолданылған идеялар мен ақпараттардың арасындағы байланыстарды айқындауға арналған жазба кестелер. Негізгі тақырып тірек сөз, басты идея тақтаның дәптердің ортасындағы шеңберге жазылады да, одан туындаған тақырыпшалар оның жан-жағына жазылып, шеңберленеді, оқушылар оларды бір-біріне сызықтармен қосады да, өзара байланыстары туралы әңгімелейді. Тақырыпшалардың байланыстары туралы сұрақтар құрастырып, оларға жауап іздеген де тиімді. Әдетте кластерлер оқушының жеке орындалуынан басталып, одан кейін жұмыс жұпта немесе шағын топта 4-6 адам жалғасады. Рефлексияда және бағалауда қолдануға болады.

Сонымен қатар, «Сингвейн» әдісін де сабақта қолдану өте тиімді. Мысалы:

- 1 жол: тақырыптың атауы зат есім
- 2 жол: тақырыпты сипаттайын екі сөз сын есім
- 3 жол: тақырып туралы қимылды білдіретін етістік
- 4 жол: соған қатысты сөйлем
- 5 жол: тақырыптың мәнін ашатын синоним сөз

Профессор Алма Қыраубаева: «Мұғалім сыныпқа баға қою үшін емес, балаларды шабыттандыру, ең болмағанда, ынталандыру үшін кіру керек»,- деген. Ежелгі гректер даналыққа ұмтылу таңғалудан басталады деп есептеген. Егер әр сабақта мұғалім оқушыларға тиімді, қызықты тапсырмалар дайындап келсе, бұл оқушылардың қызығушылығын, сабаққа деген ынта-жігерлерін арттыра түседі.

Оспанова Я.Н.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ ЛИДЕРОВ СТУДЕНЧЕСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Лидеру отводится роль главного звена в регуляции различных сфер деятельности студенческого самоуправления. Одна из задач вуза – «воспитать новых лидеров, вооруженных комплексом знаний, необходимых для эффективного управления» [1, с. 82]. Впервые теория лидерства в зарубежной педагогике была выдвинута в 30-е годы XX века. По утверждениям американских исследователей, ряд врожденных свойств и характеристик индивида (сила, подвижность нервных процессов, способность к эмпатии, ярко выраженные артистические и интеллектуальные способности) позволяют ему занять доминирующее положение в любой ситуации и взять на себя роль лидера. Эта теория была выдвинута Е. Бочардусом. Однако, в годы Второй мировой войны, когда интерес к проблемам лидерства весьма возрос, ряд исследований показал несостоятельность этой теории. Был проведен анализ по теории черт лидера и оказалось, что набор и качества, которыми, по мнению автора, должны были отличаться лидеры, во-первых, слишком широки, во-вторых, противоречивы. В жизни есть немало случаев, когда лица, отмеченные сильной волей, интеллектом и другими достоинствами, так и не стали лидерами. По данным Е. Дженингс, почти в каждой группе, есть члены, превосходящие лидеров по уму, по способностям, однако не имеющих статус лидера. В 50-х гг. была выдвинута концепция «Лидерство как функция группы» (Р. Крачфилд, Д. Креч, Г. Коменчс), а также «Теория лидерства как функции ситуации» (Р. Брильз, Т. Ньюком, А. Фаре). Теория «Лидерство как функция группы» исходила из того, что феномен лидерства есть результат внутригруппового развития, все члены которой в той или иной степени – участники этого процесса. Лидер – это член группы с наибольшим статусом, который последовательно придерживается норм и ценностей группы.

Наблюдение над тем, как одни и те же лица в группах могут занимать разное положение, играя в них различные социальные и межличностные роли, привели исследователей к выводу, что лидерство – это не столько функция личности и группы, сколько результат сложного и многопланового влияния различных факторов и ситуаций [2, с. 26].

Одним из существенных факторов развития лидерского потенциала является подготовка студентов к организационно-управленческой деятельности. В этой подготовке можно выделить три главных структурных компонента.

Первый компонент – информационный. Студентам в различной форме сообщается разнообразная информация в решении организационно-управленческих задач. Данный компонент может быть реализован посредством спецкурса.

Второй компонент – операционный. Он включает в себя формирование у студентов организационно-управленческих навыков и умений на основе практического применения управленческих знаний в моделированных управленческих ситуациях. Это осуществляется непосредственно в деятельности студенческих общественных

объединениях (СОО). При организации коллективной деятельности лидер СОО должен руководствоваться следующими основными положениями:

- организация деятельности объединения основывается на доверии, взаимном уважении, доброжелательности;
- позиция лидера – рядом и вместе;
- лидер выступает не только организатором процесса, но и носителем духовных ценностей;
- взаимодействие членов СОО и лидера имеет характер диалога;
- содержание деятельности предполагает проблемность, что стимулирует интеллектуальную деятельность, способствует эмоциональной насыщенности.

Третий компонент (практический) – управленческая практика, в процессе которой закрепляются приобретенные знания, умения и навыки, осуществляется коррекция управленческих действий [3, с. 126].

Для подготовки лидеров нами был разработан спецкурс «Организационно-педагогические основы подготовки лидеров молодежных объединений». Целью преподавания спецкурса является вооружение лидеров студенческих общественных объединений организаторскими, управленческими знаниями, умениями и навыками. Задачи изучения спецкурса следующие:

- сформировать представления о научно-теоретических основах проблемы лидерства;
- сформировать умения организаторской, управленческой деятельности и самоорганизации;
- сформировать навыки планирования, моделирования, анализа организационно-управленческой деятельности.

Условиями эффективности спецкурса являются: активность студентов; практическая направленность; сотрудничество участников педагогического процесса.

В ходе обучения нами активно применялся метод письменного изложения вопросов в виде мини-эссе, творческого проекта, описания социальных технологий, выступлений, рецензий на доклады и т.д. Практика подготовки политических лидеров и управленческих кадров в ведущих мировых центрах (Оксфордский, Гарвардский, Сорбоннский, Токийский университеты) доказала эффективность письменных работ в формировании культуры речи. Большое внимание уделялось формированию навыков ораторского искусства, поскольку «несомненное качество лидера – ораторское мастерство, артистичная увлекательная декламация. Эмоциональная, образная, богатая речь – бесспорно один из мощнейших способов завоевания аудитории. Действенное слово всегда содержательно и многогранно. Различными своими гранями оно воздействует на разные стороны человеческой психики: на интеллект, на воображение, на чувство» [4, с. 88]. Речь лидера как форма общения посредством языка играет главную роль в межличностном взаимодействии с людьми, установлении контактов и обретении взаимопонимания. Она реализуется в повседневных актах речевой деятельности и речевого поведения. Последнее понятие является более широким и подразумевает невербальное общение с аудиторией – умение работать голосом, мимикой, жестами, взглядом. Мы делали акцент не только на обучении, но и на выработке практических навыков речи. Для постановки ораторского мастерства нами практиковались такие формы обучения, как самопрезентация, защита проекта, кейс-метод (метод обсуждения ситуаций), публичное выступление в защиту политической платформы, дебаты, тренинги, ролевые игры, публичные выступления в молодежных СМИ, на радио, где отрабатывали ораторское искусство студентов в единстве вербальных и невербальных проявлений. Большое внимание уделялось самопрезентациям, поскольку личность лидера – объект пристального внимания со стороны окружающих буквально с первых моментов общения. От эффекта «первого впечатления» зависит дальнейшее развитие взаимоотношений и результативность совместной работы. От культуры самопрезентации зависит аттракция –

личное обаяние лидера. Привлекательность лидера является эмоциональным регулятором межличностных отношений, обеспечивая их устойчивость, глубину, доверительность. На занятия мы приглашали лидеров столичного молодежного движения, Конгресса молодежи Казахстана.

Для ознакомления с политической системой и включения лидеров в деятельность в рамках студенческого самоуправления мы проводили встречи с сотрудниками молодежных государственных структур, политическими деятелями, депутатами молодежного Маслихата, лидерами МК «Жас Отан» НДП «Нур Отан», молодыми предпринимателями. Это способствует развитию тесных связей с общественностью, с близлежащими предприятиями, с руководителями местных органов власти.

Установление связей с общественностью способствует активному участию в деятельности разнообразных общественных организаций, поддержанию контактов с органами массовой информации. Рекомендуется регулярно выпускать письменные бюллетени и распространять их среди заинтересованных органов государственного и местного управления; выпускать мини-бюллетени в качестве приложения к регулярно выпускаемой студенческой газете.

Органы самоуправления, СОО устраивают дискуссии по вопросам выработки и принятия нормативно-правовой документации КДМ, СОО, обсуждают отдельные проблемы, связанные с каждодневной работой вуза, проводят общие собрания. Очень широко практикуются дискуссии «вопросная система», в результате которых студенты – лидеры самостоятельно принимают решения. Г. Алмонд и С. Верба по этому поводу пишут: «Молодежь, имевшая опыт в принятии самостоятельных решений, более склонна, чем другие, верить в то, что она может воздействовать на решения правительства, а это, без сомнения, следует считать желательным в воспитании граждан» [5, с.74].

Одним из звеньев подготовки лидеров является семинар по изучению социальных проблем, где уделяется большое внимание дискуссии. Лидерам студенческого самоуправления предоставлена возможность интервьюировать своих избирателей и отстаивать свою точку зрения. В ходе семинара изучаются приемы, используемые лидерами самоуправления для выяснения реакции их избирателей. Рассматриваются отношения студенческого самоуправления с общественностью.

В формировании лидерских качеств используется метод тренировки в раскованности, свободы движений и жестов. Они облегчают установление заинтересованного поведения, который помогает добиться физического дружеского контакта с собеседником, создают у него ощущение защищенности, вызывают доверие и симпатию к лидеру.

Таким образом, создание условий для подготовки лидеров студенческого самоуправления в совокупности приводит к решению значимой социальной задачи – становлению инициативных, самостоятельных, ответственных специалистов, способных к эффективной управленческой деятельности в качественно иных условиях общественного развития.

Литература

1. Stogdill R. Handbook of Leadership. A survey of theory and research. – NY. 1984. – P.725.
2. Петровский А.В., Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива. – М.: Просвещение, 1978. – 176 с.
3. Лучанкин А, Сняцкий А. Социально-клубная работа с молодежью: проблемы и подходы. – Екатеринбург: УрО РАН, 1996. ч.2. – 1997. – 362 с.
4. Рыданова И.И. Основы педагогики общения. – Минск: Белорусская наука, 1998. – 319 с.
5. Американская социологическая мысль. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 398 с.

СТУДЕНТТЕРДІ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТКЕ БЕЙІМДЕУДІҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Студенттердің кәсіби іс-әрекетке бейімделуі жоғары оқу орнының ішкі талабы мен білім беру ерекшеліктеріне тығыз байланысты болады. Кәсіптік білім беру саласының қазіргі бағдарламасының бірі – студенттерді ойдағыдай дамыту және кәсіби іс-әрекетке оңтайлы бейімдеу үшін қажетті жағдайларды жасау болып табылады.

Студенттер өзінің мобильділігі және ерекше белсенділігімен ерекшеленетін, еліміздің болашағын анықтайтын маңызды әлеуметтік топ. Қоғамның белсенді бөлігі болып табылатын студенттерде де өзінің өмірлік сұраныстарына қанағаттана алмаушылық, дезадаптациялық мінез-құлық және жаңа ортадағы адамдармен ұнамды қарым-қатынас орната алмау жағдайлары орын алады.

Студенттердің жоғары оқу орнының оқу-тәрбие үдерісіне бейімделуін үздіксіз үдеріс деп сипаттауға болады. Кәсіби іс-әрекетке бейімделу деп – жоғары оқу орнында қалыптасқан талаптарды орындауы, тәртіпке бағынуы, бағалау өлшемдерін түсінуі, құндылықтар мен нормаларды бойына сіңіруі, кәсіби іскерліктерді меңгеруі, жалпы айтқанда, студенттің сол оқу орнына икемделу қабілеті түсіндіріледі [1, 132 б].

Кәсіби іс-әрекетке бейімделу барысында студенттер әлеуметтік және жеке қасиеттерінің негізгі көрсеткіштерін жоғары оқу орнының ішкі тәртібі мен жағдайына сәйкес келтіруге тырысады. Студенттердің бейімделу үдерісіне психикалық белсенділікті ұйымдастыру, таңдаған мамандығына деген қызығушылықты ояту, ұжымдық және жекелік жұмыстарды тиімді атқару, бос уақытта және күнделікті жағдайда орындалатын жұмыстарды үйлестіру, кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу, кәсіби және тұлғалық сапаларын дамыту және т.б. жатады.

Студенттерді кәсіби іс-әрекетке бейімдеу маңызды болғанымен, бейімделудің физиологиялық аспектісі көбіне назардан тыс қалып жатады. Қазіргі кезде студенттер арасында күйзеліс жағдайлардың саны өсуде, жүйке-психикалық ауытқулармен психосоматикалық бұзылулар, медиақұралдар негізінде пайда болған қорқыныштар мен мазасыздық, әлеуметтік-мәдени фактор салдарынан пайда болған аурулардың саны ұдайы ұлғаю үстінде.

Ресейлік ғалым Б.Г. Ананьевтың зерттеулерінде, студенттік жас адамның негізгі әлеуметтік-гендік әлеуеттерін дамыту үшін сенситивтік кезең болып табылады. Жоғары білім адамның психикасына, оның тұлғасының дамуына зор әсерін тигізеді. Кәсіптік бейімделу үдерісінде студенттер психикасының барлық деңгейлерінің дамуы жүзеге асады. ЖОО-да жақсы білім алу үшін жалпы интеллектуалдық дамудың барынша жоғары деңгейі болуы шарт, әсіресе қабылдаудың, түйсіктің, естің, ойлаудың, зейіннің, қиялдың, танымдық қызығушылықтардың кеңдігін, логикалық операциялардың белгілі деңгейін, шығармашылық пен креативті іс-әрекетті және т.б. меңгеру қажет болады [2, 29 б.].

Студенттің табысты іс-әрекеті үшін қажетті жағдай, ол ішкі жайсыздық сезімін жоятын және қоршаған ортамен шиеленіс мүмкіндігін шектейтін, оған жаңалық болған ЖОО-да оқу ерекшеліктерін меңгеру болып табылады. Оқу жылының алғашқы жылдарында ақыл-ой іс-әрекетін тиімді ұйымдастырудың іскерліктері мен дағдылары қалыптасады, таңдаған мамандыққа деген бейімділік сезінеді, еңбек, демалыс және тұрмыстың тиімді тәртібі орнығады, тұлғаның кәсіби маңызды қасиеттері бойынша өздігінен білім алу және өзін-өзі тәрбиелеу жұмысының жүйесі орнатылады.

Көпжылдық үйреншікті жұмыс таптауының ауысуы, ортаның жаңа жағдайларына бейімделу қажеттілігі кейде физиологиялық жағынан студенттерді жүйке қозулары мен күйзелісті реакцияларға әкеп соғады. Осы себептер бойынша бұрынғы таптауындардың өзгеруімен байланысты бейімделу кезеңі алғашқы кезде үлгерімнің

төмендігін және қарым-қатынастағы қиындықтарды туындатады. Қайта құрылуларға студенттердің жоғары жүйке жүйесі типінің ерекшеліктері ғана емес, әлеуметтік факторлар да ықпал жасайды [3, 49 б.].

Кәсіби іс-әрекетке бейімделудің физиологиялық ерекшеліктерін қарастырған ғалымдардың бірі К.Р. Брагинаның еңбектерінде бейімделу үдерісі үш кезең арқылы түсіндіріледі. Бірінші курста студенттің әлеуметтік рөлі өзгереді, сұраныстары мен құндылықтар жүйесін түзеп, жоғары мектептің қатаң талаптарына сай бейімделіп, өзінің мінез-құлқын икемдейді, жаңа ұжымда өзара қарым-қатынас орнату (басқа қалалардан келгендерге – тұрмысын орнықтыру) қажеттіліктері пайда болады. Екінші курста құндылықтарды қайта бағалау, мамандық таңдауын қайта ойластыру мәселелері орын алады. Үшінші және төртінші курс дағдарысының ерекшелігі болашақта жұмысқа орналасу, таңдап алынған мамандықтың төңірегінде жұмыстың және кәсіби жетілудің келешегімен байланысты болады. Кәсіби іс-әрекетке бейімделудің физиологиялық аспектісі тұрғысынан студенттердегі физикалық және психикалық денсаулық қорының жоқтығы әрбір кезеңде невротикалық бұзылулардың және бейімделудегі ауытқулардың дамуына әкеліп соғады [4, 850 б.].

Н.В. Жигинас студенттердің психикалық денсаулықтарын зерттей отырып, кәсіби іс-әрекетке бейімделу үдерісіндегі дағдарысты кезеңдерді қарастырады. Зерттеу барысында студент тұлғасының қалыптасуына жағымсыз әсер беретін, соның ішінде оларда невроз тудыратын факторларды шартты түрде үш топқа жіктеп көрсетеді:

- Әлеуметтік факторлар – өткен ғасырдың екінші жартысында көптеген елдердегі невроздардың таралуының жалпы беталысын көрсетеді. Бұл 35% жағдайларда кездеседі.

- Психологиялық факторлар – түрлі шағын топтардағы адамдардың өзара қарым-қатынастарымен байланысты болады. Бұл фактор 25% жағдайларда кездеседі. Оған отбасындағы қарым-қатынасты, жатақханада тұратын топ мүшелерінің арасындағы психологиялық үйлесімсіздікті, оқу тобындағы өзара қарым-қатынасты жатқызуға болады [5, 62 б.].

Жатақханада тұратын студенттер арасындағы психологиялық үйлесімсіздікке келесі себептер ықпал етеді: топ мүшелері мінездерінің ерекшеліктеріне байланысты қарым-қатынас орнатудағы қиындықтар, қызығушылықтарындағы айырмашылықтар, жас ерекшеліктер, бір бөлмеде тұратын студенттердің арасындағы биологиялық ырғақтарының айырмашылықтары, біреуінің немесе оның отбасы мүшелерінің сырқаты немесе қайғылы оқиғасы және т.б.

Оқу тобындағы адамдар арасындағы өзара қарым-қатынаспен байланысты күйзелісті себептерге: мінез қырларының ерекшеліктеріне байланысты топтағы бейімділіктің төмендеуі, білім мен оқу дайындығының әртүрлі деңгейіне байланысты топ мүшелерінің арасындағы психологиялық үйлесімсіздік, топтағы жасанды қарым-қатынастар, эмоционалдық депривацияға және студенттік топтағы тұлғааралық қатынастардың бұзылуына әкелетін топ мүшелерінің арасында бірлескен өнімді іс-әрекеттің жоқтығы, студенттердің әлеуметтік-коммуникативтік дамуының төмендігі және т.б. жатқызуға болады.

Студенттерде психологиялық және педагогикалық себептер 40 % жағдайларда кездеседі. Аталған себептерге бейімделумен байланысты қиындықтар (шағын әлеуметтік қоршаған ортаның өзгеруімен, кәсіби оқытудың басталуымен, оқу барысында кәсіби бағдардың өзгеруімен, басқа факультетке ауысумен, оқу орнының ауысуымен, оқудың аяқталуымен және өзіндік кәсіби іс-әрекетке дайындықпен және т.б.), педагогикалық үдеріс талаптар деңгейінің студенттің бастапқы даярлығының деңгейіне сәйкес келмеуі, оқытушы ұстанымының өктемдігі, психикалық, эмоционалдық қажу, емтихан тапсыру кезінде студенттердің невроздық деңгейінің өсуі, ақпарат көлемінің тым ауқымдылығы, уақыт тапшылығы, оқыту әдістерімен қанағаттанбағандықтан, оқуға деген мотивация деңгейінің төмендеуі, оқытушылармен және басқа да қызметкерлермен кикілжіңдердің туындауы т.б. жағдайлар ықпал етеді.

Қорыта келгенде, студенттердің кәсіби іс-әрекетке бейімделуін үш түрге жіктеуге болады. Атап айтқанда: *ресми бейімділік* – студенттердің жаңа ортаға, жоғарғы мектеп құрылымына, онда оқудың мазмұнына, талаптарына, өзінің міндеттеріне танымдық-ақпараттық бейімделуі; *қоғамдық бейімділік* – бірінші курс студенттерінің топтарын іштей біріктіру үрдісі және сол топтарды жалпы студенттік ортамен біріктіру; *дидактикалық бейімділік* – жоғарғы мектепте оқу жұмыстарының жаңа формалары мен әдістеріне студенттерді дайындау. Студенттердің кәсіби іс-әрекетке бейімделуін жүзеге асыруда оның физиологиялық аспектісі ескерілуі қажет. Жоғары оқу орнында психосоматикалық және стрестік жағдайлардың алдын алу болашақ мамандардың кәсіби іс-әрекетке оңтайлы бейімделуін қамтамасыз ете отырып, кәсіби құзыретті мамандарды даярлауға мүмкіндік жасайды.

Әдебиеттер

1. Шманова М. Студенттердің техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарының оқу-тәрбие үдерісіне бейімделуі // «Сейфуллин оқулары – 14: Жастар, ғылым, инновациялар» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – А., 2018. – 132-136 бб.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – ЛГУ, 1968. – 329 с.
3. Ниетбаева Г.Б. Қазіргі кезеңдегі студенттердің психологиялық денсаулығының дамуы: философия докторы дис.... – Алматы, 2014. – 169 б.
4. Брагина К. Р. Тревожная и депрессивная симптоматика в рамках невротических и адаптационных расстройств у студентов-медиков на различных этапах обучения // Вісник Вінницького державного медичного університету, 2003. - Т. 7. –849-851 с.
5. Жигинас Н.В. Кризис идентичности студентов в свете проблемы психического здоровья // Вестник ТГПУ, 2009, - №4.- С. 61-64

К ПРОБЛЕМЕ ОБНОВЛЕНИЯ ШКОЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В настоящее время в системе образования наряду со словом «реформа» все чаще употребляется «обновление», «обновление содержания образования». Обновление предполагает создание нового, совершенного, качественного изменения, что ведет к улучшению при сохранении базы, замену устаревших элементов более современными. В статье рассматривается обновление содержания школьных учебников истории.

Анализ показывает, что в методологическом отношении существенных изменений в содержании учебников нет: также остаются открытыми историческая роль и значение Золотой Орды, образования Казахского ханства и жузов, вхождение Казахской степи в состав Российской империи, проблемы национально-освободительного движения, показ соотношения реформ и революций, проблема преемственности между СССР и Республикой Казахстан.

Судя по содержанию учебников истории, в авторской среде есть два мнения: одни считают, что важно давать фактологические знания, другие говорят о важности практических и концептуальных знаний. Основным недостатком новых учебников является *слабая воспитательная направленность и недостаточный учет возрастных особенностей* адресата. Авторам не удалось устранить основной недостаток – **усредненность заложенного в учебнике материала, средний уровень знаний**. Новые учебники повторяют старые ошибки: в текстовых компонентах преобладает авторский текст, нет проблемных ситуации, проблемных текстов. Погрешности начинаются с *методического построения и названий тем* параграфов, рубрик и подпунктов. Предложенные названия не соответствуют содержанию раскрываемого материала. Так, §1 называется «*Что изучает предмет истории Казахстана*», однако собственно Казахстану посвящено всего 2 предложения [1, с. 6-8]; в рубрике «*Экспедиция Бартоломеу Диаша. Фернан Магеллан*», о Бартоломеу Диаше нет ни слова [2, с. 94].

Авторы смело экспериментируют с методическим построением – в некоторых учебниках *отсутствуют подразделы, главы* [2], предлагаются сдвоенные параграфы [3; 4]. Например, в учебнике 8 (7) класса абсолютно все параграфы сдвоенные [4]; в учебнике «Истории Казахстана» 5 класса *из 53 параграфов учебника 38 сдвоенные* [1]. Следует отметить, что некоторые сдвоенные параграфы по объему меньше традиционных [1]. Сдвоенные параграфы *перегружают текст*, что отрицательно влияет на его понимание и усвоение. Так, в §§20-21 учебника всемирной истории [3] раскрываются события происходившие в четырех странах на протяжении XV-XVII веков. В тексте дано более 30 дат, 10 имен правителей, 9 новых понятий, часть из которых не объясняется [3].

Авторы при составлении учебных текстов *не учитывают возрастные особенности* детей. В учебнике для детей 11 лет, мы насчитали более 90 предложений, нарушающих норму длины предложения для этого возраста [1]. Есть предложение-рекордсмен из 130 слов [5]. Авторы вводят новые понятия, не учитывая методических требований. В учебнике 5-го класса в §3-4 предлагают запомнить ученику, выделив курсивом, **15 новых слов** [1]; в 6 классе в §10 – **18 новых слов** [5]. Иногда понятия даются без объяснений. Некоторые *названия параграфов* состоят из 9-12 слов [2; 3].

В 5 классе формируются *хронологические умения* школьников, однако, в новом учебнике [1] нет ни линий времени, ни понятий «до нашей эры», «наша эра», ни задач на счет лет в истории. В §§29-30 учебника истории 9 (8) класса подробно раскрывается тема «Участие казахстанцев в сражениях Великой Отечественной войны» [6], однако авторы не отмечают даты описываемых событий [6]. Аналогичная ситуация и с *формированием*

пространственных представлений – в учебнике 5 класса всего 1 карта. К слову сказать, в предыдущем учебнике насчитывалось 7 карт [7].

Не всегда авторами реализуются *межпредметные и внутрикурсовые связи*. Так, при изучении второй мировой войны в учебнике «Истории Казахстана» 9 (8) класса нет никаких сведений ни о Сталине, ни о Гитлере, ни о полководцах, нет названий воюющих государств, Второго фронта, ленд-лиза, военных действий союзников. Изучение этих вопросов перекладывается на учебник всемирной истории, но из того, что написано в рассматриваемом учебнике у школьника может возникнуть одностороннее представление, что во второй мировой войне воевали только казахстанцы [6].

Известно, что лучший способ развивать умения – научиться накладывать их на разное содержание. Однако в анализируемых учебниках вопросы и задания разработаны без учета *интеграционной деятельности*.

Погрешности, которые характерны для новых учебников, на наш взгляд объясняются тем, что учебники издаются **без должной апробации**. Экспериментальная работа с учебником, последующий анализ и обсуждение требует времени от 3 до 5 лет, но зато минимизирует ошибки.

Можно констатировать факт увеличения количества часов, отводимых на изучение истории Казахстана [8], что повлияло на объем учебников и рост количество параграфов, в том числе за счет сдвоения номераций параграфов [1; 4; 9]. Такое состояние дел обусловлено новой программой, так количество часов на изучение древнего периода увеличено в два раза, с 34 ч. до 68 ч. [8]. Это способствовало включению дополнительных археологических материалов, связанных в основном с могильниками, что касается персоналий, то в данном курсе при изучении саков программа знакомит школьников с Томирис и Шираком, а при изучении сарматов, савроматов, усуней, кангюев нет ни одной исторической личности. Таким образом, в учебнике 5 класса «Истории Казахстана» имена исторических личностей изучаемого периода встречаются только в двух разделах из семи [1]. В целом учебники древнего периода истории Казахстана представляет учащимся материал *«археологического» характера*, во многом абстрактного для детей [1; 9].

В учебниках, изданных по обновленной программе наблюдается **сокращение** учебного исторического материала по сравнению с учебными материалами учебников, изданных в первые годы независимости и так называемыми «Учебниками нового поколения» изданных в начале 2000-х г. Если первые учебники критиковались за *избыточную*, иногда нерелевантную информацию, перегрузку учебников фактами, цифровыми и статистическими данными, топонимистическими наименованиями, то учебники, подготовленные по обновленной программе, страдают краткостью. Переход от варианта подготовки учебника истории с большим объемом фактологических знаний к модели учебника с отражением практических и концептуальных знаний сопровождается тенденцией подмены содержания образования технологиями обучения.

Таким образом, отсутствие в отечественном учебниковедении системного подхода, основанного на стратегических целях к решению проблем учебника ведет к компанейщине: периодически учебники переиздаются, причем без должного анализа уже апробированных учебников, в результате новые учебники повторяют ошибки старых учебников.

Проблему усредненности заложенного в учебнике материала можно решить за счет создания *проблемных текстов*, разработки *разнотипных заданий*. Автор должен «видеть» адресата и учитывать возрастные особенности детей, для которых пишется учебник.

Думается, что в подготовке учебника должна быть **конкуренция**. Тогда будут разные авторские модели, коллективы.

Литература

1. Кумеков Б.Е. и др. История Казахстана: Учебник для 5 кл. общеобразоват. шк. /Б.Е. Кумеков, Т.С. Жумаганбетов, К.С. Игликова – Алматы: Атамұра, 2017. – 144 с.

2. Айтбай Р. Всемирная история: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк. /Р.Т. Айтбай, А.К. Касымова, А. Ешмукамбетов. – Алматы: Атамұра, 2018. – 128 с.
3. Всемирная история: Учебник для 7 (6) кл. общеобразоват. шк./ Р.Айтбай, А. Касымова. – Алматы: Атамұра, 2017. – 114 с.
4. История Казахстана (XVIII-XIX вв.). Учебник для 8 (7) кл. общеобразоват. шк. /З.Е. Кабульдинов, Ж.Н. Калиев, А.Т. Бейсембаева. – Алматы: Атамұра, 2018. – 208 с.
5. Бакина Н.С. и др. История Казахстана: Учебник для 7 (6) класса общеобразоват. шк./ Н.С. Бакина, Н.Т. Жанакова. – Алматы: Атамұра, 2017. – 240 с.
6. История древнего Казахстана: Учебник для 6 класса общеобразовательной школы /Т.С. Садыков, А.Т. Толеубаев, Г. Халидуллин, Б.С. Сарсекеев/ 2-е изд., переработ. – Алматы, Атамұра, 2011. – 184 с.
7. Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115. Приложение 40 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан «Типовая учебная программа по предмету «История Казахстана» для 5-9 классов уровня основного среднего образования».
8. Тулебаев Т.А. и др. История древнего Казахстана: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк. /А.Т. Толеубаев, Г.Д. Иргебаев/ 3-е изд., переработ. – Алматы: Атамұра, 2015. – 224 с.
9. Кабульдинов З.Е. и др. История Казахстана: Учебник для 9 (8) класса общеобразовательной школы. З.Е. Кабульдинов, М.Д. Шаймерденова, Е.М. Крукеев. – Алматы: Атамұра, 2019. – 176 с.

**Сеңкібаев С.Т., Мусина А.Д.
Көкшетау қ. (Қазақстан)**

ОҚУШЫНЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақстан Республикасындағы білім беруді жаңарту жағдайында дарынды балалар тұлғасын дамыту ең көкейтесті мәселе болып табылады.

Тұңғыш Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауының он жетінші бағытында: «...бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз үшін әр оқушының білімі мен қабілет деңгейінің тиімділігін бағалаудың біртұтас жүйесін жасау керек», - деп көрсетілген болатын [1].

Көрсетілген мәселенің өзектілігіне байланысты мектептің педагогикалық жүйесінде оқушылардың дарындылығын дамыту туралы көптеген ғылыми ой-пікірлер айтылған болатын. Соның ішінде дарынды балалар мәселесін зерттеуге қатысты философиялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерде маңызды ой-пікірлер жинақталған. Бұл мәселенің түп тамыры ғасырлар тереңінде жатыр. Адамның психологиялық ерекшеліктері жөніндегі идеялар, оның ішінде, қабілеттілік туралы ойлар сонау ертедегі грек философтарының еңбектерінде, қайта өрлеу дәуірі ғалымдарының және алдыңғы қатарлы әр елдің озық ойлы педагогтерінің еңбектерінде кездеседі.

Грек философтары дарындылықты құдайдың құдіретінен дей келе, оны дамытуда білім мен тәрбие берудің маңызын жоққа шығармайды. Ұрпақтың ақыл-ой тәрбиесіне негізделген тәрбие теориясында айналасындағы дүниені шынайы ақиқат тұрғыда танып-білуін қамтамасыз етуі мен қоғамға, адамдарға дұрыс қарым-қатынас қалыптастыруын

қарастырады. Бұл идеялар Платон, Аристотель, Гераклит, Гиппократ, Демокрит, Плутарх, Квинтиллан еңбектерінде одан әрі дами түсті [2].

Оқушылардың жеке қабілеттерін, дарындылығын, ақыл-ойын дамыту мәселесі туралы құнды пікірлер Ф. Бэкон, М. Монтень, Д. Локк, Д. Дьюи, Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци, И.Кант еңбектерінде айтылды [3].

Қазақстанда педагогикалық теория негіздерінің қалыптасуына атсалысқан көрнекті қайраткерлер Ж. Аймауытов, Ш. Кұдайбердиев, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаевтардың педагогикалық мұраларында білім беру үрдісінде балалардың қызығуы мен қабілеттілігін қалыптастыру мәселесін ескеру керектігі баса айтылды [4].

Мектептің педагогикалық жүйесі мен әдістеме саласы бойынша оқушылардың дарындылығын дамыту мәселелерін М.О. Оразымбетова, Г.А. Назарова, Ұ.Б. Жексенбаева, Ж.А. Сейсенбаева Л.Ж, Ж.К. Елеупаева және т.б. зерттеген [5, 6].

Мектепте оқу-тәрбие жұмысындағы әдіс-тәсілдің қай-қайсысы болсын, негізінде оқушылардың сана-сезімін, ақыл-ойын дамытуды мақсат ететін болғандықтан, олардың да дара ерекшеліктерін біліп, санасып отыру қажет. Баланың жеке тұлғалық ерекшеліктерін дамыту, оны қоғамда өмір сүруге психологиялық тұрғыдан дайындау, кәсіби және жеке даралық қабілетін анықтай алуына психологиялық-педагогикалық көмек көрсету – мектептің педагогикалық жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Дарынды балаға өзінің қабілетін еркін танытуға мүмкіндік беретін, өзінің дарынына қарай бірегей тұлға ретінде дамуына жол ашатын білім беру жүйесін жетілдіру қажет. Талантты тани білу, дарындылықтың белгілерін дамыту мұғалімнің ғана қолынан келеді. Ол дарынды баланы анықтау барысында ең алдымен, оқушылардың оқу үлгерімін, олардың ғылыми-танымдық жетістіктерінен хабардар болуы керек.

Орта мектептің оқушысы бір нақты пән бойынша айрықша дарындылық көрсетіп, басқа пәндер бойынша көзге түспеуі мүмкін. Арнайы пәндер бойынша қабілеттері мықты болу мүмкін.

Сондықтан да мектеп мұғалімі үшін дарынды балаларды анықтауда төмендегі жағдайларға баса назар аударуы қажет:

- олар ақпаратты түсініп қана қоймай, оны іс жүзінде пайдалана алады;
- танымдық іс-әрекетті жоспарлауға ұзақ уақыт жұмсағанымен, оны жүзеге тез асыра алады;
- оларда анализдік және синтездік ой-тәсілдері қатар жүреді;
- олар мәселенің қайшылықтарын ажырата отырып, одан шығудың жолын аргумент келтіре отырып дәлелді пікірлермен жеткізе біледі;
- зейін қасиеттерінің ішінде шоғырлануы өте басым келеді;
- есте сақтау, сөйлеу қабілеттерінің ерекшелігімен бірге, шығармашылық ойлау деңгейінің жоғарылығымен ерекшеленеді.

Сонымен бірге, дарынды оқушылармен жұмыс жасайтын мұғалімнің кәсіби-тұлғалық іс-әрекеті барысында орындалатын қағидаларды қарастыратын болсақ:

- дарындылықты анықтау, дамыту мәселесіне баса назар аудару және үздіксіз жұмыс жасау;
- дарынды оқушының танымдық деңгейіне байланысты тереңдетілген арнайы бағдарламалар құрастырып, ғылыми-шығармашылық ізденіс барысында кеңестер беру;
- оқушыға дұрыс бағыт-бағдар беру арқылы оның ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысуына көмек жасау;
- педагогикалық үрдісте диагностика жұмысын жүргізе алу және оларды бір-бірімен байланыстыру;
- дарындылықты анықтауда әртүрлі психодиагностикалық әдістемелерді, ал дамытуда оқытудың әртүрлі жаңа технологияларын тиімді қолдана білу.

Дарынды оқушылар біртекті топ емес, олардың әрқайсысы ерекше қасиетке ие екенін есте ұстау керек. Дегенмен, топ жағдайында дарынды оқушылар санатын қарастыру кезінде, олардың бірқатар ортақ сипаттамаларын көруге болады. Кейбір

оқушылар бірқатар салада ерекше қасиеттерінің бар екендігін көрсете білсе, ал дәл осы кезде басқалары – өзін тек бір ғана салада көрсете алады. Дарынды оқушылардың көпшілігінде осындай мінез неғұрлым көрініп тұрады әрі қарқынды болуы мүмкін. Дарынды оқушыларды әрқашанда мінез-құлқы бойынша бірден табу мүмкін емес, өйткені кейде олардың айрықша қабілеттілігі айқын көрінбейді. Кейбір оқушылардың дарындылығы объективті себептердің әсерінен көрінбеуі де мүмкін, болмаса, оларда әлі өз қабілеттерін көрсетуге мүмкіндік болмаған шығар. Ал қалғандары түрлі себеппен үлгере алмайтындардың санатына жатқызылып, немесе өз дарындылығын әдейі жасырып жүруі де мүмкін. Енді кейбір дарынды оқушылар оқуда қиындық көруі мүмкін, бұл олардың шынайы қабілеттерінің көрінуіне кедергі болады.

Дарынды оқушылар кең өрісті қабілетке ие: олардың кейбірі, мәселен, ғылым мен техника саласындағы ерекше қабілетін көрсете алса, кейбіреулері өнерде немесе поэзияда, қоғамдық көшбасшылықта көрінеді. Қазіргі уақытта дарынды оқушыларды олардың тек жоғары зиятының болуымен ғана анықтамайды. Олар бір салада дарынды болса, басқа салада қиындық көруі мүмкін; олар дамудың бір кезеңінде өте қабілетті болса, келесі кезеңдерде қабілеттерін танытпауы мүмкін.

Баланың бойында белгілі бір қабілеттер мен қасиеттердің бар екенін көрсететін мәдени құндылықтар дарындылық пен таланттың кез келген тұжырымдамасының маңызды бөлшегі болып табылады.

Қазіргі кезеңде өзін және дарынды оқушыларды танып біле алатын, оқыту әдістерін меңгерген, оқу-тәрбие процесін жүзеге асырудың шығармашылық жолдарын, өзін қоршаған ортаны, өзгелермен қарым-қатынасты ізгілікті негіздерде жаңғыртып, өзгертіп отыруға қабілетті, ой-өрісі, көзқарасы, жеке басының мәдениеті жоғары, педагогикалық кәсіби дайындығы жан-жақты дамыған ұстаздар ауадай қажет болып отыр.

Қорыта айтқанда, дарынды балаларды дамыту – күрделі үрдіс. Әрбір дарынды оқушыға жеке тұлға ретінде қарап, оның бойындағы ерекше қасиеттерін ажырата біліп, қабілетін дамыту – әрбір мұғалімнің алдындағы басты міндет.

Әдебиеттер

1. Тұңғыш Елбасы Н. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына жолдауы // Егеменді Қазақстан, 28 ақпан, 2007. – 13 б.
2. Познавательная традиция: философско-методологический анализ. – М.: Философское общ., 1989. – 203 с.
3. Избранные философские произведения. В 2-х томах. – Т.2. - м., 1996. – 546 с.
4. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ тәлім-тәрбиесі: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995. – 352 б.
5. Елеупаева Ж.К. Қазіргі мектептерді оқушылардың шығармашылық дарындылығын дамытудың педагогикалық шарттары // Педагогика ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Түркістан, 2008. – 9 б.
6. Жексенбаева Ұ.Б. Балалар дарындылығын диагностикалау. – Алматы, 2005
7. Отческа Я.Б. Одаренность и ее формирование на современном этапе развития школы. – Астана: «Дарын», 2006., – 147 с.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ МЕДИАМӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қазіргі кәсіби білім беру болашақ педагог-психологтарды даярлаудың жоғары сапасын қамтамасыз ете отырып, өмірлік және тұлғалық мәселелерін өз бетінше шешу қабілетін дамытуға жағдай жасауы тиіс. Кәсіби құзыретті педагог-психолог мамандарды даярлаудың негізгі шарты – кәсіби білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық-психологиялық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу болып табылады.

Қазіргі кәсіптік-психологиялық қызмет білімді маманды ғана емес, сол мамандыққа ішкі жан дүниесімен сәйкес келетін тұлғаны қажетсінеді. Маман өз саласында кәсіпқой болуы мүмкін, алайда кәсіби мәселелердің бәрін бірдей шешуге құзыреті жете бермейді. Педагог-психолог маманның кәсібилігінің құрамдас бөліктеріне: кәсіби (объективті қажетті) педагогикалық-психологиялық білімдер; кәсіби педагогикалық-психологиялық іскерліктер; кәсіптік психологиялық позиция, педагогтың ұстанымдары; педагог-психологқа кәсіптік білім мен іскерлікті меңгеруге мүмкіндік беретін тұлғалық ерекшеліктер кіреді [1, 49 б.].

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» тақырыбындағы дәрісінде: «Осы заманғы әлем жаһандану кезеңін – адамзаттың біртұтас ақпарат және коммуникациялар кеңістігінде жан-жақты бірігу, бүкіл планетаның біртұтас экономикалық рынокқа айналуы дәуірін бастан кешіруде», - деп атап өткен болатын [2].

Қазіргі кездегі жоғары білім беруде ақпараттармен сапалы жұмыс істеу біліктілігінің болуы аса маңызды. Білім берудің сандық жүйеге ауысуы болашақ мамандардан біліктілігін үздіксіз жетілдіруін, білімдерін қайтадан жаңартып отыруын, жаңалықтардан қалмай іс-әрекеттің жаңа түрлерін жүйелі түрде меңгеруін талап етеді. Жаңа талаптар бойынша болашақ мамандар: талдау жұмыстарын өзбетімен орындай алуы; атқарылатын қызметіне қарай мақсат қоя білуі; ақпараттық технологияларды қолдана алуы; қызметін жоспарлай алуы; әрекетін жинақтай алуы; жұмыстарын қорытып, салыстырып, дәлелдеуі; өзін-өзі адекватты бағалауы; меңгерген білік, дағды, іскерліктерін тәжірибеде қолдана алуы қажет.

Білім берудің ақпараттануы объективті түрде: оқу-әдістемелік жұмысты қайта ұйымдастыруды; оқытушыға талаптың күшеюі және оның рөлінің өзгеруін; студенттердің тұлғасының рөлі мен оның жеке ерекшеліктерінің; қол жетімді ақпараттық ресурстардың көлемінің күрт ұлғаюын тудырады. Заманауи тұлға ақпараттық ресурстарды дұрыс бағытта қолдана білуге және ақпараттық кеңістікте дұрыс бағдарлануға дағдылануы қажет.

Болашақ маманның ақпараттық құралдарды тиімді қолдануы мен қажетті ақпараттарды таңдап, талдап, тасылмауы медиамәдениет сапасының қалыптасуына тәуелді болады. Медиамәдениет түсінігінің пайда болуы медиабілім берумен байланысты туындады. Медиабілім – педагогика ғылымында жаңадан пайда болған және мазмұны енді ғана қалыптасып келе жатқан жаңа бағыт саналады. Сондықтан да, осы сала бойынша түсініктер мен терминдер барлық елдерде бірдей қолданыла бермейді. «Медиабілім» терминінің өзі әр тілде әртүрлі жазылады (бөлек, бірге немесе дефис арқылы): ағылшын тілінде аталған термин екі сөзбен жазылады – media education; француз тілінде – l'education aux medias; испан тілінде – education para los medios; неміс және орыс тілдерінде термин бірге, біріккен сөз ретінде жазылады – «medienerziehung» және «медиаобразование» [3, 19 б.].

Медиабілім негізінде тұлғаның ақпаратпен мәдени қарым-қатынас орната алу қабілеті мен медиамәтінді талдау іскерлігі қалыптасады. Медиамәдениет ақпаратты

жеткізе білу мәдениетімен оны қабылдай алу мәдениетінен тұрады. Оның деңгейі медиамәтінді қабылдай білетін, талдай алатын, бағалайтын, медиа шығармашылықпен айналысатын, медиа саласы бойынша білімін жаңа ақпараттармен үнемі толықтырып отыратын тұлға қалыптасуынан көрініс береді.

Медиамәдениет түсінігі ресейлік басылымдарда XX ғасырдың 70-ші жылдарында пайда болды. Ең алғаш осы түсінік К.М. Войханский мен Б.А. Смирновтың 1974 жылы «Кітапхана және ақпарат» зерттеуінің материалдар жинағында қолданылды. Алғашында бұл түсінік кітапханашыларға қатысты қолданылғанымен, 1980 жылдардың соңына қарай медиамәдениет қоғамтанушылар, философтар, бұқаралық ақпарат саласындағы мамандардың қолданысына енді [4, 89 б.].

Медиамәдениет түсінігі мәні мен мазмұны жағынан көптеген ұғымдарды біріктіреді: жалпыхалықтық мәдениет, білімдік іс-әрекет, ақпараттық іс-әрекет, ақпараттық қоғамдағы адамдардың мінез-құлқының ережелері және т.б. Нысаны мен зерттеу әдістері жағынан медиамәдениет әртүрлі білім салаларында қолданылады және оған жақын, мағыналас түсініктер көп, атап айтқанда: «библиографиялық мәдениет», «кітап оқу мәдениеті», «библиографиялық білім», «библиографиялық сауаттылық», «компьютерлік сауаттылық», «медиа сауаттылық», «ақпараттық мәдениет», «медиа құзыреттілік» және т.б.

Медиамәдениет адамның ақпараттық ортамен өзара әрекетінде білім, іскерлік, дағды және рефлексивті ұстанымдардың кешені ретінде көрінеді. Болашақ мамандардың медиамәдениет деңгейіне – ақпараттық қоғамдағы мінез-құлық ережелерінің жиынтығын, интеллект жүйесімен қарым-қатынас жасаудың нормасы мен тәсілдері, телематика, жаһандық және локальды ақпараттық жүйелердің құралдарын қолдану т.б. жатқызуға болады.

Медиамәдениет түсінігіне ғылымның бірнеше салалары бойынша түрлі бағыттағы анықтамалар берілген:

- Ақпараттық қарым-қатынасқа адамдардың қанағаттану деңгейі мен ақпаратты құру, жинақтау, сақтау және қолданудың нәтижелілігі болып табылады (Ю.С. Брановский);

- ЭВМ-нің көмегімен ақпаратты жинақтау, іздеу және сараптау біліктілігі, ЭВМ-ді қолдана отырып, әдеби, графикалық және шығармашылық формада өз ойын және идеясын білдіру іскерлігі (В.А. Каймин);

- Тұлғаның күнделікті өмірге қажетті ақпараттық жүйелермен, мәліметтер базасы және электронды кестелер, компьютерлер және ақпараттық жүйелермен жұмыс істей білу іскерлігінің мәдени деңгейі (Е.Я. Коган, Ю.А. Первин);

- Тұлғаның медиамәтіндерді қабылдау, талдау және бағалау, медиа-шығармашылықпен айналысу, жаңа білімдерді игеру қабілеті (А.А. Новикова).

Көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстарында ақпараттық мәдениет бейне және дыбысты (кино, теледидар, видео, ғаламтор және т.б.) басып алу мен таратудың техникалық тәсілімен байланысты аудиовизуальды мәдениет ретінде қарастырылса, кейбірінде тұлғаның ақпаратпен дұрыс бағытта жұмыс істеу іскерлігі мен мәдени қарым-қатынас орната алу сапасы ретінде түсіндіріледі [5, 217 б.].

Педагогикалық бағытта білім алатын студенттерге медиамәдениет сапасын дамыту маңызды қажеттілік саналады. Жеке тұлғалармен тікелей байланыста жұмыс атқаратын педагог-психологтар үшін де түрлі ақпараттарды қажетіне сай тәжірибеде тиімді пайдалану біліктілігі кәсіби құзыреттілігінің артуына жағдай жасайды. Болашақ педагог-психологтың ақпараттық мәдениет деңгейін анықтайтын көрсеткіштерге: қажетті білімді өздігінен таңдай және талдай білу, жылдам өзгеретін өмірлік жағдайларға бейімделу; ақпаратпен сауатты жұмыс істей білу; өздіген сыни пікірлей алу, алған білімін нақты мақсаттарға қолдана білу, жаңашыл, шығармашыл ойлай білу; әртүрлі әлеуметтік топтарда коммуникативті қарым-қатынас жасай алу, ақпаратты дұрыс тарата білу; ақпараттарды өзінің рухани адамгершілік, интеллектуалдық және мәдени деңгейін көтеру үшін пайдалана білуді жатқызуға болады.

Жоғары оқу орны жағдайында, болашақ педагог-психологтардың медиамәдениетін қалыптастыру үдерісі ақпараттық білім негіздерін беруге, логикалық-құрылымдық ойлау қабілеттерін дамытуға, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдысын қалыптастыруға, ақпараттық қоғамға бейімдеуге мүмкін жасайды. Медиамәдениеті қалыптасқан болашақ педагог-психолог ақпаратты жинақтап қана қоймай, ақпараттардың түбіріне үңіледі, оны өзінің және басқалардың тәжірибесімен байланыстырады, медиамәтінге пікір білдіру және оны сыни тұрғыдан қабылдау, медиамәтінді өз деңгейінде бағалау іскерлігіне ие болады. Осы аталған білім мен іскерліктерді меңгерген мамандар тәжірибеде айтарлықтай қиындықтарға кездеспейді және сандық білім беру жағдайында жұмыс жасауға дайын болады.

Әдебиеттер

1. Кенжебеков Б.Т. Болашақ педагогтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері. – Алматы: ТОО «Стандарт», 2006. – 260 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына. Еуразия университеті студенттері алдында оқылған дәріс // Егемен Қазақстан, 2006. – 1-3 бб.
3. Рыжих Н.П. Развитие медиакомпетентности студентов педагогического вуза на материале экранных искусств. – Таганрог: Центр развития личности, 2008. – 298 с.
4. Масанов Е.Ж. Медиамәдениеттегі адам мәселесі: философия докт... диссертация. – Алматы, 2012. – 151 б.
5. Федоров А.В. Развитие медиакомпетентности и критического мышления студентов педагогического вуза. – М.: Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007. – 616 с.

Утегенова Б.М.
г. Костанай (Казахстан)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ

Активная образовательная продуктивная работа проблемно-поисковой направленности в учебном процессе вуза, основанная на научно-познавательной и исследовательской мыслительной деятельности, одним из основных результатов которой является приобретение специальных умений и навыков поисковой работы. Основной ее задачей является практическое овладение студентами современными методами научного познания, формированием умений и навыков самостоятельной исследовательской работы, повышением их активности и самостоятельности в учебном и научном процессе, средством развития творческих способностей студентов.

Постоянно изменяющиеся условия педагогической деятельности учителя требуют опережения и в подготовке будущих учителей в педвузе в:

- моделировании научно-исследовательской деятельности студентов для формирования учителей-исследователей;
- организации непрерывного комплексного обучения на основе преемственности всех видов учебной и научно-исследовательских работ, выполняемых студентами от курса к курсу.

Основным условием инновационного развития педвуза является обеспечение качества обучения и воспитания студентов и востребованность ее выпускников в школах региона.

Стратегическая программа развития педагогического университета опирается на следующие принципы:

- интеграция науки, образования и практики;
- соединение традиций в подготовке учительских кадров с современными тенденциями модернизации системы образования в Республике Казахстан;
- создание системы непрерывного педагогического образования;
- проведение учебной и научно-исследовательской работы на собственных экспериментальных площадках и базах практики в организациях общего среднего образования;
- формирование системы дополнительного образования в педвузе и расширение деятельности в разработке студенческих исследовательских проектов.

По мнению Ш.Т. Таубаевой, формирование педагога-исследователя – процесс долгий, непрерывный, требующий обеспечения определенных условий на всех его этапах [1, 67].

Исследовательские умения и навыки студентов могут определяться как способность и готовность личности самостоятельно и эффективно выполнять учебно-исследовательскую деятельность, прогнозировать ее результаты и применять их на практике. Образовательные программы в высшей школе ставят перед преподавателями вуза задачи развития у студентов методологического мышления, инициативы и навыков исследования, создания пространства для научных и социальных проектов студенчества и совершенствования практик обучающихся. А это коренным образом изменяет формы работы преподавателя.

Исследовательский принцип в обучении предполагает такую организацию учебного процесса, при которой студенты знакомятся с основными методами исследования, применяемыми в изучаемых ими науках, усваивают доступные им элементы исследовательской методики и овладевают умением самостоятельно добывать новые знания путем исследования явлений и процессов.

В формировании мыслительных навыков студентов: от знания, понимания и применения до анализа, синтеза и оценки, преподаватели используют разнообразные способы, методы, приемы, среди которых появляются и более современные, инновационные – учебно-исследовательские мини-проекты, защита научного доклада, обобщение опытной работы по исследованию актуальных проблем образовательной практики. Результативность исследовательской практики студентов – это показатель овладения бакалаврами педагогического образования когнитивным компонентом профессиональной компетентности. Она проявляется не только в умениях осуществлять интеллектуально-логические операции, связанные с анализом, обобщением, объяснением, обоснованием, изложением, систематизацией, моделированием и интеллектуально-эвристическими способностями (генерирование идеи, ассоциативность мышления, видение противоречий, умение ставить задачу, выдвигать гипотезу), но и имеет воспитательное значение: формирует навыки исследования как особого качества методологического сознания будущего педагога.

В перечне научно-исследовательских навыков будущих педагогов мы выделяем: системную работу с научной литературой, систематизацию информации, обработку информации с помощью современных научных методов, навыки владения индуктивным и дедуктивным методам познания, умение анализа и выявления педагогических проблем в реальной школьной практике, изучение и применение передового педагогического опыта, выбор и оценка эффективности современных образовательных технологий, методов и форм педагогической деятельности и освоение диагностических процедур исследовательской работы.

Педагогические возможности развития креативной активности студентов в разработке учебных и учебно-исследовательских проектов необходимо использовать в организации научного исследования, его оформления, выстраивание защиты позиций,

выбор темы исследования с позиций актуальности для образовательной практики, установление коммуникационных связей во внешней среде в процессе участия студентов в научных конкурсах регионального, республиканского, международного масштаба.

Определенная система в формировании исследовательских навыков студентов позволяет использовать стимулирование мотивационного компонента освоения студентами навыков научно-исследовательской деятельности, который активизирует познавательный интерес студентов, стремление добиваться успешности НИР в различных конкурсах и олимпиадах. Кроме того, лишь обеспечение поэтапного характера формирования исследовательских навыков студентов способствует устойчивому развитию способностей к поисковой познавательной деятельности, соотнесенный с задачами профессионального обучения в педвузе.

Активизация учебной и научно-исследовательской деятельности на основе обогащения в рабочих программах (силлабусах) учебных курсов в вузе требует формулировку таких заданий, форм и методов организации образовательной среды в вузе, которые способствуют формированию навыков исследовательской работы. Это могут быть специальные курсы по методологии научно-исследовательской деятельности, активные семинары для студентов по введению в НИР, конкурс научных проектов и докладов, организация проблемно-исследовательских студенческих групп, участие студентов в стартап-проектах, научных конференциях, организация «Школы молодого исследователя», включение студентов в качестве тьюторов в ученические научные работы школ, организация специальных тренингов освоения студентами педвуза навыков научно-исследовательской деятельности на экспериментальной площадке школ в период производственной практики и во внеаудиторное время и др [2, 45].

В высшей школе организация творческого сотрудничества преподавателя и студентов на принципах личностно-ориентированного взаимодействия способствуют решению задач развития исследовательских навыков: использование проблемных, игровых, проектных, дискуссионных и других активных форм и методов обучения на занятиях, обеспечение эффективности и результативности работы студенческого научного общества.

В комплексе исследовательских навыков студентов выделим наиболее значимые, сформулированные на основе знаний, умений и компетенций – способность студентов классифицировать имеющиеся или полученные научные данные, овладение навыками планирования и проведения опытно-экспериментальной работы, умение систематизировать и структурировать информацию по теме исследования, реализации и корректировки намеченных действий по программе исследования.

Немаловажную роль играет интерпретационно-рефлексивная деятельность студентов, что означает владение знаниями и умениями осуществлять анализ результатов поисковой исследовательской деятельности, то есть навыков соотнесения достигнутых результатов с поставленной целью, умением интерпретировать полученные данные, проводить самооценку исследовательской деятельности, формулировать выводы по исследованию, разрабатывать методические рекомендации для тех, кто будет использовать результаты исследования на практике. В формировании навыков исследовательской работы необходимым методологическим инструментарием научной деятельности является практика по отработке умений и навыков, необходимых для проведения исследования студентов.

Таким образом, в основе ключевой задачи подготовки педагогов является формирование единого организационного пространства учебно-воспитательной, социально-управленческой и научно-образовательной деятельности вуза с опережающим решением кадровых, научно-методологических задач.

Литература

1. Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя. – Алматы: Элем, 2000. – 370 с.

2. Соловьева Н.Н. Основы подготовки к научной деятельности и оформление ее результатов. – М.: АПК и ППРО, 2006. – 102 с.

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР: ТАРИХ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, ФИЛОСОФИЯ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ: ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ, СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ

**Аубакирова Қ.Ш.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ҚАЗАҚСТАНДА АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ӨНІМДЕРІН ӨНДЕЙТІН КӘСПОРЫНДАРДЫҢ ДАМУЫ (XIX ғ. II жарт.- XX ғ. басы)

XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. басында Қазақстанда ауыл шаруашылық, яғни, мал өнімдерін өңдеу өнеркәсібі саласы дами бастады.

Қазақстанда қолөнер кәсібі ғасырлар бойы көшпелі шаруашылықпен байланысты дамыды. Өздері тұтынатын қажетті өнімнің көбісін әр отбасы өзі немесе ағайын-туыс, көрші-қолаң көмегімен өндірді. XIX ғ. II жартысында қолөнерді (киіз үй, ер-тұрман, зергерлік бұйымдар, т.б. жасау) негізгі кәсіп еткен шеберлер мен ісмерлер пайда бола бастады. Олар ауылды аралап жүріп жұмыс істеді. XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында өндірушілер тауарды тұтынушылардың тапсырысы бойынша ғана емес, базарға сату үшін де өндіретін майдагерлік дами бастады.

XX ғасыр басында кең етек жая дамыған өнеркәсіптің түрі жеңіл өнеркәсіп болды. Бұған жүн жуатын, мал майын қорытатын, ішек-қарын тазартатын, былғары, май шайқайтын, шарап жасау зауыттары, темекі фабрикалары және басқа кәсіпорындар жатты.

Қалаларда бұл кезеңдегі зауыт-фабрикалар саны жағынан аз, сапасы жағынан әлсіз болған еді. Бұған себеп, білікті техникалық мамандар жетіспеді.

Жетісу, Ақмола және Семей облыстарында пайда болған біршама ірі жүн жуу орындары Тамбов, Симбирск, Самара, Қазан губерниялары мен басқа да губерниялардың мәуіті фабрикалары иелерінің қолында болды. Шикізат та соларға тасылды. Мәскеудің «Стукен және К сауда үйі» Семей облысының жүн рыногында шексіз монополияны иеленді. Жүн, негізінен, әскери ведомство үшін дайындалды және оған сұраным бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында едәуір артты. Ал Қазақстанда Верныйға жақын жерде Қарғалы кентінде бір ғана шұға фабрикасы салынды (1910). Фабрика «Шахворостовтың сауда үйі» серіктігінің иелігінде болды және қой мен түйе жүнінен солдаттарға арналған сұрғылт шинель шұғасын өндірді [1, 20]. Жүн өңдеу саласы бойынша, В.П. Злокозованың фабрикасын атап өтуге болады. Бірінші дүниежүзілік соғысы жылдары жүнге деген сұраныс ұлғая түсті. Кәсіпкерлер жүн өңдеу, оны жуу фабрикаларын ашты. Мысалы, В.П. Злокозова 100 адам жұмысшылар бар фабрика ашты. Шұға өндіру өзен суларында жүргізілген еді. Қой жүнін өңдеу зауыттары 16 жұмысшымен жабдықталған, олар көбінесе адамдардың қолымен өңделіп, жылына 4 мың сомның өнімін шығарды.

Былғары өндірісі өлкенің далалық облыстарында дамыды. Семей облысының өзінде 1900 жылы 22 былғары зауыты болды. Алғаш өңделген тері әскери ведомствоның зауыттарына және шетелге: Америкаға, Германия мен Францияға шығарылды. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында теріге сұранымның өсуіне байланысты былғары зауыттарының саны көбейді. Бұл салада «П. Плещеев және К серіктестігі» және «Ағайынды Трапезниковтар серіктестігі» зауыттары тек қана әскери тапсырыстарды орындады. 854 ж. 3 гильдиялы Яков Маликовтің былғары зауыты ат күшімен істейтін темір қондырғылар жұмыс істеді.

Қазақстанның оңтүстігінде шикізат өндейтін ұсақ кәсіпорындармен қатар, мақта тазарту өнеркәсібі де дамыды. 1912 жылы Келес, ал 1914 жылы Велико-Алексеев зауыттары салынды.

Қазақ өлкесінде сабын қайнату ісі де қолға алына бастады. Мысалы, Баймұрат Рафиқовтың 1854 ж. бір сабын қайнататын зауыты болды. Жылына 80 пұт сабын өндірді, екі ерікті жұмысшылары болды. Зауытта өндірілген өнімдер көшпенді қазақ даласына, жәрмеңкелерде сатылды.

Қазақстанның ірі кәсіпорындарының бірі Шымкенттегі шипалы жусаннан сантонин өндіру жөніндегі химия зауыты болды. Бұл зауыт ірі көпес Н.И. Ивановтың иелігінде болатын. Ол 1885 жылдан жұмыс істей бастады және сол кезде дүние жүзінде бағалы дәрі-дәрмек өндірген бірден-бір кәсіпорын осы болды [2, 56].

Құрылыс материалдары өнеркәсібі пайда болды. 1914 жылы бір Оралдың өзінде ғана 12 кірпіш зауыты жұмыс істеді, ал 1916 жылы Шымкент уезінің Георгиевка селосында цемент зауыты және т.б. жұмыс істей бастады [3, 109].

1870-1880 жж. қалалық жерлерде өнеркәсіп саласы ұлғая түсті. Өнеркәсіп өнімдері Ірбіт жәрмеңкесі мен қазақ даласына шығарылды. Көбіне тауарлар мен малдарға айырбасталынды. Алайда, қалада өнеркәсіп нашар дамыды. Зауыт және фабрикалар құрылысына көпестер қаржы салуға асыққан жоқ. Білікті мамандар жетіспеді. Жұмысшылардың жағдайы, әсіресе қазақтардың жағдайы нашар болды. Жұмысшылар арасында аурулар мен өлім саны болғандығы туралы мәліметтер бар. Жұмыс ұзақтығы, ережесі туралы заңнамаларға көп мән берілмеді, барлық шешімдер тек көпестердің қолында болды. Өнеркәсіптен қарағанда, кейбір қалаларда сауда жандана түсті.

Қазақ өлкесінде тамақ, дәм-татымдық өнімдер өнеркәсібі бірсыпыра дамыды, Семейде ХІХ ғасырдың аяғында ірі диірмендер пайда болды. 1911 жылы олардың саны 22-ге жетті. 1908 жылы мұнда «Семей ұн тартатын бу диірмендерінің акционерлік қоғамы» құрылды. Ол облыстағы ұн тарту ісін толық монополиялап алды. Ұн мен майдың негізгі бөлігі жергілікті жердегі тұтынушылар болды, қалған бөлігі Ресейдің ішкі аудандарына ғана емес, сонымен қатар, шетелге де жіберіліп отырды [4, 120].

Ет өнеркәсібінің кәсіпорындары мұздатқыш қоймалардың болмауы себептерінен, негізінен күзде және жазда жұмыс істеп, көбінесе, Ақмола және Орал облыстарында дамыды. Саланың ең ірі кәсіпорындары Көкшетау уезінің Қотыркөл станицасындағы ет-консерві зауыты (1904 жылы негізі салынған), Петропавлдағы консерві зауыты (1915) және Оралдағы ет тоңазытқыш (1915) зауыты болды. Саланың осы және басқа кәсіпорындарына әскери ведомство ерекше мүдделілік танытты, сондықтан бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында олар өз өндірісін едәуір кеңейтті.

Ұн тарту саланың шапшаң дамуы нәтижесінде, ұн тарту акционерлік қоғамдар пайда болды. Атап айтсақ, «Мусин және Компания», «Красильников және Компания», «Плещеев және Компания». 1907 жылы ұн тарту орындарында 280 жұмысшылар жұмыс істеп, 2014710 пұт ұн өндіріледі. Облыстың «Обзорында» көрсетілгендей, ұн тарту ісі механикалық түрде емес, қозғалыстағы аттардың көмегімен жүргізілді, және де көбіне қала тұрғындардың сұранысына ие болды. Ал ауыл тұрғындары өздері ұн тартып, нан пісірген болатын.

Өнеркәсіптің тағы бір түрі шарап жасау ісі кірісті болып табылады. Бұл саламен айналысқандар көпес Федор Плещеев болды. Кейіннен сыра зауытын ашты, жұмысшыларға шіркеу мектебін ашты 10 жылдан соң, Плещеевтің шарап зауыты ірі зауыттың біріне айналып, Қазақстан мен Орта Азияға танымал болды. 1912 жылы Плещеев капиталын кәсіпкер Р.В.Поляков пен бірігіп (150.000 сом) тамыз айында Поляков және К Сауда үйі тіркеліп спирт саудасымен айналысты [5, 60]. Сонымен қатар, шарап зауытымен бірге, кішігірім арақ шығаратын зауыт салды. Бұл зауытта адамдар саны 7-12 болып, көбіне қолдарымен шөлмектерді жуып, жұмыс істейтін. Арақ шығару көлемі жағынан 1902 жылы 1462 шелек – 16087 рубль, 1 шелектің құны – 11 рубль болды. Бірінші дүниежүзілік соғысы басталғаннан кейін елде арақ өнімдерін шығару күрт төмендеді [6, 220].

Қазақстандағы ауыл шаруашылық өнімдерін ұқсату өнеркәсібінің жетекші салаларының бірі май дайындау болса, оның үлкен бөлігі шығыс өңірге тиесілі болды.

Жыл сайын миллион рубльдің майы Ресей ғана емес, шетелдік нарықтарға шығарылған. 1908 жылы бір ғана Семей арқылы 3730000 пұт май, Петропавловскіден теміржол арқылы 192 пұт май әкетілген. 2 гильдиялы көпес Абдышев май өндіру зауыты бойынша, екі жұмысшы қызмет атқарды. Жыл бойы 400 пұт сиыр майын, 100 пұт қой майын, барлығы 1 мың руб. өндірілді [7, 130].

1913 жылы Қазақстанның барлық ірі өнеркәсібі - 67 млн. рубльдің өнімін берді. Оның ішінде, ауыл шаруашылық шикізат өнімдерін өндеу өнеркәсібі барлық өнімнің 72 %, тау-кен және тау-кен зауыт өнеркәсібі 11, 5 млн. рубльдің өнімін берген, бұл арақ-шарап өнеркәсібімен салыстырғанда, 100 мың рубльге кем болды.

Сонымен, қорыта айтқанда, Қазақстандағы кәсіпшіліктің бірқатары жергілікті капитал және сырттан келген орыс капиталы негізінде дамыды. Оның өнімі түгелдей дерлік өлкеден тыс жерлерге әкетілді. Осының бәрі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайына ықпалын тигізді. Қазақстанның кен-зауыт өнеркәсібінен айырмашылығы, ауыл шаруашылық шикізатын өндеу өнеркәсібі жергілікті қажеттіліктермен тығыз байланысты болды.

Әдебиеттер

1. Телеуова Ә. Қазақстандағы жеңіл өнеркәсіптің дамуы // Қазақ тарихы, 2015. - №5. -19-22 – бб.
2. Қазақстан тарихы. Хрестоматия. Құрастырғандар: М.Қ. Қозыбаев, Қозыбаев І.М. – Алматы: Атамұра, 1994. – 256 б.
3. Чуланов Г. Промышленность дореволюционного Казахстана. – Алма-Ата, 1980. – 270 с.
4. Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг. (Социально-экономический аспект). – Алма-Ата, 1990. – 240 с.
5. Асылбеков М.Х. Казахстан в канун октября. – Алма-Ата, 1985. – 128 с.
6. Сундетов С.А. О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана. – Алма-Ата, 1980. – 250 с.
7. Бочанова Г.А. Обрабатывающая промышленность Западной Сибири. Конец XIX – начало XX вв. – Новосибирск, 1978. – 320 с.

**Ахметов Қ.Ә.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ Өңір тарихы туралы

Елбасы Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы – ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат.

Бұл іргелі мақаланы халық Мәңгілік Ел мұратын жүзеге асырудың түп негіздерін көрсетіп берген тұжырымдамалық бағдарлама ретінде қабылдауда.

Бұл халқымызға рухани жол көрсететін нақты бағдар екеніне күмән жоқ. Нағыз ұлттық жаңғыру тек Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгенде ғана Елбасының ұзақ мерзімді стратегиясының негізінде басталды деп айтуға болады.

Қоғамдық сананы жаңғыртуға бағытталып отырған бұл идеяның ұсынылуы уақыт талабы мен ел дамуының тарихи кезеңіне сай, маңызы зор шешім болып отыр. Бұл идеяның үшінші жаңғырудың өзегіне айналуы, елімізге мүлдем жаңаша сипат, тың серпін әкелері анық.

Сананы рухани жаңғыртуға бәсекеге қабілетті, білімді елдің ғана шамасы жетеді. Сол себептен Елбасы рухани жаңғырудағы ұлттық сананың рөліне баса назар аударып, бірнеше міндеттерді айқындап берді. Елбасы аталған мақаладан жаңаша бастау алатын «Туған елге» ұласатын «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынып отыр. Әрбір азаматтың өзінің туған жерінің гүлденуі үшін нақты үлес қосуға үндейді.

Жас буын өкілдері халықтың игі дәстүрінен тәлім алып, елжандылық, патриоттық қасиеттерді бойына сіңіріп өсу үшін нақ осындай бағдардың маңыздылығы зор.

Еліміздің ұлттық білім беру жүйесінде «Қазақстандық патриотизм» ұғымы қолданылып келеді. «Қазақстандық патриотизм» арқылы Отан, туған жер, ел, атамекен, туған өлке туралы түсініктер оқу-тәрбие үрдісінде, сабақтан тыс іс-шараларда Отансүйгіштік сезімді дамытуға, ұлттық салт-дәстүрді сақтау, мемлекеттік рәміздерді құрметтеу сияқты сезімдерді оқушылар бойында қалыптастыру жүзеге асырылуда.

Ең бастысы – жас ұрпақ бойында Отанға, туған еліне деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастыру. Жастар тәрбиесіндегі басты ұстаным – өзін-өзі басқаруға мүмкіндік беріп, еркіндікті, сөз бостандығын, пікір бостандығын сездірту, олардың ұстанымдарымен санасу.

«Патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе деген сүйіспеншіліктен басталады. Сол себепті мен «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынамын», - [1] дегені жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу ісінде баға жетпес ұсыныс.

Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы – қоғам дамуына тың серпін беріп, барша қазақстандықтардың жаппай қолдауына ие болар тарихи бастама. Бұл игі бастаманы ел ішінде насихаттап, лайықты жүзеге асыру – баршамыздың міндетіміз.

Елбасы рухани жаңғырудағы ұлттық сананың рөліне баса назар аударып, бірнеше міндеттерді айқындап берді. Оның ең негізгісі – ұлттың терең тарихынан бастау алатын рухани ұстанымды сақтап қалу. Құндылықтарымыз бен озық дәстүрімізді табысты жаңғырудың алғышартына айналдыра білу. Бұл ретте, Елбасы «Жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерімізді қайта түлетуіміз керек», - екенін атап көрсетті.

«Президент рухани жаңғырудағы ұлттық сана-сезім көкжиегін кеңейтуде екі нәрсенің басын нақты ашып беріп отыр. Оның бірі ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғырудың болмайтындығы. Екіншісі, алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту. Мұндағы басты идея болашақ пен өткенді үйлесімді сабақтастыра білу. Озығын алып, тозығын тастау», - деді ол.

Елбасының идеясы тарихқа деген көзқарасты түзету мен ұлттық бірегейлікті сақтап, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту жайлы болып отыр. Елбасының «Бізге тарих туралы өздерінің субъективті пайымдарын тықпалауға ешкімнің қақысы жоқ», - деуі шешімді пікір.

Болашаққа бағдар беретін бұл еңбекте екі стратегиялық міндет бүгінгі қоғамның алдына қойылды: біріншісі – ұлттық сананы заманауи биікке көтеру үдерісінде қазақтың, өзінің ұлттық болмасынан айырылып қалмау; екіншісі – жаңаша жаңғыру үрдісінде әлемдік өркениеттің қазіргі деңгейінен қалыспай, бәсекелестікке қабілетті болып, дамыған 30 елдің қатарына кіру міндеттері болмақ.

Осы міндеттерді шешу үшін ғылымның, оның негізінде дамитын озық технологиялардың маңызы артады. Ал, осы міндеттерді жүзеге асыратын – ол адам. Сондықтан адам капиталын қалыптастыру қоғамда ең басты қажеттіліктің бірі болмақ. Бұл міндеттерді іске асыруда ғылымның қоғамдық-гуманитарлық салалары зор рөл атқаруы керек. Тарих, этнология, әдебиеттану, тіл, мәдениет, философия ғылымдарынсыз қайдан шыққанымызды, қандай белестерден өткенімізді саралауға, өзіңді-өзің тануға мүмкіндік болмайтындығын берік түсінуіміз керек. Кезінде Алаш қайраткерлері XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының артта қалғандығын қоғамдық-гуманитарлық ғылымның

дамымағандығымен байланыстыра қарастырған. М. Дулатұлы 1914 жылы жазылған «Абай» мақаласында былай деп жазыпты: «Қазақ басқа жұртпен үзеңгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы тарихы, әдебиеті (ғылым салаларын айтып отыр Қ.А.) жоқтықтан. Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап, ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып, жоқ болады... Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмегенін жұртқа, бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ» [2]. Бұл ой-толғамдар ұлттықты сақтау, ол үшін тарихи сананы тәрбиелеу, әдебиет арқылы ұлт рухын дамыту, сол арқылы қоғамның ілгері дамуы туралы болып отыр.

Осы ретте бағдарламалық мақаладағы «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттың дәстүрлерге шекеден қарамауы тиіс. Керісінше, заман сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет». Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды», деген тұжырымда теориялық, методологиялық, танымдық зор әлеует жатыр.

Рухани жаңғыру бағдарламасына ең алдымен маңыз көшелі ғылым – тарих ғылымы негізгі тірек болады. Осы ретте Елбасы мақаласында ұлттық тарихтың аса маңызды екі тұғыры ерекше аталып өткен. Олар – «Туған жер» бағдарламасы және «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы.

Аталған екі тұғыр өңір тарихын зерделеудің негізі әрі бағыт-бағдар беретін маңызды нұсқаулық құжат болып табылады.

Тәуелсіздік жылдары тарихи зерттеулер жүргізуге нағыз шығармашылық еркіндік туған кезең болды. Отан тарихының тыйым салынған тақырыптары бойынша жаңаша тұрғыдан саралап, келелі зерттеулер жүргізуге кең мүмкіндіктер туды. Тыйым салынған құжаттар архив қорларынан жарыққа шықты.

Осы ретте, еліміздің тарих ғылымында тәуелсіздік жылдары ғана шындап қолға алынған жаңа бағыт – өңір тарихы еді. Себебі қай өңірдің тарихы болмасын, ол қазақ тарихының, Отан тарихының құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен бірге, әр өңірдің территориясы туралы, тарихи-географиялық мәліметтер, қалыптасқан топонимикалық жүйесі өлке тарихы үшін де, отан тарихы үшін де өте мол тарихи ақпарат береді.

Осындай дала өлкесі кеңістігіндегі Қазақстан тарихында өзіндік орын алатын өңір қазақ жерінің солтүстік өңірі. Ұлан-ғайыр кең даланың басқа жерлеріндегідей аққайыңды теріскей өңірінде де қазақ тарихының барлық кезеңдері, сонау көне дәуірден бастап, қазіргі кезеңге дейінгі тарихи артефактілер кездеседі.

Солтүстік өңірде алғашқы археологиялық қазба жұмыстары өткен ғасырдың 60-шы жылдары жүргізілді. 1967 жылы археолог Геннадий Борисович Здановичтің басшылығымен Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. Өңірдің әртүрлі аймақтарында қола, темір дәуірлерінің ескерткіштері ашылып, зерттелді. Г.Б. Зданович Қарағанды университетінде қызмет ете жүріп, Солтүстік өңірде археологиялық зерттеулер жүргізді. Кейін Челябині мемлекеттік университетінде жұмыста жүріп, қазақстандық археологтармен бірігіп жұмыс істеген. Өлкеде ашылған жаңа археологиялық жаңалықтарға, қола дәуіріндегі Солтүстік Қазақстанға, Оңтүстік Оралға, Батыс Сібірге қатысты материалдардың жүйеленуіне байланысты Г. Зданович Батыс Сібір аумағын ежелгі үнді-иран тайпалары (арийлер) мекендеген деген мәлімдеме жасады.

Кейінгі, 80-90-шы жылдар өңірде археологиялық зерттеу жұмыстары жалғасып, профессор В.Ф. Зайберттің басшылығымен көне дәуірдің энеолит дәуіріне жататын Ботай мәдениеті зерттеле бастады. Қазір бұл археологиялық ескерткіш дүние жүзіне мәлім болып отыр.

Соңғы жаңалық, Солтүстік Қазақстан облысының Уәлиханов ауданындағы Сілеті өзені төменгі ағысындағы «Қызыл оба» деген жерді қазған М.Қозыбаев атындағы мемлекеттік университет пен Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің

«Margulan centre» орталығының бірлескен археологиялық экспедициясы XIV ғасырда Алтын Орда билеушілері жерленген мавзолей қорымды тапты.

Зерттеушілердің пайымдауы бойынша, табылған жәдігерлерді зерделей келе, осы аймақты Орда хандарының бір ставкасы болуы мүмкін деген қорытындыға келген.

Қысқаша шолу арқылы Солтүстік өңірдің көне тарихынан хабардар болып, бұл аймақта ежелгі тайпалардың мекені болғандығын, белгілі тарихи дәуірлерден өткендігін болжайлаймыз. Соңғы жаңалықтың Алтын Орданың 750 жылдығын атап өту қарсаңында болуының ерекше мәні бар.

Орта ғасыр, жаңа тарих дәуірлерінде Солтүстік өңірде де қазақ этносының қалыптасу үрдістері жүріп жатты. Ел бірлігін сақтау, жат жұрттық елдердің басқыншылығынан ел тәуелсіздігін қорғау – басты мұратқа айналды.

Осы кезеңде елін қорғаған батыр тұлғалардың орны ерекше еді. Қожаберген, Құлеке, Тілеуке, Құлсары, Меңдеке, Сары, Баян батырлар жоңғарларға қарсы соғысып, елін, жерін қорғауға зор үлес қосқан тұлғалар.

Өңір тарихын зерделеуде осы тарихи тұлғалар туралы ізденістер, тарихи зерттеулер әрқашан ерекше көңіл бөлетін тақырыптар болуы керек.

Әдебиеттер

1. Егемен Қазақстан, 12 сәуір, 2017 жыл
2. АҚІАТ, 2019, №7. – 10 б.

Габитов Т.Х.
г. Алматы (Қазақстан)

ПРОЦЕСС ОБРАЗОВАНИЯ И РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В КАЗАХСТАНЕ

В основе устойчивого развития государства лежит человеческий капитал, системообразующими элементами которого являются: образование и приобретенные навыки, здоровье и культурно-нравственный потенциал. По оценкам экспертов, увеличение человеческого капитала на один процент приводит к росту производительности труда на 3,81%. Всемирный банк на примере обследования 192 стран пришел к выводу, что только 16% роста в странах с переходной экономикой обусловлены физическим капиталом (оборудование, здания и производственная инфраструктура), 20% – природным капиталом, остальные 64% связаны с социальным и человеческим капиталом.

В ФРГ, Японии, Швейцарии на долю человеческого капитала приходится 80% общего объема капитала. Сейчас более 50% экономически активных граждан развитых стран (а в США – две трети населения) заняты умственным трудом. Международными экспертами ежегодно публикуются аналитические доклады, публикации о принимаемых странами мира мерах по повышению уровня качества жизни и благосостояния населения. Это глобальный индекс конкурентоспособности (ВЭФ), индекс человеческого развития (ПРООН), «Индикаторы для расчета качества жизни» (международная компания по развитию человеческих ресурсов «Mercer human resource») и т.д.

В Казахстане государственными органами ведется постоянный мониторинг и проводится определенная работа по улучшению показателей конкурентоспособности и индексу человеческого развития. Наша страна еще не входит в число стран с высоким уровнем развития. Таким образом, именно здоровые люди с их образованием,

необходимой квалификацией и опытом, высокой культурой и нравственностью определяют границы и возможности технологической, экономической и социальной модернизации общества. Для формирования высокоинтеллектуальной, здоровой и высоконравственной нации необходима Концепция развития человеческого капитала, которая охватывает все сферы, ориентированные на его воспроизводство. При этом первоочередной задачей следует считать проблемный блок, включающий вопросы образования и науки, здравоохранения, культуры, рынка труда и занятости населения.

Сфера образования и науки. Как известно, до 40% валового национального продукта наиболее развитые страны получают в результате развития эффективной системы образования. В нашей стране ежегодно увеличиваются объёмы финансирования системы образования. Однако доля расходов на образование от ВВП составляет 4%, тогда как в Европе 6-7%. Тем самым заложено постоянное и все более увеличивающееся отставание нашей системы образования от темпов развитых стран. Даже для сохранения нынешнего огромного разрыва необходимо выделять на образование 6-7% ВВП.

Для перехода от технологического развития догоняющего типа к действительно инновационной, «умной» экономике, необходимо сокращать данный разрыв, а значит, расходы на сферу образования (в удельном весе к ВВП) должны даже превысить аналогичные показатели других стран, т.е. составить не менее 10% ВВП. В современном мире наука превращается в своеобразный генератор «человеческого капитала». В процессе развития науки создаются интеллектуальные новации, на основании которых затем формируются новые технологии производства и способы потребления, происходит преобразование самих людей, которые выступают носителями новых способностей и потребностей.

Анализ показывает, что если расходы на науку не превышают 1% ВВП на протяжении 5-7 лет, то ни о каком инновационном развитии этой страны говорить нельзя. Инвестиции в науку у развитых стран значительно превышают приведенный показатель. Так в Швеции расходы на науку составляют 3,7% от ВВП, в Японии 3,2%, в США 2,7%, в Германии 2,4%.

Со всей очевидностью наблюдается реинтеграция научного потенциала по министерствам и ведомствам, несбалансированность координации работы научных организаций и неопределенность их статуса. Отсутствие единого органа управления наукой проявляется практически по всем направлениям жизнедеятельности научных организаций, прежде всего, в несовершенстве механизма финансирования научных исследований и деятельности научных организаций.

Формирование научных программ и подготовки научных кадров осуществляется независимо от потребностей и имеющегося научного потенциала. Ежегодное увеличение объемов финансирования научных исследований не влияет на саму науку и научно-профессиональный рост ученых, так как подавляющая часть инвестиций в последние годы выделяется не на развитие существующего научного потенциала, а на создание новых (прежде всего, административных) структур, не имеющих отношения к научной деятельности, что обусловило ее низкую эффективность за последние пять лет.

В сфере здравоохранения. По данным ПРООН в экономически развитых европейских странах расходы на здравоохранение и образование велики и достигают 8,1% и 8,3% от ВВП соответственно. Средняя величина расходов на здравоохранение в развитых странах Европы равна 6,44%, что приблизительно соответствует расходам на здравоохранение в США (6,5%).

В то же время в системе здравоохранения Казахстана, наряду с имеющимися достижениями, показатели здоровья населения невысокие и, как следствие, продолжительность жизни ниже, чем в среднем по СНГ. За 10 лет численность больничных учреждений и больничных коек снизилась почти в 2,2 раза; на треть, или на 20 тысяч человек сократилось число врачей. В результате вынужденной оптимизации около 1200 населенных пунктов сельской местности остались без медицинской

организации или медицинского обслуживания. Рост цен на лекарственные средства сделал их малодоступными для значительной части населения. Неравенство возможностей проявилось и в доступности здравоохранения в зависимости от экономического, должностно-статусного положения, географического и сельско-городского признаков. Социально-экономические трудности привели к сокращению обращаемости населения в медицинские учреждения из-за ограниченной доступности медицинской помощи. В то же время по данным Всемирной организации здравоохранения, сохранение здоровья человека лишь на 15% зависит от медицины, на столько же – от чистоты окружающей среды, на 25% – от уровня жизни, и на оставшиеся 45% – от каждого конкретного индивидуума.

В настоящее время граждане Республики Казахстан практически не заботятся о своём здоровье, а работодатели – о здоровье своих работников. Существующая система подготовки специалистов по государственному образовательному заказу (особенно с высшим образованием) способствует росту числа «дипломированных» безработных.

Напряженность на рынке труда усиливают выпускники школ, других организаций образования, нетрудоустроенные после учебы, молодежь, не закончившая учебу по различным причинам, воспитанники детских домов, дети-сироты и дети, оставшиеся без попечения родителей в возрасте до 23 лет. Характерная черта современного рынка труда – стихийная миграция сельских жителей (особенно молодежи) в города. При этом недоступность жилья и отсутствие регистрации (прописки) не способствуют обеспечению сельской молодежи работой в городах.

Практика показывает, что внутренние мигранты имеют весьма низкие адаптационные возможности. Кроме того, их перемещение происходит стихийно, вне каких-либо государственных и отраслевых программ, а также без учета и регистрации в органах юстиции. Международный опыт и наметившиеся миграционные тенденции позволяют предположить, что переселение людей из сел в города имеет поступательный характер и будет происходить по мере дальнейшего промышленного развития страны.

Одновременно процесс переселения сельских жителей в города сопровождается ростом числа безработной молодежи вследствие отсутствия профессионального образования, стажа и каких-либо трудовых навыков. Данные негативные явления усугубляются отсутствием жилья у данной категории граждан. Осуществляемые в стране политические, экономические и социальные реформы, обусловленные серьезными изменениями на рынке труда, в сфере профессионально-квалификационной структуры человеческих ресурсов, технического и профессионального образования, занятости населения, вызывают потребность в реформировании системы подготовки национальных кадров.

Дальнейшее наращивание производственного и экономического потенциала, инновационное развитие Казахстана возможны только на новой технологической основе. Таким образом, мировой опыт показывает, что главным условием достижения развития экономики является накопление и сохранение человеческого капитала, проведение в жизнь стратегий, побуждающих людей совершенствовать свои навыки и умения на протяжении всей жизни посредством непрерывного обучения и профессиональной подготовки.

Для экономического подъема в стране наряду с инвестициями в физический капитал необходимы крупномасштабные инвестиции в образование и науку, здравоохранение и другие компоненты человеческого капитала. К инвестициям в человеческий капитал сегодня актуально относить и расходы на фундаментальные научные разработки. Инвестиции в человека становятся все более выгодной и приоритетной сферой государственных и частных вложений. В условиях формирования глобального общества, основанного на знаниях, национальный интеллектуальный капитал становится основой экономического благосостояния, фактором политической мощи государства, определяя

его место в постоянно меняющемся мировом разделении труда. Таким образом, существующие проблемы требуют концептуального решения на государственном уровне.

**Ғалымжанов Б.Ғ.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

МӘШҺҮР ЖҮСІП МҰРАЛАРЫНДАҒЫ МӘНГІЛІК ЕЛ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Еліміздің мұратына айналған «Мәңгілік ел» идеясы – халықтың әл-ауқатын жақсартып, ынтымағын арттыратын, елдің дамуын жаңа сатыға жетелейтін жаңа қадам.

Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші ф.ғ.д, профессор Қ. Сартқожаұлының «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел – түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» - екендігін жазылған [1, 20-21 бб.]. Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін, Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел мақсаты – түрік елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналуда.

Мәңгілік ел дегеніміз – мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады. Ғұлама ойшыл, сазгер, қобыз жасаушы Қорқыт бабамыздың өлімге қарсы тұрып, мәңгі өмірге ұмтылуы, тек Қорқыттың ғана емес, сол замандағы билеушілердің елдің мәңгі өмір сүруін қалағандығын білдіреді. М. Әуезов Қорқыттың мәңгілік өмір туралы толғаныстарының негізгі философиялық түйінін аша келіп, оның болашақ ұрпақ үшін дүниетанымдық маңызы зор, мәңгілік мұра екенін атап өткен. Қазақ халқы арасында тараған аңыздардан Қорқытты бірде айтулы күй атасы ретінде көрсек, енді біразында ол өлім атаулыға қарсы шара іздеген қамқоршы ретінде көрінеді. Қорқытты мәңгі өмірді іздеген, бақилық болғысы келмеген деген түсінікті, халқына жерұйықты іздеген Асан Қайғымен түсіндіруге болады. Асан Қайғы өз халқы үшін ең қолайлы, ең құнарлы жерді іздегендігі белгілі. Утопиялық көзқарастағы Асан қайғының жерұйықты іздеудегі мақсаты, халқының жайлы жерге қоныстанып, болашақта мәңгі ел болуын қалаған. Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі – көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі – Әл-Фарабидің «Қайырымды қалада» философиялық шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық-методологиялық тұрғыдан тиянақталуы және үшіншісі – Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны. Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы. ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Астанада асқақ рухымыз бен мәңгілік мұраттарымызды паш етіп тұрған «Мәңгілік Ел» салтанат қақпасының салынуы «Мәңгілік Ел» идеясының мемлекеттік идеологияға айналғандығының бір дәлелі. Мемлекеттің осы бағытта атқарып жатқан ізгі жұмыстары аз емес, солардың бірі осы – «Мәңгілік ел» идеясы. Осы мәңгілік ел идеясы 7 бөлімнен тұратын болса, біз қарастырып отырған Мәшһүр Жүсіп мұраларындағы ұлттық құндылықтар осы жеті бөлімге сәйкес келеді. Мысалы, Қазақстан тәуелсіздігі және Астана бөліміне: «Ғылым – аспандағы күн сияқты, жарығы зор дүр» [2, 125 б.]. Ақын алдағы өмірде ғылым мен білімнің маңызын меңзейді. Ғылымды меңгерген адамның болашағы жарқын екенін, адамнан адамның біліммен ғана оза алатынын астарлап жеткізеді.

Тағы бір сөзінде әулие Мәшһүр Жүсіп: «Білмегеннің бәрі надан. Кім өте дүниеқор болса, жалғанда сол жаман. Ендеше, біреудің надан екендігін, біреудің жаман екендігін

біліп тұрып, өзің надан, өзің жаман болма!» [3] - дейді. Әулие болашақтың жарқын болуы білімде екенін меңзей отырып, жастарға білім алуды, надан болмауды насихаттайды. Тәуелсіздік дегеніміздің өзі білім, білім бар жерде ғана адам еркін тәуелсіз бола алады. Ал надан ешқашан тәуелсіз бола алмайтынын, жарқын болашаққа тек ғылым-біліммен жететінімізді айтады.

Қоғамдағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім бөліміне: «Қолыма қағаз, қалам алайын да» деген өлеңінде:

...Адамға үлкен дұшпан – жұтқын тамақ,
Үлкен жау, ұйықтамасаң, болар қабак,
Тығынын бір тесіктің толтырам деп,
Күнәны үсті-үстіне жүрміз жамап...[4, 144-160 б.].

Мына бір тұста ақын адам құлқынның құлы болмауды, қарынның қамымен жүріп, адамдықтан шықпауды еске салады. Адам баласы көз бен тілден сақ болуды, жаман нәрсені көрумен, айтудан өзін сақтауды үйренуге шақырады. Тіл мен көзіне сақ болған адамда адами құндылықтардың өріс алатынын меңзейді.

Зайырлы қоғам және жоғары руханият бөліміне: Ақын «Әркім өз жанын тірілтуді керек қылса, ғұмырын ғылым-білімге сарп қылсын. Ғылым-білімге ғұмырын сарп қылған пенденің жаны тіріліп, сыйлы болады. Ғылым-білімге ғұмырын сарп қылмаған пенденің жаны өлік жан есепті. Өзі өліп жатқан өлікті кім керек қылады», - дейді. Сонымен қатар, ғалым үш түрлі: нан ғалым, тән ғалым, жан ғалымның сипаттамасын береді. Бұл ойда да ақын білім, ғылымның мәнін кеңінен ашады. Адал еңбек және шығармашылық өмір бойы білім алу мәселесіне үндейді. Шын ғылым, білім болған жерде ғана экономикалық өсім болатынын дәріптейді. Үш ғалым түрін айта отырып, адамды руханиятқа баулиды [3].

Индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсу бөліміне: «Ақыл деген не нәрсе? Адам деген бір жалаңаш нәрсе. Мінез, ақыл, сөз – киім іспеттес. Осылар көркем болса, жұрт көзіне сүйікті, көрікті көрінеді. Егер мінезі жаман болса, ақылы жоқ болса, сөз ретін білмесе, киімі жаман есепті, жұрт көзіне сүйкімсіз, жексұрын... Олай болса, әркім мінез түзетуді, «Ақыл не нәрсе?» соны тануды, «Сөз деген не нәрсе?» соны білуді, тіршіліктегі керектің ең алды екен деп біліп, соңына түсу керек.

Ақыл деген бір нұр жарықтық. Бұл өзі Құдайдың беруімен болады, не болмаса ісі ілгері басқандарды көріп, солардың қылғанын қылуға тырысса, кері кеткендердің қылығын қылмасқа тырысса, осындай тәжірибемен де табылады. Бұрынғының жақсылары айтқан «Ақылды өзің білмесең, сатып ал» - деп. Ақылды, ғылымды Алла тағала адамзатқа қиған, басқа мақұлық атқа қимаған. Ақылдың ең азы бір тарыдай. Бір пұт ақылы бар жан болады. Онан да көп болса, бола береді.

Бір тарыдай ақыл біреуде бола қалса, ол ақыл иесін қорлыққа бермей, таза сақтауға жарайды. Біреуге біреу ұрысқанда, «Осы шіркіннің тарыдай болса да ақылы жоқ», - деп ұрысады. Малайлықта, лас жұмыста жүргендердің тарыдай ақылы жоқтықтан. Тарыдай ақылы болса, есебін тауып, малайлықтан, лас жұмыстан кетіп, басқа бір кәсіпке кірісіп кетеді...» [3] – дейді, М. Жүсіп.

Осынау бір ойдан білім мен ғылым адамзаттың жақсы өмір сүруіне, пайдалы іс жасауына, қоғаммен бірге дамуына ықпал ететінін жеткізе отырып, адамның бай болуы да, кедей болуы да, жақсы не жаман болуы да тікелей өзіне байланысты екенін дәріптейді. Ақыл не нәрсе, сөз деген не нәрсе соны білуге шақырады.

Жалпыға бірдей еңбек қоғамы бөліміне: Мәшһүр Жүсіп адамның дамуына әсер ететін 4 кедергіні атап өткен: Бірінші, адамның желкесінде тұрады. Аты – керітартпа. Адамның желкесін 40 адам ұстап отырады. Басты сылтауы «кейін жасарсың», «оны қайтесің»? Екінші, жалқаулық. Ол құйрықта. Тұрмау, жүрмеу. Үшінші, ұйқышылық. Үнемі маңызды емес бір нәрсені ойлап, уайымдап жүреді. Белгі сөзі: «жасау керек еді». Төртінші, қорқақтық. Осы философиялық ойы арқылы ақын «адам жаны өз жүрегінің қожайыны болу керек!» - деген ойды айтады. Осы төрт кедергі адамзатты еңбек етуден қашыратынын, жалқаулыққа бастап, өзіне-өзі сенбей, адасатындығын дәріптейді.

Тарихтың, мәдениет пен тілдің біртұтастығы бөліміне: Ұлт тілін ұлықтаған, сөз өнері хас шеберінің ой-толғаныстары былайша өріледі: «Жетпіс екі тіл бар, сол жетпіс екі тілдің ішінде араб тілінен асыл тіл жоқ... Онан соңғы тілде қазақ тілінен асыл, қазақ тілінен бай тіл жоқ. Сол ата-бабасының тілі болған қазақ тілін осы күнгі жүрген қазақтың жалғыз білмейді. Егер қазақ тілін білсе еді, дін де осында, ғылым мен білім де осында, әулиешілік те осында. Солай болғаны үшін бұрынғы өткен ата-бабамыздың бәрі жақсы болып, әулие болып өтті, не үшін – ақ жүрек болып, ақ көңіл болғандықтан» [5, 5 б.]. Міне, керемет сөз, керемет ой.

Ұлттық қауіпсіздік және еліміздің бүкіл әлемдік өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы бөліміне: «Ағашсыз жапырақ» өлеңінде:

...Жігіттер, сараңдықты қылма кәсіп,

Болмайды сараң жанға жұмақ (үжмақ) нәсіп.

Болса да өзі тақуа, өзі сопы,

Тозақтан құтылмайды сараң қашып... [4, 203-205 бб.].

Ақын жалпы жастарды соның ішінде жігіттерді сараңдықтан сақтануға шақырады. Сараң адам жұмаққа кірмейді деп ескертеді.

...Халықтың бар жұмысы – қысыр кеңес,

Бұл ісі артқы жасқа пайда емес.

Ағашсыз көк жапырақ шықпағанда,

Өріпсіз қайдан берер ғылым жеміс?! – дей отырып, жастарды алға ұмтылуға, ұлттық құндылықтарды жоғалтпауға, негізінен айырылған адам ұлтқа қызмет ете алмайтынын ескертеді.

Қазақстандық патриотизм азаматтық жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, ашықтық бәрі де жеке адамнан басталатыны шындық. Жеке тұлға дұрыс тәрбиеленгенде ғана ұлтқа қызмет етеді, ұлтқа қызмет еткен адам ұлттық қауіпсіздік және еліміздің бүкіләлемдік өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуына мүмкіндік алады.

«Оқымаған «әліпті таяқ деп білмеген» наданды жүрегінің ғыллатсыздығы ғалым қылады. Қанша ғылым иесі болса да, жүректе ғыллат болса, ол ғыллат ғылымды жоқ қылып жібереді»- деген. «Жүректе болатұғын ғыллат не?»- десен: дүние махаббаты. Кімде кімнің көңілінде дүние махаббаты болса, онда ғылым-білім бар деп ойлама. «Кімде кімнің көңілінде дүние махаббаты болмаса, ғылым-білім сол көңілде», - деп ойла» [3].

Қазақстандық патриотизм азаматтық жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, ашықтық бәріне де әсер ететін осы ғыллат. Ғыллаттан алыс болу үшін рухани жетілу әр ұрпаққа парыз.

Әдебиеттер

1. «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. – Алматы, «Pride Print», баспасы, 09.2013
2. Қазақ афоризмдері. – Алматы, 2012. – 323 б.
3. Артықбаев Ж. «Мәшһүрдің ғибрат сөздері» Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы «Хикмет» телерадиостудиясының аудиожазбасы
4. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы, 1-том. – Павлодар, 2013
5. Негимов С. Мәшһүр мұра. // Егемен Қазақстан. – 2013, – №75 (28014) – 5 б.

**XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ҚАЗАҚ ТАРИХЫ МЕН
МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕГЕН ОРЫС ҒАЛЫМДАРЫ
(АҚМОЛА ОБЛЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

XIX ғасырдың екінші жартысында патша өкіметі Қазақстан жерінде тұратын халықтардың әлеуметтік өмірі, тұрмысы, экономикасы мен мәдениетін, дінін терең зерттеу мақсатында қазақ даласына көптеген зерттеу экспедициялар жібереді.

Экспедициялар қазақ даласының әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайларын зерттеп қана қоймай, сонымен бірге тарихи және этнографиялық мәліметтер жинақтап, археологиялық қазба жұмыстар жүргізді. Батыс Сібір және оның құрамындағы Солтүстік Қазақстан туралы географиялық, этнографиялық, тарихи мәліметтер жинау және зерттеу мақсатында 1868 жылы Омбы қаласында ең алғашқы қоғам «Сібірді зерттеушілер қоғамының» негізі қаланды [1, 3-4 б.]. Кейін осы қоғамның негізінде 1877 жылы құрылған Императорлық Орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімі (алдағы уақытта-ИОГҚБСБ) өлкенің мәдени дамуына зор үлес қосты. ИОГҚБСБ-нің негізін салушылардың ішінде И.Ф. Бабков, Г.Н. Потанин, А.Н. Словцов және басқа да көрнекті мәдени қызметкерлер, өлкетану-зерттеушілер болған. Олар қазақ халқының этнография, тарих және мәдениетін зерттеу саласында үлкен еңбек сіңірген [2, 43 б.]. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ халқының интеллектуалдық күштері де осы қоғаммен тығыз байланыс орнатты. Мәселен, Шоқан Уәлиханов ИОГҚБСБ-нің тұңғыш қазақ мүшесі болды. Экспедициялар өлкенің табиғи байлықтары, өсімдік және жануарлар дүниесін және қазақ халқының этнографиясы мен тарихын терең зерттеді [3, 98 б.]. 1877 жылы құрылған ИОГҚБСБ-нің мүшесі И.Я. Словцовтың басқаруымен бір жылдан кейін, яғни 1878 жылы Ақмола облысының Көкшетау уезіне экспедиция ұйымдастырылады. Экспедицияға дайындық барысында, И.Я. Словцов өлке туралы барлық әдебиеттермен танысып: «Жазба материалдарға қарағанда, Көкшетау уезі аз зерттелген» [4, 8 б.] - деген тұжырымға келеді. Экспедиция екі ай ғана жүргізілгенімен, оның қорытындысы ойдағыдай болады. И.Я. Словцов белгісіз Солтүстік өлкенің әрбір шаршы шақырымын зерттей отыра, климаттық жағдайы, минералды және су ресурстары жөнінде үлкен материал жинап, оны ИОГҚБСБ-нің мұражай қорларына тапсырылған, сонымен қатар Көкшетаудан оңтүстік-шығысқа қарай екі шақырым жерден табылған 3 үлкен әйелдің тас мүсіні де мұражайға толығымен табыс етілген [5, 127 б.]. Оның Көкшетау қаласына арналған жазбалары өте құнды және мазмұнды. Көкшетау қаласында өтетін жәрмеңкелер және өнеркәсіп орындары, қолөнердің дамуы, мұндағы интернаттар мен қырғыз мектептерінің ашылуы туралы аса маңызды мағлұматтар қарастырылған [6, 70 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысында Батыс Сібірдегі маңызды мәдени және ғылыми орталығы болған Омбы қаласында көптеген зерттеушілер жұмыс істеді. Олар Ақмола статистика комитетінің жанындағы Географиялық қоғамның бөлімшесіне бірікті. Қоғам жұмысына белсене қатысушылар арасында қазақ халқының этнографиясын, тарихын және мәдениетін зерттеуге зор үлес қосқан орыс ғалымы, этнограф, фольклорист Григорий Николаевич Потанин болды. «Жасынан ғылымға құмар, барлық өмірін туған Отанының табиғат һәм тұрмысын үйренуге жұмсаған, ғылым жолында есепсіз көп қызмет еткен Г.Н. Потанин Сібірдің санаулы ұлының бірі һәм біріншісі. Жалғыз Сібір емес, оның аты Россияның оқымысты әулетіне таныс», – деп жазды М. Дулатов «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 158 санында [7, 198 б.].

Көкшетау жерінде Шоқанның үйінде қонақта бола отырып, Потанин өте бай этнографиялық материал және халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап, кейін бірнеше журналдардың беттеріне басып шығарған. Потаниннің бір жазбасының кіріспе сөзінде былай деп жазылған: «Бұл беріліп отырған ертегілер Ақмола облысының Көкшетау

уезінде жазылып алынған, яғни қазақ-қырғыздар қоныстанған жерде, бірақ олар өздерін «қазақ» деп атайды, ал біз болсақ, қателескендіктен, «қырғыздар» деп атаймыз». Ал 1896 жылы «Русское богатство» журналында Григорий Николаевичтің «В юрте последнего киргизкого царевича» деген очеркі жарық көреді. Бұл еңбегінде ол досының Отанына сапар шеккендігі туралы жазып, оны өмір бойы жанында тұтады [8, 196 б.].

1883 жылы Императорлық Орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің «Запискalarında» Потаниннің бағдарламасы жарық көрген. «Несколько вопросов под изучению поверий, сказаний, суеверных обычев и обрядов у киргиз и сибирских татар» [9, 26-36 б.] атты бағдарламасы Сібірдің түрік тілді халықтарының рухани мәдениеті мен өмір салтындағы ұқсастықтар туралы жазылады.

Қазақстанның Солтүстік өңірін зерттеген этнограф, публицист, археолог Николай Михайлович Ядринцев болды. Н.М. Ядринцевтің өміріндегі ең бір жарқын беттері – қазақ халқының ұлы ғалым-тарихшысы Ш. Уәлихановпен таныстығы. Оның Шоқанмен таныстығы, жақындығы қазақ халқының мінезімен, өмірімен және әдет-ғұрпымен жақынырақ танысуға мүмкіндік берді. Н.М. Ядринцев Ш. Уәлихановпен бірге Сібірдің жергілікті тұрғындары мен қазақтардың көзқарастарын қорғауға белсене атсалысқан. Н.М. Ядринцев өз зерттеулерінде қазақ халқы туралы мынадай мәліметтер келтірген: «Мы чрезвычайно мало знаем наших инородцев и с именем киргиза привыкли соединять тупоумие, и относиться к ним призрачно. Но вот что сообщают например, русские и иностранные путешественники об киргизах: «киргизы (казахи – Е.А.) обладают развитой фантазии, замечательным поэтическим и художественным чувством и самым веселым юмором» [10, 185 б.]. Орыс халқы мен бұратана арасындағы қарым-қатынас жайлы да Ядринцев өз еңбегінде жазып кетеді. Әсіресе, қазақ даласына қоныс аударған орыстардың жергілікті халықтың шаруашылығы және мәдениетінің ықпалы болғандығы жайлы былай деп жазады: «Не менее русские подвергались инородческому влиянию, как например Западной Сибири на границе киргизской степи, где казаки мало того что перешли местами к скотоводству, но заимствуют у киргизов одежду, обычаи и язык. Нравы эти проникли даже в среду офицерского сословия. Иногда офицеры являются в город совершенно о киргизившиеся» [10, 199 б.].

Н.М. Ядринцевтің ғылыми зерттеулерінен қазақ халқының ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік-мәдени өміріне қатысты көптеген мәліметтер берді.

Ақмола статистика комитетінің жұмысына қатысқан ғалым, өлкетанушы, этнограф Георгий Ефремович Катанаев болды. Оның «Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске» (Омск, 1904), «Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска» (Спб, 1908) және тағы басқа еңбектері қызығушылық тудырады. Бұл еңбектерде Катанаев Батыс Сібір өлкесін мекендеген қазақтар мен Сібір казактарының тұрмысы мен мәдениетін зерттеген, әсіресе, халықтарының бір-біріне деген мәдени байланыстары мен мәдени даму деңгейін салыстыра жазады: «Әрбір казак қырғыз (қазақ - А.Е) тілін жақсы біледі және бір-біріне түсіндіре алады» [11, 22 б.], - деп жазады Катанаев өзінің еңбегінде. Әрі қарай ол жартылай көшпелі қырғыздар (қазақтар) отырықшы казактардың шаруашылығына жақын, өте мықты, сондықтан да олар отырықшы халықтың тұрақтарына ұқсайды, киіз үйлер бұл кезде жоқ десе болады, оның станцияларының маңында орналасқан. Қазақтардың үйлері казак үйлеріне ұқсатылып салынса да, олар өз алдына ерекше деп көрсеткен. Өзінің мәліметтерінде Катанаев былай деп атап кеткен: шошқаны қазақтар да, казактар да ұстамайды. Сонымен қатар, қазақтардың казак «ауылдарының қасында болуы, олардың арасында жәрмеңкелер мен сауда жасауда, тұрмысқа қажетті заттарды айырбастауға көп мүмкіндік берген» [11, 50,51 бб.].

Қорыта келгенде, ХІХ ғасырдың екінші жартысында біз қарастырып отырған аймақта да көптеген тарихи-статистикалық, этнографиялық, геологиялық, географиялық экспедициялар жұмыс істеді. Олардың қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, салт-дәстүрі, мәдениеті туралы жазып қалдырған материалдары қазіргі таңға дейінгі өзінің құндылығын жоғалтқан емес.

Әдебиеттер

1. Семенов В.Ф. Очерк 50 летней деятельности ЗСОИРГО. – Омск, 1927. – С.50.
2. ООМА. 86-қор, 1-т, 6-іс, 43-п.
3. Толочко А.П. Роль ЗСОИРГО в исследовании степного края // Международный Евразийский форум Степного края Евразии историко-культурные взаимодействия и современность. – Астана-Омск-Томск, 2003. - С. 96.
4. Словцов И.Я. Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 г. // Записки ЗСОИРГО в 1881. – 152 с.
5. Вибе П.П., Михеев А.П. Пугачева Омский историко -краеведческий словарь. – Москва: Отечество, 1994. – 320 с.
6. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 560 б.
7. «Қазақ» газеті. / Құрас: Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сақов. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – 560 б.
8. Абуев К.К. Кокшетау. Исторические очерки. – Кокшетау, 1997. – 292 с.
9. Записки ЗСОИРГО, кн – X. - Омск, 1888. – С. 260.
10. Ядринцев Н.М. Сибирские инородцы: их быт и современное положение. - СПб, 1891; Его же Сибирь как колония. - СПб, 1882.
11. Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. – СПб, 1889. - С. 220.
12. Волкова Т.П. Экспедиция по исследованию степных областей // Известия. Омского государственного историко-краеведческого музея. – Омск, 1999. – С. 183.

Зейнуллин Р.Б.
Алматы қ. (Қазақстан)

ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ БАҒДАРЫ РЕТІНДЕ

Қазіргі кездегі өркениет қоршаған ортаны, әлеуметтік сипаттағы тұрмыстық жағдайды қайтарымсыз түрде өзгертуде. Осы тұрғыда мәдениет көбінесе қоғамдық жанару бастауы, шығармашылық өмірді қалыптастыру факторы ретінде көрініс табады. Мәдениетті адамның өзін-өзі жүзеге асыру құралы ретінде қарастыру арқылы, ондағы тарих пен адамға айтарлықтай әсер ететін импульстарды анықтай аламыз. Әлемге жетудің эвристикалық құралы идеология, экономика немесе саясат емес, мәдениет болып табылады. Жер жүзінде өзіндік мәдениет нұсқасын қалыптастырмаған халық жоқ. Өзін-өзі сезіну, өзіндік сананы түсіну мәдениетке әу бастан-ақ тән, ол адам болмысының өлшемсіздігі мен тереңдігін білдіреді.

Осының барлығын ескере отырып, біз мынаны айтуымыз керек: «американдану», «еуропалану» да біздің жол емес, ескішіл, фанатик болып, қайтып келмес көшпенділікті аңсау да орынсыз [1, 23 б.]. Біз екі бұрынғы рухани элитаның екі буынының да тәжірибесін, тәсілдерін ұштастырып қолдануымыз қажет. Жаппай вестеризация, рухани азу ықпалы күрт өскен жағдайда (өкінішке орай, бізде Батыстың биік мәдениетін, философиясын емес, азғындық жағын насихаттау басым), оған төтеп беру үшін руханият, өз дәстүріміз бізге қорған. Сөйтіп қана зиялылары, басшылары ұлтты дағдарыстан алып шыға алады.

Ендеше, ХХІ ғ. ұлттық мәдени трансформация кері жылжу емес, біреуді қайталау да емес, жаңа жағдайда шығармашыл ізденіс (мүмкін техногендік батыс Өркениетіне альтернатива ретінде рухани сипаттағы «еуразиялық» Өркениет құру идеясы – егер де оны біз дұрыс түсіндіріп, айқындай алсақ) біздің бүкіл аймақтық мәдени, әлеумет, саяси трансформация процестеріне үлкен өзгеріс, ілгері басу, гүлдену әкелер.

Рухани кеңістікті құрайтын ұлттық идеяның элементтері көп. Солардың ішіндегі оның мәнін терең де ауқымды анықтайтындар бұл ұлттық философия мен әдебиет; мәдениет пен оның түрлері, рухани қазынаның басқа да элементтері осы екі үлкен тұғырлардың айналасында өрбиді, дамып отырады. Олардың даму деңгейі, қоғамдық өмірге тигізетін әсері және қоғамдық сананы белгілеудегі алатын орны ерекше. Дамыған елдердің тәжірибесі осы ойды айғақтап отыр, оған көптеген мысалдар келтіруге болады.

Қазір Батыс елдері үлкен дағдарыста деп мойындайды кейбір батыс ойшылдары [2, 78 б.]. Қазіргі кезде бала туу деңгейі ең аз жиырма ұлттың он сегізі – еуропалықтар. Еуропадағы бала туудың орташа деңгейі соңғы кездері 1, 4 адамға дейін түсіп кетті. Ал халықтың тым болмаса, қазіргі санын сақтап қалу үшін, бұл деңгейдің шамасы 2, 1 болу керек. Бұл турасындағы болжамдар да өте көңілсіз. 2000 жыл мен 2050 жылдар аралығында жер бетіндегі халықтың саны 3, 5 миллиардқа өсетін көрінеді. Алайда бұл өсім тек Азия, Африка және Латын Америкасы елдерінің есебінен болады. Осы жүзжылдықта Құдай көрген бейнеті мен қиындығының өтеуіне қытайлықтарға, мұсылмандар мен латынамерикалықтарға қарасатын шығар. Сонымен қатар, әлемнің билеушісі болу мүмкіндігі де осы халықтарға туып тұрған секілді. Ал 100 миллион еуропалық жер бетінен өзінен-өзі жоғалып кетеді. 1960 жылы еуропалық нәсілділер әлем халқының ширегін құраса, 2000 жылы алтыдан бірін, ал 2050 жылдарға таман бұлар бар болғаны оннан бірін құрайды. Батыс кеміп барады. Өйткені, Батыстың халқы өздерін көбейтуді тоқтатып, шапшаң азайып барады. Дәл осы секілді көрініс Құрама Штаттардан да байқалады. Бұған қоса, 1969 жылы Ричард Никсон президенттік ант қабылдағанда, Құрама Штаттарда 9 миллион иммигрант болған. Ал Обама таққа отырған уақыт ішінде мұндай америкалықтардың саны 40 миллионға артқан.

Американың бұлайша «өзге» Америкаға айналуына белгілі бір әлеуметтік факторлар әсер етті. Бірінші фактор – күйеуі тұрмыстық қажеттіліктерді тауып, асыраушы қызметін атқаратын, әйел үй шаруасы және бала тәрбиесімен айналысатын дәстүрлі отбасылардың бұзылуы. Қазір мұндай отбасылар келмесе кетті. Бұл шаңырақтан индустриалды қоғам еркекті суырып алып, фабрика, зауыттарға жіберсе, постиндустриалды қоғам жоғары жалақы төлейтін офистер мен фирмалардан жақсы жұмыс тауып беріп, әйелдерді шығарып алды. АҚШ-тағы әйелдердің жалақысы әжептәуір өсіп, есесіне, еркектердің еңбекақысы айтарлықтай төмендеді. Әйелдер экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізіп, отбасы олар үшін өзінің мүмкіндігін жүзеге асыратын орын болудан қалды. Жас америкалық қыз-келіншектер отбасынсыз-ақ өмір сүріп, дербестік пен тәуелсіздікке қол жеткізе алатынын түсініп, күйеуге тиюге асықпайтын болды. 1970 жылы 20 мен 24 жас аралығындағы әйелдердің тек 36 пайызы ғана күйеуге тимеген болатын. 2013 жылы осы жас аралығындағы әйелдердің 68 пайызы ешқашан үйленбегендердің санатына жатқан. Ал 20 мен 25 жас аралығындағы «өмір бойы күйеуге шықпауға бел байлағандардың» пайыздық көрсеткіші 10 пайыздан 35 пайызға дейін өскен. Сондай-ақ, 2010 жылдың санағынан байқағанымыздай, Америка тарихында алғаш рет әрбір төрт үйдің біреуінде ғана толық (әке, шеше, бала) отбасы тұратын болса, жалғыз басты америкалықтар ел халқының 26 пайызын құрайды екен. Яғни, бұл неке «сәннен» қалды деген сөз. Америка әйелдерінің көпшілігі, Еуропа әйелдері секілді, үй шаруашылығы мен ана болу бақытына қарағанда, қызметтік өсуді «қуаныш» көреді.

Екінші фактор – әлеуметтік қозғаушы күш ретіндегі «ерікті ұрпақтың» дүниеге келуі. Американың соғыстан кейінгі, яғни сол кезде құрылып жатқан «берекелі қоғамның» ұрпағы АҚШ тарихында тұңғыш рет жоғары білім алуға кең мүмкіндік алды. Бұл ұрпақ дәстүрлі отбасыдан университет аудиторияларына көшіп алды. Сөйтіп, әке-шешесінің қайырымды қамқорлығымен емес, бұқаралық ақпарат құралдарының, соның ішінде теледидар мен «жылтырақ» баспасөздің «тәрбиесімен» өсті. Ақырында бұл ұрпақ – Американың дәстүрлі құндылықтарынан елеулі айырмасы бар құндылықтарды бойға сіңірді. Жаңа ұрпақ санасындағы басты нәрсе – Американы ұлы держава қылған діни қағидаттар емес, «осы жерде және қазір» ләззат алуды қалайтын эгоистік гедонизм бола

бастады. Руханияттың орнын – қызмет пен ақша, отбасының орнын – шектеусіз төсек қатынасы мен «ерікті» өмір сүру, Жаратушы берген қасиетті өмірдің орнын – есірткі мен өз еркімен өлімге мойынсұну басты. Мұның бәрі сол кезде жүріп жатқан «мәдени төңкерістің» аясында жүзеге асып жатты» [3].

Кесімділік пен аяқталғандыққа шешім шығармай-ақ, қазіргі мәдениеттің мынадай қиындықтарын атап өтейік:

- руханилық пен материалдықтың арасындағы ажыратылу;
- эскапистік және дүниетанымдық ұстанымдардың араласып кетуі;
- нонконформизм, конформизм мен девианттық қылықтың өрістеуі;
- рационалдықты шектеу, тылсым сана қабаттарымен манипуляциялар жүргізу, жалғыздық, үрей, шарасыздық сенімдерінің өрістеуі;
- стандартты қарапайымдалған тіршілік ету баламаларын жасанды ұсыну.

Төлтума мәдени типтің ділін айқындау үшін шығыстық, батыстық және қазақи дүниетанымдар мен дүниелік қатынастардың ерекшеліктерін кестелік тәсілмен келтірейік:

Шығыстық тип	Батыстық тип	Қазақи тип
<i>Микрокосм</i>	<i>Макрокосм</i>	<i>Жарық дүние</i>
<i>Виртуалдық</i>	<i>Рационалдық</i>	<i>Адамгершілік</i>
<i>Интросубъект</i>	<i>Субъект-объект</i>	<i>Субъект-объект</i>
<i>Біртұтас дүние</i>	<i>Өзгермелік дүние</i>	<i>Адамдандырылатын</i>
<i>Психология</i>	<i>Технология</i>	<i>Экология</i>
<i>Мистика</i>	<i>Ғылым</i>	<i>Этика</i>
<i>Тұйық қоғам</i>	<i>Ашық қоғам</i>	<i>Сұхбаттастық қоғам</i>
<i>Өзін тану</i>	<i>Табиғатты тану</i>	<i>Адам болу</i>
<i>Дін</i>	<i>Философия</i>	<i>Дәстүр</i>
<i>Тағдыр</i>	<i>Белсенділік</i>	<i>Қарым-қатынас</i>
<i>Идеализм</i>	<i>Материализм</i>	<i>Синкретизм</i>
<i>Поэзия</i>	<i>Проза</i>	<i>Эпос</i>
<i>Егіншілік</i>	<i>Урбанистік</i>	<i>Қауымдық</i>

Әрине, бұл типтік белгілерді сол күйінде эмпирикадан іздеу қателік болар. Идеалды тип белгілі бір нәрселік саланың идеалдық көрінісін жалпылау жолында емес, ал сол саладағы мәнді ой тұрғысынан мұрат дәрежесіне көтеру арқылы қалыптастырылады. Қазақстандағы батыстық мәдениеттің ықпалының артуы болашақ даму стратегиясын таңдау мәселесін жаңа қырымен қояды. Зерттеушілер осы мәселе бойынша қазір тек Ресей мен Қытайдың арасында тұрған Қазақстан емес, ал біздің еліміз үшін мұсылмандық және батыс христиандық өркениеттік үлгілердің арасалмағын айқындаудың маңызды екендігі жөнінде өз пікірлерін білдіреді [4, 21 б.].

Қазақстан исламдық елдер қатарына жата ма және вестернизацияға қарсы ислам туын көтеруге бола ма? Әрине, ел халқының 70 пайызынан артығы мұсылмандар құрастырғандықтан және төлтумалық мәдени ерекшеліктерден Қазақстанды ислам өркениеті аралығына жатқызуға негіз бар. Алайда, бұл жерде бірнеше нақтылы жағдайларды ескеру керек. Исламдық түсінік бойынша, мұсылман ұлты дегеніміз «умма» болып табылады және діни ортақ сезімді ұлттық төлтумалықтан жоғары қоюға болады. Осымен бүкіл қазақстандықтар келісе қоя ма екен? Оның үстіне Қазақстан республикасы діни емес, зайырлы мемлекет болып табылады.

Әдебиеттер

1. Абылхожин Ж. Этюды об истории Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1997. – С. 383.
2. Гачев Г. Космо-Психо-Логос: Национальные образы мира. – М., 2007. – 511с.
3. Бюкенен П. Дж. Батыстың ажалы // Жас қазақ. – 2014.- № 30.- 4 тамыз

2. Ақатай С. Национальный менталитет казахов. – Алматы: КазМОГЗИ, 1998. – 212 с.
4. Нысанбаев Ә.Н. Казахстан. Демократия. Рухани жаңару. – Алматы: Каз. энциклопедия, 1999. – 416 с.

**Кемайкина Т.Н., Терехова А.Г.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

ПОНЯТИЕ СПЛОЧЕННОСТИ УЧЕНИЧЕСКОГО КОЛЛЕКТИВА

Проблема сплоченности ученического коллектива не теряет своей актуальности уже много лет. Рассмотрим лишь некоторые определения сплоченности, сделав акцент на сплоченность ученического коллектива.

Сплоченность коллектива – основная характеристика, мера его единения, ускоренного осознанием обязанности цели, задач и идеалов, а также межличностными отношениями, имеющими характер товарищества, взаимопомощи [1].

Сплоченный коллектив – это коллектив, обладающий устойчивостью состава, дружескими контактами в рабочее и нерабочее время, высокими показателями в процессе учебной деятельности, присутствием коллективного самосознания – «мы», в том числе и осознания своей принадлежности к этому коллективу.

Сплоченность – это психическое основание, которое связывает всех членов коллектива в их общей деятельности и формирует единство коллектива. Это обязательное качество любого трудового коллектива [2].

Сплоченность как черта формулирует степень единомыслия и единодействия ее членов, обнаруживается обобщенным показателем их духовной общности и солидарности [3].

Для развитого ученического коллектива свойственна общность целей и адекватных мотивов обстоятельной совместной деятельности, сориентированной на пользу социума, опека об всеобщем итоге, назначенная система и связи.

Сплоченность коллектива определяется А.А. Гусалиновой как идейное, нравственное, интеллектуальное, эмоциональное и волевое единство его членов, развивающееся на основе такой объективной характеристики, как организационное единство [4].

В.А. Богданов и В.Е. Семенов рассматривают сплоченность как существенный и характерологический признак первичного коллектива, при этом экспериментальные способы обнаружения феномена сплоченности связывают с анализом системы коммуникаций и взаимодействий в коллективе [4].

В качестве характеристик сплоченности А.В. Петровский предложил выделить ценностно-ориентационное единство, коллективистскую идентификацию и самоопределение.

Показатели сплоченности коллектива [5]:

1. Ценностно-ориентационное единство – это сближение оценок в нравственной и деловой сфере, в подходе к целям и задачам совместной деятельности.

2. Адекватность возложения ответственности за результаты совместной деятельности – носят в основном объективный характер – вклад каждого члена коллектива в общее дело в независимости от конечного успеха или неудачи совместной деятельности.

На состояние сплоченности коллектива большое влияние оказывает психическая совместимость его членов. Под совместимостью понимается степень сочетания в коллективе личных качеств его членов.

М.О. Есембаева отмечает, что от благополучия психологического климата класса в значительной мере зависит успешность дальнейшей социальной и учебной деятельности ребенка [6].

Известно, что сплоченность ученического коллектива представляет собой сложное явление. Об этом свидетельствуют три направления исследования, выделенные А.И. Донцовым. Он рассматривал сплоченность коллектива в зависимости от концентрации внимания на определенном групповом процессе [7]:

- приоритет отдается эмоциональным элементам межличностных отношений;
- акцент делается на когнитивной внутригрупповой активности;
- анализируется оптимальное внутригрупповое взаимодействие, которое соотносят с решением групповой задачи.

Сплоченность ученического коллектива – одно из проявлений динамики группы, определяющий уровень принадлежности к команде её членов. Выделяют следующие признаки сплоченности группы:

- а) уровень взаимной симпатии во взаимоотношениях участников;
- б) разряд полезности группы для её участников.

Определение сплоченности ученического коллектива дал и В.С. Лазарев. По его мнению, сплоченность можно определить как характеристику, которая отражает способность ученического коллектива препятствовать внутренним и внешним влияниям, негативно воздействующим на эффективность совместной деятельности [3].

Весомым для сплочения каждой группы (и ученического коллектива в частности), считается накопление позитивных традиций и обычаев.

По мнению Т.Е. Конниковой, традиции служат индексом общности жизни класса и школы в целом. При решении вопросов жизнедеятельности класса они являются решающим показателем живого принятия обстановки с точки зрения учащихся. Также она отмечала, что традиция создаётся абсолютно всеми участниками коллектива. Это подтверждает, что формирование обычаев есть становление общего [3].

Основными составными элементами сплоченности – сработанность членов коллектива, их ответственность и обязанность друг перед другом, согласованность действий и взаимопомощь в процессе труда.

В процессе сплочения коллектива происходит формирование единства интересов, норм поведения, коллективных ценностей. Результат процесса сплочения проявляется в единстве мнений членов коллектива, в тяготении работников друг к другу, помощи и поддержке. В результате создается своеобразная атмосфера сплочения.

Сплоченность как черта выражает степень единомыслия и единодействия ее членов, является обобщенным показателем их духовной общности и единства.

Таким образом, сплочённость – это важнейшая характеристика коллектива. Показателями сплоченности коллектива являются ценностно-ориентационное единство и адекватность возложения ответственности за результаты совместной деятельности. Она характеризуется наличием общей цели, сотрудничеством, единством мнений, интересов и поведения.

Литература

1. Детский коллектив в педагогическом процессе // Методика воспитательной работы: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений; под ред. В.А. Сластёнина. – 4-е изд, испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2009.
2. Лепнева О.А. Классный коллектив: технология формирования: методическое пособие. – М.: ООО «ЦГЛ», 2010. – 128 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник / Г.М. Андреева. – Издание 5-е, исправленное и дополненное. – Москва: Аспект Пресс, 2010. – 363 с.
4. Лутошкин Л.Н. Эмоциональные потенциалы коллектива. – М.: Педагогика, 2014. – 122 с.

5. Петровский А.В. Психологическая теория коллектива. – М. Педагогика. 1979. – 315с.
6. Есембаева М.О. Влияние морально-психологического климата ученического коллектива на успешность учебной деятельности. Непрерывное образование: проблемы и перспективы. Труды международной научно-практической конференции. – Алматы: Изд-во АГТУ, 2006. – С. 65-68
7. Донцов А.И. Проблемы групповой сплоченности. – М., 2011. – 78 с.

Мажиденова Р.М.
г. Алматы (Казахстан)

ФИЛОСОФИЯ КАК ПОИСК МУДРОСТИ

Философия является уникальным явлением культуры. Если уникальность мы привыкли понимать как нечто незаурядное, выходящее из ряда привычных вещей, то уникальность философии проявляется в часто повторяемом вопросе – зачем и для чего она нужна?

Философия – мировоззренческое сознание и мышление. Разум считался в древности дарованным богами человеку способом нахождения своего места в мироздании, в обществе, в повседневной жизни.

Философия предложила человеку новый тип самоопределения: постигать этот мир через собственный разум. Философы-мудрецы говорили своим ученикам: не принимайте все на веру, думайте сами.

Жизнь и любовь к мудрости были у греков нераздельны. Философия для них, как правило, не была родом деятельности или профессиональным занятием, она была, скорее, образом их мышления или стилем жизни: они, философствуя, жили или, живя, философствовали.

В человеческой жизни и в общественной истории наступают моменты, когда заканчивается время действий и наступает пора задаться вопросами.

Существует поговорка – «Время разбрасывать камни и время их собирать». Г. Гегель бы, наверное, добавил – приходит время философии, когда в сумерках истории вылетают совы Минервы.

Философия ведет более чем двухтысячелетнюю традицию, богатую значительными и влиятельными учениями, идеями, авторитетными именами и школами, без ее участия невозможно представить становление и развитие мировой культуры, современной цивилизации. Она настолько глубоко проникла в ткань человеческой культуры, что трудно обнаружить сферу жизни, где бы так или иначе не обнаруживались ее следы. Философия способна оказывать влияние на все области духовной культуры, на судьбы людей и поколений.

Практическое назначение философии связано с осмыслением коренных вопросов жизни. В центре всякой философии стоят вопросы о человеке и его месте в мире, в обществе, о смысле его жизни. Цель философии – помочь человеку ориентироваться в бесконечных сложностях жизни, ставить и решать проблемы, которые постоянно возникают на его жизненном пути. Можно с полным правом сказать, что изучение философии – это школа, которая воспитывает культуру рационального мышления, умение мыслить, доказывать и опровергать. Философия есть поиск и нахождение человеком ответов на главные вопросы своего бытия.

Осмысление глубинной основы человеческого бытия генетически связано с философией.

От философии люди ждут ответы на самые важные для них вопросы, что может сделать жизнь осмысленной, поможет им понять себя и мир. Глубокая причастность философии человеку, его стремлению к продуманной и осмысленной жизни, к выбору разумного подхода к мировоззренческим проблемам делает ее «самой практичной из всех теоретических наук» [1].

Интерес к метафизике жизни как основе духовно-мировоззренческого опыта, переживание его, как самого необходимого и значимого для жизни особым образом выражен и в вопросе «зачем нужна философия?». Он не очевиден в силу расхождения своего внешнего и скрытого смысла, носит амбивалентный характер. С одной стороны, это обычный вопрос, выражающий потребность в разясняющем знании. Но это и риторический вопрос, не требующий ответа, полный скрытого сарказма и насмешки.

Но вопрос о пользе философии имеет и обратную сторону. Выраженное в нем недоверие к философии на поверку оказывается нарочитым, поскольку представлено все же не утверждением, а вопросом.

Это вопрос, обращенный не столько к собеседнику, сколько к себе. Вопрос, вызванный ощущением встречи с чем-то до конца неясным, порожденный неопределенными сомнениями в собственной правоте и скрытым желанием получить на них убедительное разяснение.

В этой связи очень показательным является умение некоторых людей формулировать суть философии кратко, ярко, нескучно. Немецкий философ И. Кант вопрошал: Что я могу знать? Что я должен делать? На что я смею надеяться? Что такое человек? Это все философские вопросы, ибо наиболее полные ответы на них можно получить исключительно в философии. Как и знаменитое изречение У. Шекспира, вложенное в уста Гамлета: «Быть или не быть?» [2].

По содержанию он проблемный, как и многие философские вопросы – о смысле жизни, истине, добре, правде, совести, справедливости – относительно сути человека и условий его существования и не имеющий, вследствие этого, общезначимого и однозначного ответа.

Полная ясность и смутные сомнения, чувство превосходства и скрытое замешательство, твердая убежденность и тайная неуверенность составляют противоречивую психологию восприятия философии, заключенную в вопросе «зачем она нужна?». Как будто вопрошающие надеются узнать что-то очень важное для себя, но, смутно представляя себе предмет ожидания, опасаются разочарования. Амбивалентность вопроса является косвенным свидетельством причастности философии к человеку, связанности философских и жизненных проблем. Посредством соотношения с трансцендентным, метафизическим знанием осуществляются жизненно важные для человека акты мысли, закладываются или восстанавливаются утраченные духовно-мировоззренческие основания человеческого бытия.

Но на роль мировоззренческого знания претендует не только философия, потребность в нем может по-разному осознаваться и присутствовать в человеческой жизни, что и определяет, как отмечалось выше, выбор различных путей его обретения. Люди не часто прибегают к помощи философской рефлексии, находя иные, более доступные и эффективные по конечному результату, пути осознания и решения духовно-мировоззренческих проблем. По своей жизненной ценности философское мировоззрение в общественном восприятии, как правило, уступает и религии, и мистическому, и оккультному знанию. Но, если философии предпочитают иные средства самоопределения в мире, тогда действительный смысл вопроса «зачем нужна философия?» сводится к следующему. Имеет ли вообще жизненно-практическую ценность мировоззрение, опирающееся на философию?

Роль философии относительно реального мировоззрения нередко преувеличивается. Мировоззрение – это систематическое ядро обычного сознания. Оно не статично, изменяется под действием разных причин и обстоятельств, складывается стихийно до и

независимо от всякой философии» [3]. Действительно, философские тезисы, услышанные или прочитанные, вряд ли могут серьезно повлиять на сложившиеся у человека представления, идеалы. Суверенность мировоззрения не принижает значимость философии, но предполагает объективную оценку ее мировоззренческих возможностей. Люди по-разному понимают и относятся к философии. Одни считают ее собранием полезных назиданий и поучений, для других она – род науки, и слово ее признают решающим в знании устройства мира, третьи видят в ней сокровенную мудрость, которую нужно хранить и помнить, четвертые считают ее искусной игрой интеллекта и воображения.

Часто при этом к философии относятся как подходящему к случаю знанию, которое используется для укрепления своих или опровержения чужих взглядов и мнений. Такой потребительский подход можно осуждать, но по-человечески он оправдан. Он полезен хотя бы тем, что может помочь кому-то укрепиться в своих убеждениях и чувствовать себя более уверенно в жизни. Но влияние философии на мировоззрение к этому не сводится, и не только в этом состоит ее польза и предназначение.

Каждый волен извлекать из философии то, что он полагает важным и полезным для себя. Философия открыта каждому, она ни к чему никого не принуждает. Она лишь предлагает различные возможности осмысленного существования, выбор которых всегда остается за самим человеком. Эти возможности располагаются в границах двух жизненных позиций. Во-первых, в поисках жизненных смыслов можно остановиться на приемлемых для себя представлениях, довольствоваться наличными убеждениями, идеалами и ценностями, не беспокоясь об их достоверности и обоснованности. Но можно постоянно сомневаться и быть критичным, пробуя самостоятельно решать мировоззренческие проблемы, продолжая искать рациональные основания своих взглядов. Эти крайние позиции определяют границы жизненно-практических возможностей философии – то, чем она реально может помочь человеку в его мировоззренческих поисках. Она может предоставить ему рационально обоснованное мировоззренческое знание, заключенное в философских учениях, которые следует лишь хорошо усвоить. Но помощь может быть и более затруднительна, когда философия лишь помогает человеку в его самостоятельных мировоззренческих поисках, ничего не навязывая, лишь поддерживая его усилия и надежды в опытах самопознания и личностного самоопределения.

Литература

1. Философия и жизнь // Материалы совещания философской общественности // Вопросы философии. – 1987. – № 9.
2. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. – М.: Логос, 2000.
3. Философское сознание: Драматизм обновления. – М.: Политиздат, 1991.

ЦЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ, СТРУКТУРА И КЛАССИФИКАЦИЯ

Проблема ценностей является сквозной в гуманитарном знании, выступая объектом изучения философии, социологии, психологии и педагогики. В ценностях воплощаются нравственные идеалы, эталоны должного, цели и смыслы жизни. Так, по определению В.Л. Абушенко, ценности предстают как порождаемые культурой инварианты социальной жизни и позволяют связывать разные временные модусы; семиотизировать пространства человеческой жизни, наделяя все элементы аксиологической значимостью; задавать системы приоритетов, способы социального признания, критерии оценок; строить сложные и многоуровневые системы ориентации в мире; обосновывать смыслы [1, с. 126].

Ценности и ценностные предпочтения являются мощным и веским фактором в процессе преобразования и развития общества. Одни ценности могут тормозить это развитие, другие же являются ускорителями преобразований [2, с. 56].

Таким образом, ценности выступают в качестве своеобразной системы координат, «картой социального и природного мира», по словам Э. Фромма [3, с. 151-152]. Благодаря ценностям человек действует целенаправленно и последовательно, имеет ту точку опоры, которая позволяет классифицировать индивидуальные впечатления о происходящих событиях. Различают материальные и духовные, терминальные и инструментальные, витальные, социальные, моральные, эстетические, когнитивные ценности.

Ценностная ориентация как порождение уже смысловой сферы личности может быть понята как система фиксированных установок, характеризующаяся избирательным отношением личности к ценностям. Ценностные ориентации формируются в результате жизненного опыта, в ходе социализации и адаптации личности, то есть критического освоения общепринятых ценностей. При этом ценностным ориентациям личности присущи осознанность, устойчивость, положительная эмоциональная окрашенность [4, с. 63].

Ценностные ориентации выступают элементами уже внутренней структуры личности, они обеспечивают ее целостность и устойчивость, задают направленность интересам личности, определяют уровень притязаний и престижных представлений, а также являются основой индивидуальных представлений о должном [1, с. 1215]. Ценностные ориентации раскрываются через оценки, которые человек дает себе, другим, обществу, всем процессам и явлениям, происходящим в его внутреннем и внешнем по отношению к нему мире (именно это обстоятельство делает ценностные ориентации доступным предметом для изучения).

Ценности профессиональной деятельности представляют собой отдельный класс данного феномена. Их специфика определяется тем, что труд сам является одной из важнейших фундаментальных ценностей. В трудовой деятельности создаются все общественные блага, и именно труд делает возможной самореализацию человека.

Ценностное отношение к профессиональной деятельности формируется в процессе проживания работника определенной системы общечеловеческих ценностей. Ценностное отношение к профессиональной деятельности проявляется через изменение его внутренней позиции как основы регуляции направленности личности.

В свою очередь, профессия представляет собой род трудовой активности, требующей специальной подготовки, в результате которой человек овладевает комплексом знаний и компетенций [5, с. 20]. Владение профессией характеризуется определенным функциональным содержанием труда и позволяет получать доход от профессиональной деятельности.

Профессиональная деятельность является не просто условием полноценного существования личности, средством реализации знаний и компетенций работника. Она часто жизненно необходима работнику для удовлетворения актуальных потребностей и достижения целей. В профессиональной деятельности человек может также найти смысл жизни, возможность понять свое предназначения, определить место в жизни, а также порождает желание оправдать это предназначение.

Ценности профессиональной деятельности можно рассматривать в качестве «ценностей продуктивной профессиональной самореализации человека, которая направлена на создание благ как для общества, так и для самого работника, и не наносит никому вреда» [6, с. 21]. В структуре профессиональных ценностей, согласно Ш. Шварцу и Х. Шалому, различают следующие виды ценностей: 1) внутренние (личностный рост, автономность, интерес, креативность и др.); 2) внешние (зарплата и безопасность); 3) социальные (взаимодействие с людьми и вклад в общество); 4) ценности власти (престиж, авторитет, влияние) [6, с. 21].

В западной научной традиции профессиональные ценности исследуются также в контексте их влияния на удовлетворенность трудом. Так, выделяются пять факторов (групп ценностей), влияющих на удовлетворенность трудом [6, с. 21-22]:

1. Внутренние ценности, связанные с процессом труда: ответственность, достижения в работе, выполнение значимой работы, возможность использовать свои способности и знания в работе; вклад в общество, удовлетворенность от работы самой по себе, независимость в выполнении своей работы.

2. Внутренние ценности, связанные с результатом труда, т.е. степенью его результативности: уважение, профессиональный статус, одобрение, влияние в организации, чувство собственного достоинства, связанное с работой в организации.

3. Ценности безопасности, удовлетворенность зарплатой.

4. Часы работы, рабочие условия.

5. Возможности продвижения по службе, контроль со стороны начальства, общение с коллегами по работе, удовлетворенность работой.

Исследуя ценности профессиональной самореализации, В.В. Байлук предлагает рассматривать три группы ценностей профессиональной самореализации: внутренние, одновременно внутренние и внешние, внешние ценности [6, с. 23-24]. Рассмотрим их.

К внутренним ценностям профессиональной самореализации относятся все те ценности, которые связаны с технологическими отношениями профессиональной деятельности (отношение субъекта труда к объекту труда, его процессу, условиям и результату) и ее социальными отношениями в узком смысле слова (субъект-субъектными отношениями).

Ценности, которые одновременно являются внутренними и внешними, – это соответствующая количеству и качеству труда зарплата, престиж, признание различными внешними структурами, обществом профессиональных заслуг работника (почетные грамоты, награды, премии и др.), соответствующий требованиям произведенный продукт (ценность и для работника, и для потребителя). К этой же группе ценностей можно отнести познавательную самореализацию, включающую в себя и профессиональное самопознание.

К внешним ценностям относятся и разного рода специфические условия профессиональных организаций, способные косвенно стимулировать его работу: наличие в таких организациях профилакториев, санаториев, соцпакетов, льготных путевок, общение с коллегами на внепрофессиональные темы, доставка работников транспортом организации на работу и обратно, отмечание юбилейных дат сотрудников, оказание внимания сотрудникам, вышедшим на пенсию и др. К специфическим внешним ценностям относятся и те благоприятные условия, которые создаются работником в других видах его самореализации: благополучная семья работника, налаженность его

быта, разумно организованная досуговая деятельность, занятия физической культурой и др.

Литература

1. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко и др. – Минск: Книжный дом, 2003. – 1312 с.
2. Баева, Л.В. Ценностные основания индивидуального бытия: опыт экзистенциальной аксиологии. – М.: Прометей, 2003. – 240 с.
3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: АСТ, 1998. – 670 с.
4. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации личности как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал. – 1984. - №5. – Т.5. – С. 63.
5. Бакурадзе А.Б. Ценности управления и профессиональные ценности. // Вестник ТвГУ. Серия «Философия». – 2017. – № 2. – С. 19-26.
6. Байлук В.В. Ценности профессиональной самореализации личности // Педагогическое образование в России. – 2015. - №3. – С.19-26.

Сулейменова Г.Б., Бухарбаев Е.С., Хауек А.А.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ВОССТАНОВЛЕНИЕ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА ВО ВРЕМЯ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

Проблемы гражданской войны хорошо изучены в казахстанской исторической науке, но все же есть некоторые архивные материалы, связанные с восстановлением экономики в годы гражданской войны которые не получили должного освещения. Ведь от состояния экономики зависел исход гражданской войны.

В условиях хозяйственной разрухи от советских организаций требовались исключительные усилия для восстановления экономики каждой области в отдельности и Казахстана в целом. Борьба с разрухой в народном хозяйстве Казахстана разворачивалась по мере освобождения отдельных его районов от врага.

Огромный ущерб нанесла война и сельскому хозяйству. Сократились поголовье скота и посевные площади, резко понизилась урожайность сельскохозяйственных культур и продуктивность животноводства, что отрицательно сказалось на снабжении населения продовольствием, а промышленности – сырьем.

Колоссальный ущерб был нанесен народному хозяйству Казахстана во время войны. Это можно показать на примере Уральской области. Отступая под ударами Красной Армии к Каспийскому морю, белоказачьи банды Толстова разрушили и предали огню сотни населенных пунктов, огромные запасы хлеба и фуража, уничтожили тысячи голов скота. В уцелевших от разорения населенных пунктах свирепствовали эпидемии. Многие села и аулы совершенно обезлюдели. Резко сократилась численность населения. По данным переписи 1920 г., в 5 уездах Уральской области (Гурьевском, Джамбейтинском, Илекском, Калмыковском и Уральском) численность населения уменьшилась по сравнению с 1917 г. на 917000 человек, в основном сократилось число трудоспособных мужчин [1, с. 8].

Из 716 промышленных предприятий и мастерских, имевшихся в области в 1917 г., в первые дни после освобождения большинство не действовало. Стояли такие крупные предприятия, как мясоконсервный завод, суконно-шерстяная фабрика, винный и пивоваренный заводы, единственные в мире два лакричных завода, 6 салотопенных, 3

кожевенных завода, чугунолитейные мастерские, мощные паровые мукомольные мельницы. Не действовали крупные рыбные промыслы в Гурьеве [2].

За годы войны было уничтожено 3700 неводов, 210 000 сетей, 100 морских судов, 11 000 будар и мелких судов. Если с 1907 г. по 1915 г. ежегодно из Уральской области вывозилось рыбы и продуктов из нее 1 009 665 пудов, то в 1918 – 1919 гг. промышленной добычи рыбы совсем не было. Резко сократился лов рыбы и для своих нужд. Только по рыбодобывающей отрасли хозяйства был нанесен убыток на сумму 3 842 884 рубля. По животноводству общий убыток выражался в 105 160 915 рублях. В целом по сельскому хозяйству общий ущерб равнялся 207 853 207 рублям в довоенных масштабах цен [3, с. 4]. поголовье скота к 1920 г. по области сократилось на 72,13%. А посевная площадь составляла 43,4% довоенной. Из всех районов Казахстана здесь было самое большое сокращение посевной площади.

За годы войны в области было уничтожено 2/3 всего сельскохозяйственного инвентаря. В исключительно тяжелом состоянии находилась нефтяная добыча в Урало-Эмбинском районе, имевшая общегосударственное значение. Из 147 скважин промыслов Доссор и Макат накануне революции после освобождения бездействовало 139 [4; 15]. Хозяйство промыслов пришло в полный упадок. Белоказаки вывезли значительную часть оборудования, технического инвентаря, промыслового леса, раскрыли и привели в негодное состояние ледники для хранения питьевой воды, забрали все автомашины, разогнали обслуживающий технический персонал и рабочих. К моменту освобождения промыслов там оставалось около 40 семей, в то время как до революции только рабочих насчитывалось 1538 человек, в том числе 1012 казахов [1, с. 9].

По республике в целом было разорено 260 800 хозяйств, разрушено не менее 50% жилья и служебных построек [5, с. 31-33].

Архивные материалы тех времен указывают на то, что мобилизация трудящихся города, села и аула на восстановление разоренного хозяйства стала главной задачей партийных и советских органов Казахстана.

Проходившая 20-21 января 1920 г. первая Уральская губернская партийная конференция специально рассмотрела вопрос о хозяйственном восстановлении губернии. Об этом говорил в своем докладе, подводя итоги VIII Всероссийской партийной конференции, П.Я. Струппе. Делегаты в выступлениях подчеркнули важность широкой разъяснительной работы среди рабочих и крестьян, чтобы мобилизовать все силы на восстановление народного хозяйства.

Вопрос о восстановлении промышленности и сельского хозяйства обсуждался на проходившей в том же месяце первой Уральской беспартийной рабочей конференции. Присутствовавшие на ней 188 делегатов от всех предприятий города вынесли единодушно постановление о мобилизации всех сил трудящихся на борьбу с хозяйственной разрухой, голодом, холодом и эпидемией [6].

Проходившая в марте 1920 г. первая Актюбинская уездная партийная конференция призвала трудящихся уезда к быстрейшему восстановлению промышленности и сельского хозяйства [7].

По мнению Елагина А.С., в освобожденных от врага районах восстановление народного хозяйства шло одновременно с продолжавшимся процессом национализации промышленных предприятий. В условиях военного времени местные советские, и хозяйственные органы вынуждены были наряду с национализацией крупной и средней промышленности проводить национализацию и мелких предприятий. Это диктовалось необходимостью как можно быстрее наладить производство предметов первой необходимости для населения, дать разоренным и ограбленным войной трудящимся самое нужное, хотя бы в минимальных размерах, без чего невозможно было нормально жить: обувь, одежду, мыло, спички и т. д. [2, с. 89].

Выполняя решения IX Съезда партии, для руководства промышленностью и всем народным хозяйством в мае 1920 г. в Казахстане создают Казахское областное бюро

ВСНХ (Кирпромбюро ВСНХ), которое направляет работу всех совнархозов губерний, входивших в его состав. С этого времени и начинается организованное восстановление промышленности и транспорта Казахстана.

Уральский губсовнархоз к началу 1920 г. наладил нормальную эксплуатацию шести крупных механизированных мукомольных предприятий, перерабатывавших 15000 пудов зерна в сутки, четырех механических мастерских, механического завода №1, электростанции. Механические мастерские и электростанция были переданы в ведение совета коммунального хозяйства города. Мастерские проводили ремонт сельскохозяйственных машин, а также выполняли заказы военного ведомства. Национализируются лакирные заводы Венгенгота и Карманова. Последний завод вскоре начал работать [8]. В это же время национализируются и частично восстанавливаются суконно-шерстяная фабрика, кирпичный, консервный, мыловаренный, кожевенные заводы [2, с. 122].

Гурьевский уездный отдел народного хозяйства к середине марта развернул ремонт судов, сдал в эксплуатацию мыловаренный завод, овчинную мастерскую. К началу навигации 1920 г. Гурьевское районное управление водного транспорта выпустило из капитального ремонта 6 паровых судов из 7 имеющихся, 9 моторных нефтяных судов, сухогрузные баржи, грузоподъемностью 151 000 пудов, 2 наливные баржи в 3200 пудов, 13 парусных морских рыболовецких шхун [9, с. 56]. Несмотря на то, что на судах не хватало специалистов и технического персонала, Рупвод (районное управление водным транспортом) сумел в короткий срок укомплектовать команды кораблей, подобрав машинистов, матросов, организовав сверхурочные работы, Рупвод добился увеличения производительности ремонтных работ на 50%. Одновременно была проведена реорганизация работы ремонтных мастерских порта. В мастерских увеличилось число токарей. Работа токарного цеха велась в две смены. Для очистки выхода из устья р. Урал в море была налажена работа землечерпальной машины.

Несмотря на огромные трудности, успешно восстанавливался рыбный и тюлений промыслы на Каспии. Урало-Эмбенское управление рыбными и тюленьими промыслами подготовило 28 морских и речных судов. Четырнадцать из них было оборудовано ледниками.

Для лова рыбы из 704 рыболовецких судов было отремонтировано и передано в эксплуатацию рыболовецким объединениям 392. В районе было организовано 24 рыболовецкие артели с 4080 рыбаками. Было подготовлено 10442 сети и невода для лова рыбы. На промыслах было взято на учет 90375 пудов соленой рыбы, 175 475 пудов соли для посола рыбы. С начала путины до мая рыбаки выловили 7128 пудов красной рыбы, 32713 пудов частиковой рыбы и добились 392 пуда икры [9].

По данным Всероссийской переписи 1920 г., по Оренбургской, Кустанайской, Актюбинской, Уральской, Семипалатинской и Букеевской губерниям, вошедшим в состав Казахской республики, было зарегистрировано 6981 промышленное предприятие, имеющее специальное помещения, механические двигатели и применяющие наемную рабочую силу. Ко времени переписи действовало 6418 предприятий с общим числом рабочих – 38336 человек. Но еще не эксплуатировались 563 предприятия. В их число входили в основном крупные механизированные предприятия, восстановление которых требовало значительных материальных средств и квалифицированных кадров [4].

По абсолютному большинству зарегистрированных предприятий первое место занимала Семипалатинская губерния, в которой насчитывалось 3019, или 43,3% общего числа предприятий. На втором месте стояла Оренбургская губерния с 1432 предприятиями, или 20,5%. Наименьшее число промышленных предприятий было в Букеевской губернии – 46, или 0,6% [4].

Баевский Д.А. в своих работах отмечает, что число бездействующих предприятий в Семипалатинской губернии достигало 167, Кустанайской – 129, Оренбургской – 126, Уральской – 78, Актюбинской – 60, Букеевской – 3. Из общего количества действовавших

тогда крупных и мелких предприятий только на 34% из них применялись механические двигатели, в том числе и конные приводы. В Кустанайской губернии их насчитывалось 27,4, Оренбургской – 26,8, а в Букеевской – 1,1% [10, с. 24].

В крайне тяжелом положении в это время находилась топливная промышленность. Для того чтобы пустить в ход заводы и фабрики, развернуть добычу полезных ископаемых, наладить работу железнодорожного транспорта, заставить двигаться корабли, осветить города и обогреть жилища людей, нужно было топливо. Недра Казахстана хранили значительные запасы угля и нефти. Местные советские хозяйственные органы, поднимая рабочих и крестьян на ликвидацию разрухи в народном хозяйстве, много сил и внимания уделяли восстановлению топливной промышленности и, в первую очередь, нефтяной, расположенной в Урало-Эмбенском нефтеносном районе.

13 января 1920 г. Совнарком предложил реввоенсоветам Туркестанского и Кавказского фронтов, 4-й армии, Уральскому областному ревкому организовать вывоз нефти гужевым транспортом из Гурьева на Уральск и Астрахань.

Командованию Туркестанского фронта предписывалось выделить в распоряжение особоуполномоченного Совнаркома С. Громана не менее 400 красноармейцев и 2500 подвод. Всех красноармейцев обеспечить теплой одеждой, обувью, палатками, походными кухнями, кипяtilьниками и продовольствием в размере воинского пайка на все время работы. Обеспечить фуражом лошадей и верблюдов, занятых на перевозке нефти и керосина.

Уральский облревком обязывался провести трудовую мобилизацию населения и ввести гужевую повинность с применением частичной натуральной оплаты за доставленную нефть продуктами и промышленными товарами из специального фонда, высылаемого из Москвы, организовать производство необходимого оборудования для транспорта и сбруи для лошадей и верблюдов в нужном количестве с запасом [10, с. 268].

К весне 1920 г. в город Актюбинск гужевым способом было привезено с Эмбы 16 789 пудов нефти для снабжения промышленности. Нефть вывозилась в различные районы Казахстана.

Организуя вывозы жидкого топлива советские и хозяйственные органы Казахстана уделяли значительное внимание восстановлению промыслов. Был восстановлен нефтеперегонный завод на пристани Ракуша, который переработал 667 858 пудов нефти. Из Гурьева за год перевезли 72, 5 тыс. пудов нефти [2, с. 187].

Таким образом, в годы гражданской войны начинает восстанавливаться народное хозяйство. В Уральской области начали работать мукольные предприятия, консервные, кожевенные заводы. В Гурьеве восстанавливается рыбная промышленность. Начинает налаживаться работа топливной промышленности. В это же время национализируются суконно-шерстяная фабрика, кирпичные, мыловаренные заводы. Всех красноармейцев, работавших на заводах, обеспечили теплой одеждой, обувью, палатками, походными кухнями, кипяtilьниками и продовольствием в размере воинского пайка. Обеспечили фуражом лошадей и верблюдов, занятых на перевозке нефти и керосина.

Литература

1. Отчет Уральского губернского экономического совещания за период с 1. X. 1921 г. по 1.X. 1922 г. Уральск, 1922, с. 8-9.
2. Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны (1918-1920 гг.). Алма-Ата. «Наука» КазССР. 1966, с. 307.
3. Государственный архив Западно-Казахстанской области. Ф. 9.-Оп.5.-Д.93.-лл.1-4.
4. ЦГА РК. Ф. 962.-Оп.1.-Д.30А.-лл.14-18.
5. ЦГА РК. Ф. 30.-Оп.1.-Д.6.-лл.31-33.
6. «Яицкая Правда», 1920 г. 22 января, Уральск.-с.3
7. Государственный Архив Актюбинской области. Ф. 517.-Оп.1.-Д.22.-л.2.
8. Государственный архив Западно-Казахстанской области. Ф. 7.-Оп.2.-Д.95.-лл.15-17.

9. Государственный архив Гурьевской области. Ф. 3.-Оп.1.-Д.6.-л.56.

10. Баевский Д.А. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны. – М., 1957. – 333 с.

Турсунова Б.Ж.
Семей қ. (Қазақстан)

ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАНТТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БЕЙІМДЕЛУІ: ТІЛ МӘСЕЛЕСІ

1990 жылдың басында репатрианттардың тарихи отанына оралу мәселесі мемлекеттік биліктің басшылығымен шешіле бастады. Мәселенің күрделілігіне орай, ел үкіметі қазақтардың шетелдерден оралуын біртіндеп жүзеге асыру бағдарламасын мемлекет тарапынан шешуге негіздеді. Осылайша, Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялап, жеке дербес мемлекет болып қалыптасып, өз саясатын жүргізе бастаған алғашқы күннен бастап терең тарихы бар көші-қон мәселелеріне қатысты өз бағытын айқындауға тырысты. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев «Алыстағы ағайынға ақ тілек» деген айдармен, тарихи зобалаңдардың зардабынан төрткүл дүниенің төрт бұрышына тарыдай шашырап кеткен қандастарымызды жер бетіндегі жалғыз ортақ Отанымыз Қазақстанға шақырды [1]. Ендігі кезекте «Елбасының этникалық қазақ ұлтын өз отанына шақырудың мәні неде?», «Қазақстандық диаспора шығуының тарихи маңызы?» деген сауалдарға кеңінен тарихи түп тамырына ажаратып көрсек. Еліміздің тарихына үңілсек, халқымыздың басына түскен ауыр жағдайлардың аз болмағандығын білеміз. Сондай қиындықтардың әсерінен азып-тозып, елін-жерін тастап бас сауғалап жан-жаққа ауа көшкендері де болған. XVIII—XIX ғасырларда болған жаугершілік пен ұлт-азаттық қозғалыстары, XX ғасырдың бірінші жартысындағы Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстар, азамат соғысы, ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін қазақ халқының көрші елдерге жаппай қоныс аударуына алып келді. Бұған қоса XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың 20-жылдарында болған шекара бөлінісі кезінде қазақ халқының бір бөлігі Қазақстаннан бөлініп қалды. Шетелдердегі қазақтардың тұрмысы ауыр болды, көптеген қиыншылықтарды бастарынан өткізді. Қазақстанның тәуелсіздік алуы олардың өшкен үмітін оятты. Шетелдегі қазақтардың бір бөлігі отандас мәртебесін алып, Қазақстанға қайтып оралды, қалғандары тарихи отандарымен әртүрлі деңгейде байланыс орнатты. Қазақстанда және шетелдерде қазақ диаспорасы зерттеле бастады. Міне соның нәтижесінде әлемнің түпкір-түкпірінен тарихи тағдырмен шет елдерге ауа көшкен қазақ диаспорасы тарихи Отанына оралуда. Қазіргі таңда да сол шеттен қоныс аударғысы келетін отандастардың саны көбеймесе азайып отырған жоқ. Миграция және демография агенттігінің мәліметтері бойынша дүниежүзіндегі қазақ ұлтының өкілдері 45 елде шамамен 13 млн. адамды құрайды. Этникалық қазақтардың үштен бірі әртүрлі жағдайларға байланысты Қазақстан тысқары жерлерде өмір сүріп жатыр. Осынша қазақ этностарының өзге елде өмір сүріп жатқандығына жоғарыда көрсеткен тарихи аспектілерден басқа тарихи күнделікті оқиғалармен байланысын қарастырып көрсек: - XVIII-XIX ғасырларда болған жаугершілік пен ұлт-азаттық қозғалыстары, XX ғасырдың бірінші жартысындағы Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстар, азамат соғысы, ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін қазақ халқының көрші елдерге жаппай қоныс аударуына алып келді (Қытай, Пәкістан, Индия, Түркия, Ауғанстан, Иран, Сауд Арабия, Батыс Еуропа) - Батыс Еуропа елдеріне түрік жұмысшы табының құрамымен миграцияланған. Түркия қазақтары. ТМД құрамындағы

қазақтар, кеңес одағы кезеңінде әскер қатарындағы қызметтерімен жергілікті жерлерінде отырып қалғандар, ұлтаралық некенің әсері, аспирантура мен докторантурада оқуға барудың әсері және т.б. - Қазақстанның шекара сызығындағы келесі Ресей Федерациясы, Түркменстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Қытай елдерімен өмір сүріп жатқан қазақтар. - Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тұтқынға түскен (Туркестанский легион) кейіннен АҚШ иммиграцияланған КСРО бұрынғы азаматтары, қазақтар. - Қазақстаннан өзге елдерге оқуға немесе жұмыс істеуге шығып тұрғылықты мекен жайын ауыстырып қалып қойған қазақтар. - Ұлтаралық некенің әсерінен басқа мемлекетте азаматтық алған қазақтар. - Шетелдік отбасылардың бала кезінен асырап алған қазақтар (АҚШ, Батыс Еуропа елдері) [2]. «Диаспора» грекше шашыранды деген мағына беретін сөз. Сонда бұл өз Отанынан басқа елде өмір сүріп жатқандар туралы ұғым береді. Ал ирредента деген сөз өз тарихи отанында өмір сүріп жатқан, бірақ белгілі бір саяси жағдайға байланысты өзге мемлекет құрамында қалып қойған жердегі адамдар туралы түсінік береді. Мәселен, Ресей, Орталық Азия, Қытай құрамына қосылған бұрынғы қазақ жерінде өмір сүретіндерді ирреденталар деп атайды. Енді ирреденттер туралы қарастыралық. «Ирредент» сөзі, грекше – «қайта бірікпеген» деген мағына береді. Диаспора – жоғарыда атап өткеніміздей, миграция нәтижесінде пайда болса, ирреденттер – соғыс, даулы шекара сызықтары немесе отарлау саясаты нәтижесінде қайта бірікпей өз елінің шегінен тыс, тарихи ұлттың шекаралас өлкелерінде қалып қойған бөлшектері болып табылады. Егер Қазақстаннан тыс жерде 4 млн 500 мың адам өмір сүріп жатса, оның 800 мыңы диаспора болып саналады. Ал 3 млн 700 мыңы қазақ ирреденталар болып есептеледі. Яғни, ол көрші елдерге қосылып кеткен қазақ жеріндегі тұрғындар. Ресейдің Астрахан, Орынбор, Қорған, Омбы, Таулы Алтай автономиялық облысы, Қытайдың қарамағында қалған Алтай, Тарбағатай, Іле, Құлжа, т.б.

Моңғол жеріндегі Баян Өлгий аймағы, Өзбекстан құрамында қалған Сырдария, Шыршық, Қызылқұм, Мырзашөл, т.б. жерде өмір сүріп жатқан қазақтар ирреденталар болып табылады [3]. Алайда бұлар да диаспоралардың бір түрі. Егер «оралман» терминіне тоқталатын болсақ, дүниежүзілік практикада бұл термин белгісіз және басқа елдерде қолданылмаған. Қазақстандық тәжірибеде бұл термин «отандастар», «репатрианттар» деген терминдердің баламасы ретінде қолданыла бастады. Жалпы басқа елдердегі этникалық азшылықты құрайтын қандастарымызды «диаспора» деп атаймыз. Ал шекаралық межелеу кезінде көрші Қытай, Монғолия, Ресей, Өзбекстан жерінде қалып қойған этникалық қандастарымызды О. Нечипоренконың терминімен «иридиент» деп атауымызға болатынын көрсетіп өттік. Сонымен оралмандар – Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін басқа елдерде тұрақты тұрып жатқан және Қазақстанға тұрақты өмір сүру мақсатында келген шетелдік, азаматтығы жоқ қазақ ұлтының өкілдері. «Көші-қон туралы» Заңға сәйкес халықаралық «Репатриант» терминін тілімізге икемдеп, «Оралман» атауымен ауыстырған болатын. Осылайша оралман түсінігі алғашқыда шекарадан өтіп, елге оралған қазақ ұлтының өкілдеріне арнайы мәртебе беріп, мемлекет тарапынан төленетін жәрдемақы, өтемақы сияқты жекелеген жеңілдіктерді алу мақсатында айтылатын уақытша атау болып қарастырылды [4]. Ал оралмандар – шетелдерден өз еліне оралған адамдар. Ел басы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің бір сөзінде осы «оралман» деген сөзді қойсақ деген пікір айтқан болатын. Шынында бұл сөз көңілге қонымсыз сөз. Шет елден келгендерге де онша ұнамайды. Сондықтан Елбасының «шет елдегі ағайындарды» «отандастар» деп айтсақ бұл атау біртіндеп өмірге енсе жақсы болар еді деген болатын. Оралман термині жайындағы этникалық репатрианттардың пікірлері: Ең өкінішті жағдай бізді жергілікті қазақтар мойындамайды. Олардың айтуынша, нағыз қазақ емес, оралманбыз. Біз қазақпыз ғой! Бізге жергілікті қазақтардың айтуынша, біздің ата-бабаларымызды қиын-қыстау кезінде отанын тастаған сатқындар ретінде қабылдауы ұнамайды. Бірақ тарихтан қарасақ біз қазақтардың ерте заманғы мекенінде Синьцзянде тұрамыз. Біздің бабаларымыз ешқайда кетпеген өмір бойы сол жерде мекендеген. Ел шекарасын дұрыс бөлмеу салдарынан біз сол өңірде қалып қойғанбыз... Жергілікті қазақтардың қатал мінездері маған ұнамайды...

(20 жаста, студент, Қытайдан келген, СУАР) [5]. «Маған өзі бұл термин ұнамайды. Өйткені бір жерде отырғанда адамдармен араласа сөйлесе келе сенің оралман екендігін білсе болды, бірден саған деген көзқарасы теріс өзгеріп шыға келеді. Менің ойымша, адамды солай атау дұрыс емес. Қытайдан, Өзбекстаннан, Қырғызстаннан Қазақстанға оралған қазақтарды, қытайлар, өзбектер, қырғыздар деп атап айдар тағып жатыр. Бұл да дұрыс емес. (М., 22 жаста, оралман Қытай, Өскемен). Мен оралман емеспін. Мен өзімді Қазақстан Республикасының азаматымын деп санаймын (Ж., 55 жаста, Өскемен) [6]. Осы жерде Шерхан Мұртазаның айтқан сөзі көңілге қонымды келеді: «Қытай қазағы, Моңғол қазағы, Иран қазағы, Өзбек қазағы деген қазақ жоқ. Жер бетінде бір ғана қазақ бар», - деп өз ойын нақтылап жеткізе білген. Сенатор Адырбековтің айтуынша, «оралман» деген сөз этникалық қазақтарды кемсітіп, олардың жергілікті жұртпен тең өмір сүруіне, ортаға сіңісіп кетуіне кері әсер етеді. Оның үстіне еліміз тәуелсіздік алғалы қолданылып келе жатқан «оралман» термині әбден ескірген. Сондықтан, Икрам Адырбеков «оралманның» орнына «қандас», «отандас» сынды жаңа атауға ауысайық дейді. Осындай түрлі пікірлерде қоғамда әртүрлі талқыға түсіп жатқаны белгілі болғанымен, нақты бір белгіленген атаудың толық енгізілмегенін атап өтуге болады. Ресейде отанға оралған орыстарды «отандастар» дейді. Бізге де «оралман» атауын өзгертетін уақыт жетті. Қазіргі айтылып жүрген қандастар, бауырластар тіркесін ауызекі тілде айтсақ жарасады. Алайда заңдық тұрғыдан бұл сөз «этникалық отандастар» болып айтылуы тиіс, - деп мәселені төтесінен қойған әріптесін сенатор Әділ Ахметов те қолдап: – «Қытайда жүргенде қазақ едік, отанға оралып «қытай» атандық» деген бауырларымыздың өкпе-назын жиі еститін болдық. Сондықтан сырттан келген ағайындарымызды алаламайтын әдемі атау керек-ақ. Рас, «этникалық отандастар» сөзі айтуға шұбалаңқы болғанымен, кейін келе «этникалық» деген тіркес бәрібір тілдік қорымыздан түсіп қалады. Ал «оралманға» қарағанда «отандас» сөзі әлдеқайда жылы естіледі. Ендеше мұны қолдау керек. Бастысы, «отандас» термині арқылы қандастарды кемсіту де, өгейсіту де жойылады, - деген пікірін алға тартты. Әрине бұл жоғарыда көтерілген пікірлер әлі де зерттеулерді қажет ететін, қоғам еншісіндегі мәселелердің бірі болып қалады. Тарихи кезең барысында шет мемлекетке кетіп, бүгінде қазақ диаспорасын құрап отырған ұлт тағдыры қазіргі таңның өзекті мәселелерінің бірі. Елге оралушы азаматтарды қоғамдық ортаға тез бейімделу үшін олармен қарым-қатынасты жақсарту керек және ұлттық жетілудің бір саласы ретінде репатрианттар мәселесіне аса жауапкершілікпен қарау маңызды. Аталған мәселелер тек жоғары жақпен ғана шектеліп қалмай жергілікті халықта оларға қолдау көрсетуі шарт. Репатрианттар қазақ ұлтының ажырамас бір бөлігі болып табылғандықтан және ел экономикасының дамуы мен демографиясын көтеруге үлес қосып отырған Қазақстан азаматтары ретінде елге қоныстанғаннан кейін бейімдеу орталықтарының қызметтерін одан әрі кеңейтіп, халықпен байланысқа тез түсуге жағдай жасау қажет. Себебі мәдениеті де, қоғамдық ортасы да мүлдем жат ортадан қоныс аударып келген азаматтардың жергілікті ортаға бейімделіп кетуі көп уақытты талап ететін іс-әрекет.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Құшағымыз бауырларға айқара ашық. // Дүниеүзі қазақтарының құрылтайы. – Алматы, 1993. – 8 б.
2. Ракишева Б. Казахская диаспора: миграционный потенциал и ожидания от Казахстана // Социальный портрет современного казахстанского общества. – Астана – Алматы, 2015. – 208 с.
3. Қазақ тарихы // http://www.qazaq-alemi.kz/more?id=1123&page_id=45
4. Кемелбаева Л. «Оралман» емес, отандассың, бауырым! // <http://abai.kz/post/1483>
5. Алексеенко А. Надежды и реальность этнической репатриации в Казахстан: // Диаспоры (независимый научный журнал). – Москва, 2014. – 6 с.

6. Поправко И. «Истинные казахи» в пространстве языка, культуры и времени (оралманы и «культурное гражданство») // Диаспоры (независимый научный журнал). – Москва, 2014. – 39 с.

**Шагирбаева Б.К.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ – ҰЛТТЫҢ КҮРЕТАМЫРЫ

Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодты сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіз құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» деп атап өткен еді [1]. Демек, әлеуметтік-тарихи тәжірибе әрбір жаңа ұрпақ өз халқының өткен тәжірибесін қайта ойлап, ұлттық дамудың мақсаттары мен міндеттерін айқындауымен қатар, оның перспективаларын тұжырымдап, нақты уақытта ұлтқа тән саяси, идеологиялық, экономикалық, мәдени бағдарларды, қазіргі заманғы әлемге сәйкес ұлттық сана-сезімді қалыптастыратынын көрсетеді. Бұл процесс ұлт тарихының аса күрделі кезеңдерінде қарқынды жүреді. Ұлттық код, яғни сана-сезім ұлт пен адам ретінде, осы қауымдастықтың мүшесі ретінде сипатталатын маңызды фактор. Ұлттық код дегеніміз – ұлттық болмыс. Бір этносты басқа этностан ажыратып, танытатын және сол халықтың әлем қауымдастығы алдында басқаға ұқсамайтын таным-түсінігі мен бітім-болмысын айқындап тұратын сипаты. Бұл сипаттың өзгешелігі – бір халықтың жаратылысындағы айрықша антропологиялық генезисінен бастап, ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан дәстүр-салты, мінез-құлқы, арман-мұраты, тілі мен ділі, тұрмыстық-шараушылық негіздеріне дейін толық қамти алуында. Яғни, этностың тұтастығын сақтап тұрған кілтінің бүтін болуы. Қазіргі жаһандану кезеңінде әлемдік сахнадан жойылып кетуден аман қалуын ойлаған әрбір ұлт алдымен өзінің байырғы рухани-тектік қасиеттерін мейлінше жаңғыртып, осы арқылы заманауи ғаламдық бәсекелестікке төтеп бере алу жағын ескергені жөн.

Жеке тұлға өзін ұлттың ажырамас бөлшегі ретінде сезіне отырып, өз халқының тарихын, ұлттық құндылықтарды, ұлттық менталитет, халықтың әлемдік мәдениет қазынасына қосқан үлесін бағалап, оның дамуына ықпал етеді. Ұлттық сана-сезімнің дамуы индивидтің өз ырымдарын, дәстүрлерін, яғни этникалық тамырын білуімен байланысқан, сонымен бірге осы үдерісте адамгершілік жалпыадамзаттық құндылықтарды тану маңызды. Яғни, ұлттық сана-сезімді дамытудағы маңызды тарап ондағы этностық, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың арақатынасы болып табылады. Жеке тұлғаның ұлттық сана-сезіміне өзінің ұлттық қатыстылығы туралы субъектіні таныстыру, өзінің этникалығын позитивті қабылдау, ұлттың тарихи өткеніне, оның бүгіні мен болашағына деген көзқарас, ана тілін меңгерудегі белсенділік, халық мәдениетін зерделеудегі белсенділік, ұлттық мүдделер мен құндылық бағдарларын ұғыну және қабылдау, басқа да этникалық қауымдастықтарға қарым-қатынасты қалыптастыру, оның аумақтық тұтастығын сақтауға дайындық, оның байлығын арттыруға ұмтылу кіреді.

Ұлттық құндылықтар – олардың тарихи өзіндік ерекшелігі Отан, тіл, тарих, өнер, әдебиет сияқты көрініс тапқан қандай да бір этностық қауымдастық өкілдерінің рухани идеалдарының жиынтығы.

Құндылық – ұлттың ұлт болып қалыптасуына, ұлттық мүдденің, ұлттық салттың, ұлттық мінездің, ұлттық идеологияның даму барысына бағыт беріп отырады. Құндылықтар әлемі адамдықтың рухани іс-әрекеті, рухани байлығы, рухани мәдениеті. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы дәстүрліліктің даму деңгейіндегі ұлттық құндылықтың

алатын орны ерекше. Көшпенді халқымыздың өмірі ұлттық құндылықтарға бай. Бұған дәлел – мақал-мәтелдер, жырлар мен аңыздардан құралған, оқиғаларға толы өткен тарихты білдіретін ауыз әдебиеті, ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тарихы. Елінің бостандығын, еркін өмірін уағыздаған, мәдениет пен өркениет жолына түсуіне үн қосқан ақын-жыраулардың, ағартушылар мен зиялылардың пікір, пайымдаулары ұмытылмайды. Олардың қазақ ұлттық құндылықтарына қосқан үлесі ұшан теңіз.

Әр ұлттың дүниетанымы, ойлау түрі, темпераменті, ұлттық санасы және т.б. белгілі бір жолмен үйлеседі. Жалпыадамзаттық құндылықтар ұлттық құндылықтарға да тән орнықтылық және тұрақтылықпен сипатталады. Ұлтқа және жеке тұлғаға қатысты менталитет бастапқыда әдеттегі эмоционалды түрге ие болды деп айтуға болады, тек экономикалық, әлеуметтік, мәдени дамуға негізделген құндылықтардың пайда болуымен ғана ол көп қырлы дүниетанымдық сипатқа ие болады. Ұлттық менталитет адамның рухани және материалдық құндылықтарын тарихи іріктеу нәтижесінде қоршаған әлемге қарым-қатынас жүйесінде көрініс табады.

Жалпыадамзаттық құндылықтардың бір бөлігі ретінде ұлттық құндылықтар – құлық пен құндылықтар түрінде оң тәжірибені сақтаушы ұлттың өзін дамыту шарасы болып, индивид пен этнос өмірінің дербес факторы екендігі мәлім. Қоғамдық қатынастардың нақты жұмыс істеуі оның деңгейіне байланысты. Ұлттық және әмбебап жалпыадамзаттық құндылықтар ұлт субъектісінің қоршаған шындыққа деген шығармашылық қатынасын көрсетеді. Адам өзін-өзі тануға, өзін-өзі жетілдіруге, белгілі бір этнос өкілі ретінде өзін-өзі дамытуға қабілетті жарқын даралық ретінде жасайды [2].

Қоғамның негізі, болашағы – ұлттық құндылығы ұлттық тәрбиеге тәуелді. Ұлттық тәрбие болмаса, қоғамдық ортада кісілік қалыптаспайды. Кісілігі жоқ қоғам мемлекетке, оның болашағы ұрпаққа қажетті құндылықтарды бере алмайды, бұндай орта тарихтың бойындағы рухани дүниелерді кейінгі уақытқа жеткізуге, мемлекет мүддесін қорғауға қабілетсіз келеді. Сондықтан да өркениетті мемлекеттің бет-бейнесі оның мәдениеті, әлеуметтік ортада адам бойында кісілік қасиеттердің орын алуымен көрінеді.

Шығыстың ұлы ойшыл, ғұлама ғалымы әл-Фарабидің: «көзсіз батырлық ерлікке ұқсас, ысырапшылық жомарттыққа ұқсас, әзілқойлық өткір тілдікке ұқсас, жарамсақтық доскерлікке ұқсас, өзін-өзі кемсіту кішіпейілділікке ұқсас, көлгірсу адамдағы адалдыққа ұқсас. Осы шеткеріліктердің ішінде жаратылысымыз бойынша өзіміздің бейімдірек тұратындарымыз бар болғандықтан, біз бұлардан сақтануымыз керек. Қатерлі істің тұсында батылдығымыз жетпей қалушылық, жаратылысымызда өзіміз бейім тұратын сараңдық бұған мысал бола алады. Ал өзіміз неғұрлым бейімдірек тұратын және оның үстіне орташа мөлшерге ұқсас боп тұратын шеткеріліктен одан бетер сақ болуымыз керек. Мысалы, әзілқойлық – әзілді шектен тыс қолданудан болады. Ал әзілдеу оңай болғандықтан, біз соған бейім бола бастаймыз. Енді бізге қалғаны бір шеткеріліктен екінші шеткерілікке немесе орташа мөлшерге ауысуды жеңілдету үшін қандай амалдар бар екенін білу. Осы амалды [білмей] тұрып пікір ғана айту, сірә, жеткіліксіз болып шығар» [3], - деген сұңғыла ойы болашақ ұрпақтың жадысына ұлттық құндылығымызды қадап бекітуді, сананы жаңғырта тәрбие беруді көздейді. Сондықтан да, келешек ұрпаққа ұлттық құндылықтарымызды дәріптеп, болмыс-бітіміне сіндіру мақсат етіледі. Оған дәлел сонау ықылым заманнан келе жатқан аталы сөздерімізді келтірсек болады. Мысалы: «*Ақыл атасы – ақиқат. Тән-жанның, жан-жаратқанның аманаты. Ең жақсы өкімет – ең жақсы азаматтар билік құрған өкімет. Бұл дүниедегі алыптың алыбы – дүниенің өзі. Дүниеде уақыттан жасы үлкен ешкім де, ештеңе де жоқ*» (Анақарыс (Анахарсис) б.з.д.Үғ.-ҮІІғ.), «*Рух өлмейді, рух көшеді. Даңқты адамдардың рухына бас иіп, тағзым ету соларға ұқсасам екен деген тілекті оятады. Қиындықта қол бергеннен асқан берік достық жоқ. Қанмен бекітілген достықты жаннан безген жаман бұзады. Көзіңді ойып берсең де, дос көңілін қалдырма*» (Тоқсары (Токсарид), «*Қағаны батыр, ақылгөйі кемеңгер елдің бағы жанады. Ел қамын жеген ер – басшы. Қаған парызы – халқын*

тойдырып, мерейін өсіріп отыру. Түнде ұйқы көрмедім, күндіз күлкі көрмедім; қызыл қаным төгілді, қара терім сөгілді; күшімді сарқа жұмсадым, жауға да шаптым құрсанып – бәрі елім үшін!» (Тоныкөк), Ел болып бірігуден асқан бақыт жоқ. Біз көктен жаралған, көптің ұлы – түркі жұрты боламыз! Түркіні бұзар – тәтті сөз. Төзімі тозғандар ең шуақты күндерін шарапқа айырбастайды» (Білге қаған), Тату елге тыныштық пен тоқшылық нәсіп. Тағдыр – тәңірі ісі. Көтерген де – тәңірі, ел берген де – тәңірі, Жер-су иесіз болмауы керек. Қаған ел құрар. Түркі халқы жойылмасын, ел болсын! Биікте көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда – екеуінің арасында адам баласы жаралған, адам баласы үстіне – Бумын қаған мен Істемі қаған отырған; отырып, түркі халқының ел-жұртын қалыптастырған, иелік еткен. Күшке күш қосылса – құп, елге ел қосылса – құт. Кетіскеннен кектескен жаман» (Күлтегін) [4]. Бүгінгі ғаламдану үдерісінде ұлттық құндылықтарды сақтау мен өзінің бет-бейнесін, ізгі дәстүрлерін сақтау жолындағы күрес ұлттық сананы сақтау күресі екенін түсіну қиын емес. Ал мұның бәрі тарих, мәдениет, таным, тіл деген ең негізгі құндылықтардың беріктігіне келіп тіреледі. Әрине, бұлар халықтың рухани дамуының түп қазығы, тірегі.

Қорыта келе, Тұңғыш Президентіміз «қазақтар – ұлы өркениеттің мұрагерлері, тарихтың сан-сапалық құз қияларына өзінің ұлттық «мен» дегізерлік қасиеттерін алып шыға алды. Жай ғана алып шығып, жай ғана сақтай білген жоқ, сонымен қатар, еселеп жаңарта білді», - деген аталы сөзі қазақ халқының ұлттық құндылықтары мен мәдени мұраларының өміршең екендігін көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Н.Ә. Назарбаев «Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы» // Егемен Қазақстан, 1998, 16 қаңтар
2. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2005
3. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 344 б.
4. Әл-Фараби. – Алматы, 4-том.
5. Қазақ афоризмдері. (Ақыл-ой антологиясы: бағзыдан-бүгінге дейін) Құрастырушы: Е. Шаймерденұлы. – Алматы: Алматыкітап, 2012. – 320 б.

Абдрахманова А.Е.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПЛЕОНАЗМ

Тіл байлығының көрсеткіші, сөздік қордың алтын сандығы, асыл қазынасы – синонимдер. Олар өзіндік белгілеріне қарай топтастырылады. Сөздерді синоним деп тануға сөздің дыбысталуында сәл де болса, тұлғалық өзгешелік болуы қажет; сонымен қатар сөздер бір ғана ұғымды білдіруі және сөздер бір ғана сөз табына қатысты болуы тиіс деген белгілер негіз болады. Сондай-ақ бір сөз табынан болған синонимдер бірыңғай грамматикалық тұлғада келуі және мәнмәтінде бірін-бірі алмастырған жағдайда, бір ғана сөйлем мүшесінің қызметін атқаруы синонимдердің қосымша белгілерін көрсетеді.

Синоним сөздердің түбірлері әртүрлі болғанымен, беретін мағыналары жағынан мәнмен болып келеді. Көп жағдайда оларды өзара алмастыруға да болады, бірақ әрдайым бұлай бола бермейді. Қалай болғанда да, мағыналық жақындық көзге түсіп тұрады. Мысалы: *Әркім өз арманын, қиялын іске асыруға тырысады* деген сөйлемде *арман* және *қиял* деген сөздердің мағыналық жуықтастығы дау туғызбауы тиіс. Сонымен қатар *биік – жоғары, алыс – қашық, күмән – шүбә* сияқты мәнмен сөздер тілімізде молынан кездеседі.

Синонимдер дегеніміз – әртүрлі айтылғанымен, мағынасы жақын, бірақ әрқайсысының өздеріне тән не мағыналық, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз табынан болған сөздер [1]. Яғни, сөздер бір ғана ақиқат шындықты көрсетіп, бір ғана ұғымды білдіретіндіктен, олар синоним деп танылады. Өзара мәнмен сөздерден синонимдік қатар құра алады.

Туған тіліміздің оралымды, көркем әрі бейнелі, кең тынысты тіл екені осы синонимдердің молдығынан байқалады. Синонимдерді зерттеген тіл білімінің майталманы Әсет Болғанбаев синонимдерге тұлғасы өзгеше болғанымен, мағынасы бір-біріне жақын, бірінің орнына бірі қолданыла беретін мәнмен сөздер деген анықтама береді. Олардың қолданылу жағдайларын көрсетіп береді, солардың бірі – плеоназмдық сөз қолданысы. Плеоназм гректің *pleonasmos* сөзінен алынып, *артықшылық, шамадан тыс* деген мағынаны береді. Олар – қабаттасып қатар қолданылып, нәтижесінде бір мағынаны білдіріп, қалыптасып кеткен екі немесе үш сөз. Синонимдерді жеке қолданғаннан гөрі плеонастикалық тізбек жасап, жұптап қолдану көркем де мәнерлі болып көрінеді. Мәні күштірек, басымырақ болады.

Сәкен Сейфуллин көркем шығармада кейіпкердің сан қилы образын жасау үшін синонимдерді түрлі тәсілмен қолданады.

1. Алдыңғы сөйлемде немесе қатар тұрған мәтінде бір рет пайдаланып кеткен сөзін қайталап қолданбас үшін шығармаға ерекше стильдік мән беру тәсілін қолданады: Мәселен: заттық синонимдердің алмасып келуін былайша қолданады:

Өң жоқ, түс жоқ, кепкен, солған, арыған,

Тәндеріңді жастан темір қарыған.

Жанды жанмен асыраған қаһарман

Қарның тойған күн болмаған – жарыған. «Жұмыскерлерге» [2].

Немесе:

Шалқыған біздің жақтың көлдері бар,

Ағашты биік таулы жерлері бар.

Өзен, су, көлдер жайлап, тау қыстайтын

Меймандос, берекелі елдері бар. «Біздің жақта» [2].

ә) сындық синонимдерді қолданады:

Кербезісің маңызданған, сұлу терек!

Орандың желбіреген жасыл желек.

Тұрасың ырғатылып тақаппарсың

Басқа ағаш көрінбейді саған серік. «Сұлу терек» [2].

Немесе *«Балқыған, көктегі шыжыған қызыл күн өткір алтын шұғыласын көктем жерге шашыратып, бүркіп ойнап тұрғандай» («Жер қазғандар»).*

Бір сөз шығармада қайталап қолданыла берсе, сөйлер сөз жұтаң тартып, кедейленеді. Синоним сөздер қалай болса, солай ауыстырылмайды, кезектестіріліп қолданылады. Кез келген жазушы шығарма жазып, сөйлем құрауда сөздердің мән-мағынасына терең үңіліп, үйлесіміне қарай салмақтайды. Осы тұста Сәкен Сейфуллин өзінің мақсатты ойына ең сай келеді деген қолайлы сөзді таңдап алады. Әртүрлі дыбысталатын сөздерді алмастыру арқылы жазушылар сөйлер сөзді түрлендіреді, ойын анықтайды, көріктендіреді.

2. Сәкен Сейфуллин синонимдерді белгілі бір ұғымды түрлі белгілерімен жан-жақтан сипаттап көрсету үшін жұмсайды. Сондықтан мән-мағына сөздер мағына жағынан ыңғайласып, қарсы қойылып, салыстырылып та айтыла береді. Мысалы:

Жасыл шөбің

Жұмсақ көгің

Жібек емей немене? «Отарба» [2].

Синонимдерді қолданудың бірінші тәсілі мен екінші тәсілі мақсатты жағынан ғана болмаса, бір мән-мәтінде келіп, алма-кезек ауысып тұруы жағынан ұқсастығы бірдей десе де болады.

3. Сәкен Сейфуллин белгілі бір ұғымды толық әр тұстан қамтып сипаттап көрсету үшін мән-мағына сөздердің бір сыңарын жеткіліксіз етіп, екі кейде үш-төртеуін топтап қатарынан, бірінен соң бірін қолданады. Мысалы:

а) оның шығармаларында заттық синонимдердің екеуінің қатар келуі кездеседі.

Мысалы:

Сөйледі кептер барлық сыр зарлығын,

Сұңқардың жомарттығын, мырзалығын.

Кез болып, қара орманда достық қылған,

Үш ерге жан-тәнімен ырзалығын. «Көкшетау» [2].

ә) заттық синонимдердің үшеуін қатар келтіру арқылы қолданады. Мысалы:

Сұп-сүйір бейне найза шың, құз, биік

Төбесі кейде тұрар бұлтқа тиіп.

Қарасаң етегінен шың басына,

Тақияң жерге түсер тұрған киіп. «Көкшетау» [2].

б) сындық синонимдердің екеуін қатар келтіру арқылы қолданады. Мысалы:

Бұл жазғандар малы кемді

Қорлағандар теңсінбей,

Жуас, момын ең бекшіні

Құл қылғандар менсінбей. «Қара арбада» [2].

в) етістік синонимдердің екеуінің қатар келуін қолданады. Мысалы: *Айша мүдіріп, кібіртіктеп қалды. Тәжім етіп, сәлем ет, Үлкен үйге кірерде (С. Сейфуллин).*

г) басқа сөз таптарындағы синонимдерді қатарластырып қолданады. Қатар қолданылған синонимдер тобы бір-біріне ерекше мән беріп, бірінің мағынасын – екіншісі, екіншісі үшіншісін толықтырып тұрады. Біріндегі кемшілік мағыналық, көркемдік реңктер басқасынан көрініс табады. Мысалы: *«Сөйтіп, зарлап, жылап, қашып жүріп, ақыры ол байғұс дордақ Ахметтен құтылады ғой. Байғұс өзін ұстап берген төркініне қашады. Төркіні жаны ашыса, әуелде оны бармаймын деп отырғанда, жылатып, зарлатып, ұстап малға сатып жібермес еді ғой», – дейді Айша ішінен («Айша»).* Бұл мысалда *зарлап, жылап* сөздері бір-біріне синоним ретінде қатарластырыла қолданылған.

Сыршыл да отаншыл ақын Сәкен Сейфуллин «Біздің жақта» өлеңінде меймандос, берекелі халқы бар туған жерінің әсем табиғатын, думанды, шалқар көлдерін суреттеуден бастайды да, әрі қарай сол елдің ер палуан, аңшы-мерген, әнші, сал-серілерін, жігіттері мен ару қыздарын сипаттайды. Осы тұста ақын плеонастикалық тізбектерді немесе плеоназмды өте ұтымды қолданады. Мысалы, *тал шыбық, шекер бал, ер жігіт, еркін бейбіт, жас өрім* [2]. Ал «Көкшетау» поэмасынан бірнеше мысалдар келтірсек: *кербез сұлу, есен-сау, көк желек, сырласып сыбырласу, тамсанып таңырқану, айдын шалқар, самал жел, әуел баста*, т.б.

Ақын өлеңдерінен мұндай тіркестерді көптеп кездестіруге болады. Бұл тіркестердің алдыңғысы соңғысының мағынасын күшейтіп, анықтап, экспрессивті-эмоционалдық мәні жағынан ерекше қызмет атқарып тұр.

Қорыта келгенде, сөз логикалық дәлдігімен, ойлаған ойдың реңкін өз бояуымен нақты көрсетсе ғана мәнерлілік сипатқа ие болады. Сәкен Сейфуллин тілдегі синонимдерді өз орнымен үйлестіріп жұмсай білген. Сол арқылы өз ойын дәлме-дәл мәнді де мағыналы жеткізе алған.

Әдебиеттер

1. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы, 264 б.
2. Сәкен Сейфуллин. Өлеңдер жинағы.– Алматы, 2003

Алиева А.М., Убайдуллаева Г.Ж.
г. Нур-Султан (Қазақстан)

ДИСКУРС-АНАЛИЗ КАК ОСНОВНОЙ МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРСОНАЛЬНОГО БРЕНДИНГА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Сегодня персональный брендинг больше не является ареной только лишь для политиков, бизнес-лидеров и общественных деятелей. На данный момент не секрет, что селф-брендинг стал доступным для каждого. В связи с этим социальные сети играют важную роль в качестве площадки для продвижения и позволяют создавать огромное количество способов самобрендинга. С течением времени развитие и изменения в данной сфере были поразительными, поскольку постоянно появляются все новые способы развития своего бренда в социальных сетях.

Персональный брендинг рассматривается как вопрос, требующий проведения исследования в различных странах и культурах для отслеживания возможных вариаций в зависимости от общества [1]. С. Валлас и Е. Камминс (2015) исследовали «корпоративную культуру» на основе интервью с сотрудниками и соискателями путем анализа деловой литературы с 1980 год по 2010 год. В своем исследовании они описывают эволюцию дискурса персонального брендинга.

Корни персонального брендинга уходят в 90-е годы прошлого столетия, когда он рассматривался в основном с точки зрения рынка труда. Основное внимание было уделено тому, как персональный брендинг может помочь людям получить работу и обеспечить их привлекательность на рынке. С тех пор концепция эволюционировала в сторону «Предприимчивого Я», которое подчеркивает сильную связь между компанией и ее сотрудником. «Предприимчивое Я» содержит идею о том, что сотрудник и его бренд должны быть использованы для нужд компании [1]. Революция в социальных сетях придала совершенно новый смысл концепции персонального бренда, поскольку контроль и власть перешли от профессионалов к отдельным людям [2].

Особый интерес данной статьи заключается в изучении дискурса персонального брендинга в контексте социальных медиа. Согласно Т. Смит, социальные и пользовательские технологии изменили отношение общества к содержанию и информации и одновременно породили новый вид экономики и возможностей для исследовательских целей. Развитие социальных медиа оказало свое влияние на научное сообщество и сделало просторечие и разговорный язык доступным для использования в исследовательских целях [3]. В целом, это исследование фокусируется на том, что на самом деле означает «личность» в современном обществе, где ее конструирование происходит в социальных сетях под влиянием миллионов других людей. Наблюдается огромный скачок по сравнению с 80-ми годами, когда социальное «я» формировалось главным образом под влиянием небольших социальных групп и институтов, таких как семья, школа. Концепция и перспектива аутентичности помогают исследователю понять, что означает прозрачность личности в контексте социальных медиа, и задуматься о том, существует ли аутентичность личности в социальных сетях.

Наиболее приемлемым и подходящим методом исследования явления селф-брендинга в социальных сетях является анализ с использованием качественных методов. Качественное исследование представляет собой интерпретированную точку зрения, где предмет исследования рассматривается в его естественной обстановке, связанной с ситуацией, временем и местом. Качественное исследование – это создание смысла. Интерпретации явлений основаны на тех значениях, которые люди придают им [4]. Методы качественного переосмысления основаны на конструктивистском мышлении, которое в качестве термина используется в социальной науке с начала 60-х гг. В конструктивизме интерес представляет социальная реальность. Вместо того, чтобы рассматривать реальность как данность, конструктивистское мышление определяет мир как активно создаваемый его участниками. Интерес заключается в процессах, в которых строится социальная реальность. Идет поиск ответов на вопрос, как строится социальная реальность. Более того, вопрос заключается в поиске того, «что является важным?», ведь он помогает исследователю анализировать скрытые реальности: что остается недосказанным? [5].

По нашему мнению, дискурс-анализ является базовым методом исследования конструирования персонального брендинга. В соответствии с D. Eskola и D. Suoranta (2008), основное внимание уделяется тому, как значения реальности производятся в таких социальных практиках, как речь или текст. Дискурс-анализ отражает социальный конструктивизм, который предполагает, что реальность всегда социально структурирована. Ситуация и контекст влияют на поведение и речь людей. Аналогично то, что люди говорят или как они себя ведут, также влияет на текущую ситуацию и реальность. Это означает, что речь никогда не может быть извлечена из ситуации [6].

Социальный конструктивизм предполагает, что научные факты изобретаются, а не обнаруживаются. Это означает, что научный факт всегда зависит от выбора исследователя. Результаты исследований и сам процесс исследования всегда привязаны к ситуации и контексту. Проще говоря, в другом контексте результаты исследований и реальность могут быть абсолютно другими.

В дискурс-анализе обоснование интерпретаций, сделанных исследователем, является сложной задачей, поскольку они могут быть обоснованы только через материал, к которому чаще всего только исследователь имеет достаточный доступ. Интерес заключается не в явлении, стоящем за текстом или речью, а в самом тексте: в его структуре, употреблении и функциях. Например, к чему стремится определенная речь? [6]. Функциональность дискурса имеет три формы. Первая – это представление, которое описывает, как обстоят дела. Вторая – это идентичность, которая описывает, кто мы есть. Третий вопрос касается того, как были организованы лингвистические и другие ресурсы [7].

В области лидерских и организационных исследований дискурсы часто понимаются как устоявшиеся речевые практики, помогающие выстроить рассматриваемое явление – в данном случае личный бренд. Основное внимание уделяется тому, как говорится о явлениях, которые формируются языковым действием. Язык производит действие, и по этой причине не имеет значения, каким образом обсуждаются явления [7].

В дискурс-анализе ограниченность материала не создает проблемы. Напротив, ограничение материала может быть даже разумным для обеспечения надежных исследовательских результатов. Дискурс-анализ предпочитает сбор готовых исследовательских данных, чтобы можно было устранить влияние исследователя на них [6]. Это целесообразно в том случае, когда, например, используя данные Instagram, исследователь знает, что данные существовали еще до начала исследования. Однако, он делает собственный отбор материала, что неизбежно влияет на процесс исследования и конечный результат.

В данной статье проанализированы следующие риторические и языковые средства, которые могут быть использованы для построения личного бренда: числовые и рациональные обоснования [8], действие и игра [9], авторитет и догматизм [10], а также идентификация и символизм [11].

Согласно М. Battersby (2003), числовая информация является традиционной тактикой убеждения. Числовые доказательства часто считаются хорошей и рациональной причиной для убеждений и суждений. Оно и редко подвергаются сомнению. В худшем случае цифры могут создать иллюзорную уверенность, если они не будут тщательно представлены и объяснены или если они не будут должным образом поняты и оценены аудиторией.

Z. Paracharissi (2012) изучил представления человеком себя в Twitter с помощью дискурс и контент-анализа и обнаружил, что создание личного бренда и образа себя в Twitter во многом напоминает перформативность, театр и игру. Вместо того чтобы создавать иерархию между актером и зрителем, игра была доминирующей перформативной стратегией, которая включала такие тактики, как импровизация, инновационное переупорядочение грамматики, символизм, инновационное правописание, юмор и иронию в сочетании с провокацией. Игривость состояла в том, чтобы перестроить нормы выражения и пойти против того, что можно было бы ожидать в обычных разговорных условиях, например, делая аффективные заявления с хэштегами.

Практика игривости была также связана с переупорядочением синтаксических и грамматических норм.

H. Ristikangas (2015) объясняет, как авторитет может быть использован в качестве риторического средства, ссылаясь на более высокую позицию, чтобы оправдать свой собственный аргумент или повысить эффективность своего влияния через суждение. Здесь под высшей властью может пониматься другое лицо, организация, учреждение, политическая или религиозная группа, а также собственный опыт или мнение общественности. Обращение к собственному авторитету, с другой стороны, означает обретение авторитета, основанного на собственном знании и опыте. Догматизм – это видение знания или морали как данности. Информация и «истины» принимаются как должное, и они не подвергаются сомнению или критике. Догматизм, таким образом, является средством укрепления авторитета.

Согласно R. Parmentier (2015), символ существует, когда сообщество говорящих соглашается с диапазоном его семантического значения как символа. Это определяет то, как символические коды социально разделяются и конструируются, а также передаются исторически (Parmentier 2015). Идентификация – это процесс, посредством которого значения символов передаются от одного человека к другому. В конкретных терминах идентификация – это отождествление человека с характеристикой другого человека. В контексте дискурсивного анализа и риторики интерес представляет не только

идентификация, но и мотивы и стремления, побуждающие людей влиять и убеждать друг друга посредством идентификации.

В заключение стоит сказать, что, учитывая множественность аудиторий, намеренное формирование идентичности можно рассматривать как средство решения проблемы, которую влечет за собой работа с несколькими аудиториями в социальных сетях. Человек, который знает, как разные аудитории воспринимают его или ее, имеет возможность принимать обдуманное и стратегическое решение относительно того, как представить себя различным читателям. Более того, перформативность и игра, посредством которых люди строят свой личный бренд, связаны с интенциональностью. Z. Papacharissi (2012, 1992) описывает, как информационно-коммуникационные технологии и социальные медиа породили множество различных и конкурирующих личностей бытия. Перформативность – это попытка понять и объединить эти личности в связное цельное повествование, которое затем представляется аудитории. Постоянная саморефлексия и самоконтроль стали предпочтительными стратегиями в построении личного бренда (Papacharissi 2012, 1992).

Литература

1. Vallas S. & Cummins E. 2015. Personal Branding and Identity Norms in the Popular Business Press: Enterprise Culture in an Age of Precarity. *Organization Studies*. 36(3). P. 293-319
2. Smith T. 2009. The social media revolution. *International Journal of Market Research*. 51 (4). P. 559-561.
3. Breur T. 2011. Data analysis across various media: Data fusion, direct marketing, clickstream data and social media. *Journal of Direct, Data and Digital Marketing Practice*. 13, 95–105.
4. Denzin N. & Lincoln Y. *Handbook of qualitative research*. California: Thousand Oaks. 2000.
5. Holstein J. & Gubrium J. *Handbook of Constructionist Research*. New York: Guilford Press. 2008.
6. Eskola J. & Suoranta J. 2008. *Johdatus laadulliseen tutkimukseen*. Tampere: Vastapaino.
7. Pynnönen A. 2013. *Diskurssi analyysi: Tapatutkia, tulkita ja ollakriittinen*. Jyväskylän yliopiston kauppakorkeakoulu, Working Paper N:o 379.
8. Battersby M. *The Rhetoric of Numbers: Statistical Inference as Argumentation*. OSSA Conference Archive. 5. University of Windsor. 2003.
9. Papacharissi Z. Without You, I'm Nothing: Performances of the Self on Twitter. *International Journal of Communication*, 6, 1989–2006. 2012.
10. Ristikangas H. *Kriisiuutisoinnin retoriset valinnat: Tarkastelussaneljänsuomalaisten organisaatiokriisin verkkouutiset*. Master's thesis, Faculty of Philosophy, University of Vaasa. 2015.
11. Parmentier R. Representation, Symbol and Semiosis: Signs of a Scholarly Collaboration. *Signs and Society*. 3(1), 2015. – P. 1-7. 1-7.

«УМОЛЧАНИЕ» В МЕСТОИМЕННОМ ПРЕДСТАВЛЕНИИ

Исследование языковых картин мира привело к выявлению в них семантических доминант, которые «...представляют собой фундаментальные идеи, характеризующиеся частотностью, разнообразием форм реализации в отдельном языке, а также пониженной степенью коммуникативной осознаваемости» [1]. Осмысление семантических доминант, изучение средств их реализации в языке позволяет приблизиться к пониманию особенностей национальной ментальности, национального характера. Среди фундаментальных смыслов, формирующих семантический универсум русского языка: «неагентивность» или «неконтролируемость», «эмоциональность», «иррациональность», «моральная страстность», рассматривают и категорию неопределенности. Сошлемся на мнение В.В. Колесова, который называет неопределенность высказывания среди характерных особенностей русского языка, отражающих ментальные признаки сознания: «что повышает степень уклончивости и размытости русской мысли, которая как бы скользит по яркости образа и пугливо сторонится определенности понятия. Сказать до конца ясно – прямо – значит открыться до времени и тем самым обезоружить себя...» [2, с. 27].

Н.Д. Арутюнова также отмечает возрастание удельного веса категорий безличности и неопределенности в ходе развития русского языка, но обращает внимание на то, что они использовались «для обозначения действий, обычно осуществляемых человеком сознательно и под контролем воли...». «Не язык навязывает их говорящим, а говорящие навязывают их языку» [3, с. 794]. По ее наблюдениям, язык развивается одновременно в двух противоположных направлениях: одно из них определено стремлением к максимально полному и точному выражению истины, другое – желанием ее утаить, отстранить от себя, или прикрыть лицо маской правдоподобия» [3, с. 546].

Е.В. Падучева, назвав категорию неопределенности семантической доминантой русского языка, характеризует ее как «хорошо разработанную» по сравнению с другими языками, а показатели ее, по словам Е.В. Падучевой, «образуют разветвленную систему, позволяющую просто выражать тонкие смысловые различия, в других языках не выразимые» [4].

Явление смысловой неопределенности, являющееся и специфической особенностью информационно-коммуникативной среды, демонстрирует медийные тексты, в которых избираемый способ оформления информации, определенный или неопределенный, задается «целью коммуникации в массмедиа – информирующим воздействием». В ряде ситуаций неидентифицированная форма языкового выражения с отчетливо непроявленным смыслом оказывается более предпочтительной, чем точные формулировки с большой степенью определенности.

Среди «разветвленных», по выражению Е.В. Падучевой, показателей неопределенности», относящихся к разноуровневым языковым средствам, наиболее востребованными в русском языке оказываются неопределенные местоимения, широко используемые в медийном дискурсе.

Наблюдение за функционированием неопределенных местоимений в современных медиатекстах заставляет вспомнить замечание Е.В. Падучевой о том, что «будучи навязано говорящему языковой картиной мира, значение неопределенности не всегда должно приниматься за чистую монету» [4]. Действительно интенциональность медийного текста приводит к тому, что это значение местоимений реализуется в комплексе с другими смыслами, при этом инвариантная семантика неопределенности далеко не всегда является преобладающей. Сошлемся на мнение Н.Д. Арутюновой о семантике неопределенных местоимений: «НМ – это своего рода пунктир, знаки молчания

и умолчания, незаполненные клетки, семантические пробелы, маркеры разрыва между интуитивным постижением мира и возможностями вербализации [3, с. 823]. Как видим, неопределенные местоимения определены Н.Д. Арутюновой и как знаки умолчания.

В современной лингвистике значение умолчания рассматривается в различных аспектах. Умолчание характеризуют как функционально-семантическую категорию, обладающую «самостоятельным языковым значением – значением недосказанности» [5]. Семантику умолчания обычно соотносят со значением неопределенности, которое считается «базовым» для «умолчания». Е.П. Сеничкина видит специфику категории умолчания «в семантической редукции всех средств её выражения». Под семантической редукцией она понимает «сокращение доли информации, сокращение числа дифференциальных признаков языковых единиц любого уровня языка по сравнению с ситуативно заменяемой языковой единицей». Определяющим является уточнение о том, что «семантическая редукция – это не сокращение смысла, а минимальность и неопределенность» [5]. При этом уточняется, что речь идет о мнимой неопределенности, «так как умолчание не означает, что адресант не знает, о чем/о ком идет речь. Он не хочет или не может проявить это знание по разным причинам» [5]. Не случайно исследователи говорят о наличии не просто умолчания, а красноречивого умалчивания как манипулятивного сокрытия информации.

В медийном дискурсе, где по самым разным причинам прагматического характера говорящий не может или не хочет проявить знание о предмете речи, возникают ситуации, в которых проявляется «недосказанность» как семантический инвариант умолчания. Средством выражения этого значения являются все серии неопределенных местоимений, но наиболее востребованными оказываются местоимения серии -то, то есть, по Е.В. Падучевой, местоимения неизвестности.

Приведем примеры: *Кто-то из них надеется на бесплатное жилье. Если кто-то работает, то другой привык жаловаться* (Казахстанская правда. 26.12.2017). *Если человек сказал кому-то что-то обидное, или это было так воспринято, мне кажется, что всегда лучше объясниться* (Новая газета. 06.03.2018).

Здесь местоимения *кто-то* и *что-то*, имеющие конкретно-референтный статус, соотносятся с определенным объектом, но неизвестным говорящему. Следовательно, семантика неизвестности реализуется в значении недифференцированности. Однако в такого рода обобщенных высказываниях для автора, как и для адресата, не существенна определенность лица, что он и подчеркивает с помощью соответствующего местоименного слова: *кто-то* и *что-то* – это некое множество из группы. Говорящий обращается к неопределенно-референтным местоимениям, выражающим неопределенную идентификацию не только потому, что и *кто-то*, и *что-то* обозначают объект, который говорящий не может идентифицировать, а скорее всего, потому, что он и не ставит перед собой такую цель.

С другой стороны, обращение к неопределенному местоимению можно объяснить нежеланием говорящего использовать соответствующий определенный атрибут тем, чтобы выразить свое, обычно негативное оценочное отношение, как, например: *Сегодня в России существует множество премий, но я с особым волнением отношусь к наградам, которые вручает не какой-нибудь комитет, а народ* (АиФ. 23.05. 2018).

Модификация признака неопределенности в виде несущественности, безразличия для говорящего при указании как на сам предмет, так и на его характерологические особенности, как правило, приобретает оценочную коннотацию, причем доминирующим над значением неопределенности является именно аксиологический компонент.

Однако достаточно частотны ситуации, в которых в контексте неопределенности проявляется один из вариантных смыслов умолчания – «знаю, но молчу» [5]. Например: *Лыжники, конькобежцы, саночники, скелетонисты уже не раз поднимались на пьедестал, кто-то выигрывал, а кто-то и рекорды мира бил* (Газета.ru 15.12.2017). *Я каждый раз делаю что-то новое, что-то лучше, и со мной скоро придется считаться», –*

пообещала спортсменка (Газета.ru 23.12.2017). Наблюдаемая «семантическая редукция» может быть вызвана тем, что, по мнению автора высказывания, все должны владеть такой информацией, поскольку он ею владеет.

Но гораздо чаще срабатывают другие причины для реализации «умолчания», что подтверждается следующими примерами: *Старенький пешеходный мост развалился (или какая-то третья сила из-за океана этому поспособствовала?* (Новая газета. 29.03.-05.04. 2018). *Путин заявил, что кто-то целенаправленно собирает биоматериал россиян (РИА Новости).* *Я против даже тортика в лицо, но кое-кто хайпит на трагедии с Фельгенгауэр* (Газета.ру). *Вряд ли кто-то в этом заинтересован. И, возможно, экс-губернатор не исключает, что может столкнуться с обвинениями подсудимых в том, что они что-то делали по его личному указанию* (Новая газета. 12.04.-19.04. 2018). На наш взгляд, здесь во всех случаях реализован еще один вариант семантики умолчания, который, вслед за Е.П. Сеничкиной, назовем «умолчанием-намеком» («знаю, не называю, догадайтесь»). То есть существуют определенные причины для отказа от определенности высказывания.

Использование неопределенных местоимений обусловлено интенциональными установками автора. Медийный дискурс демонстрирует функционально-смысловое разнообразие неопределенных местоимений, в том числе и реализацию семантики умолчания с его значением «недосказанности».

Литература

1. Петрухина Е.В. Доминантные черты русской языковой картины мира (в сравнении с чешской) // [Электронный ресурс]. Режим доступа http://www.philol.msu.ru/~ruslang/pdfs/petrukhina-ev_3_dominantnie_cherti.pdf
2. Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб: Петербургское востоковедение, 2004. 238 с.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – 896 с.
4. Падучева Е.В. Неопределенность как семантическая доминанта русской языковой картины мира// [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://lexicograph.ruslang.ru/TextPdf1/dominanta1_1996.pdf.
5. Сеничкина Е.П. Семантика умолчания и средства ее выражения в русском языке. Автореф. дисс. доктора филолог. наук. М., 2003 // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/semantika-umolchaniya-i-sredstva-ee-vyrazheniya-v-russkom-yazyke>.

Байтанасова Қ.М.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ӘДЕБИ ТАЛДАУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Әдебиет пәні және оқыту тәсілі – белгілі бір әдісті қолдану кезінде жүзеге асырылатын танымдық қызметтің құрамдас бөлігі, әдістің элементі, деталі.

Оқыту практикасында білім берудің негізі ретінде:

- сөз;
- әңгіме;
- өздік жұмыс және тағы басқа әдістері кең таралған.

Оқытушының сөзі әдебиет сабағында әртүрлі мақсат пен мазмұнды көздеуі мүмкін. Оқытушы көркем мәтіннен үзінді оқып, тыңдаушының эмоционалдық көңіл-күйін, қабылдауын тудырады. Оқытушы білім алушыларға қаламгердің өмірбаяны мен

шығармашылығы, тарихи-әдеби, әдеби-теориялық мәселелерді қозғауы мүмкін. Бұл жағдайда сөз мүлдем басқа сипат иеленеді. Бұл жерде оқытушының сөзі басқа мазмұнда болады: ол көркем туындыны талдау арқылы оның мақсат-мәнін, талдау тәсілдерін ұғындырып отырады. Сол сияқты әңгіме әдісінің де қызметі басқаша. Әңгімелесу әдісінің мақсаты білім алушының оқыған туындысының қабылдауын белсенді етеді. Сол арқылы оқытушының сұрақтары арқылы әңгіме-талдау, әңгіме-жалпылау, шолу жүргізуге болады.

Өздік жұмыстың мақсаты алуан түрлі: оқытушы жеткізген материалды бекітуден бастап, жаңа бір материалды өз бетімен зерттеуге дейін ұласады. Әрине, айтылған жағдайлардың бәрі білім алушымен жұмыс түрі, мазмұны мен орындалу деңгейі әртүрлі болады. Сондықтан да «дәріс», «әңгіме», «өздік жұмыс» оқытушы мен оқушы арасындағы әдісті емес, жұмыс түрін (формасын) айқындайды.

Әрбір негізделген әдістер оқытушы мен оқушы арасындағы қызмет мазмұны мен соған сәйкес білім алушының қызметін айқындайды.

Әдіскер И.Я. Лернер төмендегідей жалпыдидактикалық мәселелерді негіздейді:

1. Түсіндірмелі-иллюстративті немесе ақпараттық рецептивті
2. Репродуктивті
3. Проблемалық мазмұндау әдісі
4. Эвристикалық немесе жартылай-ізденіс
5. Зерттеушілік

Оқушының танымдық қызметінің мазмұны мен логикасы оқытушының басқаруымен әдебиетті оқытудың негізделген әдісіне айналуы мүмкін.

Әдебиетті тану логикасының алғашқы сатысы – білім алушының көркем әдебиетті қабылдауы.

Білім алушыны әдеби біліммен, дағдымен байыту процесі, әдеби, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерді дамытудан көрінеді. Сол сияқты оны оқыту процесі кезінде оқытушы оңтайлы әдіс-тәсілдерді қолданып, әдебиетті оқу пәні ретінде игертеді. Оқытушы қолданған оқытудың әрбір әдісі оқыту процесінде қолданылатын оқыту қызметінің түрімен, әдісімен тікелей байланысты. Әрбір жаңа сабақ тақырыбын түсіндірудің өз ерекшелігі болады. Соның ішінде кіріспе сабақ бар. Ол дәріс түрінде де, практикалық мақсатта түсіндіру арқылы жүзеге асады. Кіріспе сабақ білім алушының жаңа материалды дұрыс қабылдауын, қызығушылығын оятуға, жалпы қандай да бір ұнамды ахуал қалыптастыруға құрылады. Кіріспе сабақты жаңа тақырыпқа байланысы жаңа терминдерді түсіндіруден, нақтылаудан, яғни қандай да бір қажетті тарихи, өмірбаяндық мәліметтерді түсіндіруден, ұғымға ауыр терминдердің мәнін ашудан бастауға болады.

Осы ретте кіріспе сабақты қандай да бір нақты әдіске құру да мүмкін емес. Бұл белгілі бір курсты, жаңа пәнді, соның беташарын түсіндіруден, айқындаудан тұратындықтан, мұнда бірнеше тарапты әдіс-тәсілдерді араластыра қолдануға болады. Соған сай оның көлемі, күрделілігі алуан түрлі сипат иеленеді. Кіріспе сабақты мүлде жаңа, таныс емес ақпараттан да бастаудың қажеті жоқ. Кіріспе сабақты әңгіме түрінде, сұрақ-жауап арқылы, бұрын білетін, қабылданған ақпараттармен байланыстыра отырып, жүргізу тиімді. Сонда білім алушыларда сабақтас ұғымдар, ақпараттар орнығып, жаңа материалды түсінуге де жеңіл болады.

Сонымен кіріспе сабақтың мәні төмендегідей:

1. Кіріспе сабақ көркем туындыда бейнеленген қандай да бір тарихи дәуірдің ерекшелігін түсініп, оның әдеби материалға қаншалықты қатынасын, суреттелу деңгейін түсінуге көмектеседі.

2. Кіріспе әңгіме белгілі бір көркем туындыны түсініп, қабылдап, білім алушының көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді.

3. Мұнда материал-деректердегі тәжірибе мен білім алушының жанды бақылауы қатар жүреді.

4. Кіріспе сабақ тарихи-өмірбаяндық материалдарды пайдалану арқылы жүргізіледі.

Кіріспе сабақта тарихи экскурс жасау көп жағдайда тиімді. Бұл ұлт тарихын, оның мәнді кезеңдерін түсініп, оның көркем шығармада бейнелену ерекшелігін ұға түсуге көмектеседі. Қандай да кіріспе сабақ әдебиет пәнінің сипатын, өзіндік ерекшелігін тани түсуге жол ашады. Яғни, әдеби шығармалардың тарихи мағлұмат-дәйектерге құрылып, ол көркемдік-эмоционалдық тұрғыда бейнеленіп, білім алушыға дәуір келбетін, ұлттық тарихты, шежірені тануға жол ашады. Осыған қарағанда кіріспе әңгіменің әртүрлі болатынына көзіміз жетеді. Алайда, оған қарап кіріспе сабақтың мазмұнын, проблемасын, өткізу әдістерін кездейсоқ ала салуға болмайды. Қолданылатын әдіс-тәсілдердің барлығы түсіндірілуге тиісті тақырыптың ерекшелігін, талдау бағытын, мақсатын қамтуы тиіс.

Әдеби шығарманы талдау оны әрі қарай қарастыру, бағытын айқындау мәселесіне әкеледі. Талдау тәсілі көркем мәтінді неғұрлым саналы, эмоционалды түрде қабылдап меңгерудің нақты тәсілін белгілейді. Әдеби материалды оқып-үйрену оқытушының стратегиялық әдіс жүйесін орнықтырып, оқу процесінің негізін орнықтырады. Талдау тәсілі оқу процесіндегі оқытушы мен білім алушының әрекетін айқындайды.

Әдеби мәтінді оқып-талдаудың тәсілі – әдебиетті тұтас талдау тәсіліне қарағанда анағұрлым тар. Мәселен, монтаж, әдеби композиция жасау – әдебиеттегі ең қызықты жұмыс түрі. Ол қаламгердің өмірбаянын оқып-үйренуде, шолу тақырыптары мен сыныптан тыс жұмыс түрлерінде қолданылады. Кейде монтаж бен әдеби композиция әдеби мәтінді оқып-үйрену мақсатын ашуға қызмет етеді. Әдеби туындыны оқу тәсілінің өз ерекшелігі бар. Бұл әдебиетті оқып-үйренудің жалпы тәсілінен оларды ажыратып алуға мүмкіндік береді. Сол сияқты әдеби шығарманы талдау тәсілі мен әдеби материалды оқып-үйрену формаларын араластырып жіберуге болмайды. Мәтінді қарастырудың көптеген тәсілдері оқытушының дәрісі, әңгімесі немесе оқушының өзіндік жұмыс формалары арқылы игертілуі мүмкін. Әдеби шығарманы талдау тәсілдерінің арсеналы аса көп. Оқытушы мәтінді талдаудың тәсілдерін, шығарманың жанрлық түрлеріне байланысты талдау түрлерін таңдап алуы керек. Әдебиетші педагог үшін әдеби туындыны талдау – шығармашылық процесс. Таңдалған талдау тәсілінің дұрыстығына көз жеткізу оңай емес. Оны негіздеген орыс ғалым-әдіскерлері М.А. Рыбникова, В.В. Голубков. Сол сияқты қазіргі әдіскер зерттеушілер де (Н.И. Кудряшев, В.А. Никольский, И.Д. Хмарский) осы проблеманың оңтайлы тұстарын әлі де қарастыруда. Әдеби шығарманы талдау тәсілдерінің функциясы алуан түрлі. Оларды ортақ сипаттарына қарай екі топқа жіктеуге болады: әдеби шығармадағы авторлық ұстанымды тану және оқырманның автормен үндестігін белсенді ету. Талдаудың әдебиеттанушылық тәсілдерінің басты қызметі – мәтінді, оның композициясын, жазушының стилін меңгеру, оқырманның бейнелі және логикалық ойын автормен жақындастыру. Солардың кейбірін қарастырып көрейік.

1. Тарихи, тұрмыстық, жалпымәдени немесе әдеби талдаудың түрі оқушының көз алдына суреткердің бейнелеген шынайы болмысын әкеліп, соны талдау арқылы жазушының идеясын түсінеді.

2. Көркем туындының бөліктерін, әртүрлі элементтерін салыстырып, сюжетті анықтап, кейіпкерлерді өзара салыстыру, мәтін барысында пейзаж бен портреттің байланысын қарастыру – бұл композицияны меңгерудің негізгі тәсілі. Композицияны талдау үнемі «оқиғаның жүру әрекеті бойынша» өтпейді. Мәтінді композициялық талдау мектеп жағдайында тек жартылай ғана жүзеге асады. Мәтіндегі жекелеген элементтерге (мәселен, пейзаж портреттің байланысы, мәтінді тұтас меңгеру «әдістемелік тәсілдің» қажеттігіне алып келеді. Бұған М.А. Рыбникова жоспар құру, эпизодтардың орнын ойша алмастыру тәсілдерін ұсынады.

3. Жазушының стилін бақылау. Стиль де композиция сияқты бейнеленген затқа автордың концепциясын, қатынасын білдіреді. Стильді байқап, білу қарапайым жаттығудан басталады. Мәселен, троп түрлерін тауып, оған мысал жинау арқылы жазушының стилін айқындауға болады. Яғни қаламгердің көркемдік мәнерін, кейіпкерлер мен авторлық баяндауға тән стилистикалық пласты айқындау.

4. Көркем шығарманы оның шынайы негізімен (түпнұсқамен) салыстыру. Мәселен, шығарма кейіпкерін оның прототипімен салыстыру арқылы авторлық ұстанымды айқындау, сол арқылы нақты өмірлік материалды қалай пайдаланғанына көз жеткізу. Көркем шығарманы өмірлік материалмен салыстыру, нақты кейіпкерді автор сомдаған кейіпкермен салыстыру екі жақты функция атқарады. Біріншіден, өнердің – өмірдің көрінісі екені дәлелденеді. Екіншіден, шынайы материалды автордың өзгерте, ажарландыра пайдаланып, өмір мен өнердің аралығын жақындатқаны аңғарылады.

5. Көркем мәтіннің әртүрлі нұсқаларын өзара салыстыру автордың көркем шығарма тудырудағы ойын ашады. Бұл ретте бір автордың шығармасының әртүрлі нұсқалары дәйек етіледі.

6. Қаламгердің қандай да бір шығармасын өзге туындыларымен өзара салыстыру. Бұл әдіс қаламгердің жалпы дүниетанымын, шығармашылық болмысын айқындауға көмектеседі.

7. Әртүрлі қаламгерлердің шығармаларын немесе ондағы жекелеген элементтерді (пейзаж, портрет тағы басқа) өзара салыстыру. Мұнда шығармалардың сюжеті мен композициясы, кейіпкерлері, шығарманың стилі, авторлардың ұстанымы салыстырылады. Әдеби туындыны оқып-үйрену – бұл көркем шығарманың сюжетін талдап, танудағы ерекше тәсіл, талдаудың жүйесі. Негізінен, талдау жасаудың үш жолы белгілі: автордың ізімен талдау, бейне бойынша талдау, проблемалық-тақырыптық талдау. Бұлардың әрқайсысының білім алушылардың көркем шығармаға деген көзқарасын анықтауға ықпал ететін өзіндік ерекшеліктері бар. Олардың ерекшелігіне қарай талдаудың мақсатты шарты айқындалады. Оқытушы үшін талдаудың қай тәсілін қашан, не үшін таңдап алғанын түсіну маңызды. Көптеген әдіскерлер көркем шығарманы талдауда аралас әдісті қолданудың ұтымдылығын да айтады.

Бұл бір жағынан, туындыны талдаудың схемалық тәсілінен аулақтатып, неғұрлым шығармашылық тұрғыда жұмыс істеуге жәрдемдеседі. Әрине, бұл ретте әрбір тәсілдің ерекшелігін жете білудің, оны мақсатты түрде қолданудың мәні үлкен.

«Автор ізімен талдау жасау». Бұл тәсілдің негізіне шығарманың сюжеті алынып, ондағы эпизод, көрініс, бөлім ерекше рөлге ие болады. Мұнда талдаудың табиғи жүйесі, автор ойының дамуын бағдарлау, эмоционалдық ахуал, шығарманы мазмұны мен пішініне қарай қарастыру сақталады. Әрбір бөлімдегі әрекет білім алушының көз алдында өтеді. Олар сюжеттің дамуын қадағалап, ондағы орталық эпизодтарды бөліп алып, кейіпкерлердің әрекетін психологиялық жағынан дәйектеп, туындының көркемдік болмысын таниды. Бұлардың бәрінің мәні үлкен.

Кейіпкер-персонаждарды талдау – көркем мәтінді талдаудағы ең ұтымды, дағдылы тәсіл. Бұл әдебиетке адамтану ғылымы ретінде қарауға жетелейді. Кейіпкер бейнесін талдаудың деңгейлері бар. Себебі, көркем бейнелерді талдау шығарманың жанрына қатысты. Мәселен, көлемді туындыларда бейнені талдаудың көп салалы, сатылы жүйесі орын алған. Білім алушының этикалық бағдарына қарай көркем шығармадағы ұнамды кейіпкерлерді, адамгершілік коллизиясын талдау алдыңғы кезекке қойылады. Әдістемелік әдебиеттерде дәстүрлі талдау көптеген пікір қайшылықтарын туғызды. Кейіпкерлерді бас кейіпкер және жанама, кейіпкерлер тобы және дербес кейіпкер, олардың мінез-сипатын туындыдағы бейнелі әрекеттермен үйлестіре талдау жасаудың нәтижесі мол. Білім алушының шығарма кейіпкерінің бойынан жағымды мінез-құлықтарды тауып, дәйектей алуы оң нәтиже береді. Әрбір білім алушы талданып отырған кейіпкердің ұнамды қасиетін тауып, дәлелдеуі олардың да адами құндылықтарды танып-білуіне бастайды. Бұл тұста бір кейіпкерді екіншісімен ұқсастығына, ерекшелігі мен айырмашылығына қарай талдап, тануы, салыстыра алуы әдеби талдау үшін қажет.

Кейде көркем шығарманың композициясын талдау да басым мәнге ие. Композициялық талдау туындының басынан бастап аяғына дейін жүргізіліп, негізінен, автор ізімен талдауға жақын болады. Осыдан келіп композициялық талдау атауының сәл дәлсіздігі келіп шығады. Себебі, композициялық талдаудың аясы кең. Ол сюжетті,

фабуладан тыс сәттерді де (авторлық шегініс, суреттеу) қамтиды. Қайткен күнде де композициялық талдау термині әдеби шығарманы талдаудың реттілігін емес, ең алдымен туындыны толық қамтуы тиіс.

Проблемалық талдауды сипаттау үшін ең алдымен, проблемалық мәселе, проблемалық ситуация деген ұғымдарды анықтап алу керек.

Проблемалық ситуацияны жасау осы проблемаға өзек болып тұрған өткір мәселені анықтаудан, оның байланысынан, тақырыптың негізін айқындап алудан басталады. Проблемалық мәселе кей ретте қарама-қайшылықты табиғи жолмен анықтаудың балама формасын қажет етеді. Проблемалық мәселе бір мезгілде білім алушы үшін қызықты тапсырма түрі де бола алады. Бұл оның қызығушылығын, көркем туындының табиғатын жете тануын тудырып, ғылыми ізденіс пен әдеби туынды логикасына сәйкеседі. Дұрыс қойылған проблемалық сұрақ білім алушыға ақиқат жауапты табуға, ізденіс материалдарын терең қарастыруға итермелейді. Проблемалық сұрақтың ерекше сипатының бірі – оның тереңдігі мен мәнінің кеңдігінде. Ол тек бір ғана айғақтың төңірегінде емес, материалды кең түрде қамтуға бастайды да, шығарманың жекелеген элементтерін байланыстырып, жалпы бір концепцияға біріктіруге ықпал етеді. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды білім алушы үшін қиындық туғызған сұрақтың бәрін проблемалық деуге болмайды. Оқу процесінде проблемалық оқыту білім алушының білімді игерудегі өнімді тәсілі деп қарастыруға әбден болады. Әдебиет сабағында проблемалық ситуация көптеген өзіне тән ерекшеліктерге ие. Олар:

1. Көркем шығарманың көпмәнділігі білім алушының оқырман ретіндегі көпнұсқалы қабылдауына әкеліп, әртүрлі нұсқалар арасындағы таңдау үнемі нақты шешімге әкеле бермейді.

2. Әдебиет сабағындағы проблемалық ситуация өзара қайшылықты пікірлердің болмау принципімен емес, бір ұстаным екінші ұстанымды толықтыру принципімен шешіледі.

3. Әдебиетті оқып-үйренуде білім алушының эмоционалды қызметі интеллектуалды қызмет сияқты ерекше рөл атқарады. Яғни, көркем туындының оқиғасы оқырманның да бірге басынан өткізіп, бірге көңіл-күй өрілімін туғызатын жағдайда болуы тиіс. Осылайша, проблемалық ситуация көркем шығарманы талдаудың авторлық ізі аясында және көркем бейнені талдаумен бірге жүргізіледі. Проблемалық талдаудың материалы көркем туындыдағы оқиға да, кейіпкердің характері де бола алады.

Шығарманы талдаудың негізінде үнемі әдеби концепция жатады. Оқытушы көркем шығарманың деңгейін тек түсініктеме түрінде емес, көркем туындыны жалпы түсіну деңгейін де білуі керек. Алайда бұл таза шығармашылық қызығушылық тудырады деуге болмайды, өйткені бұл үшін тарихи дүниетаным мен терең филологиялық талдау қажет. Талдаудың негізгі мотивін айқындау көркем туындының басқа қырларын талдауды әлсіретіп жібермеуі тиіс. Яғни таңдау түріндегі талдаудың түрін саралап алу туындының мәнін төмендетіп жібермеуі тиіс. Көркем мәтінді талдау – білім алушының әдеби білімінің дамуын жеделдететін маңызды құрал. Білім алушының оқырмандық қабылдауын білу оқытушы үшін аса маңызды. Бұл талдаудың бағытын анықтайды.

Әдебиеттер

1. Байтанасова Қ., Айтуғанова С. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Астана, 2016
2. Керімбекова Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Астана, 2017
3. Золототрубова Н.Н. Методика преподавания литературы. Учебное пособие. – Воронеж, 2007

ПСИХОЛОГИЗМ В РАССКАЗАХ А.П. ЧЕХОВА

Проза А.П. Чехова представляет новую ступень в развитии всей русской литературы. Именно этим объясняется устойчивый интерес к его творчеству. Актуальность избранного нами аспекта исследования объясняется возрастающим интересом к проблемам поэтики творчества Чехова, а также потребностью нового освещения некоторых важных сторон психологического анализа в прозе писателя.

Пристальное внимание к отдельным сторонам поэтики писателя позволяет наиболее полно охватить все своеобразие художественного мира Чехова. Проблема изучения чеховской поэтики, чеховского стиля в литературоведческом значении данного понятия – это не только языковые средства и приемы выразительности, но и законы, признанные над собой писателем и определившие совокупность и единство всех его художественных особенностей (выбор сюжета, принципы изображения персонажей, композиции), обусловленных идейным, нравственно-философским содержанием творчества.

Г.Н. Поспелов еще в конце 20-х годов отметил, что предмет теоретической поэтики имеет двойной характер: 1) «отдельные свойства и стороны произведений (образ, сюжет, эпитет); 2) связь и взаимоотношения этих явлений: строение произведения, его структура» [1, с. 54].

Таким образом, композиционная организация и предметно-словесный состав произведения с точки зрения изучения поэтики равнозначны и неразрывны. «Основной проблемой общей и описательной поэтики является установление соотношений между замыслом <> и совокупностью художественных средств, используемых в произведении» [2, с. 88].

С охарактеризованных позиций в настоящей работе исследуется поэтика чувств в чеховской прозе. Художественная проза А.П. Чехова для исследования взята не случайно: именно здесь сосредоточены все нюансы его поэтики. Писатель не раз признавался, что он в первую очередь беллетрист, а уже потом – драматург.

Творчество Чехова – образец тончайшего и вместе с тем глубокого проникновения во внутренний мир людей. В прозе писателя психологизм чувств и эмоций проявился в новых формах. Под термином «психологизм» мы имеем в виду широкое его понимание – как использование в произведении способов (приемов) раскрытия внутренней, духовной и душевной, жизни человека.

Созданные Чеховым новые приемы и принципы освоения внутреннего мира человека во многом отличаются от прямых аналитических приемов психологической прозы Л.Н. Толстого и Ф.М. Достоевского и являются косвенными, синтетическими и часто сложно-опосредованными.

Новаторство Чехова в сфере художественного психологизма объясняется, во-первых, тем, что писатель «сосредоточил внимание на идейно-нравственном состоянии и внутреннем развитии обыкновенных людей, а не исключительных личностей и художественно исследовал, осмыслял внутреннее нравственное движение так называемого обыденного сознания» [3, с. 284], во-вторых, жанровые особенности рассказа в отличие от романа требовали особых, не пространных, а емких форм психологизма.

Новые условия жизни, возникшие на рубеже веков, ее драматизм, трагичность, появление тонко чувствующего «нервного» человека требовали от писателя более тесного соотнесения мира психического и физического. Происходящие изменения в жизни и в человеке не могли уже вылиться в прежнее изображение последовательного и обособленного процесса душевных переживаний личности, каким он представлен в творчестве Л.Н. Толстого, Ф.М. Достоевского.

Как отмечает А.П. Чудаков, в отличие от его великих предшественников, стремившихся в описании внутреннего мира человека дойти «до последнего предела», Чехов «останавливается у некоей черты».

Именно поэтому в поэтике Чехова возникает интерес к психологизму подтекста, воссозданию ассоциативных, не до конца осознанных внутренних переживаний человека, к изображению «психологической неопределенности характера». Не случайно психологизм Чехова определяют как «скрытый, косвенный, психологизм подтекста» [4, с. 12].

Внутренний мир человека, его характер Чехов передает через поступки и речь героев. Внешние проявления отражают настроения, чувства и переживания персонажей. Проникновение во внутренний мир персонажа у Чехова зачастую основывается на перечислении внешних факторов: одежда, обстановка, состояние природного мира. Движения души, ее глубины изображаются при помощи стилистических средств, семантического расширения слова, сочетания нескольких точек зрения, прямой и несобственно-прямой речи персонажей.

Чеховской поэтике присуще разнообразие форм психологического изображения: несобственно-прямая речь, внутренние и внешние монологи, психологическая деталь, умолчание о внутренних процессах душевной жизни, авторское психологическое сообщение, психологический анализ выразительных движений (мимики, телодвижений, жестов), психологический портрет, психологическое самораскрытие героя через исповедь. Все эти формы, внешне очень различные, подчинены одной задаче – достоверно воссоздать внутреннее состояние героя, продемонстрировать глубину его чувств и переживаний. Но не все обозначенные выше формы художественного психологизма Чехова получили равное и всестороннее исследование в литературоведении. Достаточно глубоко затронуты такие из них как: психологическая деталь, внутренний монолог, психологический портрет, анализ выразительных движений.

Чувства, эмоциональное состояние героев играют существенную роль в композиции произведений Чехова, начиная с раннего, «осколочного» периода его творчества. Это органическая часть в развитии сюжета, действия, в создании общей тональности произведений: эмоции обрисовывают внутреннее состояние персонажа. Именно эмоциональная реакция героев позволяет без дополнительных авторских пояснений обнаружить скрытый смысл явлений.

Это тот особый угол зрения на жизнь и людей, который станет для Чехова основоопределяющим на протяжении всего последующего творчества: не доверять внешности обманчивой или непоказательной и искать в человеке «внутреннее», подлинное, правдивое. Этот метод оценки он применяет и в тех случаях, когда разоблачается ложное, наносное в человеке. Писатель убежден, что возможность «проговорить» свой поступок, оценить его с моральных позиций благотворно влияет на человека. В таком случае человек дает себе или кому-либо нравственный самоотчет, пытается осознать причины своих поступков.

В сжатой, экономной форме сценок, этюдов, новелл, минимальный размер которых был предопределен связью с еженедельным журналом и газетой, вербальное или же предметное выражение героями своих чувств играет роль эпического элемента, расширяющего содержательные рамки этих произведений. Отсюда и создаваемое благодаря монологу-исповеди героя ощущение сюжетности внутренней при отсутствии сюжетности внешней в ранних произведениях Чехова, построенных на одном разговоре без развития сюжета. Это наблюдение относится к рассказам 1883-1885 годов – «Загадочная натура», «Слова, слова и слова», «Хитрец», «В бане», «Ванька», «На кладбище».

Прием душевного, интимного анализа для постановки значительных социальных, нравственно-философских тем Чехов использует в рассказах «открытия» 1885-1887 годов. Самочувствие лица, соприкасающегося с окружающей средой, его поведение,

переживания, связи и отношения с другими людьми – все это предмет живого интереса автора. Не случай и обстоятельства, явившиеся причиной «прозрения» героя, не жизненное событие, испытующее человека, а сам человек, испытываемый каким-то пустяшным происшествием или, наоборот, трагедией, оказывается в центре изображения этих рассказов. Исповедальная форма произведения, таким образом, приобретает очень личное звучание, персонаж рассказывает о себе, о своих переживаниях и чувствах.

Монологи-исповеди в этих рассказах можно разделить на две категории: непрямые, недосказанные, представляющие из себя озвученную внутреннюю речь, иногда в виде бормотания («Горе», «Тоска»); прямые, пространные, в которых герой сам анализирует и обобщает свои чувства, мысли, поступки («Тапер», «Кошмар», «Калхас», «На пути»). Характер монолога, как правило, находится в прямой зависимости от типа героя.

Главными чертами поэтики чувств в рассказах являются следующие: углубленный психологизм в описании состояния и выразительных движений персонажа перед рассказом, во время высказывания и после него; недосказанность и нарочитая незавершенность монолога; социально-философская обобщенность, вытекающая как из «открытого» текста монолога-исповеди, так и из подтекста или воображаемого читателем продолжения; лейтмотивные и символические образы, детали, ассоциативный фон, подготавливающие и сопровождающие исповедь героя.

В рассказах и повестях-ретроспекциях изображение героев и событий дано в трех временных измерениях: сиюминутном, ретроспективном (воспоминания), перспективном (недосказанное, но подразумеваемое). Главный герой размышляющий, склонный к самоанализу, сосредоточенный на осмыслении внутренних переживаний и опыта своей прошлой жизни.

В композицию подобных рассказов часто включаются моменты описания чувств других персонажей, о которых вспоминает рассказчик. Такой прием «исповеди в исповеди» позволяет охватить душевный мир не только самого героя-рассказчика, но и героев, связанных с ним событийными линиями.

Не событие, а внутренние искания героев составляют композиционную основу рассказов-ретроспекций. Фабульный, событийный момент играет подчиненную роль. Главное – новое видение мира героями. Поэтому размышления, рассуждения героев выливаются в монолог. Это может быть монолог устный, обращенный к персонажам-слушателям, или форме записок, в вербальной форме, предполагающая известный самоконтроль разума. Все это встречается в рассказах «Шампанское», «Рассказ госпожи NN», повестях «Огни» и «Скучная история».

В монологах героев повестей «Степь», «Дуэль» и рассказа «Страх» выливается наружу все затаенное, долго сдерживаемое, выявляя подлинное, глубоко дремавшее на дне души. Такая форма позволяет проникнуть в толщу жизни, когда ее кажущийся, застывший слой надламывается и обнаруживается истинная его природа. В исповедальных монологах (как внешних, так и внутренних) раскрывается внутреннее содержание не только отдельного человека, но и произведения в целом.

Мотивы одиночества, разобщенности, тоски по живой душе, радости, счастью, гармонии пронизывают эти произведения. В повести «Дуэль» в монологах Лаевского раскрываются основные этапы развития определенного круга идей и настроений, процесс нравственного обновления и возрождения личности. Социально-психологический рассказ «Страх» вобрал в себя все своеобразие поэтики исповеди в творчестве Чехова. Сложная сюжетно-композиционная структура делает рассказ эмоционально емким и раскрывает общую драму бытия. Форма исповеди дает глубокое осмысление, исследование, анализ жизни.

Через эмоциональный диапазон персонажей ранних рассказов автор словно видит мир глазами своих героев. Но в характерном видении героя он выделяет и подчеркивает такие черты, которые выдают героя с головой. Объективное содержание жизни, контрастируя с представлениями героя, раскрывающимися в его чувственном

самовыражении, бросают обратный свет на самого героя, как в системе двух зеркал. Это призма, проходя сквозь которую, внутренний мир персонажа предстает либо привлекательным и заслуживающим соучастия, либо во всем своем неприглядном облике. Таким образом, уже в ранних рассказах писатель прибегает к описанию эмоционального мира для раскрытия характера героя, выявления его типологической и психологической сущности.

Литература

1. Пospelов Г.Н. Стиль повестей А.П.Чехова // Проблемы литературного стиля. – М.: Изд. МГУ, 1970. – 354 с.
2. Пухова Т.Ф. Проблемы поэтики повестей А.П. Чехова 1890-1904 годов. Дис. на соиск. уч. ст. канд. филол. наук. – М: МГЗПИ, 1990. - 210 с.
3. Полоцкая Э.А. Чехов: личность, творчество // Время и судьбы русских писателей. – М.: Совет, писат., 1981. – С.282-343.
4. Абакумова А.В. Рассказы Чехова второй половины 80-х годов XIX века. Художественная система чеховского рассказа. Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. филол.наук. – М., МОПИ, 1974. -20 с.
5. Балухатый С.Д. Ранний Чехов. Стиль Чехова. //Вопросы поэтики. – Л.: Изд. Лен. ун-та, 1990. -С.80—160.
6. Гришечкина Н.П. Повествовательность пьес и драматургичность повествовательных произведений А.П.Чехова // Поэтический мир Чехова. – Волгоград, 1985. – С.43-47.
7. Есин А.Б. О чеховской системе ценностей // Русская словесность. – 1994. – №6. – С.3-8.
8. Семанова М.Л. О содержательности формы рассказов А.П.Чехова («Горе», «Скрипка Ротшильда»). – В сб. Поэтический мир Чехова. – Волгоград, 1985. – С. 13-21.
9. Смолкин М.Д. Чеховский рассказ (К эволюции жанра). – В кн.: Жанр и композиция литературного произведения. – Калининград 1980. – Вып.5. – С.63-70.
10. Фортунатов Н.М. Особенности построения чеховской новеллы (К проблеме художественного метода А.П.Чехова). Дис.на соиск. уч. степ, доктора наук. – Горький, 1978. – 460 с.
11. Турбин В.Н. Воды глубокие: Из заметок о жизни, творчестве и поэтике Чехова // Новый мир. – 1980. -№1. – С.216-227.

ОБРАЗ КАЗАХСТАНА В ТВОРЧЕСТВЕ БАХЫТА КАИРБЕКОВА

Творческую личность известного казахстанского поэта и сценариста Бахыта Каирбекова можно назвать евразийской, так как в его произведениях тесно переплетены казахские и русские образы и мотивы, фольклорно-мифологические архетипы, отсылающие к древнетюркской мифологии. Являясь «автором билингвом», Каирбеков свободно владеет, а, следовательно, и пишет на двух языках. Главная миссия поэта, как подчеркивает М. Сомадай, – «служение своему народу», что выразилось в работе над сериалом «Домусульманские обычаи и традиции казахов», над книгой «Мир кочевья», над сценарием эпоса «Козы Корпеш – Баян Сулу».

«Изучение творческого пути Б. Каирбекова немыслимо без исследования его этнографических работ в кино. «Вслед за травой», «Священный порог», «Полнолуние», «Возвращение в лоно Неба», «Путь жертвы» – уже сами названия красноречиво свидетельствуют о глубоком интересе поэта к поэтике обряда» [1, с. 400]. Наброски к сценариям перерастают в стихотворения, посвященные этнокультуре казахов. В стихотворениях описаны обряды и обычаи – разрезание пут («Таудай бол!»), спортивные состязания – байга, кокпар, аударыспак (перевертыш), свадебные и похоронные обряды.

В творчестве Бахыта Каирбекова обозначены доминантные темы, репрезентирующие как образ Казахстана, так и казахстанский культурный текст: природно-географический элемент (хронотопы страны); фольклорно-этнографический и мифопоэтический контекст; евразийский тип творческой личности.

В сборнике «Навстречу солнцу» представлен дневник путешествий автора по Казахстану, дневник кочующего героя – путника [2]. «Новая книга стихов Бахыта Каирбекова – поэтический дневник-портрет городов и стран, в которых он побывал, каждый раз видя в облике окружающего мира приметы своей кочевой души» [2, с.2]. Доминантными выступают «знаки территории» Казахстана – «степные» мотивы и образы. Степь становится для поэта сакральным местом, ментальным локусом, раскрывающим органическую «вписанность» в казахстанский ландшафт, рождающим творческое Слово. Лирический герой подчеркивает свою связь именно с этим геопространством, его гражданская позиция демонстрирует кровную связь со своей землей и своим народом: *«Над Улытау открытый небосвод. / Открытою ладонью – степь без края. / Гостям открыт душою мой народ, – / Вот родины моей судьба земная!»* [2, с. 23].

Города, села, горы, реки, озера, дороги – ключевые образы сборника, придающие им ландшафтный характер. В текстах Бахыта Каирбекова обозначены почти все «знаки территории» Казахстана: степи Сары-Арка, Тенгиза и Тургая, города – Алма-Ата, Астана, Тараз, Каркаралинск; горы – Аулие, Улытау, Алатау, Бектау-Ата; реки – Коксу, Берель; озера Алаколь, Балхаш, Каинды; памятник истории и культуры Акыртас, мавзолей хана Джучи, Бегазы; некрополь Бекет-Ата в Мангистау, подземная мечеть Султан-эпе; Чарынский каньон, пустыня Бетпак-дала.

Топосы выносятся в название многих стихотворений или указываются в тексте и под текстом, где часто подчеркивается время и место нахождения лирического героя-путешественника. В частности, «По пути из Алматы в Шымкент», «У подножия горы Аулие», «Встречая зарю у мавзолея Джучи хана», «У озера Алаколь. По пути домой», «На зимовке Копа у китайской границы, глядя на пески», «Утро в пути.6 ч.».

Наличие таких рамочных компонентов, наряду с заглавием и посвящением, создает завершенность и выполняет дополнительные функции не только определения хронотопа, но и создания определенного настроения у читателя. Читатель движется вместе с автором по Казахстану, узнает знакомые места, осваивает незнакомые, и этот путь, благодаря рамочному обрамлению, воспринимается эмоционально и живописно. Лирический герой

автобиографичен, сам поэт – Бахыт Каирбеков – известен как многогранная творческая личность – переводчик, путешественник, режиссер, сценарист, фотограф.

Главные образы сборника – путник и Путь (циклы «Очарованный странник», «Посох путника», «Восточные миниатюры», «У границы Бетпак Далы»). Бахыт Каирбеков уверен, что «Путь и Стоянка – вот две основные категории философии казаха-кочевника» [2, с. 299].

Лирический герой – «очарованный странник», уверенный, что путь и дорога – вехи взросления и обретения себя: *«Почему мы выходим в дорогу, / Все дела на потом отложив, / Потому что всегда за порогом / Начинается взрослая жизнь»* [2, с. 53]. Посох странствующего дервиша (асаятак) является мерилем тех, «кто выйти в путь решился трудный» [2, с. 315]. В стихотворении «Султан-эпе» лирический герой живет в долгожданном Пути, мечтает найти незримые вехи и отыскать свет.

Образ путника и дороги представлен и в цикле «Восточные миниатюры»: *«Как хорошо не знать, – что будет завтра! / Дорога выберет сама / Попутчика, уют и завтрак – / Душа подскажет новые слова»* [2, с. 326]. Кредо лирического героя – *«Полюбить маршруты кочевые / Всей душой пространство постигать»* [2, с. 122]. «Мы – кочевники в Космосе Мироздания. Мы выходим на планетарное мышление, придя к идее Земли – как общего дома, но мы готовы покинуть ее и пуститься в новый путь» [3, с. 301].

Как истинного путешественника поэта интересуют мифология, фольклор, история и география страны, в которой он живет и творит. Этнокультура казахов сформирована тенгрианскими культами и верованиями; основой религии древних тюрков было поклонение Небу (Тенгри) и Земле-Воде (Умай). Автор создает мифологические тексты, в которых воспеваает Богов: *«Божества населяют пространства: / В лоне неба – Тенгри, / В лоне матки – Умай! / Угадать бы, куда наши странствия / Уведут за пределы ума?»* [2, с. 10].

В стихотворении «В начале был кюй» (цикл «Хронология года») поэт обращается к истокам казахской культуры и воссоздает творение кобыза, домбры и кюя. В этом же цикле в стихотворении «Усыпальница Козы Корпеш и Баян Сулу» поэт призывает вслушаться «о чем поет живая старина».

Через всю поэзию Каирбекова проходят три мифопоэтических макрообраза, каждый из которых опирается на мифологическую традицию: это образы воды, огня и земли (степи). Название сборника «Навстречу солнцу» репрезентировано почти в каждом цикле. Солнце является одним из наиболее доминантных символов и в художественном мире Каирбекова. Герой-путник движется за солнцем: *«Похоже, нам за солнцем не успеть, / Хотя мы мчимся вслед за ним – на запад»* [2, с. 59].

В дневнике Бахыт Каирбеков пишет: «Я человек солнечный. ...». Для него солнце – это чудо. *«Это – Энергия. Это – радость, желание жить и творить»* [3, с. 277]. Чаще всего солнце является символом творчества как высшего проявления человеческого духа и просвещения. Как орфический певец поэт поет «Гимн солнцу»: *«Бери, вдыхай жар солнца, жар души, / Вкушай резную корочку, как строчку/ Стиха, / и тоже сердцем напиши, / Пусть рвут ее зубами в клочья!»* [2, с. 55]. Огненная символика ярко выражена в стихотворении «Огонь подарен был как будто Прометеем». Казахи почитали огонь, приписывали огню очистительные, целительные и охранительные свойства: *«Огонь страшил... и обуздать не смея, / Степняк боготворил его как мог»* [2, с. 57].

Кроме мифологических образов (мифологемы солнца, огня, воды), в поэзии Каирбекова присутствуют великие творческие личности казахского народа – Абай, Джамбул и Шакарим. Лирический герой обращается к Абаю как к собеседнику и надеется, что его песня будет услышана: *«Стихи мои, как космы ковыля, / Склоняются к земле родной и стонут: / Не уж-то песня не услышана моя? / Не уж-то и она в дали веков утонет?»* [2, с. 68].

Историческая этнография и фольклор всегда привлекали Бахыта Каирбекова, об этом свидетельствуют строки из дневника, размышления о прочитанных монографиях В.М. Жирмунского, К.В. Чистова, Ч.Ч. Валиханова. «Опираясь на фольклорные сведения и этимологию казахского языка, я получаю подтверждение тому, что традиционное мировоззрение казахского народа уходит корнями в кочевую тюркскую культуру и может благополучно существовать и в наше время наряду с другими мировыми религиями, а может даже циклично возвратившись, возобладать над ними», – пишет Б. Каирбеков в статье «Мифоритуальный сценарий миропонимания кочевника» [3, с. 294].

Таким образом, родной край, так ярко представленный в творчестве Бахыта Каирбекова, характеризуется следующими основными компонентами: творческий тип личности, демонстрирующий евразийскую ментальность; образ Казахстана и Евразии, отраженный в хронотопах и календарной цикличности; природно-географический компонент (ландшафтный мир Казахстана); историко-этнокультурный компонент (история, мифология и фольклор казахского народа); традиционные для мира кочевья образы Пути и путника, отражающие духовный путь лирического героя и автора.

Литература

1. Мерген С. Шаманизм без кавычек (Эссе о творчестве Бахыта Каирбекова) // Каирбеков Б.Г. Навстречу солнцу. Дневник путешествий: стихи, эссе. – Алматы, 2014. – 420 с. – С. 379 - 403.
2. Каирбеков Б.Г. Навстречу солнцу. Дневник путешествий: стихи, эссе. – Алматы, 2014. – 420 с.
3. Каирбеков Б.Г. Части целого: Избранное в 2 томах. Стихи, проза, переводы. Том 2. – Алматы, 1998. – 320 с.

Дәуренбекова Л.Н., Жайлауов Н.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

Б. СОҚПАҚБАЕВТЫҢ «МЕНИҢ АТЫМ ҚОЖА» ПОВЕСІ МЕН ФИЛЬМІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

«Менің атым – Қожа» повесінде бала Қожаның мектеп жасындағы бастан кешкен әртүрлі қызықты оқиғалары жайлы баяндалады. Қожа бұзықтық жасаса да әрбір оқиғадан кейін өз ісін мойындап, жақсы адам болуға талпынады. Яғни, бала Қожа мінезін түзеп, тәртібін өзгертуге тырысады.

«Қожа аты шулы сотқар. Бірақ оның сотқарлығының табиғаты өзге түгілі өзіне де беймәлім. Күн ара шым-шытырық оқиғалар арасында «жүріп қана қоймайды», тіпті өзі сол «таңғажайып» оқиғалардың қалай себепкері болып қалғанын сезбей де қалады» [1, 23]. Қожаның «ақылды тентек екені» айтылып та, жазылып та жүр. Десек те, Қожа бейнесіне назар аударып көрейік.

Повесть тақырыбына мән берсек, Қожа ешкімге бағынғысы келмеді, өз санасына өз іс-әрекетіне қожа, тәуелсіз, азат болды. Сол себептен де тақырып «Менің атым Қожа» деп жар салып тұрғандай. Директор Ахметовтің повесте қанша бұзақылық жасаса да, түбінде Қожаны «болатын бала» деуі тегін емес. Әрбір оқиға осы кейіпкер арқылы өрбіп отырады.

«Шынын айтсам, бұл о баста Қожа емес, Қожаберген екен. Туу куәлігінің өзінде солай деп жазылған. Бірақ дүниеде не қилы ғажайып құбылыстар бола беретіні тәрізді, бертін келе Қожабергеннің «құйрығы» үзіліп түсіп қалыпты. Бұл құбылыстың дәл қай жылы, қай айда, қай күні болғанын тап басып ешкім де айтып бере алмайды. Сонымен,

мен өзім ес білгелі Қожамын. Ауыл-аймақтың бәрі солай атайды» [2, 3], - деп кейіпкер есімінің сырын түсіндіреді.

Шығармада Қожаның әкесіз өскені, әке орнын ешкім баса алмайтыны әке тәрбиесінің ұл бала үшін қажеттілігі мен мұңдалап байқалып тұрады. «Ех, қайран әкем! Егер сен тірі болсаң, мүмкін, мен бұдан гөрі басқадай болар ма едім. Кім біледі, жер-әлемді шулатып, сотқар Қожа атанып жүргенім әкесіз жетім өскендігімнен де шығар. Кімге де болса бір әке әбден керек. Тіпті селкілдеген шалдардың өздері кейде: «Жарықтық, әкем анандай еді, әкем мынандай еді» деп еске алып, армандап отырмай ма?» [1, 5] - деп баяндау тәсілі арқылы әкенің бала өміріндегі орнын көрсетіп береді. «Қадыр – менің әкем. Ех, шіркін дүние-ай десеңші! «Әке» деген сөзді айтқанда, жүрегім қарс айрыла жаздайды-ау. Қандай жақын, қандай ыстық! Балалар: «Менің әкем өйтті, менің әкем бүйтті. Менің әкем ананы сатып әперетін болды, менің әкем мынаны сатып әперетін болды» деп мақтаныш етіп жатады. Ал мен болсам, әкемнің қандай адам екенін де білмеймін. Өйткені ол майданға аттанғанда, мен екі жастамын. Екі жасар ақымақ не біледі, не түсінеді? Сол кеткеннен абзал әкем мол кетті, оралмады» [1, 5], - деп сағынышпен еске алады. Шынында да, «Қожаның әкесі болса, оның балалық шағы мүлде басқаша болар ма еді?» деген ой оқырман мен көрермен көкейінде тұрары сөзсіз. Әрине, Қожаның бұзақылыққа жол беруіне оның ортасы, отбасы, айналасы әсер етпей қоймайды. Мәселен:

- 1) Қожа бір отбасының жалғыз ұлы;
- 2) Қожа екі жасында әкесі соғыста қаза болады. Әке тәрбиесін көрмейді;
- 3) Жалғыз анасы Милатқа Қаратай деген бөтен ер кісінің жақын жүруі, бұл көрініс анасынан айырылып қалу қаупі Қожаның психологиясына кері әсер етіп, Қожаның барлығын қырсығып керісінше істеуіне себеп болды.

- 4) Кеңес Одағы идеологиясының оқушыларды «Алла жоқ» деп тәрбиелеуі, бұған да Қожа кінәлі емес. Бұл үшін Қожа әжесімен адам маймылдан жаралған деп, ылғи да салғыласатын. Өйткені діннің де бала тәрбиесінде маңызы зор.

«Қожа өмірден үйренеді, қате басады, сабақ алады. Образ диалектикасы дегеніміз осы. Қожа мінезінің даралануына септігін тигізген жазушының түрлі ұтымды, психологиялық ситуацияларды молынан пайдалануы дер едік. Шығармадағы шырғалаң оқиғалар мен соны туғызған жағдайлар повестің орталық тұлғасы – Қожа характерінің алуан сырлы психологиялық күймен ашылуына әсерін тигізген деп тұжырым жасауымызға болады» [3].

Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» шығармасында соғыстан кейінгі қазақ қоғамының тұрмысының бой көтергені, сол кезеңдегі колхоз өмірінің өзінің ерекшеліктері суреттелінеді. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында ауыл шаруашылық өндірісті жүргізу үшін, ауыл адамдарының бірігіп құрған ұжымдасқан шаруашылығын колхоз деп атаған. Яғни, ауыл адамдары колхозға қызмет етеді. Мәселен, Қожа мен Жанар. Қожа өзімен бір сыныпта оқитын үлгілі, тәртіпті Жанар деген қызды жақсы көреді. Жанардың үйінде шахмат ойнайды. Ол кезде Жанардың үйінде ешкім болмаған. Себебі, апасы колхоздан сиыр сауып, кеш келетіні, малшылардың асында Қожаның анасы тойға қатыспай сиыр саууға кеткен деп суреттелінеді. Сондай-ақ, оқушылар жазғы демалыста қырықтықпен шөп шабуға кететіні де айтылған. Демек, жазушы колхоз жұмысын анық көрсетіп беруді мақсат етіп алған.

Белгілі кинорежиссер А. Қарсақбаев 1963 жылы жазушы Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесінің желісімен балалар фильмін түсірді. Қазақстанның ең үздік балалар фильмдерінің бірі болды. «Менің атым – Қожа». Фильм қызықты сюжеттерімен көрерменді бірден баурап алады. Шығарманы оқығанда кейіпкерлерді елестете отырып, бейнеленген оқиғаларды көз алдыңнан тізбектеп өткізсең, фильмде оқиғаны көре отырып қызығына енесің. Фильм мен шығарма арасында айырмашылықтар бар. Мысалы:

– Қожа фильмдегідей космонавт болып абыройға кенелуді емес, Кеңес Одағының батыры болуды қиялдайды. Бұл Қожаның түсі емес, өңіндегі қиялы болатын.

– Қожа малшылардың асында фильмдегі Сұлтанмен күреспейді.
– фильмге Сұлтанның бөгде кісінің қазын атқаны, жазасын Қожа арқалағаны енгізілмеген.

– шығармада Қожа Жантастың бетіне сиямен атпайды.

Фильмде Қожа жиналыс кезінде мектеп терезесінен құласа, шығармада ондай сюжет орын алмайды.

Фильмде де повестегідей 1960 жылдардың бас кезіндегі қазақ ауылы бейнеленген. Билік басына келген Леонид Брежневтің кезеңі көрініс тапқан. Мысалы, кеңес кезеңіндегі дүкендегі кезек, балалардың шөп шабуға, қой қырықтығына қатысуы, қатыспаған баланың жазалануы кадрларда қызықты оқиғалармен берілген. Кеңес кезеңінде оқушыларды колхоз жұмыстарына ерекше салтанатпен шығарып салатын. Балалардың көңілі көтеріліп, ән шырқап жолға шығатын. Көліктері ұрандатылған плакаттармен безендірілетін. Сондай-ақ кеңес кезеңінде шопандарға арналған сабантойлар жыл сайын өтетін. Жайлаудағы тойда бәйге, ұлттық ойындар және басқа да ойын-сауық ұйымдастырылады. Шілде айында тойланатын шопандар мерекесі екі-үш күнге созылады. Шопандарға түрлі сыйлықтар ұсынылатын. Міне, кеңес кезеңіндегі ерекше жағдайлар фильм кадрында анық беріледі.

Бердібек Соқпақбаев «Менің атым Қожа» туралы: «Шығарманы жазардағы ең басты мақсатым дейді: жақсылыққа тәрбиелеу. Қожа – есер емес, есті тентек. Бір көрген адамға «жаман бала», «қиын бала» болып, кейін мүлде өзгеріп, жақсылардың қатарына қосылып кететін балалар аз емес қой...сол бала» [4, 8], - деген екен. Ең бастысы, шығармада да, фильмде де Қожа өз ісіне есеп бере алатын, жағымсыз іс-әрекеттерін түзеуге талаптанатын бала ретінде көрініс тапқан.

Әдебиеттер

1. Нөгербек Б.Р. Наурызбекова Г.Қ. Мұқышева Н.Р. Қазақ киносының тарихы. – Алматы: Маркет, 2005. – 154 б.
2. Соқпақбаев Б. «Менің атым – Қожа». – Алматы: Жазушы, 2003. – 158 б.
3. Адаева Е.Б. Соқпақбаев шығармаларының идеялық-көркемдік ерекшеліктері. <https://baribar.kz/student>
4. Соқпақбаев Б. Мен қалай жаздым? // Сөзстан. – Алматы: Жазушы, 1986. – 122 б.

Жумсакбаев А.Т.
г. Нур-Султан (Қазақстан)

ИЗУЧЕНИЕ АУЭЗОВСКОЙ ДРАМЫ ПО КЛАССИФИКАЦИИ РЫМГАЛИ НУРГАЛИ

Известный ученый-литературовед, академик, писатель, критик Рымгали Нургали написал более 700 научных работ, около 30 научных и художественных книг. Его перу принадлежат фундаментальные монографические исследования по истории казахского театра и драматургии. «Природа трагедии» (1968), «Поэтика казахской драматургии» (1973), «Поэтика драмы» (1979), «Древо обновления» (1989) и др. – каждая из этих книг является достижением казахского литературоведения и театроведения.

Одна из первых крупных работ Рымгали Нургали «Природа трагедии» посвящена детальному анализу ранних произведений Мухтара Ауэзова. В последующих работах ученого о казахской литературе (особенно драматургии) постоянно акцентируется внимание на фигуре Ауэзова.

Действительно, заслуга М. Ауэзова в культурной жизни страны велика – это формирование в национальной литературе разножанровости, которой до него не было:

прозы, драматургии, критики. Писатель сочетал в своем творчестве реализм и эпические народные традиции.

Такое сочетание в творчестве Ауэзова не было случайным. Оно было обусловлено его знакомством с традициями классической мировой литературы. Отмечая важность литературных связей, академик Рымгали Нургали писал: *«Ни в одну эпоху ни одна литература не развивалась только в рамках своей национальной литературы. Зарождаясь на родной земле, она достигает своего расцвета, только приобщаясь и обогащаясь передовыми образцами, сокровищами литературы других народов»* [1, с. 123].

В литературе Казахстана драматургия Мухтара Ауэзова занимает особое место. Он создал более 20 пьес. Помимо этого, Ауэзов был первым теоретиком театрального искусства Казахстана. Изучая произведения Шекспира, Гоголя, Погодина, анализируя чеховскую драму, Ауэзов приобрел бесценный опыт, постиг секреты сценического искусства.

Профессор Лизунова Е.В. пишет: *«Ауэзов говорил об обновлении и обогащении литературы жанром драматургии, «усвоенным от передовой русской и мировой классики»»* [2, с. 389].

В его трудах, таких как «Государственный театр Казахстана» (1928), «Театр, музыкальные кадры» (1933), «Дальнейшие задачи государственного театра» (1933), «Казахская народная музыка и народный театр» (1936) присутствуют идеи развития и роста драматического искусства, а также затрагиваются актуальные проблемы, касающиеся установления казахского театра.

Р. Нургали отмечает важную роль Ауэзова в создании казахской реалистической драматургии. В своей работе «Вершины возвращенной литературы» он утверждает: *«Талантливый драматург М. Ауэзов внес большой вклад и в развитие театроведения в Казахстане. Вопросам сценического искусства, драматургии посвящены его статьи, рецензии, научные работы, характеризующиеся разными сторонами и аспектами жизни театра. Глубокими выводами, меткими оценками, содержательными заключениями отличается одна из первых театроведческих работ «Общее театральное искусство и казахский театр»»* [3, с. 421].

Несмотря на многочисленные научно-критические статьи по театроведению, Мухтар Ауэзов, прежде всего, внес весомый вклад в развитие казахской драматургии. Его драматические произведения тематически разнообразны. Академик Р. Нургали говорит о возможности разделения его пьес на следующие группы:

- пьесы, созданные на основе легенд, эпоса («Енлик-Кебек», «Кобланды», «Айман-Шолпан», «Бекет»);
- пьесы на историко-революционную тему («За Октябрь», «Ночные раскаты», «Белая береза»);
- пьесы, отражающие различные периоды советской эпохи («Схватка», «Каменное оперение», «В яблонево саду», «На границе», «Алуа»);
- пьесы, посвященные теме Великой Отечественной войны («Гвардия чести», «Обнаженный меч», «Златое племя»);
- пьесы на фантастическую тему («Дос-Бедел дос», «Спустя 50 лет»);
- пьесы о жизни акынов («Абай», «Каракоз»).

Однако лучше анализировать творчество Ауэзова, используя внутрижанровую классификацию драмы, ведь Ауэзов воплотил в казахской драматургии все жанровые формы: трагедию, комедию и драму.

Несмотря на то, что казахская драматургия зародилась в первой половине XX века, она на сегодняшний день обладает признаками и жанровыми формами, присущими драме в целом. За столь малый временной отрезок в казахской драме сформировалась стройная система жанров, появились и развились свои формы и особенности.

Академик Ж.М. Абдильдин отмечает: «Приведенные в книгах Нургали точные и конкретные аналогии с опытом мировой литературы позволили выявить общее и особенное в национальном искусстве, определить вклад казахской литературы в общую сокровищницу культуры. Наряду с изучением традиций и новаторства в развитие казахской литературы в трудах Р. Нургали раскрыты генеалогические корни драмы, революционной поэзии, прозы и критики, показана обусловленность ее эволюции ростом общественного самосознания казахского народа, социальными изменениями» [4, с. 34].

В книге «**Эпическая драматургия**» Р. Нургали, анализируя произведения казахских драматургов, дает оригинальную классификацию. Данная классификация казахской драмы не ограничивается простым разделением на главные жанры, в ней имеются разновидности каждого жанра. Так, учитывая конфликт, характер и генеалогические корни, **трагедия** делится на **эпическую** (созданная на основе фольклорных сюжетов), **историческую** (под влиянием реально происходивших, исторических событий) и **семейно-бытовую** (присутствует сложный социальный конфликт). Жанровое своеобразие казахской **комедии** исчерпывается **сатирической** (высмеиваются отрицательные стороны действительности) и **лирической** (наравне с элементами юмора присутствуют внутренние переживания героев, сложный психологизм) комедиями. Исходя из героев и ситуаций, **драма** подразделяется на **героическую** (есть героический пафос), **социально-политическую** (во главе стоит социально-политическая проблематика, социально-политический конфликт) и **историко-биографическую** (героем является известная историческая личность).

При изучении ауэзовской драмы можно применить классификацию Р. Нургали. Тогда мы увидим следующее:

Пьесы Ауэзова, написанные в жанре **трагедии**:

- эпическая трагедия (пьесы «*Енлик-Кебек*», «*Кобланды*»);
- историческая трагедия (пьеса «*Абай*»);
- семейно-бытовая трагедия (пьесы «*Байбише-токал*», «*Каракоз*»).

Пьесы Ауэзова, написанные в жанре **комедии**:

- сатирическая (пьеса «*В яблоневоm саду*»);
- лирическая (пьеса «*Айман-Шолпан*»);

Пьесы Ауэзова, написанные в жанре **драма**:

- героическая драма («*Зарницы*», «*На границе*», «*Гвардия чести*»);
- социально-политическая драма («*Алуа*», «*Стойкое племя*»);
- историко-биографическая драма («*Хан Кене*»).

Таким образом, подтверждается мысль академика Р. Нургали о том, что Ауэзов воплотил в казахской драматургии не только все жанровые формы, но **и абсолютно** все их разновидности.

Научные труды Р. Нургали, посвященные изучению казахской драматургии, являются краеугольными камнями в современном литературоведении Казахстана. Актуальность и перспективность предлагаемой академиком Рымгали Нургали методологией исследования национальной и мировой литературы подтверждается высоким интересом к его монографиям и учебникам среди академической общественности, студенчества и широкого круга читателей.

Литература

1. Абдуллаева Ж.Т. Из истории литературных связей / Материалы 2-й Международной научно-практической конференции «Европейская наука и технологии». Часть III – Германия. Висбаден, 9-10 мая 2012 // Европейская наука и технологии. – Висбаден: Учебный центр «Родник № 5», 2012. – С. 122-126

2. Лизунова Е.В. Трагедии и комедии // Классические исследования: Многотомник. – Т.18: Художественное мастерство М.О. Ауэзова. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – С.385-408

3. Нургали Р. Казахская литература: концепции и жанры. – Астана: Фолиант, 2010. – 504 с.

4. Абдильдин Ж.М. Краткий очерк научной, педагогической и общественной деятельности академика Национальной академии наук Республики Казахстан Рымгали Нургалиулы Нургали // Нургали Рымгали Нургалиулы: биобиблиографический справочник. – Астана: Евразийский национальный университет, 2010. – С. 32-38

Кривошапова Т.В.
г. Нур-Султан (Казахстан)

**«СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ» В КНИГЕ
О. СУЛЕЙМЕНОВА «АЗ И Я»**

*Критика должна быть учителем,
а не льстецом или мстителем.
Слова «критика» и «критерий»,
очевидно, от одного корня.
Есть критики-арифметики,
которые знают правила деления и разделения,
а до таблиц умножения не дошли.
Вот они и делят, разделяют, дробят,
а основная задача критика, на мой
взгляд, – созидание, попытка выявить не замеченное
читателем, даже самим автором.
И это важно для культуры, общественного сознания.
Олжас Сулейменов*

Об этой книге и ее месте в учебном процессе высшей школы мне уже приходилось писать. Небольшая заметка была опубликована в журнале «Нива» и адресована 60-летнему юбилею Олжаса Сулейменова. Но с тех пор многое изменилось: скончался главный редактор, да и журнала больше нет, а заметка моя затеряна где-то в архивах. Поэтому позволю себе повториться, нарушая при этом привычный научный стиль изложения, равно как и автор широко известной книги [1], первая публикация которой состоялась еще в 1975 году.

Реакция на книгу, изданную в Алма-Ате, была мгновенной – в том же году в центральных изданиях появились первые критические статьи. На смену вполне доброжелательным алма-атинским отзывам пришли публикации в толстых московских журналах: одна за другой – в «Молодой гвардии», «Москве», «Звезде», академической «Русской литературе» и даже в «Известиях ОЛЯ АН», выдержанные в жанре разгромных рецензий. Более всего не понравился в этих публикациях их тон, который сквозил всюду, начиная с заглавий. Прошло уже более сорока лет, многие, особенно первые статьи получили объективную оценку, о других забыли вовсе. Но помню первое впечатление от статьи А. Кузьмина «Точка в круге, из которой вырастает репей» [2], которая в основном была посвящена второй части книги, и автор иронизировал по поводу попыток О. Сулейменова увидеть точки соприкосновения в разноуровневых языковых единицах. Еще большее раздражение вызвала статья профессионального литературного критика

Ю. Селезнева «Мифы и истины» [3], который по роду службы не имел никакого отношения к проблематике книги. Оскорбительная, вырванная из контекста цитата М.В. Ломоносова до сих пор режет слух. И не мне одной, а даже Льву Анненскому, написавшему в своей положительной рекомендации, которую он дал Селезневу в Союз писателей, буквально следующее: *«Я и сам далеко не всегда бываю с ним согласен. Не думаю, например, что в статье о книге О. Сулейменова «Аз и я» стоило в ответ на «тюркские амбиции» последнее форсировать «славянские амбиции» – это малоперспективный метод решения подобных проблем»*. О том, что деятельность Ю. Селезнева постоянно вызывала споры, можно убедиться, прочитав почти хвалебную статью В. Огрызко о критике «И вечный бой», из которой я позаимствовала предыдущую цитату [4]. Чуть позже к обсуждению подключилась и так называемая «тяжелая артиллерия» - Д.С. Лихачев, Б.А. Рыбаков, Л. Дмитриев, О. Творогов и др. Истины ради надо сказать, что рецензии Л. Дмитриева и О. Творогова «Слово о полку Игореве» в интерпретации О. Сулейменова» [5] и Д.С. Лихачева «Гипотезы или фантазии в истолковании темных мест «Слова о полку Игореве» [6] были выдержаны в академическом тоне, хотя и содержали возражения против большей части прочтений и толкований О. Сулейменова. На короткое время показалось, что в стране нет других филологических вопросов, кроме обсуждения книги «Аз и Я». Но к середине 1976 года травля ее вдруг прекратилась, и книга была отдана на так называемый местный, казахстанский уровень. 17 июля 1976 г. последовало соответствующее постановление Бюро ЦК КП Казахстана. Его содержание стало достоянием общественности лишь через восемь месяцев, когда «Казахстанская правда» изложила его в редакционной статье «Высокая идейность – главный критерий» [7]. «Анализ критических замечаний по книге «Аз и Я», – читаем в псевдопокаянном письме О. Сулейменова, – убеждает в том, что мною действительно допущены серьезные фактические неточности, научно необоснованные выводы и вытекающие отсюда ошибочные утверждения, недостаточная аргументированность ряда положений, непродуманность, импровизальность формулировок, их размашистая категоричность и даже прямая несдержанность в отношении бесспорных истин и научных авторитетов» [там же]. Позже автор говорил и писал о том, что этот текст был подготовлен без его участия. А на исходе перестройки в центральной печати появилось и другое письмо ЦК КП Казахстана, в котором постановление 1976 года было отменено.

Разумеется, и тогда мало кто поверил в искренность самобичеваний поэта. Слишком хорошо было известно, как и почему писались подобные письма. Затем последовал «заговор молчания», но автора оставили в покое. И даже наградили орденом «Знак Почета» в 1980 году, правда, за другие заслуги. Многострадальная книга была переиздана лишь в 1990-м, но объективная ее оценка была еще впереди. В Казахстане в 1996 году выходит книга Геннадия Толмачева «Повесть об Олжасе» [8], а спустя 25 лет после ее первой публикации в «НЛО» появилась статья Л. Фризмана «Возмутитель спокойствия. Книга О. Сулейменова «Аз и Я» под огнем идеологической критики» [9], вслед за которой и в других статьях содержалась интерпретация этой неприглядной околонучной истории. Сегодня имя Сулейменова есть в Энциклопедии «Слова о полку Игореве» [10], где содержится ценная информация о ранних его работах по «Слову», начиная с курсовой, которая писалась еще в Литературном институте в 1960 г. Напомню только, что там учился он на отделении поэтического перевода.

Но вернусь к концу 1970-х годов, ко времени возвращения из Москвы в Целиноградский пединститут после защиты кандидатской диссертации. Тогда в моей учебной нагрузке впервые оказалась история древнерусской литературы... Должна заметить, что даже спустя три года после публикации о книге еще говорили очень много. В моей практике был эпизод, когда студент-старшекурсник (кстати, очень толковый) заявил мне, что стоило казаху написать книгу о «Слове о полку Игореве», как разразился скандал. Что-то в его умозаключении меня насторожило, и я наивно спросила: «А кто

книгу-то написал?» И в ответ услышала: «Ануар Алимжанов!» То есть слышал звон... Книгу было невозможно достать и даже купить. «А в одной из республик на черном рынке за «Аз и Я» предлагали автомобиль», – рассказывал Олжас Сулейменов участникам конференции в Университете имени Джорджа Вашингтона. Кстати, 18 мая 2006 года, в день 70-летия поэта, эту версию подтвердил и Н. Назарбаев в редакционной статье газеты «Казахстанская правда» [11]. Об этом же месяцем раньше в газете «Мегаполис» писала и Любовь Шашкова, уточняя город (Баку) и даже марку автомобиля («Москвич»). Об этом я слышала многократно, так что, полагаю, это преувеличением не было.

С тех пор постоянно в лекциях и на семинарских занятиях, посвященных «Слову о полку Игореве», я считала своим долгом эту книгу комментировать. Более того, в учебных группах, состоявших из выпускников казахских школ, то есть чистых билингвов, я предлагала индивидуальные контрольные работы по интерпретации отдельных «темных» мест, имеющих в книге Сулейменова. Не могу сказать, что опыт всегда был удачен, но это снимало ажиотаж и позволяло начинающим филологам почувствовать себя не только читателями, но интерпретаторами книги. Помню студенческие попытки в духе Сулейменова понять фразы из сна Святослава и его объяснении боярами, знаменитые «*яръ туре*», «*буи туръ*», «*а ты буи*» и др. Особенно близка мне сулейменовская версия прочтения последней фразы «Слова», которую я всегда озвучиваю в лекции. Речь идет о смысле слова «*аминь*». Кстати, я никогда не предлагала студентам читать статьи, в которых «Аз и Я» в прямом и переносном смысле смешивалось с грязью. Статью же Д.С. Лихачева, вошедшую после журнальной публикации с видоизмененным названием в первое издание его книги «Слово о полку Игореве и культура его времени», в то время как из второго она была снята, сохранившись лишь в списке работ [10], комментировала всегда. Особенно запомнившуюся цитату: «*Меня, как русского, очень трогает стремление Сулейменова вложить в «Слово о полку Игореве» черты своего, тюркского этноса. Трогают меня и другие проявления любви автора к «Слову*». Кстати, по словам Сулейменова, Лихачев на съезде народных депутатов в 1989 году говорил о давних контактах древнерусской литературы с восточными, в частности, с тюркскими, ссылаясь при этом на «Слово о полку Игореве». В свое время даже промелькнула информация о том, что в доме академика книга эта стояла развернутая за стеклом, всей обложкой. Свои заметки «благонамеренного читателя» хотела бы завершить небольшой полемикой с Д.С. Лихачевым, который в упомянутой выше статье о книге Олжаса Сулейменова рассуждал о том, что на серьезные темы нельзя писать «романизированные исследования». Считаю, что великий ученый-медиевист в строгости своих суждений был не совсем прав, так как многочисленные критические разборы и обзоры минувших лет были написаны скорее в форме эссе, нежели выдержаны в строгом научном стиле. Именно в этом жанре в свое время была написана книга «Аз и Я», что гарантировало автору (и в этом Лихачев был абсолютно прав) читательский успех.

Экзамен по древнерусской литературе всегда был многотрудным, и, стремясь максимально растянуть процесс подготовки к нему, каждому студенту давался спецвопрос. Одним из них был вопрос по первой части книги «Аз и Я». От студента требовалось прочитать текст и прокомментировать несколько «темных» мест. Еще один спецвопрос был посвящен истории оценок и суждений о книге в 1970-е годы. Кроме того, на семинарские занятия приглашалась коллега по кафедре, исследовавшая творчество О. Сулейменова в кандидатской диссертации. Я готовила со школьниками научные проекты на темы: «Олжас Сулейменов – интерпретатор «Слова о полку Игореве», «Тюркизмы в «Слове о полку Игореве» и др. Приходится объяснять, что присутствие тюркизмов в самом известном литературном памятнике не отрицали даже самые маститые ученые, и Сулейменов был скорее прав, чем неправ, полагая, что автором «Слова» был билингв.

Хочу напомнить еще об одном студенческом споре. Теперь уже его основных участников нет в живых, поэтому обойдусь без фамилий. Скажу только, что они были из

числа лучших: после получения дипломов один из них долгое время работал директором школы, а второй даже дослужился до поста вице-министра информации и культуры РК. Кстати, у обоих были украинские фамилии (уж не знаю подробностей по поводу их этногенеза), что не помешало им страстно спорить о том, какой – русской или украинской литературе принадлежит знаменитый памятник. И пришлось им объяснять, ссылаясь на научную периодизацию, что это памятник древнерусской литературы, а в конце XII века имело место единство восточнославянских народов, равно как и их культурного наследия. Следовательно, «Слово о полку Игореве» в равной мере принадлежит каждому из них. Не удивлюсь, если узнаю, что подобные споры ведутся до сих пор не только с академической кафедры или в студенческой аудитории, но и с высот политического Олимпа.

Еще одна точка взаимодействия, находящаяся постоянно в поле филологического зрения: Лев Гумилев и Олжас Сулейменов. Гумилев в свое время написал статью «Спор с поэтом», в центре внимания которой находилась уже упомянутая выше одиозная статья А. Кузьмина. Гумилев, посчитавший многие рассуждения Сулейменова фантазиями, на которые поэт имеет право, подверг резкой критике суждения профессионального историка: «Итак, поэт, имеющий право на вымысел..., провел за нос историка, принявшего фантазию всерьез. Но если А.Г. Кузьмин не смог разобраться даже в таком простом тексте, то как же он читает летописи, где система ассоциаций и манера подачи куда сложнее? И куда смотрел его рецензент? Вот вопросы, значительно более важные, нежели буйное воображение алма-атинского поэта» [11]. Известно, что А. Кузьмин уже перед самой кончиной Л. Гумилева все в той же «Молодой гвардии» опубликовал одиозную статью «Пропеллер пассионарности, или Теория приватизация истории: заметки о концепции этнического развития, разработанной Л.Н. Гумилевым» [12]. Теория пассионарности – одна из наиболее спорных идей ученого, но с моей точки зрения в ней есть своя изюминка, связанная с так называемым «пассионарным толчком». Мне, родившейся и всю свою жизнь прожившую в Казахстане, свидетелю этносоциальных и этнокультурных процессов, уже давно пришла в голову мысль о том, что именно книга Сулейменова послужила исходной точкой того пассионарного толчка, который, согласно теории Гумилева, приводит к созданию нового этноса в границах прежнего. Мощный рост национального самосознания, который вывел оскорбленный народ в декабре 1986 года на площадь и в итоге спустя несколько лет привел к его самоопределению, был спровоцирован теми мыслями поэта об исторических корнях пратюркского языка и о степени его присутствия в самом знаменитом памятнике древнерусской письменности. Конечно, я далека от мысли, что каждый, вышедший в те дни на площадь, был знаком с книгой поэта, но и Гумилев полагал, что этногенез зависит от числа пассионариев, которое даже в фазе подъема не превышает 1-2%. Позже мне даже приходилось читать, что эта книга подготовила перестройку в СССР...

Вообще же споры вокруг «Слова о полку Игореве» ведутся со второго десятилетия XIX века, то утихая, то разгораясь с новой силой. Странно, что в России «Аз и Я» была опубликована только в XXI веке (2005, ровно через 30 лет после выхода первого издания), всего лишь годом раньше, чем на (или в) Украине. Уже после распада СССР, к своему 70-летию Сулейменов был награжден в России Орденом Дружбы, в Украине – Орденом Ярослава Мудрого, в Азербайджане – Орденом Шохрут, годом спустя французы назвали его Рыцарем искусств и литературы и т.д. и т.п. Но награды не лишают его самого престижного, на мой взгляд, статуса «неудобного интеллектуала», каковым он был назван американским профессором Питером Ролбергом. И сегодня можно лишь подтвердить высказанную Сулейменовым мысль о том, что «Слово» – неожиданно».

Литература

1. Сулейменов О. Аз и Я. - Алма-Ата: Жазушы, 1975. С. 3-188.
2. Кузьмин А. Точка в круге, из которой вырастает репей // Молодая гвардия, 1975, № 12. - С. 270 – 280.

3. Селезнев Ю. Мифы и истины. // Москва, 1976, №3. - С. 201 – 208.
4. Огрызко В. И вечный бой: Юрий Селезнев // Литературная Россия, 2013, №23. 07 июня 2013. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.litrossia.ru/archive/item/6495-oldarchive>
5. Дмитриев Л., Творогов О. «Слово о полку Игореве» в интерпретации О. Сулейменова // Русская литература. 1976, № 1. - С. 251 – 258.
6. Лихачев Д.С. Гипотезы или фантазии в истолковании темных мест «Слова о полку Игореве» // Звезда. 1976, № 6. - С. 203 – 210.
7. Высокая идейность – главный критерий // Казахстанская правда. 1977. 19 марта.
8. Толмачев Г. Повесть об Олжасе. - Алматы, 1996. Изд. 2-е. 2011.
9. Фризман Л. Возмутитель спокойствия. Книга О. Сулейменова «Аз и Я» под огнем идеологической критики» // НЛО, 2002, № 55. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/55/friz.html>
10. Бобров А.Г. Сулейменов // Энциклопедия «Слова о полку Игореве» [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/slovenc/es/es5/es5-0831.htm>
11. Назарбаев Нурсултан. Слово о моем друге Олжасе // Казахстанская правда. 2006. 18 мая.
12. Гумилев Л.Н. Спор с поэтом // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://kulichki.rambler.ru/~gumilev/>
13. Кузьмин А. Пропеллер пассионарности, или Теория приватизация истории: заметки о концепции этнического развития, разработанной Л.Н. Гумилевым // Молодая гвардия. – 1991, – № 9.

Куракбаева Ж.А., Жапанова М.Е.
г. Нур-Султан (Казахстан)

МОТИВ «ЖИЗНИ» И «СМЕРТИ» В МАЛОЙ ПРОЗЕ В.М. ГАРШИНА: АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Жизнь является главной ценностью человека, которую можно рассматривать как с точки зрения биологии и физиологии, так и с позиции философии. Потому неудивительно, что данное понятие часто употребляется в качестве мотива в художественных произведениях. Мотив – это устойчивый формально-содержательный компонент литературного текста [1, с. 230], то есть повторяющийся на протяжении всего произведения и несущий основную смысловую нагрузку. Не является исключением присутствие мотива «жизни» и антитезной пары «смерти» в малой прозе В.М. Гаршина, в частности в таких рассказах, как «Трус» и «Из воспоминаний рядового Иванова» ведь само содержание и тематика – война – предполагает использование этого структурного элемента в качестве главенствующего.

Как отмечается в научном труде «Антология концептов», слово «жизнь» изначально было полисемантическим, то есть включало в себя множество значений и смыслов. Данный вывод был сделан на основании анализа словарных дефиниций и этимологии, рассматриваемого нами слова [2, с. 360]. В статье рассматривается понятийно-смысловой подход к отражению антитезной пары в малой прозе В.М. Гаршина.

В рассказе «Трус» реализуются следующие подходы к пониманию слова «жизнь»:

1. Жизнь как противопоставление смерти: «- *Боже мой, как не хочется умирать! - проговорил он», Мне тоже не хочется умирать, и всем этим тысячам тоже не хочется умирать» [3];*

2. Отражение философского вопроса: жить или умереть ради дела? *«Стоит ли действительно заботиться о какой-нибудь одной неважной жизни в виду великого дела! И в силах ли я подвергнуть свою жизнь опасности вообще ради какого-нибудь дела?»* [3];

3. Жизнь как физиологическое состояние человека, его существование: *«Я припомнил всю свою жизнь, все те случаи, – правда, немногие...»* [3];

4. Жизнь как чувственная, духовная сторона человека: *«Кузьма, вместе с страхом смерти и физическими страданиями, испытывает такое чувство, что вряд ли он променял бы свои теперешние минуты на какие-нибудь другие из своей жизни», «...что люби я его - жили бы мы совсем иначе...»* [3].

Слово «жизнь» встречается в тексте 11 раз, его производные – 6 раз.

Семантический ряд, связанный со словом «смерть», также был представлен в различных вариациях:

1. Смерть как явление, связанное с военными действиями: *«Ты всем существом своим, протестуешь против войны, а все-таки война заставит тебя взять на плечи ружье, идти умирать и убивать»* [3];

2. Смерть по физиологическим причинам – болезнь: *«...я и до этого мало надеялся на выздоровление Кузьмы, но эти новые решительные признаки смерти заставили меня побледнеть»* [3];

3. Смерть как порождение ощущения несчастья: *«Все новые битвы, новые смерти и страдания»* [3];

4. Смерть не физиологическая, а душевная: *«...а умрет он – сердце у меня разорвется»* [3];

5. Смерть не физиологическая, а духовная: *«Да вы разве не умираете? Не убьют вас - с ума сойдете или пулю в лоб пустите»* [3].

Мотив смерти проявляется и в устойчивых выражениях и словосочетаниях: «мертвая тишина», «мертвый сон»:

«Мертвая тишина была в комнате» [3];

«Я спал мертвым сном, прикорнув на маленьком диванчике, и проснулся, разбуженный толчками в плечо» [3].

Также реализация данного структурного элемента художественного произведения отражена в употреблении числительных, как показатель количества погибших в военных действиях: *«Пятьдесят мертвых, сто изувеченных – это незначительная вещь!»* [3].

Изображение смерти выражена и изобразительно-художественными средствами выражения:

1. Олицетворение – *«Она оборвалась и лежит мертвая, недоношенная, бессмысленная»* [3] (о книге).

2. Сравнение – *«...ведь вы эти дни на мертвеца стали похожи»* [3].

В лексическом отношении слово «смерть» встречается 10 раз; «умирать» – 9 раз; «умер» – 6 раз; «мертвый», «мертвец» – 7 раз; «убиты», «убийство», «убийца» – 7 раз, «труп» – 5 раз.

В рассказе «Из воспоминаний рядового Иванова» мы наблюдаем следующие проявления мотива «жизни»:

1. Жизнь как образ существования: *«...жил я, мальчик, веселился и имел свой капитал; капиталу, мальчик, я решился и в неволю жить попал»* [4];

2. Жизнь как проявление судьбы: *«Сам был бы студентом, если бы не судьба»* [4];

3. Жизнь как удовольствие от использования/владением материальными ценностями: *«Табак играл не последнюю роль среди этих благ жизни...»* [4].

Мотив жизни проявляется и в устойчивых выражениях, как «не щадя живота» (живот – устаревшая форма слова «жизнь»), «живые голоса» в значении «бодрые», «веселые».

Слово «жизнь» встречается в данном рассказе 10 раз, «живот» в значении «жизнь» – 2 раза, глагольные и прилагательные производные – 6.

Мотив смерти в рассматриваемом рассказе встречается в следующих вариациях:

1. Смерть как явление, связанное с военными действиями: «*Зачем идти вам, тысячам, за тысячи верст умирать на чужих полях...*» [4];
2. Смерть как прекращение существования, лишение жизни: «*Трое умерло от солнечного удара*» [4];
3. Смерть ради выполнения долга: «*...тебе мы отдаем свою жизнь; смотри на нас и будь покоен: мы готовы умереть*» [4];
4. Смерть не физиологическая, а духовная: «*Никогда не было во мне такого полного душевного спокойствия, мира с самим собой и кроткого отношения к жизни, как тогда, когда я испытывал эти невзгоды и шел под пули убивать людей*» [4].

По мимо вышеперечисленных репрезентаций мотив смерти проявляется и в таких устойчивых выражениях, как «идти на смерть», «мертвый сон», «уснули, как убитые».

Как и в ранее рассматриваемом рассказе «Трус» нами были найдены числительные, которые усиливают эффект воздействия на читателя, устрашая в цифровом значении масштаб смертей на поле боя: «*...приветствие тысячам молодых погибающих жизней...*», «*Двести убитых, пятьсот раненых!*» [4].

Встречается в данном тексте и средства художественной выразительности, отражающие мотив смерти:

1. Эпитет – умирающие звезды;
2. Оксюморон – мертвые люди. Конкретно в данном значении слово «люди» несло в себе характеристику живого человека, а не игрушки, над которой можно издеваться: «*Они не солдаты, не подчиненные! – говорил я дрожащим голосом. – Они – люди! <...> - Они люди... Мертвые люди*» [4].

Слово смерть в рассказе «Из воспоминаний рядового Иванова» встречается 7 раз, глаголы «умереть», «умирать» – 8 раз, убить – 7 раз.

Таким образом мы видим, что мотив смерти проявляется гораздо обширнее, чем мотив жизни в обоих рассматриваемых нами произведениях, но они образуют одну смысловую противоположную друг другу пару, что отражает ценностное отношение главного героя к происходящим событиям – военным действиям, в рамках которых протекает обычная жизнь, в которой происходят как трагичные, так и счастливые моменты.

Мы наблюдаем, что мотив жизни в рассказе «Трус» проявляется лишь в смысловом значении, а также в количественном употреблении данного слово в рассказе, тогда как мотив смерти раскрывается при помощи как смыслового значения и частотного словаря автора, так и в употреблении художественно-выразительных средств и устойчивых выражений.

Что же касается рассказа «Из воспоминаний рядового Иванова», то здесь отражение мотива жизни шире, чем в предшествующем рассказе, так как для раскрытия данного мотива были использованы не только понятийно-смысловые категории, но и лексические особенности – устойчивые словосочетания, а также устаревшая форма слова «жизнь».

Понятийно-смысловые категории, найденные нами в произведении, практически не повторяются, что говорит о широком масштабе изображения писателем данных мотивов, рассмотрения и раскрытия аксиологической пары с разных сторон.

Литература

1. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. // Под ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. 1987. – 752 с.
2. Антология концептов. // Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – М.: Гнозис, 2007. – 512 с.
3. Гаршин В.М. Трус. – 1879 г. // Электронный ресурс – [Режим доступа]: http://az.lib.ru/g/garshin_w_m/text_0016.shtml

Мамаділ Қ.А.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ТАРИХИ ЛЕКСИКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІНЕ

Түркі тілдерінің тарихи лексикологиясын жүйелі зерттеу, зерделеу жайы бүгінгі түркологияның ең өзекті мәселелерінің біріне айналды. Түркі ішілік интеграцияда жалпы түркі тіліндегі ақпарат кеңістігін қалыптастыру аса маңызды. Мәселен, татар тілінің тарихи қырларын түркі лексикологиясы тұрғысынан зерттеп жүрген ғалым А.Р. Рахимова нақты бір түркі тілі лексикасының қалыптасу көздері мен генетикалық қабаттары мәселесін шешу үшін, мынадай тақырыптар бойынша лексиканы салыстыра зерделеу керектігін айтады: I. «Табиғат»; II. «Адам»; III. «Қоғам»; IV. «Таным». Олардың әрқайсысын лексикалық-тақырыптық топтарға бөлуге болатынын көрсетеді. Мысалы: I. Табиғат. 1. Жансыз табиғат: 1) Жер және күн жүйесі; жер бетінің құрылымы; 2) Су: су объектілерінің түрлері; 3) Жер климаты: ауа; жаңбыр мен қар; бұлт және тұман; жел, дауыл және су тасқыны; 4) Жарық және энергия: күн сәулесі мен жылу; от. 2. Жануарлар дүниесі: 1) Өсімдіктер; өсімдік анатомиясы; 2) Жануарлар: жануарлардың, құстардың, балықтардың анатомиясы. II. Адам. 1. Адам денесінің құрылымы. 2. Адам өмірі: 1) Баланың дүниеге келуі; 2) Адамның өсуі және жетілуі; 3) Ауру; емдеу; дене жаттығулары; 4) Қартаю және өлім. 3. Адамның сырт бейнесі: 1) Дене құрылымы, сымбаты, сырт келбеті т.б. [1]. Осылайша, тақырыпқа топтау оған дейін де Э.Р. Тенишев жауапты редактор болған «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» деген еңбекте жүзеге асырылған болатын [2]. Біз ғалым А.Р. Рахимованың көзқарасын құптай отырып, осы мәселеге көне түркі сөздіктеріндегі тілдік деректер тұрғысынан талдау жасаймыз. Мұның өзі көне түркі тілінен жеткен сөздер қандай лексикалық тақырыптарды қамтыды, олардың тұлғалық не сөзжасамдық қалпы қандай болды деген мәселелерді қозғайтыны анық. Әрине, сөздіктер көне түркілердің лексикасын толық ескермегені белгілі. Дегенмен олардағы материалдар көне түркілерге ортақ болған лексикалық бірліктерді анықтауға, лексикалық параллельдердің консервативтілігін зерделеуге мүмкіндік береді деп санаймыз. Бұл ретте, Махмут Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі сөздер қазіргі түркі тілдерінде қаншалықты жалғасын тауып, сақталды, тарихи тұрғыдан лексикалық параллельдер қандай сипатта өрбіді деген мәселені С. Муталлибов тәржімалаған «Девону луготит турк» [3] негізінде өзбек және қазақ тілдері мысалында қарастырып көреміз. Мұнда зерттеуші Асқар Егеубай Диуанның түрік, өзбек, ұйғыр тілдеріндегі аудармаларын ескере отырып аударған еңбек те назарға алынады [4, 14].

1-кесте

«Диуани лұғат ит-түрк» тілінде	Өзбек тілінде	Қазақ тілінде
улағ	почта отлари	лау аттары
улуш	қишлоқ (чигил) шахар (арғу)	ұлыс
урағұт	хотин	қатын, ұрғашы
учмақ	жаннат	жаннат, жұмақ, ұжмақ, пейіш
чалғаж	қуш патининг учлари	шалғай, құс қанатының

		шалғайы (ұшы)
чарладі	йиғлады	жылады, зарлады
чат	құдық	шат – терең сай (құдық)
чафлы	лочин	шәулі (лашын)
чэчәк	чачак, гул	бәйшешек , гүл шешек атты
қаң этті	ғағиллади	қаңқ етті, қаңқылдады
қапуғ	эшик	есік , қақпа
қара эрұк	олхұри	қара өрік , алхоры
қара бош	құлларға берилган ном	қара бас - ?
қара жағ	нефть	қара май (мұнай)
қарсақ	бир хил хайвон	қарсақ (шибөрі)
қалва	-----	жебесіз ағаш оқ (қалба- қалбалақ)
ушақ	чақимчилик, маломат	өсек
үшік	қатти совуқ	қатты суық, үсік , аяз, суық
үкі	бойғуш	үкі , байғыз
умді	умит қилди	үміт қылды, үміт етті, үміттенді
бозладі	бүкирди	боздады (түйе)
башмақ	түпик	башмақ
бічді	кесди	кесті, пішті
будун	халқ	халық
булғақ	фитка	бұлғақ (толқу)
эт	гушт	ет
жаріш	пойга	жарыс , бәйге
ачлік	ошхона	асхана
үрүнч	пора	пара

1-кестеден байқағанымыздай, «Дивану лұғат ит-түрк» пен қазақ тіліндегі лексикалық параллельдер: *улағ – лау, улуш – ұлыс, учмақ – жұмақ (ұжмақ), чалгај – шалғай (құс қанатының шалғайы), чарладі – зарлады (жылады), чат- шат (терең сай), чафлы – шәулі (лашын), қапуғ – қақпа (есік), қара эрұқ – қара өрік (алхоры), қарсақ – қарсақ (шибөрі), қаң этті – қаңқ етті (қаңқылдады) т.б.* Аздаған фонетикалық өзгеру, семантикалық даму құбылыстары бар болғанымен, бұл сөздер қазақ тілінің қолданысында, негізінен, әлі де бар.

Урағұт, қалва т.б. сөздерден де белгі қалған. *Урағұт* пен *ұрғашы* сөздерінің арғы түбірі бір, мағынасы да ұштас деуге болады. *Қалва* деп көне түркілер жібесіз ағаш оқты атаса керек. Ондай оқтың тура ұшпай, қалбалақтап ұшары анық. Демек, *қалбалақтау* етістігінің түбірі – *қалба*.

Қара жағ – қара май (мұнай) сөздерінің жасалу үлгісі бірдей. Бірақ *жағ (йағ)* қазақ тілінде жеке *май* мағынасында қолданылмайды. *Май жағу* сияқты тіркес құрамында *жағ* сөзі өзінің ізін қалдырған тәрізді. Әйтсе де, қазақтар қазір *қара жағты* ауызекі тілде – *қара май*, ғылыми яки кәсіби тілде – *мұнай* деп айтады. Көне түркілерден келе жатқан *чэчәк* сөзінің орнына қазақтар *гүл* сөзін қолданады. Өзбек тілінде *чачак, гул* – екеуі де бар. Қазақ тілінде *шешек* тұлғасында жеке қолданылмағанымен, *бәйшешек, гүл шешек атты* сияқты сөз тұлғалары құрамында кездеседі. Монғол тілінде *гүлді* «цэцэг» [5, 699] дейді. Демек, лексикалық параллельділік құбылысы түркі ішілік шеңберден шығып, түркі-монғолдық параллельділікке ұштасады. Ал *гүл* сөзінің қазірде көптеген түркі тілдерінде бар екені белгілі.

2-кесте

«Диуани лұғат ит-түрк» тілінде	Өзбек тілінде	Қазақ тілінде
улағ	ямоқ	жамау
улдуқ ат	тақасыз от	тағасыз ат
улма	кўзача	көзеше
ума	қўнақ, мехман	қонақ, мейман
умудчі	тиланчи, гадой	тіленші, кедей, қайыршы
уңамуқ эр	чапақай киши	солақай кісі
урт	ина тешиги	ине көзі (тесігі)
уча	орқа	арқа
ушғун	ровоч	рауғаш
укрук	арқон	арқан (құрық)
уғар ат	қашқа от	қасқа ат
қажір(оғыз)	қўм	құм (қайраң, қайырлау)
қазағ	арик	арық (қазылған)
қанақ (арғу, бұлғар)	қаймоқ	қаймақ
уфут	уят, ҳаё	ұят
бітік	китоб	кітап
бітік	ёзув	жазу
бар	бор	бар
бағірсуқ	ичак	ішек (ағза)
баштар	ўроқ	орақ (құрал)
бағір	жигар	бауыр (ағза)
јaj	бахор	көктем

2-кестенің ерекшелігі сол, мұнда «Диуани лұғат ит-түрктегі» кейбір сөздер (мысалы: *улағ, улдуқ ат, улма, ума, уңамуқ эр, урт, уча, ушғун, укрук, уғар ат, қазағ т.б.*) өзбек және қазақ тілдерінде жалғасын таппағанымен, аталған тілдерде ол сөздер параллель болып қалыптасқан. Мысалы: *Улағ/ ямоқ - жамау, улдуқ ат / тақасыз от – тағасыз ат, улма / кўзача – көзеше, ума / қўнақ, мехман қонақ, мейман, умудчі / тиланчи, гадой – тіленші, кедей, қайыршы, уңамуқ эр / чапақай киши – солақай кісі, урт / ина тешиги – ине көзі (тесігі), уча / орқа – арқа, ушғун / ровоч – рауғаш, укрук / арқон – арқан (құрық -?), уғар ат / қашқа от – қасқа ат, қазағ / арик – арық (қазылған-?), қанақ / қаймоқ – қаймақ т.б.* Дегенмен Махмұт Қашқари оғыздарға тән деп көрсеткен *қажір* сөзінің қазақ тілінде *қайырлау, қайраң, қайраңдау* мәнінде *құм* лексемасымен ұштасып жатқанын байқаймыз. Диуандағы *бағір* сөзі қазақ тілінде *бауыр* тұлғасында қолданылса, мұндай сәйкестік өзбек тіліне қатысты көрсетілмеген. *Јaj, бахор, көктем* сөздері өзара параллель емес. Жалпы, осындай сәйкессіздіктер түркі тілдерінде барлық лексикалық-семантикалық топтар аясында кездесіп отырады. Әрине, оның себептерін ғылымаралық байланыс тұрғысынан зерделеп, анықтаған жөн.

3-кесте

«Диуани лұғат ит-түрк» тілінде	Өзбек тілінде	Қазақ тілінде
улуғ	улуғ	ұлы, ұлық
ун	ун	ұн
унітған	унутадиган	ұмытқан
уw	уй	үй
чабақ	човоқ	шабақ
қалқан	қалқон	қалқан

қаміш	қамиш	қамыс
қамчі	қамчи	қамшы
қан	қон	қан
қанат	қанот	қанат
қандаш	қандаш қадаш	қандас
қараңғу	қоронғи	қоронғи
қарін	қорин	қарын
қарліғач	қалдирғоч	қарлығаш
қарға	қарға	қарға
қаш	қош	қас
қашуқ	қошиқ	қасық
қашға қој	қашқа қўй	қасқа қой
қаја	қоя	қия (жартас)
қайғіқ	қайиқ	қайық
қалқан	қалқон	қалқан
ума (тубут)	она	ана
бөз	бўз	бөз (мата)
бічәқ	пичоқ	пышақ
бәглік	беклик	бектік
барс	барс, қоплон	барыс, қабылан
баш	бош	бас
бәзгәк	безгак	безгек
бөрі	бўри	бөрі
бөрк	бўрк	бөрік (бас киім)
будғай	буғдой	бидай
буз	муз	мұз
бузағу	бузоқ	бұзау
буліт	булут	бұлт
бутақ	бутоқ	бұтақ
буқа	буқа	бұқа
бургә	бурга	бүрге
баліқ	балиқ	балық
балчіқ	балчик	балшық
эчкү	эчки	ешкі
іт	ит	ит
ім	им	ым
эл	эл	ел
эрлік	эрлик	ерлік
јаз	ёз	жаз (жыл мезгілі)
ағіз	оғиз	ауыз
ақ сақал	оқ соқол	ақ сақал
артуқ	ортиқ	артық
арпа	арпа	арпа
јіп	ип	жіп

3-кестеде «Диуани лұғат ит-түрктен» бері жалғасқан тарихи лексикалық параллельдер зат есім, сын есім аясында ғана көрсетілді. Олар түрлі лексика-семантикалық топтарды қамтиды.

4-кесте

«Диуани лұғат ит-түрк» тілінде	Өзбек тілінде	Қазақ тілінде
улуғладі	улуғлади	ұлықтады
улғадті	улғайди	ұлғайды
унітті	унидти	ұмытты
урді	урди	ұрды
урулді	урилди	ұрылды
урув жазді	ураёзди	ұра жаздады
утсукті	ютқызды	ұтқызды
утті	ютди	ұтты
уқулді	уқылды, тушилди	ұғылды, түсінілді
қажнаді	қайнади	қайнады
қажтарді	қайтарды	қайтарды
қанаді	қонади	қанады
уліді	улиди	ұлыды
эрүді	эриди	еріді
эрүтті	эритди	ерітті
эсәнмүсән	эсонмисан, соғмисан	есенбісің, саумысың

4-кестеде «Диуани лұғат ит-түрктен» бері жалғасқан тарихи лексикалық-грамматикалық параллельдер жедел өткен шақ тұлғасындағы етістіктер арқылы ғана көрсетілді. Мұнда *эсәнмүсән - эсонмисан – есенбісің* тарихи лексикалық параллеліне назар аудартамыз. Сұраулық шылаудың (мү-ми-бі) сөз арасына кіріге қалыптасу құбылысының тым әріде жатқанын осыдан байқаймыз.

Тарихи параллельдер туынды сөздер қабатында да бар. Мысалы:

5-кесте

«Диуани лұғат ит-түрк» тілінде	Өзбек тілінде	Қазақ тілінде
улуғ-ла-ді	улуғ-ла-ди	ұлық-та-ды
ур-ул-ді	ур-ил-ди	ұр-ыл-ды
қан-а-ді	қон-а-ди	қан-а-ды
көк-әр-ді	кук-ар-ди	көг-ер-ді
күргә-к	кура-к	күре-к
күч-лүг	куч-ли	күш-ті
өл-үк	ўл-ик	өл-ік
өл-үм	ўл-им	өл-ім
коч-үр-ді	кўч-ир-ди	көш-ір-ді

Тарихи сөзжасамда бұл мәселе зерттеліп келеді. Дегенмен сөздік құрамдағы түркі ішілік параллель туынды сөздер жайын тереңірек зерттей түсу қажет. Мұның өзі түркі тілдері ярустарындағы көп аспектілі проблемаларды шешуге, түркі тілдеріне ортақ яки бірдей лексика-грамматикалық сипаттарды анықтай түсуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Рахимова А.Р. Сравнительная тюркская лексикология и татарский язык // Ученые записки Казанского государственного университета. Том 148, кн. 2 Гуманитарные науки, 2006.] docplayer.ru/33839859.

2. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2001. – 822 с.

3. Дивану лугатит турк. Индекс-словарь. – Ташкент: «Фан», 1967. – 542 с.
4. Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрк). I том. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 590 б.; Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрк). II том. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 528 б.; Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрк). III том. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 600 б.
5. Базылхан Б. Монголь-казах толь (Монғолша-қазақша сөздік). Улаанбаатар-Өлгий, 1984.- 885 б.

Нұрбанова А.Қ.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ТІЛДІК ҚЫЗМЕТІ

Тілдік тұлға ретіндегі жазушының табиғатын, құдыретін анықтайтын негізгі құрал – оның суреткерлік болмысына сай тілдік өрнектерімен айшықталған көріктеу тәсілдері. Өр халықтың танымдық ерекшелігі тек тілінің табиғатынан танылады. Көркем шығармада айтылмақ ойдың теңеу, эпитет, метафора, метонимия, әсірелеу, шендестіру т.б. сияқты көріктеу құралдары мен амалдары арқылы көрінуі ғылымда поэтикалық образ деп аталады. Поэтикалық образ жасауда жазушы сөзге иек артады. Тіл – образдың көрінісі болса, образ – сол шығарманың идеялық мазмұнының көрінісі. Теңеу – адамның рухани дүниесінің аса қуатты көріністерінің бірі. Біріншіден, ол ойлау формаларының қатарына жатады. Ойлаудың басқа түрлерінің барлығы да (ұғым, пайымдау, ой қорытындылары) тек теңеу арқылы ғана, теңеудің тікелей қатысуы нәтижесінде ғана жүзеге асады. Жаңадан танылуға тиісті зат немесе сипатталушы ұғым, бұрыннан танымал зат немесе сипаттаушы ұғым, екеуіне ортақ белгі, қасиет – осы үшеуінің қарым-қатынасы нәтижесінде пайда болған жаңа ұғымды логикада теңеу деп атайды. Яғни теңеудің көмегімен адамдар өзін қоршаған әлемді танып біледі: заттар мен құбылыстардың арасындағы байланыстар мен қарым-қатынастарды айқындайды, олардың өзара ұқсас және айырма қасиеттеріне үңіледі. Теңеу терминін қазақ филологиясында алғаш қолданып, ғылыми анықтама берген қазақ тіл білімінің, әдебиеттану ғылымының негізін салған Ахмет Байтұрсынұлы болды. Ғалым: «Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бернесін сүгіреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз» [1, 25], – дейді.

А. Байтұрсынұлы теңеудің суреттеу қасиетіне баса назар аударып, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеу арқылы нақтылап, көрнектеп беру деген тұжырым жасайды. Ғалымның бұл пікірін академик Қ. Жұмалиев те жоққа шығармайды [2, 204].

Профессор А.И. Ефимов: «Теңеу деп суреттеліп отырған тұлғаларды, бейнелерді, оқиғаларды, көріністерді көп жағдайда оқырманға жақсы таныс образдармен салыстыру деп санаймыз», – дейді [3, 224]. А.И. Ефимов те теңеуде көбінесе белгісіз нәрсенің белгілі, оқырманға таныс образға салыстырылатынына көңіл аударған.

Қазақ тіліндегі теңеуді арнайы зерттеген профессор Т. Қоңыров: «...Теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымының ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категориялардың бірі. Сондықтан да теңеуді таным құралы ретінде философияда, стильдік әдіс ретінде әдебиеттану ғылымында, тілдің бейнелі конструкциясы ретінде тіл білімінде зерттейді», – дейді [4, 3]. Көркем шығармалардағы теңеулер автор тілінің ұлттық нақышын ғана танытып қоймайды, сонымен бірге өзіндік қолтаңбасын да айқындай түседі. Өйткені теңеудің басты қасиетінің өзі тосындығы, жаңалығы, әрі бейнелілігі болып табылады. Осы арқылы теңеу өз алдына жаңа көркем бейне жасауды

мақсат етіп қояды. Қай ақын-жазушы болмасын өз туындысында көріктеу тәсілі ретінде теңеуді қолданады. Бірақ әр ақын-жазушының дара тілдік-көркемдік стилі теңеуді жасауынан, эстетикалық талғамына сай қолданысынан көрініс береді.

А. Байтұрсынұлы: «Теңеу екі түрлі. 1. Әншейін теңеу. 2. Әдейі теңеу. Екеуінің арасындағы айырмасы сол: әншейін теңеу – әдетті теңеу болады; мәселен, удай ащы, айдай жарық, күйедей қара дегендегі «удай», «айдай», «күйедей» деген сияқты сөздер – әдейі теңеу», – деп, әдейі теңеуге әдеби шығармалардағы теңеулерді жатқызады. Орыс тіл білімінде де теңеуді осылайша бөлу кездеседі [1, 27].

Қазақ тіл білімінде Т. Қоңыров теңеуді үш мүшелі деп есептейді: 1) теңеудің сипатталушы мүшесі немесе теңеудің предмети; 2) теңеудің сипаттаушы мүшесі немесе теңеудің образы; 3) предмет пен образға ортақ қасиет немесе теңеудің белгісі [6, 9].

Теңеу өзінің семантикалық-құрылымдық ерекшеліктері арқылы троптың басқа түрлерінен ажыратылады. Мағыналық тұрғыдан қарағанда теңеу әрқашан тура мағынада жұмсалады, ал метафора, синекдоха, метонимия ауыспалы мағынада келеді.

Қазақ теңеулері сезім мүшелерімен қарым-қатынасына қарай бірнеше семантикалық топтарға бөлінеді. Бұл топтар теңеулердің нақты мағынасынан, олардың сыртқы дүниемен қарым-қатынасынан келіп туады. Осы тұрғыдан қазақ теңеулерін ғалым Т. Қоңыров мынадай топтарға жіктеп қарастырады: 1) көру теңеулері, 2) есту теңеулері, 3) дәм сезімі теңеулері, 4) тері сезімі теңеулері, 5) иіс сезімі теңеулері, 6) сезім-күй теңеулері [4]. С. Жүнісов қолданысында бұл теңеу түрлерінің барлығы кездеседі деуге болады.

Көру теңеулері. Сезім мүшелерінің бастысы – көз. Адам көз арқылы дүниедегі сан түрлі заттар мен құбылыстардың түрін көріп, олардың толып жатқан белгілерін біліп таниды. Осының нәтижесінде адам санасында белгілі бір ұғымдар қалыптасады.

Есту теңеулері. Бұл топтағы теңеулер адамның есту қабілетінің негізінде жасалған. Олар адамдар мен жан-жануарлардың, табиғат құбылыстары мен басқа заттардың шығаратын дыбыстарын негізге ала отырып жасалған. Бұл теңеулер суреттеліп отырған заттың қандай дыбыс шығарғанын, ол дыбыстың қандай дыбысқа ұқсайтынын бейнелеп көрсетеді, сол арқылы дыбыс шығарушы объектінің (предметтің) ішкі мәніне үңіледі. Яғни есту теңеулерінде предмет пен образдың «ішкі ұқсастығына» көбірек көңіл аударылады.

Д.С. Лихачевтің пайымдауынша, есту теңеулері предметтің «мінез-кұлқын», «рухани» құнын, қоғамдық маңызын бейнелеп, көркемдеп суреттеп көрсетеді [7]. Бұған көз жеткізу үшін, мысалдарға жүгінейік: *Не істерін білмей мең-зең боп тұрғанда, алдекімнің күмістей сыңғырлаған күлкісі келді құлағына* [8, 191].

Есту теңеулерінің басты құралы – дыбыс. Әдеттегі жай дыбыс теңеулік конструкцияның бір мүшесіне айналып, сол арқылы предметті суреттеп, сипаттауда пәрменді бейнелеу тәсілі ретінде жұмсалады. Теңеулердің эмоционалды-экспрессивті сапасы осы дыбыстарға тікелей байланысты.

Сезім-күй теңеулері. Адам өзін қоршаған ортамен тығыз қарым-қатынас жасай отырып, сол ортадағы заттарды, құбылыстарды, олардың өмір сүруінің ішкі-сыртқы заңдылықтарын және олардың пайда болуы мен дамуын танып біледі. Образы конкретті, предметі дерексіз сезім-күй теңеулерінің предметтері абстракциялық ұғымдарды білдіретін нәрселер болады. Мысалы: *Қайран, мөлдір бұлақтай таза көңіл* [8, 40].

Дәм сезімі теңеулері. Дәм сезімі теңеулерінде жеуге жарайтын және ішуге жарайтын нәрселер предмет ретінде алынады да, олар шындық өмірде ащы не тәтті болып келетін заттарға ұқсатылады, сол ащы және тәтті заттар дәм сезімі теңеулерінің образы болып жұмсалады. Мысалы: *Әтір аралас, жас иіске бойы балқып, ерніне қаламтыр араластырып үккен мол насыбай салғандай елтіп, қимылдауға мұршасы жоқ* [8, 174].

Теңеу таным құралы болумен қатар, эстетикалық категориялардың да бірі болып табылады. Өйткені адамның көркем ойлауының, соған орай көркемдік танымының аса қуатты құралдарының бірі – көркем әдебиетті теңеулерсіз көз алдына елестету мүмкін емес. Теңеу барлық халықтың фольклорында да, жазба әдебиетінде де кеңінен орын алып,

әдеби персонаждардың портреттерін жасауда, табиғат көріністерін суреттеуде, кейіпкерлердің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін сипаттауда, басқа да толып жатқан жағдаяттарды баяндауда ұтымды стильдік тәсіл ретінде мейлінше мол қолданылады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. II т. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. – 364 б.
3. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1969. – С. 262.
4. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 б.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті. 1992. – 352 б.
6. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Зият-Пресс, 2007. – 106 б. Екінші басылым.
7. Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы – Алматы: Арыс, 2005. – 256 б.
8. Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй: Роман. Заманай мен Аманай: Повестер. – Алматы: Жазушы, 1990. – 624 б.

**Райнбекова Г.С., Муслимбекова З.Т.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

АҢЫЗДАРДАҒЫ ХАНДАР БЕЙНЕСІНІҢ ТАНЫЛУЫ

Аңыз әңгімелер – бір жағынан, әдеби мұра болса, екінші жағынан, тарихи мәні бар мұра. Өйткені аңыз әңгімелер тарихи қайраткерлер жайында әңгімелейді, халықтың тарихқа қатысын, көзқарасын танытады. Маңызды оқиғалар мен көрнекті тұлғаларға берген халықтың бағасын, қарым-қатынасын көрсетеді.

Шыңғыс хан – талантты әскери қолбасшы, әлем мәдениеті мен өркениетіне өлшеусіз үлес қосқан қоғам қайраткері.

«Шыңғыс әулетінің алғашқы төрт ханы» кітабы авторының айтуынша, Шыңғыс хан «терең ойлы, асқан ақылды адам болған. Соғыста айта қаларлықтай тез қимылдайтын». Қытай авторын «Жылнамалар жинағының» авторы, парсы тарихшысы қостайды. «Шыңғыс хан, - деп жазады ол, «төтенше батыл, жүректі адам еді, соншалық ақылды, дарынды, алды-артын кең ойлайтын кемеңгер болатын»

Баяғыда, Темучиннің әл қуатты империяны билеймін деу ойына да келмеген жас кезінде далалықтар оның бойындағы күш, кеңдік, айла мен ақылды аңғарып еді. Ол жайлы: «Темучин деген астындағы атын түсіп беріп, жалғыз жейдесін шешіп беретін жігіт» деген сөз шыға бастаған. Жомарттығы мен дарындылығы арқасында атағы жалпақ елге таралып, ел оны жақсы көріп мақтайтын еді» [1, 97].

Шыңғыс хан ақылы мен күш-қуаты ғана емес, сондай-ақ, өктем мінез-құлқы және айрықша мақсаткерлігімен ерекшеленетін. Алға қойылған әлдебір мақсатының орындалуы оны тоқтата алмайтын, ол үнемі басқа да биік мақсатқа ұмтылатын. Шыңғыс хан өзіне қандай мақсат қойды? Оның алдына қойылған мақсаты тым үлкен еді. Ол Моңғол елімен шектелмей, дүние жүзін бір алып империяға бағындырып, әлем халықтарына бейбіт, тыныш әрі жақсы өмір сүру мүмкіндігін алып беруге ұмтылған еді. Шыңғыс хан өзінің соңғы сөзінде: «Өмір сүрген қамшының сабындай аз уақытымда адамзаттың мыңжылдық тыныштығын ойлап, қолыма қару алдым. Осы мақсатымнан ғажайып мол қуат алып, ұлы

қолды жігерлендіріп, қолбасшылардың жан жүрегін иемденіп, рухына рух қосып соғысқа кіруші едім» - деген екен.

Шыңғыс хан – ұлы далалықтардан бастап бүкіл әлемді заңдық құқықта өмір сүруге, заңмен өзін қорғауға үйреткен қайраткер. Қоғамда өмір сүріп отырған адам атты пендеге әділеттілікті заңмен ұстатқан тұлға.

Шыңғыс хан ұлы далада темірдей тәртіп орнатуды басты мақсат еткен. Монғолияны біріктіріп, іргесі берік мемлекет құрған соң ол өзінің әскери талантын сыртқы жауларға қарсы пайдаланды. Себебі, тумысынан табиғи әскери қолбасшы болды. Табиғат оған осындай дарын берген. Оның ұйымдастырушылық қасиеті Қытай, Шүршіт, Қидандармен соғысы кезінде көзге түсті. Ол дұшпандарының адалдығын да, шыншылдығын да жоғары бағалай білді [2, 6].

Шыңғыс хан әлем билеушісі бола тұра, «сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, тауып сөйлеген жүйелі сөзге тоқтаған, «тура сөзде туған жоқ» деп бұра тартып сөйлеуді жаратпаған, «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ»деп тілге, сөзге еркіндік берген. Дана Шыңғыс төрт ұлына былай деп өсиет етті:

«Асқар таудың асуын көзде,
Алып теңіздің өткелін ізде!
Алыс екен деп қорықпа,
Жүрсең жетерсің.
Ауыр екен деп қамықпа!
Ілсең көтересің.

Азық шайнар тісің ауызыңда,
Адам шайнар тісің ақылыңда.

Тәңін мықты болса, бірді жеңерсің,

Жаның мықты болса, мыңды жеңерсің!. және де інілері мен балаларына өсиет етіп: «Атар тұстан, батар тұсқа дейін, көк тәңірге, жер жаһанға түгел мәлім болған қағанат билігіне тұтқа болар – інілер, ұлдар туып, елді ел етер қауым көбейіп, бүкіл билікке қазық, үлкен елдікке арқан болыңдар!»- дейді.

Мен өзім қазық болып, билік тұтқасын берік еттім. Арқан секілді болып, бүкіл елді билеп қанаттандым. Інілерім, ұлдарым менің, сіздер тек тамырларыңды сақтап, қанағат үшін жұмылып, жігерлеріңді арнаңдар! Қалың қауым, сіздер өз бастарыңызды ұмытып, ұлыс үшін әркез мәслихат қылып тұрыңыздар. Білім-ғылымды игерген адам тапсаңыз, өздеріңнен алыстатпандар. Егер, білімді адам тауып ап, оны сыйлап, асыл қасиеттерін ала білсеңдер, оның шапағаты сізге көп болады. Көк тәңірінің қолдауымен, бүкіл билікті мінсіз құрдым мен. Сіздер, балаларым менің қалың қауымым, менің азаппен біткен билік – тағымды қорғап, орнатқан елімді қоршап қолдаңдар! Осы аманатты орындамасаңдар, бәрі де бүлінеді. Орнатқан қиын, оны қорғау одан кем емес қиын. Осы айтқанымды зерделеріңе сақтап ұғу үшін, мені әр кез еске алыңдар. Ұлы шабытпен ойлана біліңдер!» - деген еді.

Шежіреден алынған осы үзінділерден байқағанымыздай, Шыңғыс хан дана адам болған. Өзінің ел басқару ісінде қаншама адамды өзіне тірек еткен. Қандай істі болмасын кеңесіп, ақылдасып шешкен.

Шыңғыс хан – ақылды адам, әрі алысты болжайтын саясаткер болғандықтан, қолөнершілерді, суретшілер мен ғалымдарды бағалай білді.

Балалары мен бауырларына да айтар өсиеті осындай: білім - ғылымды игерген адамдарды ақылшы ет, билік тұтқасын берік ұста, ашуға баспа, ақылға сал, халықтан биікпін деме, халықпен санас, ата салтын ардақта, елдің бірлігін сақта.

Шыңғыс хан Құйылдыр шешеннен: «Жанды дүниеде арымайтын арғымақ бола ма? Жеткізбейтін жүйрік бола ма?» - деп сұрайды. Сонда Құйылдыр шешен:

«Арқардан арғымақ өтпейді,
Өз мініңді өзің түзеп жүрсең,
Саған шешен жетпейді», - деген екен.

Құйылдыр шешен Шыңғыс ханның бағасын дұрыс берген.

Шыңғыс хан – өз кезінің дүлдүл шешені болған адам.

Қазақ хандығы тарихындағы жетекші тұлға – Жәнібек, Керей, Қасым, Әбілқайыр, Абылай, Тәуке, Кенесары.

Қазақ хандығының ел тәртібін реттейтін, кейін Қасым ханның қасқа жолы» аталған тұңғыш әдет-ғұрып заңын енгізуші – Қасым хан.

Қ. Жалайыри еңбегінде қазақ хандығының ірге тасын көтерушілердің бірі Жәнібектің ұлдары екенін айта келіп, солардың ішінде елге белгілі ұлдарының бірі деп Қасым ханды атайды.

Тарихи зерттеулер Жәнібектің тоғыз ұлының ішінде хандық билікке қол жеткізгені Қасым хан екендігі, оның мерейі үстем болғандығын жазады.

Орта ғасырлық тарихшылар Қасымның өз заманында ақылмен, ел билеуде аса беделді болғаны жөнінде көп жазады. Мәселен, «Қазір бүкіл Дешті-Қыпшақ билігі Қасым ханға көшкен» - деп Махмұд бен Уәли Қасымханның көрегендігін, саясаткерлігін көрсетсе, «Жошы ханнан кейін атақ пен даңқты Қасым хан иеленді» дей келе, М.Х. Дулати тіпті оның халқының саны көбейгенін дерек етеді.

Қасым хан таққа отырысымен, оның үстемділігі өте күшті болды. Дешті Қыпшақты түгелімен бағындырғаны соншалықты Жошы ханнан кейін ешкім мұндай билікке қол жеткізген емес. Қасым хан біраз жерлерді бағындырды, сондықтан мәлім, мәшһүр болды.

Қасым ханның сұлтандық кезеңіндегі өмірі Қазақ хандығының күшеюінің алғашқы дәуірі мен оның Сыр бойындағы жерлер үшін жүргізген күрес үстінде өткен. Хандықтың күшеюі процесіндегі оқиғаларға Қасым хан белсене араласып, үлкен роль атқарды.

Қасымхан заманы алғашқы заң, бітімі, жоралғылардың негізін қалыптастырумен ерекшеленеді.

Қазақ тарихындағы айтулы хандардың бірі Абылай хан екендігі айтпаса да түсінікті. Ол алмағайып дәуірде өмір сүрсе де қазақ хандығының өркендеп өсе түсуіне бір кісідей үлес қосқан тұлға. Абылай хан жайында жазылған аңыз-әпсаналармен қатар тарихы шындық деректер де көп.

Абылай хан – қазақ ұлтының ұлы тұлғасы, аты-аңызға айналған айбынды ханы. Абылайдың қызметіне әр кезеңде әртүрлі баға беріліп келеді. Ел аңыздарында ол қысылғанда қол басқарған батыр, қиналғанда ел басқарған көсем, шаршы топта ел басқарған шешен, елі үшін еңіреген ер, қазақ халқының басын қосуға арнаған дана хан.

Абылайдың хан ретінде асқан даңқын сипаттай келе Шоқан: «Қазақтың бірде бір ханы Абылайдай шексіз билікке ие болған емес», - деп жазады [3, 2].

XVII-XVIII ғасырдың ұзына бойында жоңғар қалмақтары қазақ жеріне үздіксіз көз алартып, тынымсыз қанды жорықтар жасап, бейбіт елдің берекесін кетірген. Халық әдебиетінде ең мейірімсіз тілсіз жау ретінде қалмақтар аталатыны да осыдан. Қалмақтар қастандығы арылмас дерттей ұзаққа созылғандығы соншалық ерте заманда арпалысқан өзге жаулардың аттары ұмыт болып, тыюсыз тажал бейнесінде озбыр ойраттар ғана қалған. Зорлыққа, астамдыққа еті үйренген, бұрын ешкімнен беті қайтпаған ата жау Абылай заманында жеңіліс тауып, елдің көптен күткен бейбітшілік дәуірге қолы жеткені шынында да тарихымыздағы аса нұрлы, мәртебелі кезең еді. Бұл жөнінде аса беделді ғалымдар өздерінің әділ бағасын берген. Орыстың атақты ғұламасы академик В.Бартольд «XVIII ғасырдағы ең күшті хан Абылай болды», - деп жазған.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезінде қазақ халқы ынтымақ-бірліктің керегін түсінді. «Дауға барсаң бірін бар, жауға барсаң бәрің бар» деген мәтел сол бір кезде айтылса керек. Топ ішінен суырылып сөйлейтін, көпті бастар билер, ту ұстар батырлар, сол тарихи кезеңде айбынды елдің айдынды азаматын іздеді, ал ол болса «Жыртылғанға жамау, шаршағанға демеу», «Қалың елдің арын», «Жау-дұшпанның кәрі», «Ауырғанға дәрі, өз елінің нәрі» болуы шарт еді. Дәл осындай ел тілегінен шыққан елдің елеусіз, халықтың қалаусыз жасынан жетім қалып, үйсін Төле бидің түйесін баққан Әбілмансұр (Абылай) болды.

Абылай 30-ға жетпей алғыр, жігерлі, қайрат-қуатымен ел билігіне араласты. Абылай бір қолымен досыңмын деп күміс қынабы бар қылыш беріп, екінші қолымен аяусыз сілтейтіндерді көріп, бірінші – ел бірлігін, екінші – қарулы күш болу керектігін түсінді. Төле, Қазыбек, Әйтеке Бұқар жырау – оның ақылшылары, оның ақ туын ұстаушы Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай батыр сияқты қолбасшылары болды.

Біз XVIII ғасырды әдебиетіміздің алтын ғасыры деп бағалайтын болсақ, онда сол кезеңнің алтын шаңырағы деп Бұқарды айтқан болар едік. Өйткені Бұқар – бүкіл сол дәуірдің тарихи шындығы мен әлеуметтік мәселелерінің жыршысы бола білді. Жырау қазақ халқының жоңғар басқыншылығы тұсында, елдің болашағы қыл үстінде тұрған кезде өмір сүріп, сол алмағайып замандағы күрделі мәселелерге өз жырларымен жауап бере білген. Осындай ауыр сәттерде Абылай ханға дұрыс кеңес беріп, ел-жұртты басқыншы жауға қарсы күресте біріктіруге, бір тудың астына топтастыруға күш салған. Өзінің саяси-әлеуметтік мәнді жыр-толғауларымен сол жалынды күрестің жыршысына айналған. Осы мақсатта ол Абылай ханды бірден-бір қажетті басшы санап, оған халық бірлігін сақтап қалатын көсем тұрғысында үлкен сенім артқан. Абылай хан да сол биік талаптан табылып, елдің бірлігі мен жарқын болашағы үшін жан аямай қызмет еткен. Жырау сол азаттық жолында өлімге бас байлап, ерліктің небір ғажайып үлгілерін көрсеткен хан мен оның батырларын жырға қосып, олардың өшпес әдеби бейнелерін жасаған. Әсіресе, Абылай ханның көрегендігі мен даналығын, ауыр кезең, қиын сәттерде ел ұйытқысы бола білгенін асқақ жырлаған. Жыраудың Абылай ханға айтқан мына сөзі:

Ай, Абылай, сен он бір жасыңда

Әншейін-ақ ұл едің.

Он бес жасқа келгенде

Арқада Әбілмәмбет төренің

Түйесін баққан құл едің,

Абылай атың жоқ еді,

Сабалақ атпен жүр едің.

Оны да көрген жерім бар.

Жиырма беске келгенде,

Бақыт берді басыңа,

Тақыт берді астыңа.

Отыз жасқа келгенде,

Дүниеге кең едің [4, 48].

Жыраудың осы толғауы адамның ішкі жан дүниесін еріксіз тербейді, ханның қарсы алдында тұрып, оның кеше кім болғанын, қаймықпай жырлайды. Тіпті, Сабалақ деген атпен түйе баққанын да, әншейін-ақ екінші бірі болғанын да айтып салады. Абылай қазақтың үш жүзіне де әмірлік жүргізгенін байқауға болады. Осы орайда Бұқарға қандай риза болсаңыз, хан басымен осындай зілбатпан сөзді көтерген Абылайға да сүйсінесіз.

Абылайдың екінші замандасы әйгілі Үмбетай жырау да оның ерлік істерін санамалай келіп:

«Сол ерлікпен хан болдың,

Әлем асқан жан болдың,

Барша әлемге даң болдың...»,- деп оның өзінің асқан ерлігі мен батырлығының арқасында бүкіл қазаққа аты шыққан әмірші болғандығын тағы бір қырынан дәлелдеп өтеді.

Абылай туралы жыр-аңыздар – бірін-бірі толықтырып отыратын тұтас көркем дүние. Болашақ билеушінің қарапайым халық ортасынан өсіп, тәрбие алуы – қалың бұқараға деген қайырымы мен қамқорлығы мол, құрметті ерекше билеушіні армандаған халық қиялының жемісі.

Аңыз-әңгімелердің көбінде белгілі бір оқиғалардың дәл суреті болмағанымен, жаңғырығы жатады. Әуел басты нақтылығы негізден тараған әңгімелер жамағатшылықтың «ой елегінен» өтіп барып, бас-аяғы бүтін шығармаға айналады.

Халықтың көкейіне қонған, қауымға ғибрат болуға жарарлық деген әңгімелер ғана екшеліп сақталатыны табиғи заңдылық. Сондықтан Абылай хан атына қатысты ауызша тараған сөздерді айтылған әңгіменің көшірмесі деп қарамай, көптің «сынынан» өткен нұсқасы деп есептеу керек. Олардың қанша уақыт өтсе де, ұмытылмай келуінің себебі осында.

Абылай айтқан төрелік сөз немесе билер ауызынан шыққан тапқыр шешендік лебіздер ауыз әдебиетінің аса қызғылықты мұрасына айналған. Мұнда шындыққа бергісіз қиял да аралас жүреді. Сондай әңгімелердің бірқатары Абылай хан мен қазақ билерінің ара қатынасы мәселесіне соғып отырады. Бұл аңыздардан қазақ ханының мықтылығы да, әлсіздігі де қарауындағы тайпалардың көсемдеріне қаншалықты ықпалын жүргізе алғандығына байланысты болғанын байқаймыз.

Абылай Орда тіккен орта жүз руларының басшылары өздерінің «салмағын» жақсы білгенге ұқсайды. Олар ру мүдесіне немесе намысына қайшы келетін істерге барса, айбынды ханның өзіне тікелей қарсы шығудан тайсалмаған. Өйткені шоғыр қонған шаһары маңайында тұрақты әскері бұзақыларды салып қоятын зынданы жоқ қазақ хандығының қайраты қоғамдағы күштердің ара салмағын әрдайым зерек бақылап, жақсыларды жиып, телі-тентекті тыйып, әділдік таразысын берік ұстап отыруына қатысты еді. Өзара өкпелесе, тарыдай шашырап, бір-бірінен аулақ жүруге тырысатын дала елінің мінез-құлқын жете білгендерге ғана уысындағы елді кейде айбарымен, кейде айламен ұстаған. Ру намысы қозып, лаулаған ауылдарда жалаң күш қолдану пайдасыз екенін түсінген хандар қажет жерінде «шегіне де» білген. Сондай шегіністер көп жағдайда әлсіздіктің емес, келешекті ойлаған кемеңгерліктің де белгісі еді. Осы жағдайларды жақсы біліп отырған халық әулие тұтқан ханы – Абылайдың өз басы қаншама рет шырғалаңға түскеніне дейін қалдырмай әңгімелейді, ханның небір қиын сәттерде жол тауып кеткеніне сүйсінеді.

Аңыз-әңгімелер хандар бейнесін жан-жақты ашуға, қарапайым халықпен қарым-қатынасын ашуға септігін тигізеді. Хандардың шын даналығы да, бытыраңқы елді ұлы мақсат жолында біріктіріп, беделді батырлар мен билердің әрқайсысымен тіл тауып, солардың қайраты мен қабілетін орнымен бағалай білгендігі деуге болады. Халық тарихи қаһармандардан ауыз әдебиетінің қаһарманын жасаған. Халық ерекше даңққа бөленген, басшы деп таныған, хан деп бас иген, сүйген тұлғасы жайында қашан да алыс-жақынға аңыз таратып, жыр-дастан қалдырып отырғандығы белгілі.

Аңыздың басты мақсаты – хан мен қарашаның бір-біріне құрметін, жарасымдылығын, халықтың тұтастығын үлгі ету.

Әдебиеттер

1. С.И. Тұрсынов Шыңғыс хан және оның ұрпақтары. – Алматы: Мектеп, 2003. – 152 б.
2. Қ. Сартқожаұлы Шыңғыс ханның мазары табылды // Жаңа Сарыарқа. №2, 2009
3. Абылай – қазақ халқының айбыны // Жас алаш, №34. 2000, 18 наурыз.
4. Бес ғасыр жырлайды. I том, 1984. – 255 б.

АНИМАЛИСТИЧЕСКИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМЫ КАК НАЦИОНАЛЬНЫЕ МАРКЁРЫ

В последние десятилетия, в связи с активизацией межкультурной коммуникации в глобализованном мире, стала особенно очевидной необходимость изучения неродного языка в теснейшей связи с культурой говорящего на нем народа.

Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и устройства мира, или «языковую картину мира». Совокупность представлений о мире, заключенных в значении разных слов и выражений данного языка, складывается в некую единую систему взглядов, или предписаний и навязывается в качестве обязательной всем носителям языка [1, с. 38]. Формируется мир говорящих на данном языке – языковая картина мира предстает как совокупность знаний о мире, запечатленных в лексике, фразеологии и грамматике того или иного языка.

Ю.Д. Апресян замечает, что «свойственный языку способ концептуализации действительности (взгляд на мир) отчасти универсален, отчасти национально специфичен, так что носители разных языков могут видеть мир немного по-разному, через призму своих языков» [1, с. 39].

В процессе межкультурного общения национально-специфические особенности взаимодействующих культур могут создавать коммуникативные помехи: контактируя с «чужой» культурой реципиент интуитивно воспринимает ее через призму своей культуры.

В.В. Воробьев вводит понятие «лингвокультуремы» – основной единицы лингвокультурологического анализа, определяя ее как «диалектическое единство лингвистического и экстралингвистического (понятийного и предметного) содержания» [2, с. 44-48]. Лингвокультурема, в отличие от собственно языковых единиц, имеет более сложную структуру: план содержания такого знака дробится на языковое значение и культурно-понятийный компонент как внеязыковое содержание лингвокультуремы. Лингвокультурема обладает коннотативными смыслами и «живет до тех пор, пока живет идеологический контекст, ее породивший» [2, с. 52].

В теории межкультурной коммуникации признается, что в ходе интеркультурного диалога представители разных лингвокультур нередко оспаривают чужие когнитивные и эмотивно-аксиологические позиции и установки, защищают свою «точку зрения», предпринимают попытку совместить свое и чужое, исходя из недооценки чужого и переоценки своего. Знаменательно, что именно этномаркированные языковые единицы – лингвокультуремы – выступают вербальными маркерами в языковой картине мира, именно они содержат ценностные фрагменты культуры того или иного народа.

В центре нашего внимания находится анималистическая лексика и фразеология; нас интересует, как она бытует в языковом сознании личности, как она проявляет в языке и дискурсе национально-культурную семантику. Названия животных в большинстве языков мира используются для образной характеристики человека. С помощью зоонимов люди высмеивают глупость, упрямство, лицемерие, дурные привычки и другие моральные и интеллектуальные изъяны человека, вызывающие осуждение. Возникая на основе образного представления о том или ином животном, они наиболее ярко и непосредственно отражают национальную самобытность языка через систему оценочных образов-эталонов, характерных для данной лингвокультурной общности.

Вполне объяснимы те экстралингвистические причины, по которым возможно использование имен животных для характеристики людей: из живых существ только животные, подобно человеку, обладают собственными повадками, каждому из них присущ особый, замеченный человеком способ существования и тип поведения, рассказы о чем передаются из поколения в поколение. Но для лингвиста существеннее тот факт, что

названия одних и тех же животных в разных языках подразумевают нередко совершенно различные качества, характеризуют людей по разным, иногда даже прямо противоположным признакам.

Известно, что лингвокультурема как вербальный маркер национальной картины мира может быть представлена и отдельным словом, и более крупной по объему единицей, то есть принадлежать нескольким семиотическим системам, лингвокультурема воплощается и в мифах, и в поговорках, и во фразеологизмах.

Как пример рассмотрим лингвокультурему «волк». Она содержит в себе представление древних славян о грабителе, убийце, резне, то есть мифологему «*волк-разбойник*», которая накладывает отпечаток на метафору «*волк зарезал*». Неизменность разбойничьих привычек волка нашла отражение в поговорках «*Волк каждый год линяет, но обычая не меняет*», «*Сколько волка ни корми, он все в лес смотрит*», а затем закрепились во фразеологической единице «*волчья хватка*». Волк представляется в сравнении вечно голодным «*голодный как волк*» и рождает определение «*волчий аппетит*». Латинская поговорка *Ното homini lupus est* имеет эквивалент в русском языке «*Человек человеку волк*» и означает характеристику крайне эгоистичного человека, употребляется при обсуждении крайне подлых поступков, которые совершает человек по отношению к другому. В славянской мифологической символике волк обычно был тесно связан с нечистой силой, которую отгоняли крестом, молитвой, колокольным звоном.

Совсем иное субъективно-ментальное отношение к «*волку*» находим у тюркских народов. Известно существование тотема *волка* в сознании тюркских народов. Так, тюркские племена считали *волка* своим «хранителем» и «защитником» (*кок борі*). Как пишет Т.Ф. Вахитова, название *кок борі* не было связано с темно-серым окрасом животного, а выражало его принадлежность к синему небу, к высшим небесным силам, присваивая свойства «храбрый», «священный», «сильный». Изображение *волка* на флагах тюркских племен было обязательно. У казахов было много поверий, связанных с *волком*. Так, если путнику встречался *волк*, это считалось хорошей приметой, если в семье после рождения умирали дети, на шею новорожденного ребенка вешали амулет из волчьего клыка. Это должно было способствовать долголетию ребенка, защищало его от сглаза [3, с. 118].

Примером зоонима-лингвокультуремы может послужить и «*лошадь*». В.В. Красных отмечает, что это одно из самых мифологизированных животных. Исследовательница пишет, что подобно многим другим животным, *конь* амбивалентен: связан одновременно и с плодородием, и со смертью. Издревле использовался как основное транспортное животное, в силу чего воплощает связи с потусторонним миром, воспринимается как проводник на тот свет. В сказках *конь* часто выступает не только как атрибут положительного героя, но и как его помощник (например, Сивка-Бурка). Может представлять как вещее животное (легенда о коне Ивана Грозного, павшем в Пскове, после чего царь отказался от расправы над псковичами). Он может нести смерть своему хозяину: змея, выползшая из черепа коня, убивает героя («Повесть временных лет»; «Песнь о Вещем Олеге» А.С. Пушкина). *Конь* может осознаваться и как символ счастья, отсюда и конек на крыше деревянного дома. От прежних магических представлений, связанных с конем и лошадью, сохранилось устойчивое представление о подкове, приносящей счастье, удачу. Стереотипный образ *лошади* и *коня* многогранен. С одной стороны, это грациозное, сильное, свободное и быстрое животное, с длинной гривой и хвостом (отсюда и вид прически «конский хвост»). *Конь (лошадь)* и особенно жеребенок радуется свободе и просторам. С другой стороны, *лошадь* воспринимается как рабочая сила (аналогично волу). *Лошадь (конь)* издает особые звуки «ржание» («*ржать как лошадь*»). У этого животного крупные зубы (отсюда «*лошадиная улыбка*», «*лошадиная физиономия*»). Современные русские могут обращаться к образу этого животного при характеристике: 1) девушки или молодой женщины, крупного телосложения, крепкой и сильной физически («лошадь», «кобыла»); 2) человека, во внешности которого обнаруживается

сходство с чертами лошади («лошадиная физиономия»); 3) человека, в поведении которого проявляется радость от свободы движения (чаще обращение к образу жеребенка).

В современном русском языке существует целый ряд слов и выражений, связанных с образом лошади, коня, например: *быть на коне, въезжать / въехать на белом коне, жеребец, лошадиная доза, лошадиная сила, (старая) кляча, темная лошадка* (см. об этом: [4, с. 15-16]).

Для носителя русского языка «лошадь» – животное, ассоциирующееся с большим, тяжелым трудом в поле и на подворье, у русских было в традиции запрягать *лошадь* в упряжку, перевозить тяжести на *лошадях*. Именно по этой причине образ *лошади* в русском национальном сознании ассоциируется с трудолюбивым, выносливым, покорно выполняющим тяжелую работу человеком: *работать (пахать) как лошадь, рабочая лошадка, ломовая лошадь*.

Иначе представлен образ лошади в казахском национальном языковом сознании. Т.Ф. Вахитова приводит синонимический ряд *жылкы, ат, тулпар*, который ассоциируется с такими качествами человека, как быстрота, грация, изящество, хорошая порода. У казахов существовала традиция преподносить лошадь в дар молодоженам, особо почитаемым родственникам. Имела место также возрастная градация, в которой есть определение возраста мальчика, выраженное фразеологизмом «*Ат жалын тартып міну*» (букв, взбираться на лошадь, ухватившись за ее гриву) в значении «повзрослеть, возмужать» [3, с. 119].

У казахов не было традиции запрягать *лошадь* в упряжку, *лошадь*, как правило, была свидетельством достатка семьи и предметом гордости хозяина. *Лошадь* берегли, за ней ухаживали, тем более что, когда она участвовала в национальных скачках (*байга, кокпар* и др.), там оценивались не только ее сила, скорость и выносливость, но и внешний вид. Т.В. Вахитова приводит паремиологическое высказывание из «Казахско-русского фразеологического словаря с этимологическими пояснениями»: «*Ат онері білінбес бейгеге тусіп жарыспай*», что означает: «не узнаешь красоту лошади, пока не начнется байга», «*Ат кулагында ойнау*» – «владеет высоким искусством наездника», «*лихо джигитовать*». Зооморфизм *лошадь* выступает в следующих образных сравнениях: *аттай шабу, тулпардай ушу* - передвигаться быстро, грациозно, как *лошадь*.

Тот факт, что в казахском языке *лошадь* – символ свободы, красоты и грации нашел отражение в геральдике суверенного Казахстана: на гербе республики изображена лошадь с крыльями, которые служат дополнением символа свободы: «*атадамнын канаты*» – «*лошадь – крылья человека*» [3, с. 119].

Таким образом, учет анималистических маркеров этнических стереотипов позволяет осуществить отбор методических приемов в содержании обучения русскому языку как неродному, с учетом этнопсихологических факторов обучаемых.

Литература

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания// Вопросы языкознания, 1995, №1. – С. 37-67.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М.: Издательство РУДН, 2008. – 340 с.
3. Вахитова Т.Ф. Лакуны как маркер национальной картины мира русского и казахского языков// Перевод и сопоставительная лингвистика. - 2016, Выпуск № 12. – С.117-120 Электронный ресурс. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/lakuny-kak-marker-natsionalnoy-kartiny-mira-russkogo-i-kazahskogo-yazykov>
4. Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору)// Язык, сознание, коммуникация. – М.: МАКС Пресс, 2001. – Вып. 19. – С. 5 – 19.

АЛАШ БІЛІМПАЗДАРЫНЫҢ ТІЛ МЕҢГЕРТУДЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСТАНЫМЫ

Қоғамдық ғылымдар ішінде қазақ тілін оқыту әдістемесі кеш қолға алынып, осы сала бойынша еңбектер кейіннен жазылды. XX ғасыр бас кезінде шыққан әдістемелік нұсқаулықтар оқытудың әдістемелік жүйесіне арналмады. Мысалы, сол кезеңдегі «Дала уәлаятының газеті», «Түркістан уәлаятының газеті», «Айқап», «Қазақ» секілді алғашқы қазақ тілді басылымдарда жарық көрген мақалаларда қазақ даласындағы оқу-ағарту жұмыстарындағы кемшіліктер мен мектептердің жетіспеушілігі жөнінде айтылды. Жалпы оқыту әдістемесіне қатысты арнайы жеке жинақ немесе кітап жарыққа шыққан жоқ, жоғарыда айтып кеткеніміздей, тек мақала көлемінде ғана шектеліп отырды. Ал XX ғасырдың оныншы жылдарынан бастап оқулықтарда мұғалімге көмекші құрал ретінде оқытудың әдістемелік тәсілдері қосымша беріле бастады. Осы кезеңде шыққан еңбектердің қатарында «Қазақша букварь» (Нұрбаев, Уфа, 1910), «Әліфбе яки төте оқу» (И. Арабаев, Х. Сәрсекеев, Уфа, 1911), «Қазақша ең жаңа әліппе» (М. Малдыбаев, Қазан, 1912), «Қазақша ең жаңа әліппе» (Ж. Андамасов, Уфа, 1912), «Қазақ балаларына жәрдем. Қазақша әліппе кітабы» (Ғ. Сырғалин Қазан, 1913), «Үлкендер үшін әліппе» (Жиюшылар: Ш. Сарыбаев, Е. Қожантаев, Ташкент, 1921), Т. Шонанұлының «Жаңа әліппе», «Орысша қазақ тілін үйреткіш», «Кеспе әліпби», Н. Төрәқұловтың «Үлкендер үшін жаңа әліппе», Ә. Байділдин мен Ғ. Мүсірепов бірігіп жазған «Қызыл әскер әліппесі» сынды оқу құралдарын атауға болады.

Ы. Алтынсарин негізін қалаған оқулық жазу мәселесін XX ғасыр басында алаш қайраткерлері жалғастырды. Ғасыр басында қазақ ағартушылары А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабайұлы, Т. Шонанұлы, Е. Омарұлы, Қ. Жұбанов, Ш. Сарыбаев, С. Жиенбаевтар қазақ тілі мәселесімен белсене айналысып, қазақ тілін оқыту әдістемесінің қалыптасып-дамуына үлес қосты.

XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін игі бастамаларға толы болды. Қазақ халқының ұлттық сана-сезімін арттырып, басын біріктірген, қоғамда орын алған саяси-әлеуметтік шаралар, көтерілістер мен толқулар баспасөз ісінің дамуы мен халықтың жаппай сауаттануға ұмтылуы, алаш қайраткерлерінің атқа мінуі – отандық тарихтың қилы кезеңіне тиесілі айтулы оқиғалар. Ресейде 1917 жылы үкіметті шаруалар мен жұмысшылар қолға алғанына, билікке большевиктердің келгеніне алаш қайраткерлері үлкен сақтықпен қарады. Қ. Кемеңгерұлы да Қазан төңкерісін қуанышпен қарсы алмады. Ол осы уақытта Қызылжар қаласынан шығатын өзі редакторлық еткен «Жас азамат» газетінде «Бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген саяси-әлеуметтік тақырыптағы мақаласын жариялады. Онда Ресейде большевиктердің билікке келіп жатқанына өкініш танытып, қазақ жерінде ондайға жол берілмеу керектігіне шақырды.

Алайда тарихтың шешімі алаш қайраткерлері армандағандай болмады. Жаңа қалыптасқан жағдайда алаш оқығандары жұмыла жұмыс істеуге, бір-біріне одан да мықты ниеттес болуға, жан-жақты қолдау көрсетуге, қазақ мүддесін қорғайтын ғылыми, шығармашылық еңбектерін жариялауға, баспасөз, кітап шығару ісі арқылы халық жүрегіндегі ұлттық сана-сезімнің отын өшірмеуге тырысты.

Қ. Кемеңгерұлының Омбыдан Ташкент қаласына қоныс аударуында да үлкен мән бар еді. Билікке большевиктер үкіметі түгел қол жеткізгеннен кейін Қ. Кемеңгерұлы ұлтына адал қызмет істеуді жалғастырды. Аз уақыт саясат сахнасында болған қайраткер өзінің бар күш-жігерін енді таза шығармашылыққа арнады. Оның жемісі ретінде айналасы он жылдың аясында ғылым мен әдебиеттің сан саласы бойынша бағасы жоғары құнды дүниелерді өмірге әкелді.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін 1923 жылы 22 қарашада «Тіл туралы декрет» қабылданып, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуы – ХХ ғасыр басындағы ұлттық маңызы жоғары үлкен шара. Осыдан кейін мемлекеттік және қоғамдық орындарда қазақ тілінде де іс қағаздарын жүргізу қолға алына бастады. Қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметі біршама жанданды. Соған байланысты қазақ тілінде оқулықтар шығару; мектептерді қазақ тілінде жазылған оқулық, оқу құралдарымен қамтамасыз ету; қазақ тілінде сабақ беретін мұғалімдерді дайындау; орыс мектептерінде қазақ тілін міндетті пән ретінде оқыту сияқты шаралар жүзеге асырыла бастады.

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуы, қазақ халқының әлеуметтік-мәдени дамуы, қоғамдағы өзгерістер жаңа оқулықтар мен тың бағдарламаларды керек етті. Қазақ тілінің қоғамдағы орнына байланысты зиялы қауымның алдында мынадай үлкен міндеттер тұрды:

- қазақ тілінде оқулықтар шығару;

- мектептерге арналған пәндік кітаптар болмағандықтан оқу орындарын қазақ тілінде жазылған оқулық, оқу құралдарымен қамтамасыз ету;

- қазақ тілінде дәріс беретін мұғалімдерді дайындау;

- орыс мектептерінде қазақ тілін міндетті пән ретінде оқыту [1, 3 б.] шаралары жүргізіле бастады. Қазақ тілінің заңды тұрғыдан мемлекеттік мәртебе алуы оқыту саласына да өз ықпалын тигізбей қоймады. Оқу орындары үшін жаңа оқулықтар жазып, жаңа бағдарламалар құрастыру қажет болды. Оқу орындарында, мекемелерде қазақ тілін оқыту үшін арнайы бағдарламалар жасалып, оқу құралдары жазылып, сағаттар бөлінді.

ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында басты мәселе жаппай халықты сауаттандыру болды. Осы мәселені іске асыруда алаш оқығандары А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабайұлы, Е. Омарұлы, М. Дулатұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Т. Шонанұлы, Х. Досмұхаммедұлы, Қ. Жұбанұлы, Қ. Басымұлы еңбек етті. Алаш қайраткерлері бұл жылдарда ұлттық мектептердің ашылуына септігін тигізіп, қазақ тілінің өркендетуге күш салды. Олардың ұлттық мектептер жайлы ой-пікірлері мен қазақ тілін оқытуға қатысты ғылыми тұжырымдары әдістеме теориясының дамуына ықпал етті. ХХ ғасыр басында ұлт зиялылары қазақ мектептерінде қазақ тілінің оқытылуына қаншалық мән берсе, қазақ тілінің орыс тілді мектептерде оқытылуына да соншалық назар қойды. Қазақ оқығандары қазақ тілінің ұлт мектептері мен орыс мектептерінде оқытылуына көңіл бөліп, қазақ тілін оқытуға арналған оқулықтар жазды. Олар мектептерде қазақ тілін оқытуға байланысты оқулықтармен бірге орыс тілді мектептердегі қазақ тілі пәні үшін оқулықтар жазды.

Ы. Алтынсариннен бастау алған оқулық жазу әдістемесін теориялық, практикалық жақтан дамытқан А. Байтұрсынұлы болды. А. Байтұрсынұлының оқулықтары – орта мектепке қазақ тілін оқытуға арналған алғашқы еңбектер. Ал Т. Шонанұлының «Әліппе», «Жаңа арна», «Қазақ тілінің оқу құралы», «Учебник казахского языка для взрослых» еңбектері сол қоғамның қажеттілігін өтеді. Қ. Кемеңгерұлының оқулығы сол заманда өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуге арналған бірден-бір құнды еңбек болды. Ғалым Ташкент қаласында әскери училищеде қазақ тілінен сабақ бере жүріп, тәжірибе мен теориялық білімін байланыстырды. Нәтижесінде екі бөлімнен тұратын «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» еңбегін жазды. Қ. Кемеңгерұлының «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» қазақ тілін аптасына он екі сағат оқитын әскер мектебіне арналды.

А. Байтұрсынұлының «Оқу құралы», «Сауат ашқыш», «Тіл – құрал» оқулықтары қазақ мектептері үшін жазылса, Қ. Кемеңгерұлының «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрету үшін әзірленді. Оның «Оқу құралы» сол заманда маңызды қызмет атқарып, өзге ұлт өкілдеріне арналған оқулықтардың бастауы болды. Өкінішке орай, қоғамдағы саяси ахуалдың орын алуына байланысты Қ. Кемеңгерұлының «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» біраз жылдар бойы жарыққа шығарылмай, көпшілік қауым назарынан тыс қалды.

А. Байтұрсынұлы – қазақ ғылымының әдебиет, тіл, әдістеме салаларынан өнімді еңбек қалдырған ғалым. Оның «Оқу құралы», «Сауат ашқыш», «Тіл – құрал» сынды оқулықтары өз заманының озық еңбектері болып табылады. Бұл оқулықтарды

А. Байтұрсынұлы қазақ тілін оқытудың, үйретудің нақты әдістемелік нұсқаулығымен бірге ұсынған. Тілші-ғалымның «Тіл – құралдың» бірінші кітабы бір жылдық 1914 жылы, екінші кітабы екінші жылдық 1915 жылы Орынборда, «Тіл – құрал» (дыбыс жүйесі мен түрлері) 1925 жылы, «Тіл – құрал» (сөйлем жүйесі мен түрлері) еңбектері қазақ тілінің грамматикасы мәселелерін қамтыған.

Ғалым «Баяншы», «Нұсқаушы», «Әліппе астары» еңбектерінде оқытудың әдістемелік ерекшелігін баяндайды. «Қай әдіс жақсы», «Жалқылау (айырыңқы) әдіс», «Жалқылаулы – жалпылау әдіс» мақалаларында әдістің түрлеріне тоқталады. Әдіскер-ұстаз жалқылау, айырыңқы әдіс, жалпылау, жиылыңқы әдіс, жалқылаулы-жалпылау, айырыңқы-жиылыңқы әдіс деген қазақша ғылыми аталымдарын да тұңғыш қолданысқа енгізген. Ол осы үйрету әдістерінің ішінде жалпылау әдісінің ескісі екендігін айтады [2, 371 б.]. А. Байтұрсынұлы «тұтас сөз» әдісін әр жұрт өз тілінің, емлесінің ыңғайына қарай әртүрлі тұтынып отырғанын сөз етеді. Америкада жазуға үйретуі оқуға үйрету сияқты әріптен басталмай, бүтін сөздің жазуынан басталатындығын, жеңілдік үшін бастапқы кезде әрпі аз сөздер алынатындығын да көрсетеді. Ғалым: «Жалқылау әдісінің шыққан жері – Франция, ал жалқылау әдісін қуаттаушылардың бірі Гедике», – дейді [2, 364-365 б.]. А. Байтұрсынұлы әдіскерлер Гедикенің, Жакотонның әдіс-тәсілдерін сипаттап, талдаса, Қ.Кемеңгерұлы «Жат тілді оқыту мақаласында» шетел әдіскерлері Ганчина, Кестере, Фриденберг, Мамуналардың әдістері туралы сөз қозғайды.

А. Байтұрсынұлы «Мектеп керектері» мақаласында сол кездегі мектептер жайынан біраз мәліметтер береді. Мектептерге ең қажетті деген нәрселерге тоқталып өтеді: «Ең әуелі, мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы ... Істің толық жақсы болуына құралдың сайлы һәм жақсы болуы шарт. Үшінші, мектепке керегі – белгіленген программа» [3, 269 б.]. Осы пікірге Қ. Кемеңгерұлы: «Мектеп қай тілде болу керек?» мақаласында: «... мектепті көздеген мақсатқа жеткізу үшін үйі, құралы, сайманы, кітабы, оқытушысы сай болу керек», – деген ой қосады [4, 178-179 б.]. Бұл жерде А. Байтұрсынұлы мен Қ. Кемеңгерұлы сауатты да білімді ұрпақтың қалыптасып шығуы үшін білімді оқытушы болуы керектігін, оқытудың жолдарының белгілі бір әдістемелік жүйеге сүйенуін, оқытудың әдіс-тәсілдері айқын болуы керектігін айтып отыр.

Ағартушылар А. Байтұрсынұлы мен Қ. Кемеңгерұлы баспасөз беттерінде ХХ ғасыр басындағы ауыл мектептерінің жайын: талаптарға сай еместігін, оқу-білімге қажетті құралдардың тапшылығын, білім беретін оқытушылардың көбі «басқа қызметтерге қолы жете алмаған, не жарай алмағандар, не шалағайлар, не өз шаруасымен байланыстылар» [4, 179 б.] екенін айтып сынайды. А. Байтұрсынұлы «Бастауыш мектеп» мақаласында: «Осы күнгі ауыл мектептерін мектеп деп айтарлықтай емес. Оқуға керек құрал жоқ, оқыта білетін мұғалімдер аз», – десе [3, 266 б.], Қ. Кемеңгерұлы «Мектеп қай тілде болу керек» мақаласында: «Қазіргі ауыл мектептерінің төрт түлігі сай деп ешкім айта алмайды. Бірі болса, бірі жоқ. Осы күнде ауыл мектептерінде комплекс (жиынды) әдіспен оқыту программаға кіргендіктен, мектепте алдымен керегі оқытушы болып отыр. Оқытушы жеткілікті біліммен комплексті қолданса, мектептің басқа кем-кетіктерін толтырады. Балаларға керекті білім береді. Өйткені комплекске керек жаратылыс, шаруашылық жағдайлары ауылдан табылады. Ал енді ауыл мектептеріндегі оқытушыларды алсақ, комплекс әдісін жүргізе алатындары некен-саяқ», – деп ашық айтады [4, 179 б.].

Ж. Аймауытұлы – әдістеме ғылымына үлес қосып, педагогика, психология салаларында құнды ғылыми зерттеу еңбектер жазған жан-жақты білгір ғалым. Ғалымның «Тәрбиеге жетекші», «Психология», «Жан жүйесі мен өнер таңдау» сынды еңбектері өз заманында жоғары бағаланған. Ж. Аймауытұлы «Тәрбиеге жетекші» атты еңбегінде балаға білімді жүйелі меңгертудің жолдарын сөз етеді. Автор: «Баланы оқытудың ережелерін, заңдарын баяндайтын, оқытудың дұрыс жүйесін тауып, білімге тез жету шарттарын көрсететін педагогика бөлімі – дидактика», – деп [5, 297 б.], дидактикаға қазақ тілінде тұңғыш ғылыми анықтама берген. Ж. Аймауытұлы «Хат таныту әдістері», «Ана

тілін қалай оқыту керек» мақалаларында еуропалық әдістердің озық үлгілерін пайдалану қажеттігіне назар аударады.

XX ғасыр басы – «әдіс», «әдістеме» терминдері қолданысқа еніп, әдістеме ғылымы дами түскен кезең. Ж. Аймауытұлы әдіс туралы ұғымды төмендегіше түсіндіреді: «Әрбір үйретудің мүддесі: шәкірттерді болмыспен әбден таныстыру, дұрыс, анық, ұғым туғызу үшін ұғымсыз деректерді жақсылап түсіндіру. Жаңа болмыс, жаңа ұғымдарды миға сіңіру – соның бәрінен тізбекті бір бүтін ой шығару. Үйрету әдістері дұрыс қолданғанда ғана соңғы мүдде орынға келеді» [5, 323 б.]. Ж. Аймауытұлы білім беруде әдістерді дұрыс тандап қолданудың дұрыстығын айтады. Дұрыс тандап алған әдіс арқылы оқытуда берілген білім нәтижелі болатыны белгілі. А. Байтұрсынұлы: жалқылау-жалпылау, талдау-жинақтау, салыстыру, дыбыс, ойын, зерттеу сұрақ-жауап, сауаттау т.б. әдістерге түсініктеме берсе [2, 364-372 б.], Ж. Аймауытұлы оқытудың талдау (анализ), ұластыру (синтез), жалқылау, жалпылау, әңгімелесу, түсіндіру, көрнекілік әдісі деген түрлерін [5, 323-327 б.], Қ. Кемеңгерұлы үйлестіру (синтез), талдау (анализ), аудару, көрнекілік, жаратылыс әдістерін [4, 174-178 б.] сипаттайды. Әдіскерлер халықтың сауатын ашуда, қазақ тілін оқытуда, өзге ұлт өкілдеріне (орыстарға) тіл үйретуде жоғарыдағы аталған әдістерді талдап, саралап, тиімдісін өз замандас оқытушыларына қолдануға кеңес береді. Жоғарыда аталған әдістер қазіргі білім беру үдерісінде де ыңғайына қарай пайдаланып, негізге алынып жүр деп айтуға болады. Бұл алаш әдіскерлерінің пікір-көзқарастары мен ой-тұжырымдарының өміршеңдігін аңғартады.

Ж. Аймауытұлы: «Ана тілін меңгеру – сөздерді жаттау, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, тіл үйренумен бірге бала тілдің сансыз көп ұғымдарын, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін, ойлау жүйесін, ой пәлсафасын да меңгерді», – деп [5, 306 б.] ана тілімізді халықтың бүкіл жан дүниесі, болмысы деп санаған. Оның «Әр сабақ, әр пән бір жағынан өзіне тән хас мақсатын көздесе, екінші жағынан тіл түзетуге, тіл сабағының міндетін атқаруға тырысуы жөн», – деген пікірі [5, 306 б.] өзектілігін жоғалтпайды.

Қазақ ағартушылары сабақты дұрыс ұйымдастырудың жолдарын көрсетіп, тілді оқытуда негізгі көңіл бөлетін мәселелерге тоқталып өтеді. Ж. Аймауытұлы мұғалімнің өзі айтып бергенін қайталап айтқызудың пайдасы аз екенін айтады: «Мұғалімнің айтып бергені сабағын қайта қарап отырғаннан басқа балалардың өз бетімен ойлап табары жоқ қой. Өзі ойлап, өзі істеп таппаған білім жан қуаттарын жетілдіре алмайды», – деп [5, 330 б.] жаттату немесе айтқанды қайталатып сұрау баланың ойлау қабілетін жетілдірмейтінін айтса, Қ. Кемеңгерұлы жат тілді үйретуде құрғақ жаттаумен сөз миға қонбайтынын, ұмытыла беретінін еске салады [4, 176 б.].

XX ғасыр басындағы қазақ ағартушыларының бағыты бір, мақсат-міндеті ортақ болды. А. Байтұрсынұлы «Баяншы» әдістемелік еңбегін жазса, М. Жұмабайұлы «Бастауыш мектепте ана тілі», «Сауатты бол!» еңбектері арқылы бастауыш мектепте ана тілін оқыту, тіл дамыту әдістемесін жасауға үлес қосты. Ол еңбектерінде бастауыш мектепте қазақ тілін оқытуға, комплекстік оқыту әдісінің ерекшеліктеріне, баланың сөйлеу тілі, тіл дамыту мәселелеріне, жазба тілді меңгертуге, көрнекіліктермен жұмыс істей білуге тоқталады. Бастауыш сыныптағы балаларға арналған қазақ тілі мен жазу емлесі бойынша үйретілетін жұмыстарды әр жылға топтап жүйелеуде ғалым белгілі бір дидактикалық ұстанымдарды сақтайды. М. Жұмабайұлының ойынша, бастауыш мектеп сауат ашқызып, хат танытуымен бірге болашақ тұлға бойына ана тілінің байлығын бойына сіңіртіп, жан-жақты жетілдірумен ерекшеленуі тиіс. XX ғасыр басында өмір сүрген қазақ зиялылары А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы, Қ. Кемеңгерұлы, М. Жұмабайұлылар осы мәселені алға тартты. А. Байтұрсынұлы: «Адамға тіл, құлақ, қол қандай керек болса, бастауыш мектепте үйренетін білімдер де сондай керек. Осы заманда хат білмеген адамның күйі тіл я құлағы, я қолы жоқ адамның күйімен бірдей, мұнан былай хат білудің керектігі онан да аспақшы. Бастауыш мектептен оқығандар писарь, учитель, фелдшер, адвокат, судья, инженер, агроном болар демей, ең әуелі, қазақша толық хат білетін дәрежеде болуын көздеу керек, екінші, бастауыш мектептен үйренген білім әрі

оқимын дегендерге негіз боларлық жағын көздеу керек. Егерде бастауыш мектептен оқып шыққандар ілгері оқымай, үйінде қалса, ұлт әдебиеті мен матбұғатының мүлкін пайдаланарлық дәрежелі біліммен қалсын. Әрі оқимын деген халде, мұсылманша оқыса, бастауыш мектеп оқуы арғы оқудың негізі болуға жарасын; орысша оқыса, орысша үйренудің қиындығын жеңілдетерлік демеу һәм негіз болуға жарасын», – деп [3, 266-267 б.] бастауыш мектептердің балаға тек сауат ашқызып, оған хат танытып қана қоймай, сонымен бірге олардың болашақ білімінің негізін қалап, ұлттың рухани құндылықтарымен сусындаған дара тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлуін міндеттеді. XX ғасыр басындағы қазақ ағартушыларының оқу-ағарту мәселесі, қазақ мектептерінің хал-ахуалы, ұлт мектептері, ұлт тағдыры, ұлт мәдениеті жайлы айтқан ой-пікірлері бүгінгі қоғамда да өзекті.

Әдебиеттер

1. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 81-қор, 1-тізім, 1314-іс, 3-п.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 556 б.
4. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2005. 1 т. – 320 б.
5. Аймауытұлы Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1998. 4 т. – 448 б.

**Аренова Г.У., Исина Д.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

**АНАЛИЗ ПЕРЕВОДА ЛЕКСИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ С
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
ДЖОРДЖА Р.Р. МАРТИНА «ИГРА ПРЕСТОЛОВ»**

Для начала стоит определить само понятие перевода, и для этого отлично подходит определение Бархударова Л.С. «Переводом называется процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке при сохранении неизменного плана содержания, то есть значения» [1, с. 11]. Перевод является важным вспомогательным средством, обеспечивающим выполнение языком его коммуникативной функции. Он играет большую роль в обмене мыслями между разными народами и является средством распространения мировой культуры.

На протяжении столетий исследователи, занимающиеся вопросами переводов, разрабатывали пути для создания более полной передачи информации. Было выпущено множество работ, касающихся перевода. Большое значение перевода для развития просвещения и культуры народов хорошо понимали лучшие умы человечества. Известно, какое внимание переводу уделяли классики марксизма-ленинизма. В своих многочисленных высказываниях о переводе классики марксизма-ленинизма, прежде всего, подчеркивали необходимость глубокого проникновения в содержание переводимого текста, понимания замысла автора и существа употребляемой им терминологии. Неточная или неполная передача содержания оригинала препятствует выполнению общественной функции перевода: сделать мысли автора доступными членам иного языкового коллектива [2, с. 7].

Для достижения адекватности перевода, переводчики прибегают к переводческим трансформациям для того, чтобы текст перевода как можно более точно передавал всю информацию, заключённую в тексте оригинала при соблюдении соответствующих норм переводящего языка. По мнению И. Рецкера, трансформациями являются приемы логического мышления, с помощью которых переводчик раскрывает значение иноязычного слова в контексте и находит ему русское соответствие, не совпадающее со словарным (лексические трансформации) и преобразования структуры предложения в процессе перевода в соответствии с нормами переводящего языка (грамматические трансформации) [3, с. 138].

Лексические трансформации вызываются, главным образом тем, что объём значений лексических единиц исходного и переводящего языков не совпадает. В каждом языке существует круг обычных, установившихся традиционных сочетаний, которые не совпадают с соответствующим кругом сочетаний в другом языке.

В своей работе «Курс перевода» Л.К. Латышев определяет лексические трансформации как «отклонение от словарных соответствий». В лексических системах английского и русского языков наблюдаются несовпадения, которые проявляются в типе смысловой структуры слова. Любое слово, т.е. лексическая единица – это часть лексической системы языка. Этим объясняется своеобразие семантической структуры слов в разных языках. Поэтому суть лексических трансформаций состоит в «замене отдельных лексических единиц (слов и устойчивых словосочетаний) исходного языка (ИЯ) лексическими единицами переводящего языка (ПЯ), которые не являются их словарными эквивалентами, т.е., которые имеют иное значение, нежели передаваемые

ими в переводе единицы исходного языка» [4, с. 176].

Я.И. Рецкер выделяет семь разновидностей лексических трансформаций: 1) дифференциация значений; 2) конкретизация значений; 3) генерализация значений; 4) смысловое развитие; 5) антонимический перевод; 6) целостное преобразование; 7) компенсация потерь в процессе перевода [3, с. 113].

При изучении перевода произведения Дж. Р.Р. Мартина «Игра престолов», выполненного Ю.Р. Соколовой, были найдены примеры применения лексических трансформаций.

Конкретизация

Конкретизация – это замена слова или словосочетания исходного языка с более широким предметно-логическим значением на слово или словосочетание с более узким значением.

«It does that every day about this time» [5, p. 1].

- Ночь каждый день приходит примерно в это же время [6, 7].

Английское местоимение **it** переведено приемом конкретизации как **ночь**.

He had laughed about it afterward [5, p. 2].

Потом, вспоминая первую вылазку, он смеялся [6, с. 8].

При переводе сочетание about it было переведено конкретизацией: вспоминая первую вылазку.

Gared glared at the lordling, the scars around his ear holes flushed red with anger where Maester Aemon had *cut the ears* away [5, p. 4].

Тот гневно глянул на юного лорда, шрамы на месте ушей, там, где мейстер Эймон *срезал обмороженный хрящ*, налились кровью от гнева [6, с. 10].

Здесь мы видим применение конкретизации. Слово **ears** было переведено как обмороженный хрящ, применяя прием конкретизации.

Модуляция – смысловое развитие.

Модуляция считается более сложным приемом, чем конкретизация и генерализация. Модуляция – это замена слова или словосочетания переводческим соответствием, значение которого логически выводится из значения исходной единицы, а значения слов оригинала и перевода связаны логическим причинно-следственным отношением. Сюда относятся различные метафорические и метонимические замены.

«We can make a better pace than this, surely» Royce said when the moon was full risen.

«Not with this horse,» Will said [5, p. 5].

— *Можно бы и прибавить шагу*, — заметил Ройс, когда луна поднялась повыше.

— *Я не уверен*, — отвечал Уилл [6, с. 11].

His heart stopped in his chest [5, p. 7].

Сердце его провалилось в пятки [6, с. 13].

При переводе был использован прием смыслового развития для достижения эквивалентности выражения.

He had taken off Father's face, Bran thought, and *donned the face* of Lord Stark of Winterfell [5, p. 12].

Бран подумал: он снял с себя личину отца и *надел маску*, подобающую лорду Старку, владельцу Винтерфелла [6, с. 17].

Выражение *donned the face* было переведено знакомым для читателя выражением *надел маску*.

Антонимический перевод

Антонимический перевод – замена какого-либо понятия, выраженного в подлиннике, противоположным понятием в переводе с соответствующей перестройкой всего высказывания для сохранения неизменного плана содержания.

«Are you well, Bran?» he asked, *not unkindly* [5, p. 13].

— С тобой все в порядке, Бран? — спросил он, пожалуй, *даже с заботой* [6, с. 19].

Переводчик использует трансформацию – антонимический перевод: конструкция

двойного отрицания английского предложения *not unkindly* заменена в русском предложении даже с заботой.

Целостное преобразование двойного отрицания

Прием целостного преобразования также является определенной разновидностью смыслового развития. Преобразуется внутренняя форма любого отрезка речевой цепи – от отдельного слова до целого предложения. Причем преобразуется не по элементам, а целостно.

«It wasn't cold enough [5, p. 5]»

- Настоящего холода не было [6, с. 11].

Компенсация

Компенсацией (или компенсацией потерь) в переводе следует считать замену непередаваемого элемента подлинника элементом иного порядка в соответствии с общим идейно-художественным характером подлинника и там, где это предоставляется удобным по условиям русского языка.

«Bright lad [5, p. 5]»

— Смышленный парень [6, с. 11].

Переводчик использовал прием компенсации, подобрав наиболее знакомое русскоязычному читателю сочетание.

The young lord *cried out* in pain [5, p. 9].

Молодой лорд *вскрикнул* от боли [6, с. 15].

При переводе был использован прием компенсации.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). – М., 1975. – 240 с.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М., 1990. – 253 с.
3. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М., 2014. – 216 с.
4. Латышев Л.К. Эквивалентность перевода и способы её достижения. – М., 1981. – 248 с.
5. George R.R. Martin *A Game of Thrones*. – 2011
6. Джордж Р.Р. Мартин. *Игра престолов*. – М., 2019.

**Ақат Н.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЙЛЕМНІҢ ТҮРЛЕРІ

Сөйлем, оның типтік түрлері қытай тілін зерттеушілердің көптен бері назарын аударып келеді. Бұл бағытта жасалған жұмыстар мен жинақталған тұжырымдар да мол. Сонымен қатар даулы мәселелер де жоқ емес. Оларға предикативті құрылымдарды ажырату, оларды құрастырушы компоненттердің аражігін ашуға, әртүрлі құрылымдар арасындағы жүйелі байланысты анықтау мәселелерін жатқызуға болады. Солардың ішіндегі ең бастысы предикативті құрылым түрлерін анықтаудағы қиындығы болып табылады. Ол предикаттық қатынасты қалыптастырушы сөйлем мүшелері бастауыш пен баяндауыштың синтаксистік формаларына қатысты мәселе. Өйткені қытай тілдегі бірқатар синтаксистік құрылымдардың формасы мен мазмұны арасында толық үйлесім жоқ. Сөйлемді қалыптастырушы негізгі қатынас – предикаттық қатынас болып табылады. Ал қалған синтаксистік қатынастар оған тәуелді қалыптасады.

Қытай тілінде предикативті қатынас жүйесі екі түрлі предикаттық белгіге сипаттама (байланыссыз предикативті құрылым) және түсіндірмелі (байланысты предикативті құрылым) негізделеді.

Қытай тілінде сөйлем түрлері баяндауыштың сипатына қарай анықталады. Мәселен, қытай ғалымы Ваң Ли сөйлемнің мынадай жіктелім түрлерін береді:

1. Хабарлама сөйлем: етістік негізді сөйлем.
2. Сипаттама сөйлем: сын есім негізді сөйлем.
3. Тұжырым сөйлем: зат есім негізді сөйлем.

А.А. Драгунов қытай тілі синтаксистік формалды-грамматикалық және коммуникативтік аспектілерін байланыстыра отырып шешуге тырысты. Ол сөйлемдерді синтаксистік ұйымдасу мен актуальді мүшеленуі бір-бірімен толық сәйкес келетін және сәйкес келмейтіндерге ажыратты. Оның негізінде біркұрамды және екі құрамды сөйлемдерді ажырату жатыр. Әрі қарай сөйлем баяндауышының құрылымына қарай етістікті және есімді сөйлемдер, ал етістікті сөйлемдер сабақты және салт етістікті сөйлемдер болып бөлінеді. Соңғы сөйлем түрлері байланысты және байланыссыз баяндауышты деген атаумен бірқатар ғалымдардың еңбегінде нақтыланды.

Ал, 这个人我知道。Zhege ren wo zhidao. N[S]+N[O]+V. (сөзбе-сөз; Бұл адамды мен білемін). Бұл адамды мен білемін сөйлемінде предикаттық қатынас объект мәнді зат есім мен сөйлемнің қалған бөлігі арасында орнайды. Ал субъект пен етістік арасындағы предикаттық қатынас екінші қатарда, жалпы сөйлем деңгейінде емес, баяндауыш деңгейінде қаралады, - деп қорытады. Мұндай сөйлемдерді қытай ғалымдары да басында бастауыш-баяндауыш құрылым баяндауышты сөйлемдер деп топтайды. Бірақ бастауыш-баяндауыш құрылым баяндауышты сөйлемнің үлкен бастауышы мен кіші бастауышы арасында тәуелділік қатынас болуды негіз ететін ғалымдар аталған сөйлемдерді тақырыптық бастауыш арқылы ерекшеленетін құрылымды (topic prominent construction) сөйлем ретінде талдайды.

Қытай зерттеушілері мен орыс ғалымдары сөйлем түрлерін жіктеуде сөйлемнің бастауыш-баяндауыш және бастауыш-зат есімді толықтауыш сияқты компоненттері арасындағы қатынасты негізге алады. В.Н. Солнцев сөйлем мүшелерін жіктеуде баяндауыштың да жасалу жолдарын ескеру керек деп есептейді. Өйткені сөйлем үшін бастауыштың да, баяндауыштың да қызметі, маңызы бірдей деп түйіндейді ғалым. Ол әрі қарай қытай сөйлем түрлерін жіктеуде орыс тілі грамматикасының негізін басшылыққа алады. Сөйтіп сөйлемдерді алдымен екі үлкен топқа бөлу керек деп ойлайды: бір құрамды және екі құрамды. Бір құрамды сөйлемдерді бастауыш пен баяндауышқа ажыратуға болмайды. Олар бір сөзден тұруы мүмкін,- деп реплика түріндегі сөйлесім түрлерін береді.

Сөздердің морфологиялық сипаты мен синтаксистік қызметі арасында толық үйлестік жоқ. Сондықтан сөйлем моделін морфологиялық белгіге қарап құрастыру көп түсінбеушіліктер тұрғызады. Сөйлем моделін сызу сөйлем компоненттерін арасындағы тәуелді туындаушы байланысты анықтауды қажет етеді. Бұл туындаушы грамматика теориясын синтаксистегі көрінісі – сөйлемнің түпкі құрылымын анықтайтын синтаксистік деривациямен де байланысты болуы мүмкін.

Қытай тіл білімінде бұл мәселемен А. Хаишмото, С. Томсон, Ч. Филлмор, У. Чейф айналысқан. Сөйлемді қалыптастырушы субъект-предикаттық белгі негізі құрылым болғанымен, қытай тілінде оны кеңейтуші сөйлем мүшесінің құрылымдық мағыналық маңызы бастауышқа қарағанда анағұрлым жоғары болуы мүмкін.

Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: сөйлемнің құрылымдық ұйымдасуы мен оның коммуникативті-функционалдық аспектісі толық үйлемсімде бола бермеуі мүмкін. Сондықтан сөйлем құрылымының жоғарыдағы моделі екі тілдегі сөйлемдердегі препозицияның формалды тұрғыда суреттелгені мен оның семантикасын толық бере алмайды деп ойлаймыз. Бірақ сөйлемнің негізгі түпкі құрылымының түрлену варианттарын анықтау сөйлем модельдерінің парадигмасын құрауға мүмкіндік береді.

Сөйлем белгілі байланысу тәсілдері арқылы қалыптасатын синтаксистік қатынастардың мазмұнды жүйесі ғана емес, ол сөйлеу мақсатын жеткізуші, логика мағыналық бөлектерден тұратын сөйлеу бірлігі.

«Сөйлемнің құрылымдық моделі оның семантикалық ерекшеліктерін толық ашық бере ала ма? Немесе жоғарыдағы модель сөйлемнің функционалдық-құрылымдық жағын сипаттағанымен мағыналық белгілерді қамти ала ма?» деген сұрақ туады. Сонымен қатар сөйлемнің формалды синтаксистік құрылымы (сөйлем мүшелеріне қарай жіктелуі) мен оның актуалды мүшеленуі арасында қандай байланыс бар деген сауал қалыптасады. Өйткені формалды синтаксистік талдау сөйлем мүшелері арасындағы байланысты анықтаса, ал логикалық талдау тема-ремалық қатынасты анықтайды. Осы арақатынастың табиғатын ашу әр тілдің синтаксистік сипатын түсіндіреді. Әр тілдің синтаксистік қатынасты қалыптастыратын өз тәсілдері бар. Мысалы қазақ тілі мен қытай тілінің синтаксистік байланысты қалыптастырушы тәсілдері бір-біріне ұқсамайды. Көп жағдайда семантикалық аспект синтаксистік аспектіден тыс қаралады. Бірақ бұлай қарауға еш негіз жоқ. Өйткені сөйлемнің синтаксистік құрылысына қарай анықталады.

Сөйлемнің актуалды мүшеленуі мен формалды-синтаксистік ұйымдасуы бір-бірімен қайталанбайды. Бірақ бұл еркіндіктің шегі жоқ емес, ол шектеулі. Қазақ тілінде сөйлем тізбегінде бастауыштың баяндауышқа қатысты препозицияда берілуі предикация баяндауыштың сөйлем соңында тұруы тұрақты. Сөйлем ішіндегі сөздер орналасуы синтаксистік қатынас түрлерін қалыптастырады. Бұл сөйлемге тілдік бірлік ретінде жүйелі сипат береді. Оның парадигмасын қалыптастырады. Грамматикалық және логикалық категорияларды арақатынасы әлі күнге дейін даулы болып келеді. Бұл, әсіресе, грамматикалық формалары дамымаған формалары үшін маңызды. Өйткені сөздердің орналасу тәртібі бұндай тілдерде жетекші орындарға ие.

Әдебиеттер

1. Лүй Шусян. Қытай грамматикасының қысқаша очеркі. – Пекин, 1956. – 290 б.
2. Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы, 1989 – 28 б.
3. Қалибек Т. Қазіргі қытай тілінің грамматикасы. Синтаксис. – Алматы, 2004 – 197 б.

Алипбекова Л.У., Салқымбай Н.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АНИМАЦИЯЛЫҚ ФИЛЬМ МӘТІНДЕРІН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мультипликациялық кино – суреттердің (жазық нысандар), қуыршақтардың (көлемді нысандар) қозғалысы фазаларын жеке кадрларға түсіріп, ретімен көрсетуден тұратын кино өнерінің бір түрі.

Мультипликация кино индустрияның ең қызықты және тартымды жанларының бірі. Мультипликация – бұл көркем фильм сияқты өнердің көптеген түрлерін біріктіретін кино өндірісінің синтетикалық түрі болып табылады. Мультипликацияны анимация деп те аталуы жай емес. Латын тілінен аударғанда «multiplicatio» «көбею, арту, ұлғаю» дегенді білдіреді және ол мультфильмдерді өндіру технологиясын толығымен көрсетеді. Мәселен, графикалық мультипликацияда кадрлап түсіруді бастамас бұрын, бір кейіпкердің бірнеше ондаған сызбасын жасау қажет. «Мультипликация» дәл көп сызбалар дегенді білдіреді, ал «анимация» латын тілінен аударғанда – кадрлап түсіру әдісімен орындалатын кейіпкерлерді жандандыруды білдіреді [1].

Компьютерлік мультипликация – бұл балалар мен ересектерге арналған мультипликациялық фильмдерді құрудың мүлдем өзге технологиясы. Тиісінше, компьютерлік мультипликацияның мүмкіндіктері әлдеқайда көп және сапасы жоғары. Қазіргі заманғы компьютерлік анимацияның ең танымал түрлері – flash және 3D. Компьютерлік бағдарлама арқылы мультипликациялық кейіпкерлерді жандандыру көбінесе «motion capture» қозғалысын түсіру сияқты әдіс арқылы жүзеге асады. Ол дегеніміз болашақ мультипликациялық кейіпкерлердің барлық қозғалысын адам жүзеге асырады, яғни секіреді, отырады, жүгіреді. Әрекеттер болашақ мультфильмнің сюжетіне сай әртүрлі болуы мүмкін. Содан кейін, компьютерлік модельдеуді қолдану арқылы қозғалыстарды орындаған актер қызықты кейіпкерге айналады [2].

Қазіргі кезеңде зерттеушілердің көбісі екі түсінікті ажырата білуді ұсынады: иронияны стилистикалық құрал және ирония нәтиже ретінде – бұл өзара әрекеттесуі мәтіннің тұтастығын қамтамасыз ететін бірқатар тілдің түрлі деңгейдегі жасаған ирониялық мағынасы. Дегенмен, ирония жиі мәтінде емес, ал мәнмәтінде, интонация, немесе тіпті айтылудың жағдайында болады. «Және айтылған мен тұспалданғанның арасында қайшылық неғұрлым көп болса, соғұрлым ирония күшті сезіледі. Риторикалық фигура ретінде ирония мағынасын қайта көрсете отырып, айтылғанды күшейтеді. Дәстүрлі түрде, ирониялық ерекшеліктер берілген тілдік феномен әңгіме қатысушыларының (жағдайлық мәнмәтін) немесе мәдениеттанушылық аспект (нақты шындық деректер) көмегімен көрсетілетін белгілі бір жағдайға байланысты жаңа мәндерге ие болған кезде экстратілтанымдық мәнмәтінде көрсетіледі.

Ирония анимациялық фильмдерде жиі қолданылады. Риторикалық, лингвистикалық, экстратілтанымдық, жағдайлық және мәдениеттанулық иронияның элементтері әртүрлі лингвистикалық және лингвистикалық емес құралдар арқылы көрсетіледі. Сонымен қатар, қатысымдық актінің ауызша емес компоненттерінің ауызшамен байланысының маңыздылығын атап өту қажет, және ауызша, дыбыс және бейне компоненттерді бір мезгілде қолдану иронияның әсерін арттырады, бұл жағдайдың күлдіргі сезімін тезірек жеткізуге мүмкіндік береді [1].

Әдеби шығармалармен салыстырғанда, мультипликациялық фильмдердің ерекшелігі, мультипликаторға қабылдаудағы кейбір лақуналарды толықтыруға көмектесетін бейнелік қатардың болуы болып табылады. Балалар аудиториясының когнитивті ерекшелігі мультипликациялық фильмнің эксплицитті нақты бейнеқатар және кино мәтіннің тілдік ерекшеліктері ретінде анықтайды. Мультипликациялық сценарийдің негізгі тілдік ерекшеліктерінің қатарында келесілерді белгілеп көрсетсе болады. Лексикалық деңгейде түсінікті және қарапайым лексика, түсініксіз терминдер, кәсіби сөздердің, көнерген сөздердің жоқтығы, кәсібилігін, ескірген сөздерді, неологизмдерді ұтымды пайдалану мультфильмдерге сипатты болып табылады. Грамматикалық және синтаксистік деңгейдегі ерекшеліктер келесіні қамтиды: қарапайым грамматикалық формаларды, кішірейткіш жұрнақтар, қарапайым синтаксис құрылым және сөйлемдерді пайдалану. Фонетикалық деңгейде автордың әзіл-сықақ әсерін жасау үшін пайдаланатын айтылулардың ерекшеліктерін атап өту қажет. Балалар шығармашылық әдебиеті ретінде мультипликациялық сценарийдің жанр-стилистикалық ерекшелігінің арасында ұлттық мәдениетпен байланысын, бейне-көркемдік мәнерлілігінің стилистикалық құралдарының көп мөлшерде болмауын атап өткен жөн, алайда, бұл жағдайда, эпитеттер, салыстыру және еліктеу кеңінен пайдалануы мүмкін. Қайталанулар, фразеологиялық айналымдар мен мақал-мәтелдер, әндердің болуы қалыпты [2].

Балалар әдебиетін аударған кезде мынадай лексика-семантикалық бейімделулер дәстүрлі түрде қолданылады: а) оңайлату: ол мағыналық мазмұнды сақтау кезінде балаға түсінікті болуы үшін мәтіндік құрылымды жеңілдету; б) түсіру және қосу – мәтіннің кейбір элементтері түсіндірмелер арқылы алынып тасталады немесе түсіндіріледі; в) оқшаулау – түпнұсқа мәтінді аударма тұтынушының тілін және мәдениетін ескере отырып бейімдеу; г) жаңарту – уақытты бүгінгі күнге дейін жеткізуге тырысу, мәнмәтінді

шындыққа сай келтіру үшін өзгерту; д) қысқарту (ересектер әдебиетін балалар аудиториясына бейімдеу кезінде); е) аудармадағы бұрмаланулар – мәтіннің мазмұнына әсер етпейтін баяндаманың егжей-тегжейінің өзгерістері; ж) метатілтанымдық әдістер – мәтін ішіндегі түсіндірмелер, қысқаша түсініктемелер немесе шетелдік терминдер немесе сөздер, жазбалар, туралы қосымша ақпарат, мәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды түсіндіру. Анимациялық фильмдерді аударғанда, тілдің ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар мақсатты аудиторияның психолингвистикалық ерекшеліктерін ескеру қажет [3].

Дыбыстық-бейне мәтінді аударуда біз диалогпен әрдайым әрекет ететінімізді, яғни мәтіннің бәрі әңгімелесуге бағытталатындығын ұмытпауымыз керек. Дегенмен, барлық кейіпкерлер бірдей сөйлемейді: олардың сөйлеген сөздері гендерлік, әлеуметтік және жас ерекшеліктерін көрсетеді.

Аударма кезінде кездесетін негізгі қиындықтар:

1. Фразаларды барынша қысқарту қажеттілігі, өйткені олардың дыбысталу уақыты бастапқы дыбысталу уақытымен шектеледі (субтитрлеуге де, дубляждау үшін де өзекті). Ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылған мәтіннің көлемі бойынша артуы мүмкін. Сондықтан фразаларды мүмкіндігінше қысқа тұжырымдау керек, егер бұл мүмкін болмаса, онда дыбыстау кезінде фразаларды айту жылдамдығын тездету, алайда қабылдаудың қарапайымдылығы есебінен емес. Бұдан басқа, дыбыстық-бейне мәтінді дыбыстайтын адамның дикциясы мен дауысына талап туындайды.

2. Мәтіннің көп бөлігін дыбыстау кезінде қосымша тікелей түзету керек (айтуға қиын дыбыстардың тіркестерін болдырмау қажеттілігі), себебі ауызша аударма мәтінсіз айтуға қиын дыбыстардың тіркестерін байқау өте қиын.

3. Дыбыстық-бейне мәтіннің стилі белгілі бір лингвистикалық құралдардың қол жетімділігімен ғана емес, сондай-ақ паралингвистикалық факторлармен (ым, ишара, бет-әлпет) анықталады.

4. Фильмнің мәтіні іс жүзінде тек диалог болғандықтан, әңгімелесу стилін аудармада жаңғырту қажет. Дыбыстау кезінде табиғи сипаттың бұзылуы субтитрлерге қарағанда айтарлықтай жоғары [1].

Синхронды дубляждаудың кәсіби емес өндіру кезде, кейіпкерлердің ым және реакциялары «аударма қиындықтары» үшін көрермендерге түсініксіз болады, мысалы, диалогте айтылулардың мағыналық жүктемесі немесе кейбір әзіл-сықақ әдістерінің жоғалуы.

Актерді таңдағанда, дыбыс жасына, интонациялық ұқсастыққа және кейіпкердің сипатының сәйкес келуі ескеріледі. Мысалы, егер актердің қимылдары мен көздің көрінісі кейіпкерге ұқсас болмаса, дубляж сәйкес келмейді. Өйткені, актер өзінің кейіпкерінің өмірін сүреді және егер кейіпкер жыласа, күлсе немесе жүгірсе, онда кадрдың арғы жағындағы актер де мұның барлығын қайталайды.

Екіншіден, кез келген фраза дыбысталғанда түпнұсқа актерінің ерін қозғалысына сәйкес болуы керек.

Үшіншіден, мәтіннің көлемі сәйкес келуі керек, яғни егер мәтін көп болып, жылдам айтылса, онда қазақ тіліндегі актерлер мәтінді түпнұсқамен бірдей жылдамдықта айтуы керек.

Төртіншіден, аударма қазақ тілінің грамматикасына байланысты болуы керек, өйткені басқа тілдерге қарағанда етістіктер сөйлемнің соңында болады. Сондықтан қимылдар мен артикуляцияны экрандағы кейіпкерге сәйкестендіру үшін аудармашылар мағынаны біршама өзгертуге тура келеді.

Әдебиеттер

1. <http://el.kz/kz/news/archive/content-4145>
2. Горшкова В.Е. Перевод в кино. – Иркутск: МИГЛУ, 2006. - 278 с. <http://hdmult.com/osobnosti-graficheskoi-i-kompyuterno-multiplikatsii>

**Ахметбек М.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ АФОРИЗМДЕРІНІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАРЫ

Әр тілдің өзіне лайық ұлттық қасиеті тиянақты сөз тіркестерінен, мақал-мәтелдерінен, афоризмдерінен анық көрінеді. Мақал-мәтелдер сияқты афоризмдерде халықтың өмірі, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық-мәдени сипаты, ой-санасы т.б. кеңінен кіреді. Себебі, ең бірінші афоризмдер болып бір тұлғаның аузынан шығып, айтыла келе, қолданысқа түсіп өз авторын жоғалтып мақал-мәтелге айналған. Олардың шығу төркіні, дерек көздері белгілі бір жағдаятпен, тарихи оқиғамен, тарихи тұлғалардың, саяси және шығармашылық өмірінен, халықтың әдет-ғұрпы, наным-сенімімен сабақтас болып келеді. Афоризмдер халық өмірінен, оның рухани мәдениетінен туындап, тілде көрініс тапқан құбылыстар болғандықтан, оларды этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеудің мәні ерекше. Өйткені афоризмдерді осы тұрғыдан зерттеу олардың шығу көзін, мағыналарының даму, бейнелеу түрлерімен қалыптасу заңдылықтарын ашуда, олардың тіл байлығын дамытудағы қызметін анықтауда теңдесі жоқ мәні бар. Афоризмдердің тілдерде пайда болуы бірнеше жолдармен жүзеге асқан. Әр ұлттың өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай, күн-көріс, тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа тән әдет-ғұрыптарымен салт-дәстүрлері, мәдениеті, тарихы бар. Оның бәрі әр халықтың ғасырлар бойы өзімен бірге жасаған тілмен көрінеді. Сондықтан да тілдегі афоризмдердің этнолингвистикалық сыр-сипатын ашу ұлттық дүниетанымның сыры мен ерекшеліктерін танып білуге септігін тигізеді. Афоризмдердің этнолингвистикалық сипатын тек олардың қалыптасу және шығу дерек көздерін, жалпы мағынасын анықтау ғана емес, сонымен бірге олардың құрамындағы ұлттық-мәдени компоненттердің, афоризмдер мен фразеологизмдердің ара қатынасын анықтау т.б. мағыналары мен мағына өзгеру жолдарын талдау арқылы да айқындауға болады. Қазақ және қытай тілдеріндегі афоризмдердің этнолингвистикалық сипатын анықтауда «қазақ» және «қытай» лексемалармен келетін афоризмдердің орны өзгеше. Осындай ұлттық-мәдени компоненттерді пайдаланып жүргізген этнолингвистикалық зерттеулердің негізгі бағыты – лингвистикалық, этномәдени, этнопсихологиялық әлеуметтік мәдени т.б. факторлардың тілдің дамуына тигізетін әсері, яғни ұлт тілі арқылы ұлтты тану, оның болмысын, ойлау жүйесінің ерекшелігін анықтау болып табылады. Этностың танымынан туындаған афоризмдер – мақал-мәтелдер сияқты тілдердің сөздік қорында ғасырлар бойы қордаланып шоғырланған лексикалық қазына болып табылады. Әр халықтың өзі туралы айтылған мақал-мәтелдерінде, афоризмдерінде халық өмірінің сипаты, ұлттық психологиясы көрініс табады. Қазақ халқы өзі туралы: Түбі бір түркіміз, ұраны бір қазақпыз; Ұранымыз – Алаш, керегеміз – ағаш; Атамыз – алаш, керегеміз – ағаш, үш жүздің ұрпағымыз – деп кейінгі ұрпаққа өз тарихымен, тұрмысынан мағлұмат береді. Осы өсиет сөздердің мазмұнына теріңірек үнілсек, түбі бір түркі жұрты бір одаққа біріккенде ортақ ұраны Алаш болғанын, түркі әлемінің ата-жұртында қалыптасқан қазақ халқының ортақ ұранына айналғанын көреміз. Керегеміз ағаш дегенді меңзеп отырғаны киіз үйдің біздің заманымыздан көп бұрын болғандығын дәлелдейді.

«Қазақ» атауының этимологиясын анықтауға арналған көптеген ғалымдардың еңбектері бар. «Қазақ» деген сөздің өзі жазба деректерде Х ғасырдан бастап кездеседі екен.

«Қарға тамырлы қазақпыз» мақалы қазақ халқының наным-сенімі мен салт-дәстүрінде қарғаны аққу, қаз, қарлығаш секілді құстармен қатар кие тұтықан деген ой келеді. Бұл сұраққа жауап ретінде жыл құстарының ішінде ұзақ қарға ерте көктемде алғаш келетінін айтқан жөн. Яғни, қарға-көктем хабаршысы. Демек тәңірге табынып, барша өмір тіршілігін табиғат құбылыстарымен үйлестірген көшпенділер үшін қарға тәңірдің елшісіне баланған. Қазақ тілінде бүгінге дейін жақсы көретін перзентін «қарғам» дейді, халық әндерінде «қарғам-ау» арнайы сөздері бар. Ал қарға тамырлы қазақпыз - қанатты сөзі түпкі тамырымыз, арғы тегіміз ортақ деп халықты бас біріктіруге, жұмыла іске кірісуге шақырады. Осындай афоризмдер бүгінгі күні де өз өзектілігін жоғалтпағаны анық. Сол сияқты Қазақ – жүрген жерің азап; Түйе мінген қазақ төрт ауыз өлең біледі; Қазақтың айраны көп, орыстың мейрамы көп т.б. толып жатқан қазақ халқының өзі жайлы қалжындап, күйініп, мақтанып айтқан мақал-мәтелдерінің, афоризмдерінің астарында халықпен бірге жасасып келе жатқан мол этнолингвистикалық мағлұматтар жатыр.

Қытай халқының өзі туралы айтылған афоризмдері де, оның шаруашылығына, салт-дәстүріне, мінез-құлқына, тарихи оқиғаларға т.б. сол сияқты жағдайларға байланысты туындайды. Әр халықтың ұлттық мақтанышы бар. Қытай халқы да ол сезімнен кенде емес. Ұлттық мақтаныш сезімі бұл халықтың афоризмдерінде көптеп көрініс табады. Қытайлықтар өздерін шыншыл, турашыл, сезімтал халықпыз деп мақтанады. Қытай халқы өте мәдениетті, ойы ұшқыр, тапқырлығы жоғары және өмір сүру деңгейінің жоғары екенін көрсетеді. Әрине, ана халық анандай екен, ана халыққа мынадай менталитет тән екен деген тұжырымдар жасау үшін, алдымен сол халықтың тарихымен, мәдениетімен жан-жақты танысу қажет. Қытай халқының ұлттық ерекшелігін анықтау мақсатында қытай тіліндегі афоризмдерді, мақал-мәтелдерді талдай келе бірнеше ерекшеліктерді көруге болады: Елтану материалдарын және тұрақты тіркестер мен афоризмдермен танысу барысында қытайлықтардың ұлттық асханасы сөз болады. Мысалы, «节饮食以养胃, 多读书以养胆» т.б. деген афоризмдерден қытайлықтардың ұлттық азық-түлігі мен тамақтары туралы ақпараттарды алуға болады. Міне, осындай мысалдардан қытайлықтардың ұлттық-мәдени өміріне аспаздық өнердің тән екендігін көруге болады. Сонымен қай тілде болса да көкейге қонымды, ықшам, ұтқыр да ұтымды, бейнелі, өзіндік ұлттық қасиеті бар тұрақты сөз тіркестері молынан кездеседі. Солардың ішінде құрылымы жағынан да, компоненттерінің байланысу тұрғысынан да әртүрлі болып келетін аз сөзбен көп мағынаны білдіре алатын афоризмдердің орны ерекше.

Қытай тілінің фразеологиясына қатысты кешенді зерттеулерімен, дәйекті тұжырым, пайымдауларымен танымал А.В. Кунин аталмыш тұрақта тұлғалардың құрылымдық-мағыналық ерекшеліктерін негізге ала отырып, оларды «коммуникативтік фразеологиялық бірліктер» деп атап, жеке қарауды ұсынады. Автор құрамындағы сыңарлары тура мағыналы болып келетін мақалдар тобын яғни, “善始善终” (сөзбе-сөз ауд.: сәтті аяқталған істің бәрі жақсы), «不能以貌取人» (сөзбе-сөз ауд.: келбет — алдамшы), «迟做总比不做好» (сөзбе-сөз ауд.: ештен кеш жақсы) тәрізді оралымдарды фразеологиядан тыс, «фразеологиялық емес тұрақты құрылымдар» аясында қарастырды.

Қазақ тілінде афоризмдердің бәрі негізінен жай сөйлем түріндегі тұрақты сөз тіркестеріне жатады, яғни олар тұлғасы жағынан ұзақ уақыттан бері қалыптасып, белгілі бір формада тұрақталған, мазмұны жағынан біртұтастыққа ие болған жай сөйлем типтері. Құрылымы жағынан қазақ және қытай тілдеріндегі афоризмдердің өзара ұқсастықтары жиі кездеседі:

当太阳出来时才能晒干草 Темірді қызғанда соқ.

不要节外生枝\不要自找麻烦\莫要惹是生非 Жатқан жыланның құйрығын баспа.

量体裁衣 Көрпеңе қарай көсіл.

买熊皮之前先捉住熊\行动之前先要摸清情况 Қашпаған сиырдың уызынан дәмеппе.

三思而后行 Ойнасаң да ойлап сөйле.

Осы келтірілген ой-пікірлерге және өзіндік зерттеу нәтижелеріне сүйенер болсақ, афоризмдердің тұлға тұрақтылығы, тіркес тиянақтылығы, мағына тұтастығы, қолдануға даярлығы тәрізді сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып, осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді.

Ұлттық болмысымызды танытатын бай мұраларымыздың бірі – нақыл сөздер, яғни афоризмдер жан-жақты зерттеп, танып-білуге, олардың мән-маңызын бағалауға бағатталған терең зерттеулердің өзектілігі даусыз. Ұлтымыздың мәдени дүниесін танытатын афоризмдердің тілдік табиғатын тану үшін, кешенді, жүйелі түрде жаңа бағыттағы зерттеу жұмысын жүргізудің қажеттігі қазіргі таңдағы тіл ғылымының мақсат-мұраты – тілдік құбылыстардың сырын тану жолында күрделі де кешенді үрдісті дамытумен тығыз байланысты. Бүкіл рухани қазынасын жинақтап сақтайтын ұлттық тілді халықтың тарихымен, мәдениетімен, ой танымымен, жан ілімімен бірлікте қарау мәселесі тіл ғылымында өзіндік өріс алып келе жатқан этнолингвистика, психоллингвистика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоелтану ғылымдарының пайда болуына негіз болды. Бұл ғылымдардың тығыз қарым-қатынаста болуы тілдің құрылымдық, функционалдық жүйесінің кешенді үлгілерін айқындауды мақсат етеді. Мысалы, когнитивтік лингвистикада тіл мен таным бірлікте қаралады. Яғни, тіл мен таным сабақтастығы адамға қатысты біртұтастыққа алынады. Адамға тұтастық деп қарау бірнеше ғалым саласының зерттеу әдістері мен құралдарының бір мәселе үстінде тоғысуына әкеледі.

Әдебиеттер

1. Айтбаев Ә.Ө. Аудармадағы фразеологиялық құбылыс. – Алматы: Ғылым, 1975. – 14 б.
2. Сәтенова С. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты: Докт.дисс. – Алматы, 1997. – 260 б.
3. Цветы китайской мудрости: Счастье, здоровье, радость / Сост. В. Малявин, Б. Виногородский - Орел: Книга, 1992. - 112 с.
4. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. – Москва: Наука, 1979. – 671 с.

Vaimurzaeva Z.B.
г. Нур-Султан (Казахстан)

THE USAGE OF COLLOQUIAL SPEECH AND STYLISTICALLY LOW LEXIS IN ENGLISH POLITICAL DISCOURSE

Annotation

In this article we will give the definition of the terms 'colloquial speech' and stylistically low lexis and also analyze the most commonly used units of colloquial and low vocabulary in the English political discourse.

Interest in studying political discourse is raising nowadays. The number of political programs, public debates on political, economic and social issues has increased, more and more people are taking a politically active position and watching the country's political life, therefore the speeches of political figures are subjected to critical analysis.

On the one hand, the speech of a politician is an indicator of his own culture and the culture of the country, so he must have a high level of linguistic competence. On the other hand, the speech of a politician is designed to convince people and influence their opinion, it should be

expressive and emotional [1, p. 84]. This explains the tendency to use various emotionally expressive language means in the speech of politicians.

In our article, we will give definition to the notions of colloquial vocabulary and low lexis and analyze the most commonly used colloquial and stylistically low lexical units in the speech of politicians of English speaking countries.

In the last decade of the 20th century, special attention began to be paid to the study of informal variants of the vocabulary of various languages. The publication of numerous dictionaries of jargon, slang, etc. prompted scientists to study a new layer of lexical material. Sociolinguists, in particular, have thoroughly studied «general patterns, periodization, and tendencies of functioning and stratification of low and colloquial lexis», however, many researchers note that recently published sources provide mixed and varied material [2, p. 157].

From the stylistic point of view, vocabulary of any language is divided into two main groups: commonly used (neutral) and stylistically colored (marked). The latter, in turn, is divided into bookish, colloquial and low vocabulary. In low lexis colloquial vocabulary, rude, slang, etc. are distinguished.

I.A. Sternin conducted a series of experimental studies, the purpose of which was to describe the stylistic component of meaning in the linguistic consciousness of native speakers. According to the results of these studies, it was revealed that the consciousness of native speakers contains a picture of the stylistic differentiation of vocabulary, different from the one built by linguists based on a detailed description of the stylistic meaning of various types of words. In compliance with the observations of I.A. Sternin, in fact, the linguistic consciousness of native speakers with sufficient confidence distinguishes no more than three stylistic categories of vocabulary, differentiated by the terms of use: literary, colloquial and expletives.

Colloquial vocabulary - vocabulary used in colloquial speech, for example, in informal conversation, is appropriate and permissible between «friends» in a narrow company of close, familiar and equal people in communication. National slang vocabulary, i.e. slang, everyday vernacular, are also part of colloquial vocabulary[3, p. 138].

Unlike literary vocabulary, colloquial is not commonly used in speech at official events, in public places, in the media. It is also not intended for use in writing, any conscious use of it in these areas is intentional, expressive and should be motivated, «stipulated» by special communicative conditions, a communicative situation, the use of such vocabulary outside its communicative sphere should be «enclosed in quotation marks». Spoken vocabulary is appropriate in the corresponding informal communicative situations, and there it acts as normative, like literary.

The greatest interest in stylistically low lexis came to the second half of the last century due to the democratization of society, the struggle for universal recognition and equality, and the active development of the media. From this time to the present day, colloquial language and low lexis are consciously and purposefully used for stylistic purposes, that is, as a means to convey the speaker's mood or his attitude to the subject of speech, for the effect of novelty, to give the expression emotionality, liveliness, etc [4, p. 95].

Further, we give several examples of usage of colloquial and stylistically low lexis in the speeches of politicians and explain their function and purpose.

1. Social purpose

The social function of stylistically low vocabulary is seen in its collective, symbolic role, that is, the speaker declares his belonging to a particular social group and contrasts himself with strangers.

Often, politicians use colloquial words in this function. This helps to create a trusting atmosphere when communicating with the audience and emphasize that the politician is just the same simple person from the people, close to ordinary people. For example, the statements of Barack Obama: «There's no reason why we shouldn't be doing' em right now», «We're at a time now where we've gotta make very good choices and we've gotta make em quick in order for us to succeed».

In the speech of American politicians, the colloquial word «gonna» instead of «going» is also quite often used, for example: «We don't have an immediate crisis in terms of debt», President Obama said in an exclusive interview with George Stephanopoulos for Good Morning America. «In fact, for the next 10 years, it's gonna be in a sustainable place».

2. Psychological purpose

This function consists in the ability of stylistically low units to attract the listeners' attention, have an emotional effect on them, and shock.

The psychological function may also have a positive orientation, for example: «I want to thank the Prime Minister for a very productive meeting that we had today. I think she'll agree it was a real chinwag. (Laughter.) When Julia and I meet, we listen to each other, we learn from each other. It's not just a lot of earbashing. (Laughter.) That's a good one — earbashing. (Laughter.) I can use that in Washington. (Laughter.)». This performance took place in 2011, when Barack Obama arrived with an official visit to Australia. In his speech, he used several Australian slangs, demonstrating his knowledge of entospecific expressions, thereby emphasizing the friendly relations between the two countries, as well as a positive attitude to the subject of speech.

So, in modern political discourse there is a tendency to use stylistically low lexis and expressions. This is due to the desire to make one's speech more colorful, expressive and memorable. Quite often, politicians try this way to develop their own style, get away from everyday life, and find a way to express themselves. In addition, the use of colloquial vocabulary sometimes helps to encode information within a group, and contributes to brevity, conciseness of speech, and ease of communication. In general, this layer of language units allows them to express their attitude to the current situation in an expressive way, demonstrate their emotions, and be closer to the people.

Literature

1. Melikyan V.Y. About the translation of a statement / denial communique from English into Russian // Actual problems of philology and pedagogical linguistics. 2008. No. 10.

2. Lukyanova N.A. Expressivity in the system, dictionary and speech // The human factor in the language: linguistic mechanisms of expressivity. M.: Nauka, 1991.

3. Sternin I.A. The lexical meaning of the word in speech. Voronezh, Voronezh University, 1985.

4. Melikyan A.V. The problem of political correctness in modern American media. Rostov n/D: Donizdat, 2014.

5. Mieder W. «Yes We Can»: Barack Obama's Proverbial Rhetoric. New York: Peter Lang Publishing, 2009.

6. Olive D. An American Story: the Speeches of Barack Obama: a Premier. Toronto: ECW Press. 2008.

INTERACTION OF LANGUAGE AND CULTURE IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

The success of learning a foreign language depends on a number of factors. One of them is the culture of the society in which the language is being studied. Understanding a foreign language text is impossible without understanding the ethno – cultural features accompanying its creation. In today's global integration it is necessary to know not only foreign words, but also to be familiar with the culture of another people, because every word is part of the picture of another world, of foreign language. At the lessons there is a need not only to pay attention to the relationship of language and culture, but to teach a foreign language as a tool of intercultural communication. Language and culture are connected closely. A particular language usually points out to a specific group of people. When you interact with another language, it means that you are also interacting with the culture of the language. You cannot accept one's culture without understanding its language directly. When you learn a new language, it does not only involve learning its alphabet, the word arrangement and the rules of grammar, but also learning about the specific society's customs and behavior. A foreign language lesson is a junction of cultures, the practice of intercultural communication. Behind every foreign word there is an idea of the world conditioned by the national consciousness. The teacher of a foreign language is faced not so much with the practical task of teaching the language as a system of language units, as with the preparation of students for intercultural communication, including professional aspects, the development of social and communicative competences. There is no doubt that such phenomena as culture and language are closely related. However, it should be said that this relationship is not as simple as it seems at first glance. This article is devoted to some features of foreign language learning as a means of intercultural communication. The connection between culture and language becomes most noticeable when students are faced with the peculiarities of translation even at the very first lessons of a foreign language. Already in elementary school, children are happy to find out that the two personal pronouns «you» and «you» have one equivalent in English – «you», which already reflects the cultural characteristics of English – speaking countries. In the future, students of a foreign language have the opportunity not only to compare different languages, but also different cultures, to find common and different in them, to enrich their life experience. Not without reason S.G. Ter-Minasova notes: «Each lesson of a foreign language is a crossroad of cultures, it is a practice of the intercultural communication, because each foreign word reflects the foreign world and foreign culture: behind each word costs stipulated by national consciousness (again FOREIGN, if a word foreign» [1, p. 25]. It is impossible to fully master the subject, without taking into account national and cultural characteristics in the study of the language. Any activity requires setting a goal. Why learn a foreign language in the modern world, where there are gadgets with translation applications? In the light of current trends, a foreign language ceases to be an end in itself. The purpose of foreign language lessons is to teach to communicate fully in another language, but «communication and culture are inseparable» [2, p. 55], as has been pointed out more than once. A foreign language teacher should not only acquaint his students with a set of lexical units and grammatical rules, but also show how to use them in a situation of real communication. Students of a foreign language should see the purpose of their efforts to learn another language, namely to learn to use it as a tool of intercultural communication.

The methodology of teaching foreign languages is based not only on linguistic facts, but also on non-linguistic ones, which are necessary in the process of communication. Speaking the language, representatives of different cultural communities cannot always adequately understand each other. The problem often lies in the divergence of cultures. As has been noted, «even

speakers of the same language can be representatives of different cultures or subcultures. They also may not fully understand each other» [3, p. 90].

The interaction of representatives of different cultures and speakers of different languages is realized in the process of intercultural communication. Communication in the broadest sense of the word is the transmission of a message. «Communication is carried out in one or all of the following ways: action directed at others, interaction with other people and reaction to the actions of other people» [2, p. 25]. If the addressee is familiar with the language, but not familiar with the cultural characteristics of the message, it may be incomprehensible to him.

However, it is worth paying attention to other features of foreign language and foreign cultural communication. So, English speech stamps can cause problems for students. It is not for nothing that the speech stamp is defined as «a means of speech deposited in the collective consciousness of speakers of a given language as a stable, «ready for use» and therefore the most «convenient" sign for expressing a certain linguistic content» [LES, 588]. For example, in oral speech, «Look here» is not translated literally, but is used to attract the attention of the listener («Listen»): used to call attention to what one is going to say: 'Look here, this is ridiculous.'. Also used in conversation is «I see» (informal used to say that someone has understood something), which is translated as «Understood». The meaning of «Enough» is «That will do» (no more is needed or desired). Such speech stamps reflect the established language traditions. It is desirable for students to understand their meaning without literal translation into their native language. At foreign language lessons, students not only learn the culture and traditions of other countries, but also learn to apply this knowledge in practice. A foreign language is a tool of intercultural communication, so it is important to give students the opportunity to use it in action. Intercultural communication – «communication of speakers of different cultures and different languages» [1, p. 7]. It can be both direct (at personal communication) and indirect (mass media, books, the Internet, etc.). It can have a daily – household character (for example, during tourist trips), and professional orientation (when communicating with their colleagues, when relying on foreign materials in scientific work, etc.). If earlier the emphasis was on the translation of highly specialized texts with a dictionary (and a specialist with a higher education usually wrote in questionnaires «I translate with a dictionary»), now the emphasis has shifted to the study of a foreign language as a means of communication between representatives of different countries. At present, knowledge of a foreign language is required in completely different areas of society as a means of communication between people from different countries.

The task of practical development of language as a means of intercultural communication is achieved at the lessons of a foreign language at the University due to a variety of activities. Thus, students can be offered discussions in a foreign language, round tables, business games and brainstorming sessions, participation in international conferences, communication with their peers and future colleagues from other countries, etc.. The main thing when teaching a foreign language is to create a real communicative situation, to connect the study of the subject with real life, to create the right motivation for learning with a practical bias.

This article allowed to touch only some aspects of interaction of language and culture at the lessons of a foreign language. It is necessary to approach the study of language not as a faceless collection of rules and exceptions, but as a living means of communication with other people. Fluency in a foreign language is achieved not through knowledge of grammar, vocabulary, pronunciation skills or the ability to translate, but through knowledge of foreign culture.

Literature

1. Ter – Minasova S.G. *Yazykimezhkulturnayakommunikaciya* [Intercultural language and communication], Moscow: Slovo, 2000. – 624 p. (in Russian)
2. McQuail D., Windahl S. *Communication models for the study of mass communications*, New York: Longman, 1993. – 146 p.

3. Makshantseva N.V. *Mezhkulturnayakommunikaciya v processeizucheniyazyka* [Intercultural communication in language learning] – training manual, Novgorod, 20017 – 92 p.
4. Vereshagin E.M., Kostomarov V.G. *Lingvostranovedenie v prepodavaniiirusskogoyazykakakinostrannogo* [Linguistics in teaching Russian as a foreign language], M., 1976. – 320 p.
5. Schweitzer A.D., Nikolsky L.B. *Vvedenie v sociolingvistiku* [Introduction to sociolinguistics], Moscow: Higher school, 1978. – 216 p.
6. Meriam Webster Dictionary and Theraurus – URL: <http://www.merriam-webster.com/> (accessed: 22.09.2016).
7. Yarceva V.N. Linguistic encyclopedic dictionary, Moscow, 2005. – 709 p.
8. Kunin A.V. English - Russian Phraseological dictionary, Moscow, 1998. – 512 p.

Байтурина У.К.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ТИПОЛОГИЯ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ОШИБОК ПРИ ПЕРЕВОДЕ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ПРЕССЫ

Согласно профессиональному кодексу переводчика качественный перевод не должен содержать ошибки, хотя в практике переводчика все же случаются такие ситуации. Количество переводческих ошибок чаще всего зависит от характера текста, цели и условий перевода, требований заказчика и последующего редактирования.

Оценка качества перевода должна происходить на двух уровнях: оценка целостного текста и оценка степени пофрагментарной эквивалентности перевода к оригиналу и последующей адекватности перевода в целом [1, с. 131].

Рассмотрим виды ошибок, наиболее часто встречающиеся при переводе англоязычной прессы: ошибки логического, синтаксического, лексического, стилистического характера. В каждой группе ошибок можно выделить несколько категорий ошибок.

Ошибки логического характера: при передаче происходит нарушение смысла, связанное с денотативным содержанием текста. Данная группа ошибок делится на две категории:

1) в переводе происходит искажение денотативного содержания оригинала (опущение, добавление, замена информации);

2) неточная передача денотативного содержания текста. Возможна неточность при передаче, как фактической, так и релятивной информации.

В первом случае происходит опущение информации, входящей в инвариант и добавление информации, противоречащей инварианту, а во втором – опущения и добавления не противоречат тексту оригинала, но и не имеют мотивированную основу.

Значение ошибок первой категории очень высоко, потому что качественный перевод не должен содержать такой тип ошибок. Данный тип ошибки свидетельствует о недостаточности знаний переводчика, пробелах в базовой подготовке, невнимательности, неумении понимать предметную составляющую текста оригинала. Значение ошибок второй категории менее не так высоко, но при большом их количестве наносит урон целостной прагматике текста [2, с. 30].

Ошибки стилистического характера: происходит нарушение передачи стилистической характеристики оригинала. В данной группе выделяются следующие типы ошибок: нарушения передачи функциональных, стилевых или жанровых

особенностей оригинала, калькирование оригинала и нарушения узуса переводящего языка.

Значение подобных ошибок меньше, но при большом их количестве теряется прагматическая эквивалентность частей перевода, страдает адекватность перевода текста в целом [2, с. 36].

Ошибки лексического характера: нарушения передачи авторской оценки.

Выделяют две категории таких ошибок:

- 1) связанные с усилением или ослаблением экспрессии текста оригинала;
- 2) связанные с неточностями в передаче авторской оценки (нейтрализация или немотивированное создание).

Значение такого типа ошибок при переводе не так заметно, но страдает адекватность всего текста перевода [2, с. 41].

Ошибки синтаксического характера: нарушения, связанные с нормами и узусом переводящего языка.

Данная группа ошибок содержит следующие категории ошибок:

- 1) нарушение пунктуационных и орфографических норм;
- 2) неверная передача имен собственных при переводе;
- 3) очевидные нарушения стилистических норм;
- 4) нарушения передачи специфических видов цифровых данных;
- 5) нарушение требований оформления, указанных в переводящем языке.

Значение ошибок этой группы меньше, чем первых трех. Однако, при большом их количестве происходит противоречие норме и узусу переводящего языка, что влияет на эквивалентность и адекватность текста перевода [2, с. 48].

Причины, по которым могут быть совершены ошибки при переводе:

1. Недостаточная языковая подготовка (ошибка 1 категория 1). Переводчик не понимает или понимает неверно значения слов, смысл высказываний и не умеет правильно интерпретировать логическую структуру высказывания.

2. Недостаточное представление о типологических различиях английского и русского языков, непонимание закономерного характера переводческих преобразований и неумение различать языковое и авторское в оригинале и переводе (ошибка 2).

3. Неумение оценивать смысл целого текста с учетом авторской позиции и неумение определять языковые средства выражения авторской оценки, которые присутствуют в тексте оригинала (ошибки 3 группы).

4. Недостаточность нормативно-узусальной компетенции переводчика (ошибки 4 группы) [2, с. 52].

Методы оценки перевода должны включать следующие критерии: качество (учитывая типы ошибок) и количество (подсчет числа ошибок каждого типа).

Также следует учитывать специфику перевода текстов СМИ, а именно:

- 1) перевод газетно-журнальных текстов;
- 2) перевод разнообразной звучащей прессы (радио- и телерепортажи, интервью, ток-шоу, фильмы);
- 3) электронная пресса, охватывающая всемирную сеть Интернет, которая стала основным источником информации и средством коммуникации [3].

Еще одной проблемой при переводе становится жанровое определение принадлежности текста, которое имеет существенное практическое значение, от которого зависит коммуникативная направленность текста, его языковые и стилевые особенности [3].

Адекватный перевод текстов СМИ предполагает достоверную передачу фактического и информативного содержания, а также его коммуникативную и функциональную направленность.

Литература

1. Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода. – М.: Московский лицей, 1996. – 208 с.
2. Бузаджи Д.М., Гусев В.В., Ланчиков В.К., Псурцев Д.В. Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок. – М.: ВЦП, 2009. – 118 с.
3. Микоян А.С. Проблемы перевода текстов СМИ. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text12/12.htm>. Московский лицей, 1996. – 208 с.

**Волкова Л.В., Жақан Т.Б.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НОВЫХ ТЕРМИНОВ

Проблема выбора способа перевода новых терминов представляет особый интерес для переводчиков и занимает важное место в теории и практике перевода. Многие исследователи занимались этой проблемой и предлагалось множество приемов перевода терминов. Особую важность представляют требования, предъявляемые к терминам и факторам, влияющим на выбор способа перевод [1]. Под термином мы понимаем синтетическую форму выражения, которая обозначает конкретное или абстрактное понятие, относящееся к определенной области знаний. Термины можно классифицировать по содержанию, по логической категории того понятия, которое обозначается термином, по содержательной структуре (однозначные термины и многозначные термины), по мотивированности/немотивированности, по языку источнику, а также историко-лексикологическому фактору. В научной литературе функционирует огромное количество терминов. Однако их число постоянно пополняют новые термины, требующие не только классификации, но и перевода.

Итак, перевод новых терминов – проблема, с которой переводчики сталкиваются довольно часто, особенно при переводе научно-технических текстов. Специалист, занимаясь переводом таких текстов, должен учитывать особенности перевода терминов. Следует отметить, что новые термины в большом количестве используются в области компьютерной и вычислительной техники, которые являются сравнительно новыми направлениями в наше время. Самым оптимальным подходом к переводу терминов является выявление в языке, на который осуществляется перевод, эквивалента языку оригинала [2]. Данный способ актуален, когда оба языка относятся к странам, достигшим одинакового уровня промышленного и экономического развития. Однако в случае, если подбор эквивалента невозможен, переводчик обращается к другим способам перевода: буквальному и косвенному. К косвенному переводу прибегают в тех случаях, когда некоторые элементы невозможно передать на языке перевода, не изменив порядок следования этих элементов или не изменив сами лексические единицы. В рамках косвенного перевода выделяют такие способы перевода, как транспозиция, модуляция.

Буквальный перевод используется при наличии структурного параллелизма и включает в себя некоторые способы перевода, такие как заимствование, калькирование и, соответственно, дословный перевод. Существуют и другие факторы и условия, которые влияют на выбор способа перевода терминов: способы компрессии, влияние экстралингвистических факторов. Данная тенденция в основном наблюдается у многокомпонентных терминов, структура которых порой является слишком громоздкой. Мы выделяем три возможных экстралингвистических фактора, оказывающих влияние как на выбор определенного способа перевода термина, так и на его функционирование в языке перевода: влияние технологически более развитых стран и их языка на язык

перевода, психологические факторы. В связи с тем, что рассматриваемые термины обозначают устройства, являющиеся объектами продаж, выбор того или иного способа перевода может основываться на желании оказать на покупателя желаемое воздействие, что является тенденцией к созданию «универсалий». Создание универсалий, таких как, например, bluetooth и Wi-Fi, может объясняться желанием упростить процесс межкультурной коммуникации.

В ходе исследования было установлено, что основным способом передачи иностранных терминов на русский язык, вне зависимости от структуры терминов, является прямой способ перевода, в частности, заимствование. Например, многокомпонентный термин Router: маршрутизатор, роутер; Smartphone: Смартфон, Tablet Personal Computer (Tablet PC/ Tablet): планшетный персональный компьютер/планшет) – подбор эквивалента, прямой перевод, Domain: Домен (прямой перевод, транскрипция), Bluetooth Wi-Fi перевод не осуществляется, Electronic mail (E-mail): электронная почта – прямой перевод (калькирование), IT – информационная технология, info – информация, laser – лазер (Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation), modem = modulation + demodulation – модем (электронное устройство), f.t.p. – file transfer protocol – все эти терминологические слова и словосочетания вошли в русский язык как заимствованные из английского языка [3, с.55].

Таким образом, в результате исследования было выяснено, что на выбор способа перевода влияют определенные языковые тенденции, к примеру, стремление к компрессии и сокращению, а также ряд экстралингвистических факторов, таких как: влияние технологически более развитых стран и их языка на язык перевода, психологические факторы и тенденция к созданию «универсалий» для облегчения межкультурной коммуникации. Поэтому далеко не всегда каждое из вышеперечисленных требований к терминам соблюдается при переводе новых терминов. Ученые предлагают большое количество способов перевода. В ходе исследования установлено, что при переводе простых и сложных терминов наиболее используемым является прямой способ перевода, в частности, заимствование. Порой перевод терминов не осуществляется совсем в связи с влиянием экстралингвистических факторов. Однако многокомпонентные термины переводятся с английского на русский более сложным образом. Здесь можно встретить использование непрямого (косвенного) способа перевода. Переводчики прибегают даже к совмещению прямого и непрямого способов перевода (например, Tablet Personal Computer – Планшетный персональный компьютер). Таким образом, можно сделать вывод о том, что для выбора наиболее оптимального способа перевода терминов необходимо учитывать не только стандартные требования, выдвигаемые к термину, но и влияние определенных языковых тенденций и экстралингвистических факторов.

Литература

1. Волкова Л.В. К проблеме исследования терминов, образованных на основе общеупотребительной лексики//Вестник Асмолинского университета. – №3-4, 1995. – С.66-79.
2. Пронина Р. Ф. Перевод английской научно-технической литературы. 3-е изд., перераб. и доп.. – М.: Высшая школа, 1986. – 217 с.
3. Вейзе А.А., Киреев Н.Б., Мирончиков И.К. Перевод технической литературы с английского на русский. – Минск, 1997. – 112 с.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ИДИОМАЛАРЫН АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ

Идиомалармен жұмыс істегенде, аудармашы тап болатын бірінші қиыншылық оларды тану болып табылады. Идиомалардың түрі өте көп, кейбіреулерін мәтінде тани білу қиынға соғады. Баяндалатын шарттарға, заңдарға және логикаға қайшы келетіндер ғана жеңіл анықталады. Мысалы, *It's raining cats and dogs, to throw caution to the wind, storm in a cup of tea, to jump down someone's throat.*

You're a persistent man and, I suspect, a rather stubborn one, and with a man of that bent it is often best to lay it on the line. – Сіз табанды адамсыз, және менің ойымша, біршама қыңырлысыз, ал сондай типті адамдармен **алауыздықтың қажеті жоқ**.

Сонымен қатар өзінің грамматикалық құрылымы бойынша дұрыс емес болып көрінетін сөйлемшелер көзге түседі, яғни берілген тіл грамматикасында орныққан ережелеріне бағынбайтын идиома. Мысалы, *trip the light fantastic, by and large, the powers that be, the world and his friend.*

Why, all at once, must Nancy be guarded by a dog pack? - **Қашаннан бері** Нэнси итаршылар тобымен қорғалатын болды? «Like» сөзімен қолданылатын идиомалар компаративті деп аталып, негізінен сөзбе-сөз аударылмайды. Мысалы, *like water off a duck's back, like a bat out of hell.*

Аудармашы бұрын таныс болмаған идиоманы қате аударудың үш жағдайы бар:

1. Кейбір идиомалар аудармашыны адастыруы мүмкін. Оның мағынасы анық болып көрінеді, себебі оларды жиі сөзбе-сөз тәржімалауға болады, олар контекстке сүйенбейді, яғни «аудармашы оларды өзгермелі (еркін) сөз тіркестері деп қабылдап, оларды сөздер деңгейінде аударуға әкеп соқтырады». Көптеген ағылшын идиомалары тура мағынамен қатар, идиоматикалық мағынаға ие. Мысалы, *to take someone for a ride* фразеологиялық мағынасында – біреуді алдау, көзіне шөп салу деген мағынаға ие.

«*He's a natural chiseler,*» said Oop. «*Always figuring out the angles.*» «Ол нағыз аферист, - деді Оп. – Үнемі бір жерден **пайда табуды көздейді**».

Жазушылар үнемі бұны қолданып, өздерінің мәтіндерінде ұқсас идиомаларды аударуда ұтады. Осындай жағдайда берілген идиомамен таныс емес аудармашы мағынаны үстіртін түсініп, мағыналар ойынына назар аудармайды.

2. Түпнұсқа тілі мен аударма тілінде де шын мәнісінде түрлі мағынаға ие бейнелілігі бойынша өте ұқсас идиомалар бар. Мысалы, Мона Бейкермен келтірілген сұрақ [1.320 б.]: «*Has the cat got your tongue?*» - «**Аузына су толтырып алдың ба?**» ағылшын тілінде біреуді сұраққа жауап беруге мәжбүрлеу немесе белгілі бір мәселе бойынша көзқарас білдіртуі үшін қолданылады. Ал егер француз тіліндегі ұқсас сөйлемшені алсақ, «*donner sa langue au chat*» мағынасы ағылшын тіліндегі мағынасымен мүлдем сәйкеспейді.

3. Кейде бұрын ешқашан кездестірмеген идиоманың компоненттерінің біріктірілуін байқамай, оны автордың индивидуалды стиліне жатқызады. Мысалы: *We, with no raising of the sweat, could afford them spades and clubs and beat their spells, hands down.* – Біз тіпті олардың ең күрделі сиқырларынан қорыққан жоқпыз.

С. Влахов атап көрсететіндей, «аудармашы еркін тіркесті тұрақты тіркес сапасымен үлестіріп, оны сәйкес идиомалық деңгейде жеткізетін» кері жағдайлар болады [1. 416 б.]. Бұл жағдайда ұқсас қателіктер жасамау үшін фразеологиялық сөздікпен салыстырылу керек.

Идиомалық бірліктердің сапалы аудармасына қол жеткізу мүмкіншілігі түпнұсқа тілі мен аударма тілі арақатысымен анықталады, яғни бұл тілдер қаншалықты идиомалық айналымдарға бай және қарастырылатын тілдерде сөйлейтін халықтардың әлем бейнесі қаншалықты сәйкес келетіндігі.

Эквиваленттер. Идиома аударма тілінде контекске бағынбайтын мағынасы, ішкі формасы, стилистикалық реңкі сай келетін сапалы сәйкестікке ие.

Эквиваленттерде лексика-грамматикалық құрам, мағына, бейнелілік, экспрессивті-стилистикалық реңк сәйкестігінің жоғары деңгейі байқалады. Бұған қарамастан, толық сәйкестік берілген жағдайда біршама, себебі бұндай идиомаларда ұлттық ерекшелігі, қолдану жиілігі т.б. айрықшалануы мүмкін.

Мысалы, *like a red rag to a bull* – бұқаға қызыл шүберектей, *blue blood* – ақ қан, *yellow press* – сары баспасөз.

Жарым-жарты эквиваленттер (аналогтар). Идиоманы аударма тіліне сапалы аудармадан кішкене шегініп, сәйкес аударуға болады: құрылымдық айырмашылықтар, ішкі формасындағы айырмашылықтар.

He can go anywhere. In the blinking of an eyelash. – Ол кез келген жерге **көзді ашып-жұмғанша** жете алады.

Идиоманың аударма тілінде эквиваленті, аналогы жоқ, сөздік тәртіпте аударылмайды. Түпнұсқа идиомасы аударма тіліне идиомалық емес құралдармен жеткізіледі.

You never would believe it. Not in all your born days. – Сіз сенбессіз. **Қанша тырыссаңыз да.**

Ағылшын тіліндегі етістік идиомаларды қазақ тіліне аударғанда, толық эквивалент, калькілеу, түсіндірме аударма арқылы аудару тәсілдерін қолдануға болады [2. 29 б.].

1. Толық эквивалент – екі тілде толық бейнелі сәйкестік болған жағдайда, яғни толық сәйкес келуі. Ондай эквиваленттер онша көп емес. Олар көбінесе бір қайнар көзден пайда болған идиомалық бірліктер, мысалы, Библия, аңыздар, ырымдар. Ұқсас идиомалар пайда болуының тағы бір себебі – түрлі халықтардың бірдей өмір сүру жағдайлары, мәдени-тарихи факторлардың, психологиялық үрдістердің ортақтығы мен ойлау бірлігі. Ондай эквиваленттердің бар болуы ішкі формасы ұқсас идиома-сәйкестіктердің жалпыевропейлік қордың барлығы туралы сөз қозғауға мүмкіндік береді.

Play with fire – Отпен ойнау;

Asperse smb's name – біреудің атына кір келтіру, күйе жағу;

Get up with one's wrong foot – сол аяғымен тұру;

The apple of one's eye – көзінің ағы мен қарасы;

Out of sight, out of mind – көзден жырақ, көңілден таса.

Алайда, идиомалық тіркестерді салыстыра зерттеуде, олардың мағыналық және тұтастығы, бейнелілігі, яғни толық сәйкестілігі сирек кездесетіндігі байқалады.

2. Образды эквивалент – дәл сол мағынаны басқаша бейнелеуіш құралмен беру тәсілі, яғни мағыналас тіркестер. Осындай эквиваленттерде ішкі форма және құрылымы жағынан сәйкеспеушіліктер байқалуы мүмкін, бірақ ұқсас семантика мен эмоционалды-экспрессивті сипаттамалар арқасында мұндай идиомаларды теңмағыналы деп есептеуге болады. Ең бастысы – олардың автор көрсеткен функциясын орындауы. Мысалы:

Abound in courage – жүрек жұтқан болу;

Abuse smb left and right – жерден алып жерге салу;

Commit adultery – жұбайының көзіне шөп салу;

Asperse smb's character – біреудің абыройын айрандай төгу.

3. Калька тәсілі – ғылыми-техникалық терминдердің жасалуындағы ұтымды амалдардың бірі. «Ана тілі мүмкіншілігін пайдаланудың тағы бір жолы «термин жасау үшін», - деп көрсетеді Ә. Қайдаров, – калька тәсілі, яғни орыс не шет тілдерден енген жеке, не күрделі терминдерді тұлғалық, мағыналық, құрамдық ерекшеліктерін сақтай отыра, өз тілімізге сөзбе-сөз аудару» [3.115 б.].

Бұл тәсіл өте сирек қолданылады, өйткені аударма мәтінінде калька ерекше түсіндірмені талап ететін бөгде құрылым ретінде көрінеді. Бірақ түпнұсқадағы сөз ойынын жеткізу керек болған жағдайда, кальканы епті қолданғанда аударма сәтті болуы мүмкін.

Калькалау – яғни сөзбе-сөз аудару тәсілі. Мысалы:

Not to believe one's own (ears) – өз көзіне (құлағына) өзі сенбеу;

Fish begins to stink at the head – балық басынан шіриді.

4. Түсіндірме аударма тәсілі. Идиома осы жағдайда оның лексикалық мағынасын жеткізетін еркін тіркеспен аударылады. Әрине, мұндайда көркем әдебиет аудармасында маңызды стилистикалық-экспрессивті бояу мен бейнелілік жоғалады, бірақ түсіндірме тәсіл жалпы көркем адекваттылыққа нұқсан келтірмеуі мүмкін. Мысалы:

Come to one's autumn – өзіне тиісті жазасын алу;

Have smth on one's conscience – өз кінәсін сезу (түсіну);

Turn over a new leaf – жаңа өмір бастау, дұрыс жолға салыну;

Addict oneself to vice – жаман әдетке салыну.

Айта кететін жайт, көптеген етістік идиомалардың басым көпшілігі сөзбе-сөз аударуға келмейді, егер оларды сөзбе-сөз аударатын болсақ, мән-мағынасы түсініксіз болып шығады.

Сондықтан да бұлардың мағынасына қарай балама боларлық тұрақты өз тіркестерімен, егер ондай тіркестер болмаса, мағынасын бере аларлық жеке сөздермен немесе еркін сөз тіркестерімен аударуға болады. Мысалы:

1. Ала жібін аттамау – be honest (honest-minded) and be decent;

2. Алдына жан салмау – go ahead of all, be ahead of all, go in advance of all;

3. Ашпа-жалап күйде өмір сүру – live in want, live from hand to mouth;

4. Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығу – use foul (bad) language.

Сонымен қоса, антонимдік аударма тәсілін қарастырсақ та болады. Идиомалардың құрамындағы сөз болымсыз мағынада беріледі.

Мысалы, to keep one's head above water – қарызға кірмеу, батпау; to keep one's pecker up – не падать духом.

Жалпы аудармашы қай тәсілді қолданса да, идиомаларды аударған кезде оның тура және ауыспалы мағынасын ажырата біліп, мағынасына дөп түсе аударуы керек.

Етістік формалы идиомалардың ағылшынша-қазақша аударма практикасы. Ағылшын-қазақ тілдеріндегі етістік идиомаларыда абстрактылы және нақтылы мағынаны, іс-әрекетті білдіреді, қазақ тілінен ерекшелігі оның демеуліктерімен келіп, етістік идиомаларын жасауында.

Мысалы, to judge by appearances – сыртына қарап тон пішу; have much do about nothing – жоқтан өзгеге бола үлкен айқай шу шығару; to take advantage of somebody – біреуді алдап соғу, біреуді өз мақсатында пайдаланып кету; aggress against a country – бір елге баса-көктеп кіру; to go over (over, for) – (американдық ағылшын тіліне қатысты) (біреуге не бірдеңеге бола) есін жоғалту немесе есіл-дерті кету (қалмау); (бірдеңеге бола) қатты шаттану.

Ағылшын тілінде: to be one's mothers apron strings/ to be pinned to one's wife's apron strings; to give (one's) attention to somebody (to something)/ to pay attention to somebody (to something) etc., деген күрделі етістіктер – тұрақты тіркестер, яғни идиомаланған тіркестер. Мұндай грамматикалық жағынан бөлшектенбейтін болып, лексика-семантикалық жағынан бір ғана негізгі мағынаны білдіретіндей болып, орныққан бір бүтін тұлға есебінде қолданылатын етістіктің мұндай түрлерін А. Ысқақов тұрақты етістіктер деп атады [4.291 б.].

Өртүрлі идиомалардың бүгінгі күнде қолдануы ауызекі тілде, көркем әдебиеттерде айтылар ой көркем болу үшін пайдалынады, бірақ олардың қалыптасуына мән бермейді. Осы идиомалардың қалыптасуын тіл білімінің этнолингвистика саласы қарастырады, демек идиомалар – этнолингвистика салаларының бірі болып табылады.

Қорыта келгенде, ағылшын және қазақ тілдеріндегі идиомалардың қалыптасуына ағылшын және қазақ ұлттарының тарихи, рухани және материалдық мәдени дәстүрлер негізі себеп болған деп тұжырымдайды.

Әдебиеттер

1. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М., 2006
2. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998 ж.
3. Сатенова С. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997 ж.
4. Уәлиев Н.М. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Ғылым, 1994 ж.
5. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. – М., 2011

Давлетова С.Е.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖІКТЕЛУ ТҮРЛЕРІ

Теңеу – танымдық қызметі зор, ең көне, әрі қарапайым, тілде жиі қолданылатын логикалық теңестіру тәсілі. Шындық әлемді танудың қисынды құралы бола отырып, теңеу мейлінше көп қырлы, мазмұнды тілдік құбылысты білдіреді.

Ойлау өрісі ретінде теңеудің дүниені эмоционалды түрде қабылдауы және ондағы қайсыбір құбылысты салыстыра бағалау тұрғысынан қандай да бір нысанға мән берудегі салмағы ерекше.

Философиялық жақтан қарастырғанда, теңеу адамның абстрактілі ойлауын дамытудың көрінісі болса, лингвистикалық тұрғыдан осы ойдың тілдік қолданыста бейнеленуі. Сонымен бірге теңеу – сипатталушы нысанның бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін көркемдік әдіс [1, 103 б.].

Фразеологиялық теңеулер фразеологизмдердің басқа түрлерінен өзінің логикалық құрылымы, компаративті мағынасы мен стильдік қызметі арқылы ерекшеленеді. Фразеологиялық теңеулер табиғатын зерттеуде фразеологиялық теңеу мен метафораның өзара байланысы, ұқсастығы мен айырмашылықтарына тоқталу қажет. Осы мәселеге арналған ғылыми еңбектерде фразеологиялық теңеулер мен метафоралар тілде қатар қолданылады, себебі олар өзара тығыз байланысты деген пікір бар. Теңеу мен метафораның ортақтығы – олардың заттар мен құбылыстар негізінде фразеологиялық ассоциация жасауынан көрінеді. Алайда, оларды мазмұн жағынан ажыратып қарастырған жөн.

Теңеу лингвистикалық категория ретінде қазіргі тіл білімінің жаңа бағыттарының бәрінің де зерттеу нысаны бола алады. Бұл бағыттардың ішінде құрылымы әртүрлі тілдердегі фразеологиялық теңеулерді лингвомәдениеттану және когнитивтік лингвистиканың негізгі ұстанымдарына сүйене отырып салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу жүргізудің мәні ерекше. Себебі халықтың дүниетанымы, өмірге және қоршаған ортаға деген көзқарасы, салт-дәстүрі, көңіл-күйі әр халықтың жалпы фразеологиясынан, оның ішінде, әсіресе, фразеологиялық теңеулерден көрініс табады [2, 274 б.].

Фразеологиялық теңеулер жекелеген өмір құбылысына нақты баға беретін, ғасырлар бойы атадан балаға мұра ретінде беріліп отыратын, әр халықтың өмірінен қызықты деректерді өз бойына жинақтаған халық мұрасы. Сондықтан, туыстас, не туыстығы жоқ тілдердегі фразеологиялық теңеулерді лингвомәдени және лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеу әр тілдің өрнек бояуын, ұлттық ерекшелігін, менталитетін, қайталанбас қасиетін танып білуге, олардың мағына қалыптасуындағы және тілдік қолданыстағы қасиеттерін ашуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда туыстығы жоқ қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологиялық теңеулерінің мағына қалыптасуының негізін ашу ерекше мәнге ие.

Теңеулердің ішкі мазмұнын анықтауда уәжтану теориясына жүгінген жөн. Уәждеме теориясына сүйене отырып, бастапқы еркін тіркестер негізінде жасалған фразеологизмдердің түп төркініне зер салып, уәжін айқындау, сол арқылы тіркестің қалыптасу түп көзін тауып, өзіндік ерекшеліктерін ажырату арқылы олардың мәні мен мазмұнын ашуға болады.

Фразеологизмдердің фразеологиялық мағынасы олардың ішкі мағыналық құрылымында жатқан бейне арқылы уәжделеді. Мысалы, қазақ тіліндегі *құмырсқадай құжсынаған, құмға сіңген судай, сүліктей жабысты*, ағылшын тіліндегі *dumb as a fish* (балықтай тілсіз), *as brave as a lion* (арыстандай айбатты), *dance like an elephant* (пілше билеу) сияқты тіркестердің фразеологиялық мағыналарының ішкі формасы айқын, яғни, олардың мағыналары ішкі формалары арқылы уәжделіп қалыптасқан. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің басым көпшілігі «адам» атты мағыналық макротопқа жатады, олардың мағынасы адам мен оны қоршаған әлемнің өзара әрекетін бейнелейді [3, 12 б.].

Фразеологиялық теңеулердің негізінде адам өмірі мен қызметінің тұстарын бейнелейтініне байланысты екі тілде олардың төмендегідей мағыналық-тақырыптық топтары анықталды:

1. Адам мінезі мен ақыл-ой қабілетін сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *Қарабайдай қатыгез, дала бүркітіндей қырағы;*

Ағыл.: *a memory like an elephant* (сөзбе-сөз: есі пілдей), яғни еске сақтау қабілеті жоғары, тамаша, *as blunt as a hammer* (сөзбе-сөз: балғадай ақымақ) яғни топас, т.б.

2. Адамның жағдай-күйіне байланысты фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *сең соққан балықтай, жарасын жалаған иттей, жаралы арыстандай аласұрды;*

Ағыл.: *as miserable as a bandicoot* – (қалталы көртышқандай) – бақытсыз, аянышты, *as still as a mouse* – тышқандай жасырынып тұру т.б.

3. Адамның сыртқы келбетін сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *қырмызыдай ажарлы, ақ маралдай әдемі;*

Ағыл.: *as fair as a lily* – лилия гүліндей сұлу, *pale as death* – өліктей бозарған т.б.

4. Адамның өмірі мен қызметін сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *түлкі қуған тазыдай соңына түсу, ит пен мысықтай өмір сүру;*

Ағыл.: *as thick as thieves* (бір-біріне ұрылардай жақын болу) – жан дос, айырылмас дос, *to live like cat and dog* – мысық пен иттей өмір сүру.

5. Адамның эмоциялық жағдайын сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *найза үстінде отырғандай, тышқан алған мысықтай;*

Ағыл.: *to shake /quake/ tremble like an aspen leaf* – көк теректің жапырағындай қалтырау, *to sit on a powder keg* – оқ-дәріге толы бөшкенің (күбінің) үстінде отырғандай.

6. Адамның басқа бір адамға немесе затқа қатынасын сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *жыландай жек көру, құлындай шыңғырту, қойдай бауыздау;*

Ағыл.: *hate smb like poison* – біреуді удай жек көру, *flieng smb aside like an old boot* – біреуді қажеті жоқ ескі аяқ киімдей лақтырып тастау, яғни пайдаланып алғаннан кейін өзінен алыстату, қуу.

7. Құбылыстар мен заттардың сапасын сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *көздің жасындай таза (мөлдір), жаман түйенің жабуындай (келіссіз).*

Ағыл.: *fresh as a daisy* – маргаритка гүліндей жас, жаңа, *cold as a frog* – құрбақадай суық.

8. Түсті сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *ақ бөкеннің таңындай, орман түлкісіндей қызыл, сүттей ақ;*

Ағыл.: *as white as driven snow/as milk* – қардай/сүттей ақ, *as red as a turkey-cock* – күрке тауықтың айдарындай қызыл.

9. Адамның тамақтану процесін сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *бурадай қарш-қарш шайнау, егінге түскен сиырдай жайнау;*

Ағыл.: *eat like a pig* – шошқадай ішіп-жеу, *drink like a fish* – балықша ішу.

10. Заттар мен құбылыстардың көлемін сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *қойдың құмалағындай, ешкінің асығындай, иненің жасуындай;*

Ағыл.: *as light as a drum* – барабандай жеңіл, *thin as a lath/rake* – есектей жіңішке.

11. Арақашықтықты сипаттайтын фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *есік пен төрдей, ат шаптырымдай жер, қозы/қой өрісіндей жер.*

Ағылшын тілінің фразеологиялық теңеулерінің біз жинаған материал ішінде бұл топқа жататындары кездеспеді.

12. Уақытты сипаттаушы фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *бие сауымдай уақыт, сүт қайнатымдай уақыт, қас қаққандай.*

Аталмыш топқа да ағылшын тілінің фразеологиялық теңеулері біз қарастырған материал арасынан кездеспеді [4, 67 б.].

Теңеу бейнесі қызметін орындаушы семалар негізінде қазақ және ағылшын тілдерінде фразеологиялық теңеулердің мынадай топтары анықталды:

1. Күнделікті тұтыну заттар атауларынан жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *сабынша бұзылу, тозған бөздей ыдырау;*

Ағыл.: *to fit like a glove* – қолғаптай дәл), *as fat as butter* – сары майдай толық.

2. Үй жануарлары атауларынан жасалған фразеологиялық теңеулер: Қаз.: *тағасыз аттай тайғанау, егінге түскен сиырдай жайнау;* Ағыл.: *stubborn as a mule* – есектей қиқар, *squeal like a stuck pig* – шала бауыздалған шошқадай шыңғыру.

3. Табиғат және қоршаған орта құбылыстарының атауларынан жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *бұлттай сұрлану, жауар күндей түнеру, желдей есу;*

Ағыл.: *look like thunder* – күннің күркіреуіндей көріну, яғни ашулы, ызалы, *like greased lightning* – найзағайдай шапшаң, жылдам.

4. Аң атауларынан жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *қойға тиген қасқырдай, ақ маралдай керілу, жолбарыстай білекті;*

Ағыл.: *as agile as a monkey* – маймылдай икемді, *as cross as a bear* – аюдай ашулы, *as cunning as a fox* – түлкідей айралы.

5. Құс атауларынан жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *торға түскен қырандай, бұлбұлдай сайрау, жүнін жұлған тырнадай;*

Ағыл.: *as drunk as (a boiled) an owl* – жапалақтай мас, *as gay as a lark* – бозторғайдай көңілді, *as mild as a dove* – көгершіндей жұмсақ.

6. Жәндік атауларынан жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *қара құрттай қаптау, шыбындай қырылу, аш кенедей жабысу;*

Ағыл.: *as merry as a grig* – көк шегірткедей көңілді, *ants in one's pants* – шалбар киген құмырсқадай, яғни ыңғайсыз, мазасыз сезіну.

7. Өсімдік атауларынан жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *тікендей қадалау, қызыл гүлдей құлпыру, жел соққан қамыстай жапырылу;*

Ағыл.: *grow up like mushrooms* – саңырауқұлақтай өсу, көбею, *shake as a leaf* – жапырақтай дірілдеу, *stick to smb like a bur* – біреуге ошағандай жабысу.

8. Діни атауларға байланысты жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *жын ұрғандай жұлқыну, көктен түскен періштедей, иманындай сақтады.*

Ағыл.: *as certain as preaching* – діни уағыздай шын, айқын, *as safe as a church* – шіркеудей сенімді, берік, *as ugly as sin* – күнәдай үрейлі, қорқынышты.

9. Азық-түлік атауларынан жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *айрандай ұйып отыру, бал қаймақтай, балға ашытқан қымыздай.*

Ағыл.: *as brown as a berry* – жидектей қоңыр, яғни күнге күйген, *as full as an egg is of meat* – етке толы жұмыртқадай толық, толы, толтырылған.

10. Ауру атауларына байланысты жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *сүзектен тұрғандай.*

Ағыл.: *avoid like the leper* – алапес ауруынан қашқандай, *to avoid someone or smth like the plague* – чума ауруынан қашқандай.

11. Балық атауларына байланысты жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *ақ сазандай бұлқынды, тұмсығы тасқа тиген бекіредей, шабақтай шүпірлету;*

Ағыл.: *as flat as a flounder* – камбала балықтай теп-тегіс, жазық, *close/dumb as an oyster* – устрицадай үндемеу, мылқау, аузын ашпау, *swim like a fish* – балықтай жүзу.

12. Тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғаларға байланысты жасалған фразеологиялық теңеулер:

Қаз.: *Абылай аснас асудай, Атымтайдай жомарт, Наушаруандай әділ;*

Ағыл.: *as game as Ned Kelly* – Нед Келлидей күшті. Нед Келли атақты қарақшы, *as old as Methuselah* – Мафусаилдай (библия кейіпкері) кәрі, ескі, *as pleased as Punch* – Панчодай (көше кезіп жүретін қуыршақ театрының кейіпкері) разы, риза [5,72 б.].

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің жалпы мағынасы мен фразеологиялық мағынаны жасаудағы теңеу бейнесінде қолданылатын ұйытқы сөздерді зерделей келе төмендегідей тұжырым жасауға болады:

1. Мағыналық жіктелу тұрғысынан, қазақ тілінде фразеологиялық теңеулердің 12 негізгі мағыналық тобы, ал ағылшын тілінде 10 мағыналық тобы анықталды. Ағылшын тілінде арақашықтық пен уақытты сипаттайтын фразеологиялық теңеулер біз жинаған материалда кездеспеді.

2. Теңеу бейнесі қызметін атқаратын ұйытқы сөздер екі тілде де 12 тақырыптық топтың атауларынан жасалады. Дегенмен, бір тақырыптық топқа жататын фразеологиялық теңеулер саны екі тілде бірдей емес. Мысалы, ағылшын тілінде өсімдік атаулары, діни атаулар, құс және жәндік атаулары көбірек кездесе, қазақ тілінде үй жануарлары, күнделікті тұтыну заттар атаулары саны жағынан фразеологиялық теңеулер жасауда басымырақ қолданылады. Екі тілде де фразеологиялық теңеулер негізінде адамның өмірі мен қызметін, сипаты мен әртүрлі қасиеттерін, мінез-құлқын т.б. қасиеттерін бейнелі сипаттау үшін қолданылатыны байқалады.

3. Тілде көрініс табатын ұлттық ерекшеліктер фразеологизмнің құрамындағы ұлттық мәдени компонентімен байланысты. Мәселен, үй жануарларының тақырып тобын қарасақ, қазақ тілінің фразеологиялық теңеулерінде көбіне жылқы, қой, түйе компоненттері, ал ағылшын тілінде шошқа, тауық, қаз компоненттері жиі қолданылады, яғни кей атаулардың фразеологизмдік белсенділігі қазақ тілінде жоғары, ағылшын тілінде төмен болса, ал кейбір атаулардың осы қасиеті керісінше ағылшын тілінде жоғары, қазақ тілінде төмен болып келеді [6,19 б.].

Әдебиеттер

1. Қазақ тіліндегі фразеологиялық теңеулердің мағыналық ерекшеліктері. – Алматы, 2013. –102-106 бб.

2. Ағылшын тілі фразеологиялық теңеулері семантикасындағы бейнелік-аялық негіздер// «Хабаршы» Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, – Алматы, – № 1, 2008. – 273-276 бб.

3. Смағұлова, Г.Н. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы 2009. – 90 б.

4. Кунин, А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учебное пособие / Дубна : Феникс, 2005. - 488 с.

5. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка. – Воронеж, 1996. – 104 с.

6. Исина Г.И. Стереотипы и национальная языковая картина мира: Дисс. ... док.филол.н. – Алматы, 2008. – 324 с.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ВРЕМЯ» В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Предпосылки развития лингвокультурологии прослеживаются ещё в трудах В. Гумбольта, А.А. Потебни, Э. Сепира и др., но, несмотря на это как самостоятельная отрасль лингвистики лингвокультурология сформировалась только лишь в 90-е годы XX века. На сегодняшнее время её изучению посвящены труды таких исследователей, как В.А. Маслова, Г. Смагулова, В.И. Карасик, Г.Ж. Снасапова, А. Алдашева, С.Г. Воркачëв, В.В. Колесов, В.В. Воробьëв, и др. В нашем исследовании мы придерживаемся определения лингвокультурологии В.А. Масловой, которая говорит, что «лингвокультурология – это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [1]. Единого определения, мнения относительно статуса, предмета и методов лингвокультурологии нет, но можно говорить о том, что концепт является её ключевым понятием, а также ключевым понятием когнитивной лингвистики. Согласно З.Х. Бижевой, «концепт – это сформулированное представление идеального понятия, отражающее видение носителем языка окружающей действительности, которая определяется традициями данной культуры» [2]. Невзирая на то, что концептом занимались многие исследователи, они также не смогли дать ему общепринятой трактовки, и всё же, благодаря их работам, можно чётко выделить отличия концепта от понятия, которые долгое время считались синонимами. Концепт и понятие являются терминами разных наук.

Термин «понятие» используют в философии и логике, в то время как термин «концепт» используется в математической логике, культурологии, когнитивной лингвистике, также широко используется во многих гуманитарных науках. Также два этих понятия имеют различия в своей структуре. Термин «концепт» шире термина «понятие». Понятие включает в себя только существенные и необходимые признаки, в это же время к концепту относятся и несущественные признаки. Концепт выражает не только совокупность признаков объекта, но и те представления, положительные или отрицательные эмоции, воображения, знания, ассоциации, переживания, которые с ним связаны [3].

Отличие восприятия концепта «время» у разных народов можно проследить в их культуре. В связи с этим идеальную возможность для изучения отношения народа к тому или иному явлению представляют, по нашему мнению, паремии. Пословицы и поговорки – это бесценный кладëз, который хранит в себе многовековую историю народа, его опыт, ценности, традиции и обычаи, быт, трудовую деятельность, культуру, менталитет и характер. На первый взгляд может показаться, что концепт «время» представляется во всех языках одинаково в силу того, что он относится к философским категориям, «универсальным категориям культуры, содержащим общие для различных культур смыслы» [4]. Чтобы это проверить, мы сопоставили английские и русские паремии, отражающие отношение ко времени, и выявили отличительные черты.

Первое расхождение можно наблюдать в том, что английский народ особенно ценит настоящее, что прослеживается в следующих паремиях: «There's no time like the present» [5, с. 201], «Now or never» [5, с. 195]. В то время, как в русских паремиях говорится преимущественно о прошлом и будущем, чем о настоящем. Например, «Прошедшего не вернуть, а думай, как наперед жить» [6, с. 458], «Прошлое вспоминайте, будущее чайте» [6, с. 458], «Прошлого не догонишь, а от завтра не уйдешь» [6, с. 459], «Что было, то видели, что будет, увидим» [6, с. 463], «Утро вечера мудренее» [6, с. 462], «Дни

рождаются из дней, настоящее приходит из прошлого и начинает будущее» [6, с. 453]. Ещё одним примером может служить пословица «Время за нами, время перед нами, при нас его нет» [6, с. 451], в противовес которой выступает английская пословица «The time to come is no more ours than the time past» [5, с. 203].

Следующее отличие в том, что англичане точны, пунктуальны и более бережливо относятся ко времени. Это можно проследить в таких изречениях, как «A wise person does at once, what a fool does at last» (Мудрец делает незамедлительно то, что глупец делает в последний момент) [5, с. 191], «A stitch in time saves nine» (Один стежок, сделанный вовремя, стоит девяти) [5, с. 190]. В то время как русские советуют не спешить: «Поспешешь – людей насмешишь» [6, с. 457], «Поспешность нужна только блох ловить» [6, с. 456], «Не всегда успешно, что поспешно» [6, с. 455], «Тише едешь – дальше будешь» [6, с. 461]. Так же эту мысль можно проследить в сказках: «Скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается» [6, с. 460]. В пословице «Лучше поздно, чем никогда» [6, с. 454] можно увидеть, что русским дозвоительно оставить дела на потом, в то время как у англичан это считается преступлением: «What greater crime than loss of time» (Нет хуже преступления, чем потеря времени) [5, с. 207]. Но вместе с этим русские говорят: «Куй железо, пока горячо» [6].

Исходя из вышесказанного, становится понятно, что время важно для представителей западных культур в большей степени как материальная категория. Чем раньше они выполняют одно дело, тем быстрее смогут приняться за другое, а теряя время, они теряют деньги: «Time is money» [5, с. 203] или «Time is precious» [5, с. 204]. В русском языке время не ценится как материальное благо, а как что-то более важное, святое, духовное, оно ценится больше денег: «Время не деньги, потеряешь – не найдешь» [6, с. 450], «Время деньгу даёт, а на деньги и времени не купишь» [6, с. 448], «Время дороже денег» [6, с. 448], «Время дороже золота» [6, с. 449], «Самая большая трата – трата времени» [6], «Пора да время дороже золота» [6], «Крупинку золота можно найти, крупинку времени – никогда» [6], «Деньги пропали – наживешь, время пропало – не вернешь» [6, с. 450]. Аналог изречения «Time is money» [5, с. 203] «Время – деньги» [6, с. 449] пришёл в русский язык только лишь в 90-е годы XX века в связи с глобализацией.

Таким образом, изучив пословицы и поговорки русского и английского народов, связанные с концептом «время», и проведя их сопоставительный анализ, мы пришли к выводу, что в английском и русском языках при некотором сходстве отношение ко времени неодинаково. На западе ко времени относятся более уважительно с практической точки зрения, считают преступлением потратить время впустую, ценят настоящее и делают всё в срок. Русскому же человеку не так важна материальная составляющая времени. Он не такой расторопный: семь раз измерит и только потом сделает. Также для него важны межличностные отношения, эмоции, которые он может получить в течение какого-то промежутка времени: он опоздает на работу, но остановится поговорить с другом. С чем связаны эти различия в восприятии времени? По нашему мнению, это зависит от разных жизненных ценностей, культуры и менталитета английского и русского народов.

Литература

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 28 с.
2. Бижева З.Х. Антропоцентризм культуры – антропоцентризм языка / Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. – Казань, 2004. – 20 с.
3. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры // Языки русской культуры. – Москва, 1997.- 40-41 с.
4. Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 24. – М., 2003. – С. 5–12.

5. 8000 наиболее употребительных слов и выражений английского языка / [сост.: Богданов М.]. – Москва: Славянский дом книги, 2005. – С. 190-207.

6. Булыко А.Н. Фразеологический словарь русского языка. – М.: Попурри, 2008. – С. 448-463.

Демидкова Н.И., Соколова А.С.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГРУППОВОЙ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

С 2016 года система образования Республики Казахстан претерпевает изменения. Этот процесс обусловлен динамикой развития информационных технологий и межкультурных связей. Задача школы на сегодняшний день не «снабдить» учащихся багажом знаний, а привить умение, позволяющее им самостоятельно добывать информацию и активно включаться в творческую исследовательскую деятельность. После окончания школы ученик должен быть мобильным и результативным, уметь находить общий язык и пути решения сложных ситуаций. Обновление системы образования ориентированное на мировое образовательное пространство, создает необходимость изменения форм обучения в школе. В связи с этим становится актуальным процесс внедрения таких технологий, которые способствовали бы формированию и развитию у учащихся умения учиться творчески и самостоятельно. Одной из форм обучения, которую можно использовать для выполнения поставленных задач – это групповая форма работы.

Групповая форма организации учебной деятельности учащихся предусматривает разделение их на группы для решения одинаковых или разных задач [1, с. 158]. Важную роль в успешной организации групповой работы играет умелое руководство учителя. Правильно подобранные задания и состав группы – это то, на что в первую очередь должен обратить внимание преподаватель. При определении количественного состава группы надо помнить одно: с увеличением численного состава снижается ее работоспособность, соответственно, и результативность [2, с. 19].

Использование групповых форм обучения имеет ряд преимуществ. Стимулирование познавательной деятельности учеников в группе всегда значительно выше по сравнению с выполнением этой задачи каждым учеником самостоятельно.

Большое значение для достижения успеха при совместном решении задач имеет четкое разделение ролей. Каждый ученик должен иметь свои обязанности в группе и часть определенного задания. С первой попытки групповой работы учащиеся должны понять важность времени. Каждое задание должно выполняться в строго поставленные рамки времени.

Как показывает опыт, успешность групповой работы напрямую зависит от организации работы в группе. Несмотря на то, что группы должны быть дифференцированными, учитель должен контролировать их объединение. Группы не должны быть постоянными. Они подбираются путём объединения школьников разного уровня обученности, внеурочной информированности по данному предмету, совместности учащихся, что может позволить им взаимно дополнять и компенсировать достоинства и недостатки друг друга, учиться находить общий язык с большим количеством людей и способствует сплочению всего коллектива в целом. В группе не должно быть негативно настроенных друг к другу учащихся.

В группе обязательно должен быть лидер, который будет помогать в распределении заданий [4, с. 55]. Помимо этого, группам можно дать задание придумать объединительный знак. Это может быть, название команды, или девиз или эмблема.

Во время выполнения заданий, учитель не должен давить на учащихся, ссылаясь на низкую оценку всей группе из-за плохой работы одного ученика. Несмотря на работу в группе, учитель должен оценивать старания каждого ученика индивидуально. Работа должна быть построена так, чтобы ученики сами осознавали свою значимость для конечного результата.

Учителю нужно следить, чтобы каждый ученик принял участие при выступлении групп. Это необходимо для развития навыков говорения у каждого ребенка. Устные задания помогут им со временем избавиться от боязни высказывать свое мнение, более свободно чувствовать себя во время ответа [3, с. 138].

Правильно построенная групповая работа позволяет учащимся довольно продуктивно добывать знания в благоприятной атмосфере сотрудничества со сверстниками. Так как ученикам намного проще обратиться к однокласснику чем к учителю, он сможет без стеснения задать интересующий его вопрос. Также учащимся предоставляется возможность самостоятельно находить пути решения той или иной задачи, демонстрировать свои таланты и приобретенные навыки, подвергать сомнению определенные предположения, корректировать убеждения и формировать новое понимание изучаемой темы. Работа в группах помогает учащимся стать независимыми, увлеченными, уверенными, ответственными, с развитым критическим мышлением и сильной внутренней мотивацией к обучению.

Подведение итогов работы в группе, поможет ученикам научиться объективному взаимооцениванию. Все критерии оценивания должны быть заранее обговорены учителем и учениками.

О результативности групповой работы можно судить по конечному продукту. Это могут быть:

- задействованные способы выполнения задания;
- сам факт выполнения задания;
- оригинальность выполнения задания;
- творческий подход в выполнении заданий;
- общее количество выполненных заданий;
- количество заданий, выполненных в определённый промежуток времени и так

далее.

Учитель должен понимать, что надо обсуждать не только то, как работала группа, а какой результат достигнут. Любая форма работы проводится ради достижения результата. Правильная организация – это лишь средство для достижения результата, и она никогда не может быть самоцелью. Но на первых этапах обучения акцент может делаться именно на правильную коммуникацию, но после обсуждения результата.

Литература

1. Голованова Н.Ф. Педагогика: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования. – М.: Академия, 2011. – 240 с.
2. Джаналова З.Х. Как групповая работа влияет на повышение познавательного интереса учащихся на уроках английского языка// Методика обучения иностранному языку, 2013. – №5. – С. 18-21.
3. Жолтикова Н.В. Обучение в сотрудничестве на уроках английского языка как средство формирования коммуникативной компетенции // Концепт, 2014. – №2. – С. 136 – 140.
4. Мочкаева И.А. Технология организации групповой работы // Муниципальное образование: инновации и эксперимент, 2015. – №4. – С. 54 – 57.

ЗАИМСТВОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ФОРМЕ СЛОЖНЫХ СУБСТАНТИВОВ (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА)

В сфере словообразования экономических терминов приходится сталкиваться с вопросами, в отношении которых не существует однозначных мнений. Как отечественные, так и зарубежные лингвисты отмечают роль латинских и греческих морфем в формировании терминов. Однако зачастую оказывается затруднительным квалифицировать то или иное слово либо как заимствование, либо как словообразовательное производное; порой остается неясным, заимствуется ли термин или самостоятельно создается из греко-латинских элементов в данной стране, т.е. является результатом неоклассического словообразования.

В разное время проблемой заимствованных слов и их классификацией занимались многие исследователи: Л.П. Крысин [1], В.И. Арнольд [2], а также Л. Блумфилд [3], У. Вайнрайх [4], Л.В. Васильева [5], Л.В. Морозова [6], М.Н. Озолина [7].

Хотя терминологическая номинация осуществляется в соответствии с едиными, общезыковыми принципами, по готовым, сложившимся моделям языка для специальных целей, вопрос о существовании особого терминологического словообразования остается не вполне решенным.

Типичные для экономической терминосистемы сложные существительные создаются из терминоэлементов. Понятие «терминоэлемент» фигурирует в работах ведущих отечественных терминоведов и может быть применимо к немецким композитам специального языка экономики. Минимальные значимые компоненты термина, входя в состав сложного слова, обладают признаками выражаемого терминами понятия. Словообразовательная мотивация термина связана с выделительностью терминоэлементов в составе термина. Терминоэлементы сложных слов, представленные либо основами, либо многоосновными или производными элементами, в своем большинстве однозначны терминам.

Отличительной особенностью немецких экономических терминов является их полисоставность. Создание многокомпонентных существительных оправдано стремлением к однозначности и краткости выражения экономического понятия. С функциональной точки зрения сложные экономические термины-существительные более удобны для употребления в специальных языках. Неоспорима их языковая экономичность по сравнению с синтаксическими формами выражения специальных понятий.

Словосложение в немецком языке наиболее продуктивно среди существительных, обозначающих понятия, выражаемые основами, отношения между явлениями в экономической сфере. Сложные существительные имеют способность к выражению отношений между понятиями, благодаря чему сближаются немецкие сложные слова с синтаксическими словосочетаниями. В словообразовательной и синтаксической системах содержится причина развития и распространения словосложения в немецком языке.

В современной лингвистике словосложение как один из наиболее продуктивных способов словообразования, подвергается тщательному исследованию и описанию. Анализ исследуемой экономической лексики показал, что словосложение в немецком языке значительно превосходит по количеству единицы, созданные другими способами. Роль словосложения особенно велика для именного словообразования, а имена существительные составляют подавляющее большинство из появляющихся в немецком языке на современном этапе.

Существуют разные типы словосложения или композиции. Под термином «композиция» понимаются способы создания формально новых цельнооформленных номинативных единиц путем сложения частей слов или самостоятельных номинантов.

Цельноформленные номинативные единицы представлены композитами, имеющими более одной мотивирующей основы. Способы мотивации при композиции сложны и разнообразны. Словообразовательное определение характеризует сложное слово как лексическую единицу, образующуюся путем подстановки в композиторождающую модель либо суммы словесных основ, либо одной основы при заданности другой модели. Согласно ономаσιологическому подходу более актуальным является определение А.Н. Гвоздева о наиболее характерной черте сложных слов, связанной с отношениями значения и понятиями, выражаемыми объединенными основами.

Морфемный состав термина может быть неоднороден. Так возникают гибридо термины, состоящие, с одной стороны, из заимствованного или интернационального, и, с другой стороны, своеязычного элементов, которые соединяются в процессе образования в языке-реципиенте.

Главной предпосылкой возникновения англо-немецких терминов-гибридов в экономической терминосистеме современного немецкого языка является невозможность в ряде случаев покрыть то или иное экономическое понятие посредством таких форм, как заимствование и словообразование.

В широком смысле гибридное образование трактуется как смешение словообразовательных элементов любых различных языков и результат такого смешения: гибрид, скрещенное слово – слово, составленное из разноязычных элементов; гибридное образование – сложная или производная лексема, составные части которой заимствованы из разных языков, например: hyperactive (англ.), гиперактивный, hyperaktiv (нем.). Узкое понимание предполагает образование слов-гибридов на основе конкретного языка, когда в процессе гибридизации принимают участие эндогенный (внутреннего происхождения) и экзогенный (внешнего происхождения) элементы: гибридные образования – слова, образованные частично из родного, частично – из иностранного материала; результат комбинирования исконных и заимствованных элементов. Лексические единицы, для обозначения которых в германистике используются два термина: Mischbildungen (смешанные образования) и Hybridbildungen (гибридные образования), являются объектом изучения частного раздела немецкого словообразования – «словообразования с участием иноязычных заимствованных элементов» (Fremdwortbildung, Lehnwortbildung).

В немецком языке соединение экзогенного и эндогенного элементов отличается многообразием форм: при соединении исконной и заимствованной основ образуется композит (Handelsmanagement, Management-Vertrag) результатом словопроизводства являются слова, состоящие из заимствованной либо исконной основы, и противоположного происхождения префикса или суффикса: (verchartern, filmisch).

Англо-американские гибридные образования в немецкой экономической терминологии выполняют интегрирующую функцию: они способствуют включению заимствованных элементов в систему языка-реципиента. Использование исконного компонента вызвано стремлением пояснить смысл заимствованного элемента, а также намерением обобщить значение гибридного термина.

Основная тенденция соединения англо-американских и немецких элементов внутри гибридного композита такова, что англо-американская единица фигурирует в качестве определяющего элемента термина. Рекордное число соединений, где 1-ая непосредственно составляющая (НС) является англо-американским элементом, зафиксировано с единицей export. По частоте появлений в термине ему несколько уступают англо-американские элементы: logistic, scheck, software. Такие немецкие ключевые терминологические элементы в составе англо-немецких гибридных образований, как Handel, Kosten, Preis, позиционно в равной степени распределяются между 1-ой и 2-ой НС композита. Высокой частотностью употребления в составе гибридных терминов отличаются отлагольные производные на-ung (Förderung, Versicherung). За ними закреплена вторая позиция в термине.

Критериями графической ассимиляции англо-американских терминов являются замена не типичных для немецкого языка букв и буквосочетаний (code – Kode, check – Scheck); замена дефисного написания гибридных композитов слитным. Изначально дефис использовался для разграничения внутри сложного слова элементов родного и иностранного языка. В настоящее время дефисное написание остается типичным графическим признаком полиморфных гибридных терминов: дефис служит для облегчения обзорности слова. Целесообразность его использования отмечена также в тех случаях, когда англо-американский элемент является фразой (Bottom-up-Entwurf).

Таким образом, заимствования являются одним из источников образования новых слов. Их изучение позволяет проследить сложность языковых процессов, внутренних и внешних явлений в языке, воздействие последних на различные звенья языковой структуры.

Литература

1. Крысин Л.П. Слово в современных текстах и словарях: Очерки о русской лексике и лексикографии. – М.: Знак, 2008. – 320 с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка (The English Word). – М., Высшая школа, 1986.
3. Блумфилд Л. Язык. М., 1968.
4. Weinreich U. Sprachen in Kontakt. – Muenchen: Beck, 1977
5. Васильева Л.В. Обогащение современного немецкого языка иноязычными заимствованиями. Экспериментально-типологическое исследование на материале англицизмов: дис. ...канд. филол. наук. – Ставрополь, 2004. – 220 с.
6. Морозова О.Н. Английские заимствования в современном немецком языке: лингводидактический аспект // Мир лингвистики и коммуникации: электронный научный журнал. – Т. 1. – № 12. – 2008. – С. 39 – 46.
7. Озолина М.Н. Англо-немецкие гибридные образования экономической терминосистемы современного немецкого языка: дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2008. – 276 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПЛАНИРОВАНИЮ И РЕАЛИЗАЦИИ НАУЧНЫХ ПРОЕКТОВ

В современных реалиях обучения в вузе важное значение приобретает самостоятельная работа будущих специалистов над исследовательскими проектами разного уровня сложности. К сожалению, многие студенты уровня бакалавриата склонны полагаться на детальные рекомендации со стороны научного руководителя во всем, что касается планирования и реализации их актуального научного проекта, и не имеют навыков научной самоорганизации и исследовательского самоконтроля, что приводит к задержкам в сроках завершения дипломных работ.

В то же время, в университетах западной Европы существуют специальные курсы пропедевтического характера, которые вырабатывают у студентов навыки самостоятельной работы. Основываясь на зарубежном опыте, нами был разработан курс «Методика научных исследований», который реализовывался на кафедре иностранных языков ЕАГИ в 2010-2018 гг. В рамках этого курса студенты специальности «Иностранный язык» и «Переводческое дело» познакомились в том числе с принципами планирования и реализации дипломных проектов. Считая данные сведения полезными и для студентов других специальностей, мы излагаем здесь некоторые подходы к планированию и реализации научных проектов и надеемся, что специалисты по другим дисциплинам критически рассмотрят эти подходы и смогут использовать их в качестве ориентира при организации самостоятельной работы студентов над дипломными проектами на уровне бакалавриата и, в перспективе, над магистерскими проектами.

Классической моделью работы над интеллектуальным проектом считается следующая схема, которая использовалась еще в античной риторике и получила соответствующие англоязычные наименования на современном этапе [1, с. 125-127; 2, с. 68-69]:

- *Inventio* («изобретение, нахождение»), или *Brainstorming* («мозговой штурм»),
- *Dispositio* («упорядочивание»), или *Structuring* («структурирование»),
- *Elocutio* («проговаривание»), или *Formulation* («формулирование»).

Первая фаза (*Inventio*, *Brainstorming*) означает нахождение идей в творческой обстановке, иногда совместно с коллегами. Критические замечания по поводу выдвигаемых идей на данном этапе не допускаются. Материальным результатом данного этапа должна стать письменная фиксация всех выдвинутых идей, например в виде отдельных карточек или в форме «мозговой карты» (*Mind Map*). Необходимо учитывать, что 80-90 процентов выдвигаемых идей будут в конечном итоге отвергнуты, поэтому на этапе «мозгового штурма» необходимо выдвинуть как можно больше потенциально полезных идей. Вторая фаза (*Dispositio*, *Structuring*) предполагает критическое рассмотрение собранных идей, отбор наиболее ценных и приведение их в логическую форму. Материальным результатом данной фазы будет план-схема работы глубиной в два-три уровня (1. ... , 1.1. ... , 1.1.1. ...). Третья фаза (*Elocutio*, *Formulation*) – это собственно написание текста по составленному плану.

Эту схему можно использовать при работе над небольшими научными проектами типа доклада, реферата или при проработке отдельных частей более крупного проекта, особенно если не предполагается сбор и анализ практического материала. По опыту можно сказать, что первая и вторая фазы часто оказываются скомканными, что приводит к тому, что текст работы оказывается нелогичным и непоследовательным, отклоняется от темы.

При работе над более крупными и ответственными работами (диссертация, научная статья), которые предполагают сбор и анализ практического материала, можно использовать более сложную схему [3, с. 19-23; 2, с. 69-70]:

- 1) фаза ориентировки и планирования,
- 2) фаза исследования и сбора материала,
- 3) фаза проработки практического материала,
- 4) фаза написания чернового варианта работы,
- 5) фаза переработки текста,
- 6) фаза корректировки текста.

В первой фазе автор ориентируется по так называемым «третичным источникам» – энциклопедиям, справочникам, учебным пособиям, стараясь охватить тему и выявить «белые пятна», которые помогут сформулировать гипотезу. Материальным результатом работы на данном этапе должен стать реферат-обоснование темы, который является зародышем будущей работы и в котором содержится формулировка темы, ссылки на основную литературу, рабочая гипотеза и принципы сбора и анализа практического материала.

Во второй фазе автор изучает так называемые «вторичные источники» (монографии и статьи), эксцерпирует их в письменном виде, подготавливая тем самым написание теоретической части работы, а кроме того собирает практический материал, например, изучая «первичные источники» (тексты законов, произведения на иностранных языках и др.). Материальным результатом работы на данном этапе должны стать выписки из монографий и статей (эксцерпты) и задокументированные результаты сбора исследовательского материала.

В третьей фазе автор подвергает собранный практический материал серьезному анализу, стараясь выявить закономерности и классифицировать отдельные явления. Лишь после этого начинается формулировка результатов исследования в письменном виде (фаза 4). Для избежания так называемой «боязни чистого листа» автор должен постараться отключить «внутреннего критика», чтобы в сжатые сроки изложить свои результаты в письменном виде. В теоретическую часть войдут парафразированные выдержки из статей и монографий (эксцерпты), в практическую – описание классифицированного практического материала с комментариями и обобщениями. Объем чернового варианта должен быть не меньше запланированного объема чистового варианта.

По завершении фазы написания чернового варианта автор критически перерабатывает свой текст (фаза 5), иногда в несколько приемов, стараясь добиться, чтобы изложение было максимально логичным и в нем прослеживалась «красная нить» аргументации. При этом на опечатки и мелкие погрешности текста можно пока не обращать внимания.

Фаза корректировки текста предполагает, что текст будет внимательно вычитан несколько раз, возможно с привлечением опытного корректора. Особое внимание на данном этапе нужно уделить правильному оформлению списка литературы и текущих ссылок в тексте.

Важно отметить, что на каждый этап в идеале должно уходить приблизительно равное количество времени. Как будет выглядеть работа, если какая-либо из описанных фаз упущена или скомкана по времени? Если упущена фаза корректировки, работа будет содержать много опечаток, особенно в списке литературы. Если упущена фаза переработки текста, работа будет иметь много логических нестыковок. Если упущена фаза написания чернового варианта работы, то автор просто плагирировал текст. Если упущена фаза проработки практического материала, то будет отсутствовать классификация примеров, они даются в работе сплошным потоком, без комментариев и обобщений. Если упущена фаза сбора практического материала, то он либо вообще не приводится в работе, либо заменен примерами, заимствованными из теоретических источников. Если упущена фаза исследования, то в работе нет собственного анализа статей и монографий по теме,

теоретическая часть выполнена компилятивно. Если упущена фаза ориентировки и планирования, то в работе не будет наблюдаться четкой формулировки темы исследования и рабочей гипотезы.

В заключение можно отметить, что при творческом использовании данной схемы качество студенческих работ может стать выше. Научные руководители могут донести до своих студентов данную схему в качестве ориентира.

Литература

1. Tardini Stefano & Cantoni Lorenzo. *Hypermedia, internet and the web* // Cantoni, Lorenzo & Danowski, James A. (eds.). *Communication and technology*. Berlin, Boston: De Gruyter / Mouton, 2015. – P. 119-140.

2. Evseev, Vjačeslav S. *Techniken wissenschaftlichen Arbeitens für Bachelor- und Master-Studierende in Russland und in den GUS-Ländern* // *Das Wort. Germanistisches Jahrbuch Russland*, 2007. – P. 61-73. Доступно: http://www.daad.ru/wort/wort2007/6_Evseev_Techniken%20wissenschaftlichen%20Arbeitens.pdf.

3. Bünting, Karl-Dieter & Bitterlich, Axel & Pospiech, Ulrike. *Schreiben im Studium: mit Erfolg*. 2. Aufl. Berlin: Cornelsen, 2000.

**Загатова С.Б., Шакен К.Н.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОЦЕССУ ПЕРЕВОДА

Переводческая деятельность является объектом изучения в рамках различных наук. Наиболее известный подход к изучению перевода – это лингвистический подход. Известный теоретик перевода Л.С. Бархударов пишет, что предметом теории перевода является «научное описание процесса перевода как межъязыковой трансформации», то есть преобразования текста на одном языке в эквивалентный ему текст на другом языке.

При этом Л.С. Бархударов уточняет, что задача лингвистической теории перевода состоит в «построении определенной модели процесса перевода, то есть некоторой научной схемы, более или менее точно отражающей существенные стороны этого процесса» [1, с. 7].

В.Н. Комиссаров, в свою очередь, говорит о переводе как о средстве межъязыкового посредничества и как виде языкового посредничества: благодаря переводу обеспечивается возможность общения между людьми, говорящими на разных языках, возможность межъязыковой коммуникации [2, с. 103].

Согласно Я.И. Рецкеру, перевод – это точное воспроизведение подлинника средствами другого языка с сохранением единства содержания и стиля. Этим перевод отличается от пересказа, в котором можно передавать содержание иностранного подлинника, опуская второстепенные детали и не заботясь о воспроизведении стиля. Единство содержания и стиля воссоздается в переводе на иной языковой основе и уже поэтому будет новым единством, свойственным языку перевода [3].

Известно, что для создания полноценного перевода переводчик должен принимать во внимание характерные особенности автора сообщения (источника информации) и тех получателей (рецепторов) информации, для которых предназначалось это сообщение, их знания и опыт, отражаемую в сообщении реальность, характер и особенности восприятия людей, которым адресуется перевод, и все прочие аспекты межъязыковой коммуникации, влияющие на ход и результат переводческого процесса.

Таким образом, рассматривая перевод как процесс с лингвистической точки зрения, можно выделить два этапа работы переводчика при переводе текста – этап анализа и этап синтеза. На первом этапе происходит понимание переводчиком системы значений текста оригинала, а на втором – выражение данной системы значений средствами языка перевода.

Вместе с тем, лингвистический подход не является универсальным.

Это можно объяснить следующими особенностями процесса перевода. Весь процесс перевода носит эвристический характер и идет путем выдвижения гипотез с их последующим подтверждением или опровержением. Переводческие задачи решаются применительно к каждому конкретному случаю. Окончательный вариант перевода часто оказывается непредсказуем заранее и вариативен. В этой связи появляется необходимость и в других подходах к процессу перевода.

В понимании процесса перевода как речемыслительной деятельности лежит формирование другого подхода к переводу – психолингвистического подхода. Так, А.Д. Швейцер пишет о необходимости выявления психологической основы перевода [4]. С.Н. Сыроваткин также развивает идею о психологической основе, указывая на тройственную природу перевода:

- 1) понимание исходного текста;
- 2) «отмысливание» от форм исходного языка;
- 3) выбор форм языка перевода [5, с. 18].

Как считает В.Н. Комиссаров, переводческая деятельность должна включать описание психических процессов, обеспечивающих такую деятельность.

Считается, что в соответствии с целью речевого акта у говорящего сначала формируется внутренняя программа будущего сообщения, которая затем развертывается в речевое высказывание. Поскольку внутренняя программа существует в форме субъективного кода говорящего, такое представление процесса перевода включает два этапа – «перевод» с иностранного языка на внутренний код и «перевод» с внутреннего кода на переводящий язык.

Таким образом, так как объектом психолингвистики является речевая деятельность, а объектом переводоведения – особый вид речевой деятельности – перевод, то задачи этих дисциплин имеют много точек соприкосновения. К теории перевода вполне приложимы данные психолингвистики о механизмах порождения и восприятия речевого высказывания. К примеру, трехчленная структура речевого действия А.А. Леонтьева включает:

- фазу планирования (внутреннего программирования);
- фазу осуществления;
- фазу сопоставления.

А.А. Леонтьев считает, что характерной чертой перевода является заданность программы извне. Данное утверждение он объясняет следующим образом: программа переводческой деятельности задается переводимым текстом и ситуацией коммуникативного акта. Понятие программы в данном случае совпадает с понятием инварианта перевода, так как таким инвариантом является как раз внутренняя программа речевого высказывания – система функционально «нагруженных» смыслами элементов предметно-изобразительного кода или действий над подобными элементами. А поскольку смысл есть функция соотношенности мотивации и целенаправленности деятельности, выбор программы обусловлен предшествующим опытом организма (вероятностное прогнозирование), а структура программы, в частности, – факторами ситуации и контекста, постольку все эти факторы релевантны при переводе и должны быть привлекаемы при его психологическом анализе [6, с.172].

Таким образом, процесс перевода можно рассматривать как особый вид речемыслительной деятельности, который объединяет в себе процесс понимания исходного текста, целью которого является формирование внутренней смысловой

программы, процесс создания нового текста на другом языке путем реализации сформированной смысловой программы. Следовательно, психолингвистический подход к процессу перевода полностью соответствует пониманию перевода как вида речевой деятельности и наряду с лингвистическим подходом является одним из действенных подходов к переводческой деятельности.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). – М.: Междунар. отношения. 1975. – 240 С.
2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. – М.: ЭТС, 2002. – 424 с.
3. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвистической теории перевода. – М.: Р. Валент, 2007. – 240 с.
4. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
5. Сыроваткин С.Н. Теория перевода в аспекте функциональной лингвосомиотики. – Калининград: Калининградский гос.университет. – 1978. – 84 с.
6. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.

**Ильясова А.У., Маутова К.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

НЕТОЧНОСТИ ПЕРЕВОДА В НАЗВАНИЯХ ФИЛЬМОВ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ ЯЗЫК: ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ПЕРЕВОДА ИЛИ ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ЭФФЕКТ

В настоящее время перевод кинофильмов и их названий является огромным сегментом в мире перевода. Прагматическая функция перевода названий фильмов заключается в том, чтобы привлечь внимание зрителя, и более того, заставить его приобрести билет на этот фильм.

В научных исследованиях, газетных статьях и кинофорумах часто критикуется качество перевода названий фильмов. Перевод названия как особо важный элемент композиции произведения, имеющего большое значение для его восприятия и функционирования в культуре, неоднократно становился предметом размышлений в переводческих исследованиях. Хотя его часто рассматривают как неотъемлемую часть произведения искусства, как ни парадоксально, он чрезвычайно автономен. Таким образом, расходящиеся стратегии перевода размещаются на противоположных концах трансляционной шкалы – от крайнего предопределения до видимой адаптации. Обсуждая названия кинокартин, можно заметить, что название перевода, не всегда эквивалентно оригинальному названию, в той степени, в которой его можно было бы идентифицировать с оригиналом.

Фильмы – это глобальные продукты, «разработанные с учетом мирового рынка». «Название должно звучать привлекательно, намекая, наводит на размышления, даже если это имя собственное, которое обычно должно иметь хоть какое-то отношение к оригинальному названию, для идентификации». Есть мнение, что с точки зрения перевода жизненно важно понять, что функция исходного заголовка отличается от функции целевого заголовка.

Прагматическая функция названий кинокартин заключается в том, чтобы оказать воздействие на посетителя непосредственно до просмотра фильма. Перевод тут выступает

в роли рекламы. Ведь, чтобы прорекламить фильм необходим трейлер, чтобы прорекламить трейлер, нужно слово-магнит, которое притянет часть потенциальных зрителей. Создатели кино в поисках подходящего названия для своего фильма задумываются о том, как бы им привлечь зрителя, то есть, сами того не подозревая, задумываются о прагматической функции названия фильма. При этом авторы очень редко берут во внимание то, как будет звучать название фильма на других языках мира. Далее ответственность ложится на плечи переводчиков, которые должны выполнить не просто перевод, а именно интерпретацию информации [1, с. 27]. В наше время как раз киноленты считаются ключевым источником образов зарубежной культуры. Яркий пример – американские кинофильмы, транслирующие американский образ жизни, особенности отношений, систему ценностей и т.д.

С прагматической проблематикой перевода связана и оценка результатов переводческого процесса самим переводчиком или другими лицами. Завершая свою работу, переводчик решает, внести в него какие-то изменения или нет. Суждение о качестве перевода выносят и многие другие: редакторы, критики, заказчики, преподаватели перевода, участники межъязыковой коммуникации. При этом текст перевода может оцениваться как по отношению к оригиналу, так и независимо от него. Соответственно критерием оценки может быть степень близости к оригиналу, качество языкового оформления текста или способность перевода достичь поставленной цели. В любом случае объективная оценка перевода представляет сложную задачу, поскольку при этом приходится учитывать целый ряд факторов. От успешного создания необходимого прагматического потенциала текста перевода, с учетом характера предполагаемого рецептора, в значительной степени зависит общая оценка качества перевода. Наряду с прагматикой в разных ситуациях на оценку перевода влияют и другие факторы – степень эквивалентности, жанрово-стилистическая правильность перевода, качество языка переводчика, соответствие взглядам на перевод, господствующим в данное время в обществе. Но достижение прагматической цели обычно служит наиболее важным показателем.

Цель перевода состоит в том, чтобы установить эквивалентность между текстом оригинала и текстом перевода. Основная прагматическая задача перевода такого текста заключается в том, чтобы создать на языке перевода текст, обладающий способностью оказывать аналогичное художественно-эстетическое воздействие на рецептора перевода, как и текст оригинала [2, с. 220].

Отсутствие у получателя перевода (т.е. у зрителя) необходимых фоновых знаний вызывает потребность в объяснении подразумеваемой информации, внесении в текст перевода соответствующих дополнений.

Свободная формулировка названий в переводе вызывает вопросы и сомнения у ученых и получателей фильмов (на форумах, в блогах и т.д.). Заголовок – это не единственный измененный элемент; наряду с «уничтожением» первоначальной формы, создаются совершенно новые формы, намерения и сообщения.

Неверные переводы названий фильмов: между верностью и рекламой. Одной из причин изменения названия является не просто прихоть дистрибьютора, а его относительная непереводимость. Свободная формулировка названия может проистекать из трудностей перевода семантического и / или культурного характера, таких как каламбур, юмор; имена собственные; специфичный для культуры контент, такой как ссылки на другие фильмы и литературу, рифмы, идиомы, лексические и грамматические сдвиги и т.д.

В данной работе мы анализируем пути реализации прагматической функции названий фильмов при переводе с английского языка на русский язык. Материалом для анализа послужили названия фильмов за 2018 – 2019 гг., которые были взяты из наиболее популярных сайтов о кино: «<http://www.kinopoisk.ru>», «imbd.comtop 250».

Хотим отметить, что несмотря на изобилие различных трансформаций в процессе перевода названий фильмов, самый распространенный способ – дословный перевод. Например:

1. The Art of Self-defense – Искусство самообороны (2019)
2. Dolemite is My Name – Моё имя Долемайт (2019)
3. John Wick: Chapter 3 – Джон Уик 3 (2019)
4. Under the Silver-Lake – Под Сильвер-Лэйк (2018)
5. Black Panther – Чёрная пантера
6. Joker – Джокер (2019)
7. (Gisaengchung) Parasite – Паразиты (2019)
8. Once Upon a Time in Hollywood – Однажды в Голливуде
9. Avengers: Endgame – Мстители: Финал (2019)
10. Toy Story 4 – История игрушек 4 (2019)
11. A Dog's Journey – Собачья жизнь 2 (2019)
12. How to Train Your Dragon: The Hidden World (2019) – Как приручить дракона 3
13. Spider - Man: Far from Home (2019) – Человек-паук: Вдали от дома
14. The Lion King – Король Лев (2019) [3].

Рассмотрим переводы названий фильмов с использованием переводческих трансформаций:

1. **Carrie** (Кэрри) // «**Телекинез**» – третья экранизация романа Стивена Кинга, Поскольку уже существуют одноименные фильмы, и для нашего зрителя простое название «Кэрри» не несёт никакой семантической нагрузки, то переводчики прибегнули к смысловой замене, передав в названии фильма суть данного произведения, а именно то, что главная героиня обладает способностью телекинеза. Данный перевод является оправданной заменой, а также коммерчески удачным ходом.

2. **Now You See Me** (Теперь ты меня видишь) // «**Иллюзия обмана**» – довольно спорный перевод, вызвавший много критики у зрителей. Ключевой тезис – фильм: «Чем больше вы смотрите, тем меньше вы видите» и казалось бы дословный перевод названия с этой фразой соотносится. Однако переводчиком такое решение показалось банальным, они нашли новый перевод, который в общих чертах тоже подходит фильму по смыслу.

3. «**Ocean's 8**» (Восемь Оушена) // «**8 подруг Оушена**» – тут переводчики использовали тот же перевод, что и в предыдущих частях этой ленты. Прием добавления экстраинформации подчёркивает, что фильме речь пойдет о 8 женщинах, делая его более понятным и адекватным в плане перевода.

4. «**Beirut**» (Бейрут) // «**Точка невозврата**» – классическая ситуация, в которой зритель по той или иной причине может не знать, что Бейрут является столицей Ливана, и так как картина повествует о религиозно-политических проблемах, переводчики решают использовать полную смысловую замену.

5. «**Separated at birth**» (Разделенные при рождении) // «**Семейные узы**» – этот прием замены является удачным примером перевода, так как данное название является более интригующим, нежели его оригинал, открыто заявляющий о сути фильма.

6. «**Jumanji. Welcome to the Jungle**» // «**Джуманджи. Зов джунглей**». Переводчик вместо фразы «Добро пожаловать в джунгли» использовал выражение «Зов джунглей» для большего воздействия на зрителя.

7. «**The Hustle**» (2019) // «**Отпетые мошенницы**» – использовалась частичная смысловая замена, так как название дословно переводится одним существительным, имеющим такие эквиваленты, как «мошенничество, жульничество, развод, махинация» для усиления прагматического эффекта. Исходя из контекста данного фильма, замена является адекватной, а также успешной с коммерческой точки зрения.

8. «**Hustlers**» // «**Стриптизёрши**» – переводчик прибегнул к модуляции в переводе, так как слово «hustle» не имеет значения «стриптиз, стриптизёрша». Однако исходя из

контекста фильма, в котором повествуется, как женщины во времена финансового кризиса, испытав неуважение к себе в связи с их профессией, нашли уловку как нелегально зарабатывать деньги, то есть жульничать, мошенничать.

9. «**The Curse of La Llorona**» // «**Проклятие плачущей**» – это мексиканская легенда о плачущей женщине по имени Ла Йорона. Но информация такого рода вряд ли будет известна зрителю немексиканского происхождения, поэтому переводчик прибегнул к приему конкретизации [4].

Проанализировав 23 названия зарубежных кинофильмов, популярных в 2018-2019 годы, мы пришли к выводу, что наиболее частотным способом перевода является дословный перевод. Причиной этому является глубокая глобализация, устранение границ, увеличение фоновых знаний зрителей по всему миру, что помогает беспрепятственно воспринимать различные названия зарубежных фильмов. Таким же образом, были установлены наиболее распространенные трансформации, применяемые при переводе, такие как – модуляция, дополнение, конкретизация и другие, что связано с интенцией переводчиков сделать перевод наиболее привлекательным с коммерческой точки зрения, не теряя сущности сообщения, то есть первенство в переводе занимает функция прагматического воздействия, цель которого заинтересовать, вызвать определенную реакцию и отклик на передаваемое сообщение.

Литература

1. Арутюнова Н.Д., Гутнер Г.Б. Прагматика. – М., 2002–2019. – 27 с.
2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. 2001. – 210 с.
3. <http://www.kinopoisk.ru>
4. imbd.comtop 250.

Ильясова А.У., Аренова Г.У., Никифорова М.С.
г. Нур-Султан (Казахстан)

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Современные реалии представляют огромные возможности для общения и взаимодействия представителей различных культур, следовательно, появилась необходимость в понимании специфики культурных, межэтнических, религиозных и государственных отношений. Соответственно, с увеличением количества межкультурных контактов, которые связаны с развитием глобальных информационных сетей и средств массовой информации, а также взаимосвязью государств в области экономики, требуется навык основ общения, взаимопонимания и обмена между странами в таких областях, как деловые отношения, наука, туризм и искусство.

Целью многих научных и учебных центров является разработка научных основ межкультурного общения, поэтому вводятся курсы по межкультурному общению, проводятся исследования проблем коммуникации, и по результатам этих исследований разрабатываются конкретные рекомендации по адаптации в другой культуре. Одним из способов адаптации является приобретение общественных навыков, таких как изучение языка, форм поведения и культуры, создание новых социальных связей, чтобы понять различия в привычках, языковых особенностях и способах мышления представителя другой культуры.

Такая практика взаимодействия является повсеместной, при этом люди выступают носителями определенного типа культуры. Культура в этом смысле, определяется как специфическая система ценностей, норм и смыслов, знак отличия одного общества от

другого. Принадлежность людей одной культуре означает наличие общих социологических, психологических и материальных характеристик, одинакового представления о мире, специфических форм взаимоотношения, особой модели поведения и общей системы коммуникации.

Культура также хранит более устойчивые смыслы и социальные ценности, благодаря которым происходит процесс организации и развития человеческой деятельности. Сущностью культуры является хранение и передача последующим поколениям информации, правил и норм, которые составляют ядро ценностей общества. Поэтому культура всего общества определяет культуру каждого отдельного человека, мир его ценностей, что впоследствии влияет на его поведение и деятельность, превращая систему ценностей в мотивы поступков.

Межкультурное общение, многообразие культур и взглядов на жизнь становятся основным фактором для подготовки молодого поколения к жизни в условиях, когда взаимоотношения между людьми станут определяющими в культуре будущего. Осуществить такую подготовку можно только средствами системы образования, поскольку она обеспечивает передачу всех необходимых форм знаний и опыта. Система образования благодаря своей системности и массовости производит перевод ценностей культуры в сферу формирования нового сознания общества, оказывая влияние на вектор развития духовной жизни, политики и экономики. Следовательно, образование – это целенаправленное средство передачи и сохранения идей, заложенных в основе всех представлений общества о мире, о системе знаний и духовных ценностей для последующих поколений.

Для определения принципов межкультурного взаимодействия, которые будут отражены в системе образования, необходимо рассмотреть проблемы и актуальные перспективы:

1. Проблема взаимовлияния и взаимодействия культур. В связи с тем, что происходит повсеместный отказ от универсальности западного пути развития и признание существующего реального многообразия культурных и исторических систем, необходим поиск новых оснований для единства, взаимопонимания, возможностей развития культур. Появилась плюралистическая парадигма, изменившая взгляд на культуру, состоящая в признании множественности культур, их многообразии и сохранении равных прав на индивидуальность. Большое внимание уделяется межкультурным различиям, а именно росту взаимопонимания и изменения отношения к различиям между культурами в пользу позитивного к ним отношения, необходимости помнить об уважении к традициям другой культуры и образу жизни.

2. Проблема взаимодействия между культурами в образовании. Социальные, экономические и политические реформы накладывают отпечаток на усиление этнизации содержания образования, при котором происходит рост роли родного языка, развитие двуязычия. Поэтому, необходимо, чтобы все субъекты образования понимали значимость функций культуры. Следовательно, изучение и знание знаковых систем нужно современной молодежи для овладения достижениями культуры. Язык в этом случае выступает как средство мышления и общения людей, средство овладения, хранения и развития культуры [1, с. 42-43].

3. Проблема места языковой личности в межкультурной коммуникации, её роли в современном обществе. Ученые и практики уделяют особое внимание языковой личности и дают следующее определение: «обобщенный образ носителя культурно-языковых, коммуникативно-деятельных ценностей, установок, знаний и реакций поведения» [2, с. 46].

Из этого следует, что культура межнационального воздействия – это «система общекультурных норм и навыков поведения человека, характеризующаяся гармонизацией межнациональных отношений на уровне личности каждого отдельного человека, представителя различной культуры» [3, с. 18].

Такая культура создает приоритет общих ценностей, воспитания и уважения независимо от национальной, расовой или религиозной принадлежности человека, его культуре, истории, языку и традициям.

Необходимость изменять средства, методы и формы воспитательной работы связана с тем, что по мере прогрессивного развития личности студента за время учебы происходит духовно-нравственное, интеллектуальное и физическое развитие. Помимо этого важно учитывать национальные особенности региона студента, которые связывают его с историей, традициями и культурой. Поэтому так важно формировать межкультурную и межэтническую толерантность, стремиться к овладению и формированию межкультурной компетенции [3, с. 7].

Культура представлена в динамичном синтезе мировоззренческой и нормативной культуры, который обуславливает жизнь индивида и народа. Где внутренняя сторона жизни – мировоззрение, а внешняя – норма поведения. Поэтому особое значение приобретает формирование гуманной национальной культуры в целом, и культуры межнационального общения, в частности.

Одним из средств общения, мышления и управления поведением человека является язык как система знаков. Именно знак представляет собой сущность социального бытия языка человека. Язык получает свое становление в процессе коллективного творчества людей, выражая различия в условиях человеческой жизнедеятельности, выступая связующим звеном между практикой и сознанием.

Язык развивается динамично, являясь результатом мыслительной деятельности. Природа языка этическая, она есть суть общенародного языкового мышления. Язык народа являет силу объективную и самостоятельную, подчиняющую себе человека, живущего этим языком [1, с. 98-105].

Для формирования межкультурной компетенции языковой личности необходимо понимание культурологических понятий и терминов, таких как «человек», «народ, нация», «обычай», «нрав», «характер». Именно они являются смысловым ядром феномена культуры. Рассмотрим некоторые из них.

Народность – историческая общность людей, характеризующаяся единством языка, территории, обычаев и культуры. Иногда используется как синоним для слов «этнос», «народ», «национальность». Одна из форм общности людей, которая исторически следует за родоплеменной общностью и формируется в процессе слияния различных племен.

Нация – социальная, экономическая, политическая, духовно-культурная общность людей, появившаяся в результате развития и становления государства, в котором развивается этнос и обретает суверенитет. Иногда рассматривается как форма этнической жизни [6, с. 32].

Признаки нации как исторической общности людей представляют собой общую территорию, экономические связи, особенности культуры, характера и языка. Однако уникальность языка не является универсальным признаком сопровождающим уникальность нации, потому что существуют нации с общими языками, такие как: английский, немецкий, французский, арабский и т.д. В некоторых случаях «народ» является синонимом «нации» и имеет значение «общество», «совокупность всех граждан».

Наряду с территориальной общностью характерна для нации замена племенных языков одним единым языком, поэтому наибольшее распространение получила классификация народов по принципу языковой общности, потому как сходство языков чаще всего говорит об этногенном родстве или о длительных культурных контактах [7, с. 127].

Группировка народов осуществляется посредством генеалогической классификации языков, которая объединяет языки по признаку родства, установленного при сравнении словарного фонда и грамматики. Языковые семьи делятся на группы и подгруппы.

Формирование языковых семей как процесс тесно связан с расселением их представителей по земному шару. Поэтому наиболее близкие языки обычно у соседних народов, которые связаны общим происхождением или длительным проживанием в одном регионе. Но бывают случаи, когда языки сходны у народов, живущих далеко друг от друга.

Население – совокупность людей, проживающих на какой-либо территории или же на всей Земле [5, с. 241].

Традиция и обычай зачастую отождествлены с терминами «обряд», «ритуал». Обряды представляют собой традиционное символическое действие, сопровождающее важные моменты жизнедеятельности человека, требующие определённого поведения и оказывающие эмоциональное и психологическое воздействие. Включая в свою структуру ритуал и церемонию, обряд формирует нравственные качества личности. Он может выступать как норма поведения, реализовывать нормы права, формировать поведение, привычки, которые оказывают регламентирующее воздействие на жизнь людей.

На протяжении многих веков обычаи и традиции остаются действенным средством приобщения молодого поколения к жизни в обществе, формированию типа личности. Поэтому каждый человек, живущий в обществе, перенимает его обычаи и традиции. Также обычаи и традиции, являясь одной из форм педагогического творчества, представляют собой методы педагогического воздействия на волю, сознание, поведение и чувства людей. Как общественное явление они выступают в виде принципов, норм и правил поведения, которые регламентируют отношения людей в обществе [4, с. 29].

Для освоения межкультурной компетенции необходимо осмысление и понимание языковой личностью всех этих культурологических особенностей, что способствует межэтнической и межконфессиональной толерантности. Соответственно, владение родным языком, владение иностранными языками, межкультурная компетентность, знание культуры, традиций и обычаев не только своего народа, но и народов других стран, освоение культуры межнационального общения представляют собой основные условия участия в современной международной межкультурной коммуникации.

Литература

1. Дик П.Ф., Дик Н.Ф. Культурология: Учебное пособие для вузов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2006. – 386 с.
2. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: Наука, 1992. – 330 с.
3. Кусарбаев Р.И. Формирование культуры межнационального взаимодействия. Состояние педагогической практики // Актуальные проблемы образования. – М.: МГПУ, 2000.
4. Маджидова народные традиции и обычаи как средство формирования нравственных качеств детей в семье: дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Душанбе, 2004.
5. Народонаселение. Энциклопедический Словарь. – М. 1994. – 640 с.
6. Паин Э.А. Между империей и нацией: Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России / 2-е изд., доп. – М.: Новое издательство, 2004. – 248 с.
7. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.

ФРАНЦУЗ ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФАТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУ

Сөйлесудің маңызды сипаттамаларының бірі – пікір білдіру, яғни адресаттың көңілін өзіне белгілі бір мақсатпен немесе мақсатсыз аударту болып табылады. Пікірді қай жағынан алса да, негізгі мақсаты – өзіне қарату, назар аударту болып қала береді. Коммуникация табысты болуы үшін (сөйлеушіден тыңдаушыға ақпарат беру процесін жүзеге асыру) сөйлеуші ең алдымен келесі әрекеттерді іске асыруы тиіс:

1. Адресаттың назарын аудару және оған өзінің байланыс құрғысы келу ниеті туралы белгі беру. Осы мақсатта түрлі байланыс орнатушы құралдар: қаратпа сөздер, сәлемдесу формулалары, «тыңдаңыз», «естіп тұрсыз ба», «білесіз бе» сияқты сөздер қолданылады.

2. Адресатты өзінің хабарламасының мәні туралы хабардар ету, адресатты хабарды қабылдауға бағыттау.

3. Тыңдаушының әңгіменің арқауы болатын тақырыпты ұғынғанына көз жеткізу, одан растау сигналын – ауызша немесе қимыл түрінде алу.

Бейресми және тікелей қарым-қатынасқа түсу барысында адресат белсенділік танытпай қала алмайды. Ауызша монологтың бағытталуы, яғни, қаратпа сөздер, тыңдаушыдан жауап алуды күтеді: қимылдық-мимикалық, соның ішінде дыбыстық (аха, ах, ох), реплика-қолдау (иә, әрине, солай ғой және т.б.), реплика-бағалау (таңқаларлық, есте қаларлық, адам сенгісіз және т.б.). Тыңдаушы да өз тарапынан әңгімені өрбітуге немесе жаңа тақырыпты бастауға жетелейтін сұрақтарымен ынталандыра отырып, қарым-қатынас желісінде белсенділік таныта алады.

Баяндау жанрлары фатикалық қарым-қатынас саласымен тығыз байланысты. Қарапайым халыққа фатикалық қарым-қатынас зайырлы (ақсүйектік) әңгімелесу ретінде танымал: ақпаратпен немесе идеяларымен алмасу үшін емес, сезіммен алмасу немесе қарым-қатынасқа әзірлік көңіл күйді көрсету үшін тілді мақсатсыз пайдалану. Фатикалық қаратпаның («Мхм» немесе «Күніңіз сәтті өтсін» сияқты) рәсімдік формулалары әдетте тыңдаушының назарын аударуға немесе қарым-қатынасты ұзартуға арналған.

«Фатикалық қарым-қатынас» *терминін британдық антрополог* Бронислав Малиновский 1923 жылы жазған «Қарапайым тілдердегі мағынаның мәселесі» атты жұмысында алғаш рет қолданады. Ол сөйлесуші мен тыңдаушы арасында әлеуметтік байланыс орнату үшін мақсатсыз әңгімелесу, тек қана тақырыпсыз, бейтарап пікір алмасу деп атап өтеді [1, 298 б.].

Фатикалық қарым-қатынас француз тілінде ерекше дамыған. Француз тіліндегі байланыс орнатудың қаратпа сөздеріне келесі репликаларды жатқызуға болады:

- бейресми байланыста – Ecoute! Ecouteunpeu! Dis donc! Mais dites! J'ai besoin de te parler! J'ai une chose à vous demander etc.;

- ресми байланысқа тән сөздер – Je voudrais vous parler; Veuillez me permettre de vous adresser quelques questions; Je voudrais me renseigner sur... etc. Үндеулік қаратпалар әсіресе араласудың бастапқы кезеңінде жиі кездеседі.

Сондай-ақ, қаратпа сөздер байланыс орнатушы функцияның айқын мысалы болып табылады. Олар, мысалы, жалқы аттармен (Agathe), туыстық немесе өзге де қатынастарды білдіретін сөздермен (mon ami, maman, ma fillette), мамандықты немесе лауазымды білдіретін сөздермен (Docteur, Sire, Monsieur le professeur) немесе баға беруші сөздермен (Mon petit, Ma chérie) берілуі мүмкін.

Кейде әңгімелесушіні жауап қатуға мәжбүрлейді, ол үшін жауапсыз қалдыруға болмайтын пікір немесе көзқарас айтылады, оның назарын өзіне аудартады. Оларды арандатушы пікір немесе байланыс орнатушы сұрақтар деп те атайды. Бұл сұрақтардың ақпарат алуға бағытталған грамматикалық формалары, құрылымы мен интонациялық

бейнесі бар, бірақ, шын мәнінде, бұндай сұрақтардың түпкі мақсаты тек байланыс орнату. Мысалы,

«Il s'est remis à marcher, et on a continué comme ça jusqu'à la place de Lenche. Là, il m'a proposé de faire une pause sur le banc. Il était trop essoufflé pour continuer:

- Je fais toujours une pause ici. J'aime cette place. On est bien, tu trouves pas?» [2, 196 б.]

Кейбір жағдайларда сөйлесуші жауап күтпестен, өзі жауап беруге әрекет етеді, осылайша диалогты өз бетінше аяқтайды:

«Sanchez, tu veux que j'y croie à ton Toni? Dis-moi où le trouver. Sinon, qu'est-ce que tu veux que j'en pense, moi? Hein? Que tu te fous de ma gueule. Voilà, ce que j'en pense» [2, 190 б.]

Сонымен қатар, фатикалық қарым-қатынас құралдарына контактты орнату және жалғастыруға бағытталған тілдік этикеттің, сәлемдесудің, құттықтаудың, таныстырудың т.с.с. түрлі формаларын жатқызады. Сөйлесу этикеті әңгімелесушілердің тұлғааралық қарым-қатынасын жақсартуға бағытталғаны белгілі. Сөйлесу этикеті саласына әңгімелесушілердің қарым-қатынасын жақсартатын және тілдің фатикалық қызметін жүзеге асыратын комплимент-сөздерді жатқызуға болады. Мысал келтірейік:

- «Cette chemise vous va à merveille! J'ai beaucoup apprécié votre nouvelle robe; Vous êtes ravissante!» – адамның сырт пішіні туралы комплименттер;

- «Vous êtes de bon goût; Vous êtes homme d'esprit; Vous êtes parfaitement renseigné; Quelle mémoire vous avez! Tu es d'un sang froid! Tuesunchictype! etc» – оның басқа да мінездемелеріне қатысты [2, 191 б.]

Фатикалық әңгімелесу француз жазушыларының романтизм дәуіріндегі шығармаларында өте әсерлі берілген. Франциядағы ерте романтизмнің (1815-1827 жж.) жарқын өкілдері, Виктор Гюго және Проспер Мериме болып табылады [3, 83-126]. Мәселен, «Басқыншылар» (Les Misérables) романында В. Гюго «Savez-vous» фатикалық маркерін тыңдаушының назарын аудару үшін қолданады:

Aux villages où il ne trouvait pas de maître d'école, il citait encore ceux de Queyras:

– Savez-vous comment ils font? disait-il. Comme un petit pays de douze ou quinze feux ne peut pas toujours nourrir un magister, ils ont des maîtres d'école payés par toute la vallée qui parcourent les villages... [4, 10 б.]

Немесе, қала тұрғындарымен байланыс орнату үшін, оларды тыңдату мақсатымен, епископ келесі сөздерді айтады:

- «Être un saint, c'est l'exception; être un juste, c'est la règle. Errez, défaillez, péchez, maissoyezdesjustes» [4, 24 б.]

Проспер Мерименің «Кармен» (Carmen) новелласынан үзіндісі Испанияда қосылып тартқан сигараның адамдарды бір-біріне нан мен тұзын бөліскендей әсер етіп жақындастыратынын көрсетеді. Үзіндідегі бейтаныс адамның әрекеті, оған автордың сеніміне кіріп, өзіне тартуға мүмкіндік берді.

– Ah! s'écria-t-il en laissant échapper lentement sa première bouffée par la bouche et les narines, comme il y avait longtemps que je n'avais fumé! En Espagne, un cigare donné et reçu établit des relations d'hospitalité, comme en Orient le partage du pain et du sel [5, 5 б.]

Жоғарыда айтылған мысалдар арқылы ерте романтизм дәуірінде қарым-қатынастың фатикалық құралдарын қолдану бейтаныс кейіпкерлер арасында сенімділік қарым-қатынасты орнатуға әсер етеді деген қорытынды жасауға болады.

Романтизм дәуірінің гүлденуі 1827-1843 ж. сәйкес келеді. Бұл кезеңде әдебиет әлеміне Оноре де Бальзак, Стендаль, Жорж Санд қосылды [3, 83-126 б.]. Олардың шығармаларында да қарым-қатынастың фатикалық құралдарын пайдалану мысалдарын табуға болады. Сонымен, О. де Бальзактың «Евгения Гранде» (Eugénie Grandet) романында құда түсушілердің Гранде әкеймен құдалық туралы сөйлесуге бата алмауы және қарым-қатынасты қолдауға және жалғастыруға тырысуы, яғни Гранде әкейге жағыну шаралары келтірілген:

- Les des Grassins ne sont pas venus?

- Pas encore, dit Grandet.
- Mais doivent-ils venir? demanda le vieux notaire en faisant grimacer sa face trouée comme une écumoire.
- Je le crois, répondit madame Grandet.
- Vos vendanges sont-elles finies? demanda le président de Bonfons à Grandet.
- Partout! lui dit le vieux vigneron, en se levant pour se promener de long en long dans la salle et se haussant le thorax par un mouvement plein d'orgueil comme son mot, partout! [6, 31 б.]

Р. Якобсон мұндай қарым-қатынасты «фатикалық» деп атайды, себебі ол «қарым-қатынасты орнату, одан кейін оны жалғастыру немесе тоқтату, яғни сұхбаттасушының назарын аудару және қажет болған жағдайда оны ұстап тұруға бағытталған» [7, 194 б.]

Келесі мысал Жорж Сандтың «Консуэло» (Consuelo) романынан алынды:

Se soir-là le silence solennel qui pesait sur la famille, particulièrement au premier service (car les deux vieux seigneurs, la chanoinesse et le chapelain avaient une solidité et une régularité d'appétit qui ne se démentaient en aucune saison de l'année), fut interrompue par le comte Albert.

- «Quel temps affreux!» dit-il avec un profond soupir [8, 342 б.]

Бұл үзіндіде граф Альбертта мақтану кезіндегі ауыр үнсіздікті бұзуға тырысып, ауа-райы туралы айтады, айналасындағылардың тамақ ішуден көңілдерін аударады. Ол үшін ауа-райының нашарлағаны маңызды емес, оның қалыңдығы, сығанның кедей қызы, оның шіренген туған-туысқандарының арасында қысылмауы маңызды.

Романтизмнің гүлдену дәуірінің өкілдері үшін әлеуметтік теңсіздіктің төмендеуіне алдамшы түрде ұмтылу тән. Осы дәуірдің жазушылары қолданатын фатикалық құралдар бұған мысал бола алады.

Романтизм дәуірінің құлдырауы (1843-1848) Эжен Сю, А. Дюма сияқты француз жазушыларының шығармаларымен танымал. Эжен Сюдің «Париж құпиялары» (Les Mystères de Paris) романының үзіндісі мысалында жас қыздың табиғатқа табиғи түрде таңдануы және табиғатпен қарым-қатынастан шынайы ләззат алуы, оның Родольфпен қарым-қатынасын жақсартады. Родольф Лилия-Мария туралы өз пікірін өзгертеді. Енді ол үшін осы қыз бір тілім нан үшін барлығына дайын тұратын лас қыз емес, табиғатқа таңдана білетін ерекше тұлға.

- Que le bon Dieu est bon de nous donner un si beau jour!

Une larme vint aux yeux de Rodolphe en entendant cette pauvre créature abandonnée, méprisée, perdue, sans asile et sans pain, jeter un cri de bonheur et de gratitude ineffable envers le Créateur, parce qu'elle jouissait d'un rayon de soleil et de la vue d'une prairie [9, 100 б.]

Сонымен, сөйлесудің фатикалық функциясы деп ақпаратпен бөлісу үшін емес, пікір алмасу үшін қарым-қатынас орнату аталады. Бірақ, әрбір тілдің, әрбір ұлттың өзіне тән салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, нақты ортада қабылданған және тыйым салынған әрекеттері бар екенін ескермеуге болмайды. Фатикалық қарым-қатынасты түрлі тараптардан қарауға болады: психологиялық тұрғыдан ол шартты сипатқа ие, қандай да бір дәрежеде, осы қоғамның мүшелері қолдауы тиіс ойын (Каргопольцева А.С.). Оған А. Дюманың «Марго патшайымы» (La Reine Margot) романынан алынған келесі үзінділер дәлел бола алады. Патша Карл IX, шіркеудің еркіне бағынуға мәжбүр болып, гугеноттарды өлтіруге рұқсат береді, өзінің күйеу баласы Генрих Наваррскийге қаруын көтеруге бата алмай, терезеден көрген бірінші адамды атып тастайды. Бұл ретте атақты фраза айтылады: «Әйтеуір біреуді өлтіруім керек қой»:

Aussi, comme après les derniers paroxysmes de la rage se trouve immédiatement le commencement de la réaction, Charles IX ne réitéra pas la question qu'il venait d'adresser au prince de Navarre, et après un moment d'hésitation, pendant lequel il fit entendre un rugissement sourd, il se retourna vers la fenêtre ouverte, et coucha en joue un homme qui courait sur le quai opposé.

–Il faut cependant bien que je tue quelqu'un, s'écria Charles IX, livide comme un cadavre, et dont les yeux s'injectaient de sang [10, 103 б.].

Соңғы екі үзіндінің авторлары өздерінің кейіпкерлерінің эмоциялық жағдайын сипаттау арқылы, олардың айналасында қалыптасқан жағдайларға көзқарасын көрсетуге тырысады. Олардың репликаларының мағынасы жоқ және айналасындағылардан жауап беруді талап етпейді, ал осы репликаның фатикалық функциясы осы кейіпкер туралы пікірді қалыптастыруға әсер етеді.

Қорытындылайтын болсақ, фатикалық коммуникацияның табыстылығының маңызды шарттарының бірі тең құқықты рөлдік қарым-қатынастарды орнатуға, егер бар болса, әңгімелесушілер арасындағы әлеуметтік-рөлдік иерархияны әлсіретуге немесе кейіпкер туралы белгілі бір пікірді қалыптастыруға бағытталу болып табылады.

Романтизм дәуірінің француз жазушылары қарым-қатынастың фатикалық құралдары арқылы өздері өмір сүрген дәуірдің шындығын көрсетеді. Жазылған шығармалардың стильдік айырмашылықтарына қарамастан, олардың түрлі кезеңге, кейіпкерлерінің әртүрлі әлеуметтік ортаға тиістілігіне қарамастан, жазушылармен қолданылған фатикалық құралдар байланыс орнатушы қызметті атқарады.

Әдебиеттер

1. Malinowski B. The problem of meaning in primitive languages // The meaning of Meaning/C.K.Ogden, I.A.Richards, London: Kegan Paul, Thench, Trubner, New York: Harcourt, Brace, 1930. p. 296-336

2. Бубнова Г.И. Коммуникативная функция интонации в диалоге (француз тілі материалында экспериментті-фонетикалық зерттеу). – Дис. ... филол. ғыл. канд. – М. Торезат. МГПИИЯ. - М., 1980. – 371 б.

3. Француз әдебиетінің тарихы: 4 томдық. И.И. – М.-Л., 1946-1963. – 2 т. – 733 б.

4. VictorHugo «Lesmisérables. Fantine» – Paris Hachette 1822/2008 – 96 p.

5. Prosper Mérimée «Carmen» – Paris Revue des deux Mondes 1825/2007 – 88 p.

6. Honoré de Balzac «Eugénie Grandet» – Paris Le Livre de Poche 1833/2007 – 227 p.

7. Якобсон Р.О. Лингвистика мен поэтика // Структурализм: «жақ» және «қарсы»: мақ.топт; Е.Я.Басин, М.Я.Поляков жетекш. – М.: Прогресс, 1975. – 193-231 бб.

8. George Sand «Consuelo, Tome 1» - Paris Parution 1843/2011 629 p.

9. Eugène Sue Les Mystères de Paris Tom I – Paris Quattro 1842/2000 2263 p.

10. Alexandre Dumas La Reine Margot Tom I – Paris St. Ives 1844/2006 542 p.

Ispergenova A.K., Bulatbaeva K.N.
г. Нур-Султан (Қазақстан)

TECHNIQUES FOR ENRICHING THE GRAMMATICAL STRUCTURE OF SPEECH BASED ON SYNTACTIC SYNONYMS

The syntactic richness of speech is manifested in the use of a variety of syntactic means, in particular syntactic synonymy. In linguistics, the phenomenon of syntactic synonymy is studied by many scientists, such as A.N. Gvozdev [1], I.M. Zhilin [2], G.A. Zolotova [3], V.Yu. Koprov [4], A. M. Peshkovsky [5], as well as foreign linguists R. Jackendoff [6], J.D. McCawley [7], U. Weinreich [8] and others. However, despite the large number of linguistic studies on this issue, their results so far have not been adequately reflected in applied linguodidactic purposes.

The problem of syntactic synonymy in a linguodidactic context has not received adequate coverage in the methodological literature, being outside the field of attention of both linguodidactics and teaching practitioners, while syntactic synonymy is, in our opinion, a

powerful means of variability and expressiveness of foreign language speech: it enhances the emotional side of speech, makes it more convincing, giving additional semantic shades to statements. Possession of syntactic synonyms is one of the indicators of the communicative quality of foreign language speech of linguistic students. Linguistic students who study a foreign language as a specialty must be proficient in linguistic means that ensure high communicative qualities of foreign language speech. That is why one of the pressing problems of the methodology of teaching foreign languages as a linguistic specialty is the search for ways to teach students variable expressions of thought by means of syntactic synonymy.

For this purpose, it is necessary to develop a set of exercises and tasks aimed at mastering the ways of varying syntactic synonyms for endowing the utterance with emotional strength, amplifications means for expressing feelings, emotions and moods.

In addition, syntactic synonymy makes it possible to communicate with the formal or informal communication environment. In this case, we are dealing with stylistic syntactic synonyms.

As you know, a set of exercises involves a set of tasks aimed at fulfilling more or less specific tasks of the process of assimilation of the material [9]. In this case, the set of exercises should be aimed at automation, activation and updating of such a linguistic phenomenon as syntactic synonymy. The implementation of the learning process of syntactic synonymy requires giving meaningfulness, focus to its individual stages and individual tasks, both when explaining a language phenomenon by a teacher, and when students interpret it and use it in a foreign language. In this regard, the basis of the set of exercises and tasks for teaching syntactic synonymy, in our opinion, should be based on the principles of the cognitive-communicative approach, since the formation of linguistic ideas about any linguistic phenomenon is carried out in a certain, natural order - by using the student on each stage of cognition of an individual set of strategies - metacognitive, cognitive, social, affective [10]. The communicative component of the cognitive-communicative approach is manifested in the fact that it is not supposed to transfer linguistic knowledge, but to generate and develop it from the need for communication and self-expression.

When constructing a set of exercises, it is also necessary to take into account the principle of adequacy of the exercises themselves, i.e. the possibilities of exercises serve as the most effective means of achieving a specific goal in specific conditions. The content of the training complex should be aimed at teaching students the understanding, recognition and use of syntactic synonymy in their speech in the process of educational foreign-language communication. Learning technologies are presented in the form of linguistic, conditionally-communicative and communicative exercises.

In the first part of the complex, the educational activity of linguistic students is aimed at performing language exercises, which are based on the principle of applying knowledge, suggest linguistic manipulations with the material being studied, developing students' discursive and logical thinking. When teaching students syntactic synonymy, language exercises of the following type are used: identification, selection, comparison, correlation, sorting, ranking, the hallmark of which is the interconnection of these actions, the inclusion of some actions in others, since search and identification, comparison and choice are always the basis of fundamental cognitive classification process [9]. The exercises of this group are aimed at the recognition of conceptual categories and their language forms, the activation of linguistic activity, comprehension and suggest purposeful actions. Here are some examples of language exercises.

1. Compare the sentences in each pair, conduct a linguistic analysis and determine if they are synonymous.

1. *Perhaps Tom is tired. Tom may be tired.*
2. *I'm sure she isn't studying hard. She can't be studying hard.*
3. *It isn't necessary for Joe to come here. Joe doesn't have to come here.*
4. *You aren't allowed to use the car. You mustn't use the car.*
5. *Let's meet again tomorrow night. We can meet again tomorrow night.*

II. Say differently, using as many synonymous options as possible, for example:

Let's go to a Japanese restaurant for a change.

Why don't we go to a Japanese restaurant for a change?

How about going to a Japanese restaurant for a change?

What about going to a Japanese restaurant for a change?

Shall we go to a Japanese restaurant for a change?

We could go to a Japanese restaurant for a change.

We can go to a Japanese restaurant for a change.

1. Let's go to the market today.

2. Let's go out for a meal later u m.ð.

We can/could .../Shall we ...? = Let's .. / How about...? / Why don't we ...? / What about ..?

III. Compare statements. Explain the differences in their content and form. Define the semantic function that synonymous constructions perform in a sentence.

1. I'm sure that they forgot about our wedding. – They must have forgotten about our wedding.

2. It's possible that John is not a rich businessman. – John may not be a rich businessman.

3. Perhaps the plane arrived late, and that's why they are not here. – The plane might have arrived late, and that's why they are not here.

4. I don't believe you failed the exams. – You can't have failed the exams.

The second part of the complex contains conditional-communicative exercises based on the principle of parallel assimilation of form and function with the leading role of the latter, since a certain logical context should be laid in them. Conditionally communicative tasks strengthen the cognitive perspective, i.e. suggest the use of elements of logical argumentation, operations of rethinking or reformulating the same meaning based on syntactic synonymy. Let's look at some examples.

I. Connect synonymous constructions and use them in the proposed communicative situations.

The semantic nuances of syntactic synonyms are not always clearly expressed. You can teach recognition and understanding of the semantic nuances of syntactic synonyms with the help of comments and appropriate conditional-communicative exercises.

II. Replace the modal verbs in the text with the synonymous constructions known to you, preserving the meaning of the sentence.

She must be a nice person.

She may not have a lot of money.

Her children may have left home.

She might buy her clothes in charity shops.

She may be waiting for someone.

Conditionally communicative exercises can be performed using visual material - illustrations, photographs, clips, slides, etc. it is advisable to complete the second part of the set of exercises for teaching syntactic synonymy with reproductive conditionally-communicative exercises, for example:

III. Retell the event in the form of reporting using synonymous syntactic constructions characteristic of a formal speech register.

Someone started a fire in the Courtney National Park early yesterday morning.

They had used a match and some petrol to start the fire.

The fire had burnt a lot of trees before someone called the fire brigade.

The police have arrested a man. They are still questioning him.

Thus, the use of syntactic synonymy of special training complexes of exercises and assignments in the learning process promotes the development of linguistic students the ability to saturate foreign language with different, non-repetitive means of the language to the extent that it is necessary for the implementation of the communicative intention. The more diverse the

foreign language speech of a linguistic student, the more information it contains, the more personal assessments, the author's attitude to the subject of speech and, therefore, its quality is higher.

Literature

1. Gvozdev A.N. «Ocherki po stilistike russkogo yazyka» M., Izd-vo APN RSFSR, 1952. 336 s.
2. A. M. Peshkovskiy. Sbornikstatey: Metodika rodnogo yazyka, lingvistika, stilistika, poetika. M.: Gosizdat, 1925.
3. Jackendoff, Ray (1972). Semantic Interpretation in Generative Grammar. Cambridge, Massachusetts: MIT Press. pp. 400
4. The Syntactic Phenomena of English. University of Chicago Press, 1988. 2 vols.
5. Vaynraykh Uriel'. O semanticheskoy structure yazyka. — V kn.: Novoye v lingvistike, vyp. V. YAzykovyyeuniversalii. M., 1970
6. Kolesnikova I.L., Dolgina O.A. anglo russkiy terminologicheskii spravochnik po metodike prepodavaniya inostrannykh yazykov. SPb. :blits, 2001.
7. Uprazhneniya kak sredstva obucheniya :ucheb. posobiye / pod red. Ye.I. Passova, Ye.S. Kuznetsovoy. Voronezh :NoU «Interlingva», 2002. ch. II.
8. Shchepilova A.V. Kommunikativno-kognitivnyy podkhod k obucheniyu frantsuzskomu yazyku kak vtoromu inostrannomu. M., 2003
9. Ellis Arthur K. Teaching, Learning & Assessment Together. The Reflective Classroom / by Arthur K. Ellis. N. Y. : Eye on Education, 2001.

**Каиркенова А.С., Аязбаева А.М.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

TRANSLATION AS A MEANS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN SECONDARY SCHOOL

ABSTRACT: the article characterizes the translation of a foreign language text into the native language, describes its types and features. More attention is paid to teaching written translation in secondary schools, it is revealed that it causes difficulties not only for teachers in the teaching process, but also for students themselves in its implementation. It is concluded that teaching translation is an important part of learning a foreign language, as it activates various skills in its study, as well as contributes to the formation of key competences. The article is focused on the existing methodological approaches to teaching translation of foreign language text into the native language. The object of the research is the development of translation skills in secondary school. The aim of the study is to identify the peculiarities of teaching translation to develop students' sustainable skills in this type of activity in secondary schools.

The period from the end of the twentieth century to the present day is a time of increasing integration processes in the world. Therefore, it is not surprising that translation activities are becoming more and more popular. Despite the fact that the science of translation is relatively young theoretical works in the field of translation are very numerous. However, the methodology of teaching translation remains a poorly studied area (here we should mention the works of such researchers as L.K. Latyshev, R.K.Minyar-Beloruhev, N.D. Cheburashkin, N.V. Chicherin, etc.). Until now, many issues related to the organization and content of the educational process, the final tasks and requirements that must be imposed on both trainees and learners have not been resolved. In secondary school, the translation of a foreign language text into the native language is both a means of teaching a foreign language and its purpose. A large number of tasks

in modern foreign language textbooks are devoted to the translation of text or sentences. Many tasks cannot be completed without a preliminary translation, even if the translation itself is not part of the task. The perception and understanding of a foreign language text is not conceived without translation, which should be considered as the main means of developing understanding.

It is one of the important tasks for a teacher to teach students how to translate foreign texts into their native language. Translation is particularly difficult for students, as not all constructions of one language are easily translated by means of another language. Translation is a complex type of speech activity, as it is both receptive and productive. We perceive speech through listening or reading, and then generate speech through writing or speaking as a result of completing the translation. Translation performs a communicative function, therefore it is a speech activity by means of which an act of communication is carried out. In the process of translation activity, the quality of proficiency in all other types of speech activity (listening, reading, writing, speaking) improves. Also, in the process of translation, two opposite principles interact with each other: creative and automatic. The creative component of translation implies the ability to find non-standard solutions, distracting from the text of the original, while the automatic one implies knowledge of ready-made translation correspondences and the ability to apply them [1]. An important principle of foreign text translation into the native language is that it is not words, grammatical constructions and others that are translated, namely, means and content of the original language. [2, c. 40]. Each translation process consists of three parts: visual or auditory perception of the text, analysis in the original language and synthesis in the native language, and finally the reproduction of meaning into another language [3].

The school pays enough attention to translation. At different levels of education, students are encouraged to translate from a foreign language into their native language, and vice versa. But translation continues to cause difficulties for students, as not all constructions of one language are easily transmitted by means of another language. You can practice translation for a long time, but continue to experience difficulties and uncertainty in the selection of acceptable options. Mostly, tasks for translation of a foreign text into the native language consist in the fact that students need to translate the written text orally. The complexity of translation is that you need to choose the right grammatical constructions, words, so that the translated text sounds coherent. But, as practice shows, it is difficult for students at any stage of training to perform such tasks. At the present stage, the school sets new tasks for the teacher. A competence-based approach involves the introduction of new educational standards and includes cognitive, communicative, technological, evaluative, value competences, as well as competences associated with personal development and self-education. Therefore, the teacher has the goal to develop these competences through translation. So, students can expand their communicative competence by translating instructions, letters, both formal and informal, from a foreign language into their native language, etc. The text for the development of such competence should illustrate the situation. In order to develop cognitive competence, a teacher can use journalistic texts, and to expand personal competence, will be required texts related to a person's personal qualities. As for technological competence, it is developed with the help of translation activity itself, which is an ordered algorithm of actions. The development of evaluation and value competence is carried out when checking their translation by the student. Thus, the written translation of a foreign language text into the native language fully meets the requirements of a modern school and contributes to the implementation of students' competences. Many linguists rate translation as an important component of foreign language classes. With the complete exclusion of translation when reading a complex text, for example, a scientific article, students do not master the language at the cognitive level.

When using translation as a means of teaching a foreign language, students systematically accumulate knowledge and skills that in the future will lead to the fact that they will be able to perceive the content of the text simultaneously with visual perception.

Translation can perform a variety of functions in teaching a foreign language. So, during the translation, students are aware of the similarities and differences between the foreign and

native language, which satisfies the general educational function. The communicative function of written translation is that students translate to meet certain personal needs, such as translating the text of an instruction manual for a household appliance or translating a friend's letter. Written translation also performs an educational function: students understand that thought in the language they are learning can be expressed no less effectively than in their native language; so the language barrier and the feeling of insufficiency of the studied language disappears.

There are the main types of translation, which are mostly used in foreign language lessons in high school:

- full-translation that conveys the semantic content of the original without omissions and abbreviations;

- incomplete (abstract) – a translation that conveys the semantic content of the original, which contains detailed information about the text-its subject, purpose, as well as the most important information. In this form, a large number of omissions and abbreviations are allowed.

When teaching translation, there are several types of exercises [4]:

- exercises aimed at the formation of skills and abilities necessary for the translation of a foreign language text into the native language, for example, the skill of transformation, the ability to determine the genre and style of the text, etc.);

- exercises that form the skills and abilities necessary for the implementation of the translation of a foreign language text into the native language using reference literature;

- language exercises (lexical, grammatical, phraseological and stylistic).

Grammar exercises play an important role in teaching translation. With their help, students learn to understand the difference in the grammatical structure of the two languages, as well as learn the skill of transmitting the same thought by different grammatical constructions. Frequent areas of difficulty in translating grammatical constructions include the translation of participles and adverbs, indefinite-personal and impersonal sentences, the correct transfer of temporal relations between sentences. Therefore, when choosing a text for translation, it is worth paying attention to such proposals.

I.S. Alekseyeva notes that the most common method is teaching text translation within a narrow speciality [5, p. 59]. On the basis of this technique, such disciplines as technical translation, legal translation and others can be introduced in the school. This technique can be applied in the traditional English lessons. Students are offered the vocabulary of this area, on the basis of which the grammatical structures of the written text are mastered.

The second most common method is the philological analysis of the text and at the end of it – the translation. I.S. Alekseyeva believes that the philological analysis of the text or analytical reading allows you to get acquainted with the speech implementation of the language in its various manifestations: historical, phonetic, stylistic [5, p. 61]. As a result, both significant for this text, and general, not related to this text, features and patterns are revealed.

Another method of teaching translation is the so-called range of variation search [6]. The methodology is based on the idea that there is no unambiguous correspondence between form and content: the same content can be expressed in different ways. For example, students may be asked to find matches for a particular word. Sometimes a list can be very broad. Thus, students will have a large selection of word equivalents that they can use. But choosing the right word combination for a given text can also be difficult.

Another method, authoritarian [7], is that it can be used simultaneously with the above mentioned methods. At the center of this method is the teacher himself. He can choose to translate texts of the same type or texts of a different nature. The teacher, criticizing the students' translation options, chooses the best one or offers his own, most often without explaining why his version is better. Therefore, this method is authoritarian. Students can see which option is the most correct, and on its basis create their own, and this, in turn, contributes to the development of critical thinking and causes the habit of self-control. But, according to I.S. Alekseyeva, these methods cannot fully teach students to translate correctly [8, p. 47]. Therefore, she offers another technique that contains components of all above techniques. We adapted it to the age of the

students at the senior level: in the first, or preparatory, stage, the teacher must make sure that the students can determine the type of the text. Students are also required to analyze the finished texts and come up with similar examples. At the second or main stage, the translation itself takes place. And the third, or training, stage involves the practice of translation into the native language of texts of a certain type or on the same subject, as well as reflective analysis of the results of translation. Wolfram Willis' techniques can be added to the considered methods of teaching translation [9, p. 124]. The first method is to compare and analyze texts in the native and foreign languages. It also offers to compare translations with the original and with translations of other authors. This technique is quite effective, as students have the opportunity to compare their translation with the translation of a professional or with the translations of their classmates and assess their skills in this type of activity.

The next method, which was developed in the 30s of the twentieth century, can be called «thinking out loud» [10, p. 14]. This method implies that the student does not think about himself how to translate this text, and pronounces his thoughts aloud, while recording his speech. So the teacher will be able to identify the weaknesses of a student, and the students themselves will learn to translate faster.

After reviewing these methods, it can be concluded that the inclusion in the methodology of teaching students to translate into their native language of such an aspect as reflective analysis of the result, significantly affects the effectiveness of translation training.

It should be noted that teaching translation of foreign texts into the native language is in the teacher's interests, as, when teaching this type of translation, other skills of students are activated. Through the teaching of translation, grammar and vocabulary can be revised, so translation can be called a universal method of teaching a foreign language.

Literature

1. Леонтьева М.Р. Об изучении иностранных языков в общеобразовательных учреждениях (методическое письмо) // Иностранные языки в школе. 2001. № 2. С. 4–5.
2. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. М.: Наука, 1988. 215 с
3. Свирепчук И.А. Психологический аспект перевода. URL: http://www.rusnauka.com/32_PVMN_2011/Philologia/6_97587.doc.ht.
4. Ахметова А.Р., Мартемьянова В.Г. Упражнения в процессе обучения переводу. URL: <http://festival.1september.ru/articles/567599/>.
5. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: учебное пособие для студ. учреждений высш. проф. образования. 6-е изд., стер. СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Академия, 2012. – 368 с.
6. Дмитриева Л.Ф., Кунцевич С.Е., Мартинкевич Е.А., Смирнова Н.Ф. Английский язык. Курс перевода. М.: ИКЦ «МарТ», 2005. – 304 с.
7. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: учебное пособие. М.: ЭТС, 2001. – 424 с.
8. Алексеева И.С. Профессиональный тренинг переводчика: учебное пособие по устному и письменному переводу для переводчиков и преподавателей. СПб.: Союз, 2001. – 288 с.
9. Латышев Л.К., Семенов А.Л. Перевод: теория, практика и методика преподавания. М.: Академия, 2003. – 198 с.
10. Рязанова Г.Л. Обучение письменному переводу в процессе подготовки переводчиков // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Выпуск № 519. Том 2. 2007. – С. 8–19.

EFFECTIVENESS OF INNOVATIONS' COMMERCIALIZATION: UNIVERSAL INDICATORS OF EVALUATION

It is increasingly recognized that innovative activities – and their commercial applications – are driving long-term economic growth around the globe. This is most apparent in developed nations and their economies, and emerging countries recognize that they must promote and nurture innovation to grow [1].

Following the requirements of global economic development, Kazakhstan has set the task of weakening the dependence of the national economy on commodity exports and strengthening the diversification of the economy with a predominance of high-tech industries. The need to solve this problem entails an increase in the role of issues of innovative high-tech industries' development.

In such conditions there is a growing importance of effective application of scientific and technological developments in the real sectors of the economy, i.e. the effectiveness of innovations' commercialization.

The term «commercialization of innovations» in a generalized form is interpreted as a process of transformation of research results into competitive products, services and processes, leading to a positive economic effect [2, p. 280].

In turn, efficiency is a relative effect, the effectiveness of the process, defined as the ratio of the result to the cost of resources that provided this result [3].

The relevance of the issues of evaluation and ensuring the effectiveness of innovations' commercialization is confirmed by world statistics. At the state level, in a generalized form, the effectiveness of innovation processes is determined by the ratio of such indicators as the number of created and implemented innovations, the number of applications for registration of intellectual property rights and research & development (R&D) expenditures.

According to the UNESCO Institute for Statistics, in 2018, Israel, the Republic of Korea and Switzerland were in the list of world leaders in terms of "Share of R&D expenditures in GDP" with a share of R&D expenditures in GDP of 4.3 %, 4.2 %, 3.4 % respectively. Sweden and Japan ranked fourth and fifth with 3.3 % and 3.1 % of GDP spent on R&D, respectively [4].

However, achieving a leading position in terms of research and development expenditure does not mean achieving the same position in the effective application of research results in practice. According to the Global innovation ranking, which assesses the innovation performance of national economies by correlating the results of innovation with the costs incurred to obtain these results, from the previously mentioned world leaders in R&D spending, only Switzerland and Sweden ranked among the top five countries in terms of the effectiveness of the national innovation system [4].

This suggests that significant investment in R&D is not a guarantee of successful transition of national economies to the innovative way of development. It is also necessary to ensure that the results of R&D are effectively applied in practice.

Thus, the issues of measuring, evaluating and ensuring the effectiveness of innovations' commercialization process are relevant in connection with the need for the transition of national economies to an innovative type of development.

Analysis of scientific research on the topic of assessing the effectiveness of innovations' commercialization showed the presence of a significant number of publications devoted to measuring the effectiveness of this process from the point of view of regions, states and universities. Table 1 presents basic parameters of innovations' commercialization effectiveness, selected on the basis of comprehensive literature review.

Table 1 – Parameters of the effectiveness of innovations' commercialization process

Inputparameters (costs)	Outputparameters (results)
1) number of researchers; 2) R&D expenditure in absolute term, also share of R&D expenditure in GDP; 3) expenses for intellectual property protection; 4) <u>expenses for maintenance of intellectual property rights in force</u> ; 4) <u>expenses</u> for foreign or domestic technologies acquiring; 5) <u>expenses</u> for technologies mastering; 6) <u>the cost of developing new products</u> ; 6) number of patents in force; 7) number of projects which got financial support.	1) sales revenue from innovative products and size of operational profit; 2) share of high-tech production in industry, in export, also indicators of high-tech services export; 3) spinoff and startup companies' growth pace (dynamics of average number of employees, volume of sales, turnover growth); 4) income from licensing activities; 5) volumes of additionally attracted investments, number of created new workplaces; 4) cost of patent and contracts on domestic technological markets; 5) number of implemented or licensed patents, or patents which became the basis for spinoff creation.
Compiled by author on the basis of [5-10]	

To conclude it should be noted that efficiency indicators of innovations' commercialization, identified by us on the basis of complex literature review, are suitable enough for the purposes of evaluating the performance of innovations' commercialization at the state and regional level, as well as at the level of an individual company, university and research institute.

Literature

1. R. Devol, J. Lee, M. Ratnatunga. Concepto commercialization: the best universities for technology transfer//Milken institute. Center for jobs and human capital. - April 2017, p.7
2. Cartalos O., Svoronos A.N., Carayannis E.G. (2018) The Evaluation Process of Research Commercialization Proposals and its Links to University Technology Transfer (TT) Strategy: A Case Study. In: Kalaitzandonakes N., Carayannis E., Grigoroudis E., Rozakis S. (eds) From Agriscience to Agribusiness. Innovation, Technology, and Knowledge Management. Springer, Cham https://doi.org/10.1007/978-3-319-67958-7_14
3. Economic dictionary. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/econ_dict/16954 (date of appeal 27.10.2019)
4. «Global'nyj trend nainnovacii. Kazahstan – regional'nyj lider, sposobnyjnabol'shee». URL: <https://informburo.kz/stati/globalnyy-trend-na-innovacii-kazahstan-regionalnyy-lider-sposobnyy-na-bolshee.html>(date of appeal 30.10.2019)
5. Chen X. Performance evaluation of China's high-tech innovation process: Analysis based on the innovation value chain//Technovation. – 2018 (in press)
6. Jacobsson, S., Lindholm-Dahlstrand, Å., & Elg, L. Is the commercialization of European academic R&D weak? - A critical assessment of a dominant belief and associated policy responses//Research Policy. – 2013. - №42(4). – P.874–885.
7. Siegel, Donald S. and Veugelers, Reinhilde and Wright, Mike. Technology Transfer Offices and Commercialization of University Intellectual Property: Performance and Policy Implications//Oxford Review of Economic Policy. – 2007. - Vol. 23, Issue 4. - p. 640-660.
8. Lipkova L. Measuring commercialization success of innovations in the EU//Маркетингменеджментинноваций. - 2016. - № 4. - С. 15-30
9. Zhang B. Efficiency evaluation of China's high-tech industry with a multi-activity network data envelopment analysis approach//Socio-Economic Planning Sciences. – 2018 (in press)

10. Magnus Gulbrandsen & Einar Rasmussen. The use and development of indicators for the commercialisation of university research in a national support programme // Technology Analysis & Strategic Management. – 2012. – №24(5). – P.481-49

Кайназарова Г.Ш., Меркулова Е.П.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ

Эквивалентность перевода – это сохранение относительного равенства содержательной, смысловой, семантической, стилистической, а также функционально-коммуникативной информации, которая содержится в оригинале и переводе. Эквивалентность является одним из основных понятий в переводческой науке.

Чтобы говорить о переводе как о процессе или деятельности, необходимо определить значение слова «перевод». Следует отметить, что слово «перевод» является многозначным и особенно важным для нас являются два терминологических значения. Одно из них выражает мыслительную деятельность, так называемый процесс передачи содержания, выраженного на одном языке средствами другого языка. Следующее терминологическое значение называет результат этого процесса: текст устный или письменный. Надо отметить, что дефиниции термина «перевод» зависят, прежде всего, от исследовательских целей и взглядов ученых и их принадлежностей к той или иной научной школе. Так, например, А.А. Черняховская, которая придерживается структурных методов исследования, описывает перевод как преобразование структуры речевого произведения, в результате которого, при сохранении неизменным плана содержания, меняется план. Один из основателей отечественного переводоведения А.В. Федоров, для которого материалом анализа служат только тексты как речевые произведения, отмечает, что перевод означает умение выражать верно, и полно средствами одного языка то, что уже выражено ранее средствами другого языка.

Вследствие отсутствия тождества, отношения между содержанием оригинала и перевода был введен термин «эквивалентность», обозначающий общность содержания, то есть смысловую близость оригинала и перевода, так как важность максимального совпадения между этими текстами предоставляется очевидной. Эквивалентность обычно рассматривают как основной признак и условие существования перевода.

Под эквивалентностью мы понимаем наиболее полное и идентичное сохранения в тексте перевода жанрового своеобразия оригинала и всей разнообразной информации, содержащейся в тексте подлинника. Необходимо отметить, что эквивалентность перевода оригиналу считается понятием относительным, уровень и специфика меняются в зависимости от способа и жанра переводного текста. Исходя из этого следует, что и требования к эквивалентности перевода научных, деловых, художественных текстов также будут различными.

Наибольшая степень эквивалентности достигается в том случае, если слово в переводе, соответствующее переводному слову имеет и одинаковую стилистическую характеристику. Следует отметить, что многие рассматривают эквивалентность только на уровне текста, высказываний или предложений, при этом отказываются от её изучения на уровне слов или словосочетаний.

Бархударов Л.С. считает, чтобы достичь переводческую эквивалентность, вопреки расхождениям в формальных и семантических системах двух языков, необходимо производить многочисленные и разнообразные межъязыковые преобразования, а именно переводческие трансформации. Это необходимо для того, чтобы текст перевода

максимально полно передал информацию, содержащуюся в исходном тексте. Можем утверждать, что эквивалентность, выражая отношение между содержанием оригинала и перевода, обычно рассматривается как основной признак и условие существования перевода.

Так, например, В.Н. Комиссаров подчеркивает многогранность понятия «эквивалентность», с различными степенями общности между текстами перевода и оригинала. Ученый выделяет пять основных типов эквивалентных отношений, отмечая при этом, что каждый уровень эквивалентности невозможен без эквивалентных отношений на предыдущем уровне: эквивалентность на уровне цели коммуникации, эквивалентность на уровне описания ситуации, эквивалентность на уровне способа списания ситуации, эквивалентность на уровне значения синтаксических структур, эквивалентность на уровне словесных знаков.

Сложности переводимости стиля также определяются различиями в языке и культуре, составной частью которой является и коммуникативная культура. Было определено, что чем больше сходства между системами и культурами двух языков, тем более продуктивным будет перевод при межкультурной коммуникации. Надо отметить, что в своей концепции В.Н. Комиссаров четко разграничивает понятия «эквивалентность» и «адекватность», так как именно эквивалентность отражает степень общности между текстами оригинала и перевода. Текст перевода должен соответствовать только тем задачам, ради которых перевод был осуществлен. Необходимо учитывать, что понятие «эквивалентность» относится не к процессу перевода, а к его результату. Это категория, отражающая оптимальную величину полноты и точности передачи системы смыслов оригинала в тексте перевода. Следовательно, она не может быть применена к реферативным переводам. Равнозначность, эквивалентность оригинала текста достигается только при наиболее полном и идентичном сохранении в тексте перевода всей разнообразной информации, которая имеется в тексте оригинала: содержательной, смысловой, семантической, стилистической и фундаментально-коммуникативной.

Эквивалентность перевода зависит также от ситуации порождения текста оригинала и его воспроизведения в языке перевода и уровень этой эквивалентности будет меняться в зависимости от вида перевода, имеем ли мы дело с устным или письменным переводом, художественным или научным. Часто в переводческом процессе, из-за несхожести систем различных языков, которые представлены в переводе, вносятся какие-то определенные изменения или преобразования, затрагивающие смысл речевого сообщения. Таким образом, это и является причиной возможно существования так называемой множественности одного сообщения, поэтому термин «эквивалентность» является необходимой категорией переводоведения и способствует улучшению качества переводимых текстов.

Так, например, степень относительной эквивалентности научных текстов зависит от их типов и видов. Перевод трудов по естественным наукам, состоящих из стереотипных фраз, которые имеют соответствующие формулы, оказываются почти тождественными оригиналу. При переводе этих статей основным является передача мысли, логики мысли, сути научной гипотезы, последовательность рассуждения иногда даже с изменением синтаксического строя фраз оригинала. Уровень эквивалентности в переводах с английского на русский язык специальных текстов может снижаться за счет описательной трактовки самих терминов или даже неточностей в их понимании. Степень эквивалентности оригиналу можно определить на основе сопоставительного анализа содержания двух текстов, которая включает в себя классификацию ошибок перевода. Было выведено четыре группы ошибок: степень отклонения от содержания текста; искажение смысла или неправильное понимание; неточности перевода, относительно какой-то части содержания оригинала; искажение перевода стилистического характера; нарушение правил языка перевода.

Пределом переводческой эквивалентности является максимально возможная лингвистическая степень сохранения содержания оригинала при переводе. Различия в системах исходного языка и языка перевода, и особенностях создания текстов на каждом из этих языков могут ограничивать возможность полного сохранения в переводе содержания самого оригинала. Переводческая эквивалентность, таким образом, может основываться как на сохранении, так и, соответственно, на утрате разных элементов смысла, содержащихся в оригинале. Но главным остаётся то, что на любом уровне эквивалентности перевод может обеспечивать межъязыковую коммуникацию.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
2. Калинина В.Д. Теория и практика перевода. – М.: РУДН, 2008. – 179 с.
3. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 352 с.
4. Латышев Л.К. Курс перевода: Эквивалентность перевода и способы её достижения. – М.: Международные отношения, 2007. – 248 с.
5. Комиссаров В.Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.

Никульшина Н.В., Султанова А.А.
г. Нур-Султан (Казахстан)

СТРЕМЛЕНИЕ К КРАТКОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Еще буквально лет 10-15 назад изучение языков придерживалось строгих правил: произношение, грамматика были четко отображены в правилах. Время идет, меняются технологии, развивается общество и соответственно язык. Английский язык, как и все языки в мире, претерпевает серьёзные структурные изменения. Происходит это в связи с использованием современных гаджетов, так как мы живём в веке реклам и разной информации, мелькающих на экранах и мониторах. Появилось множество аббревиатур и сокращений. 21 век «побил» все рекорды по наличию в языке сокращений. В 21 веке краткость стала ближайшей сестрой не только таланта, но и близкой подругой большинства обладателей интернета. Появилась необходимость сокращённых высказываний в речи, потому как краткость фраз и слов ускоряет общение.

В Великобритании и Америке в газетах появились так называемые «говорящие заголовки» – для быстрого охвата информации, где читатель, пробежав глазами хедлайнеры, получает информацию за короткое время. В США особой популярностью пользуются «короткие сказки». Из-за дефицита времени родители покупают книжки, где сказки написаны в двух словах. Они называются «One- minute Bedtime Stories for children» и существенно экономят время родителей.

Все это конечно имеет определенные негативные моменты. Но и в некоторой степени упрощает современную жизнь.

Каким способом образуются сокращения и как они используются?

Сокращение – это соединение двух и более слов в одно целое, при этом из слов выбрасываются буквы, например, гласные. В письменной речи вместо пропущенных букв пишется апостроф. Сокращения в английском языке, как правило, используются в

неформальной обстановке (в разговоре, на письме). Их цель – упрощение разговорной речи. Они экономят время в современном обществе [1].

Существуют разные виды сокращений. И у всех своя характеристика.

Английские сокращения на письме построены:

- на использовании цифр (4, 8)
- на названиях букв (R = are, C = see)
- на выбрасывании гласных (smmr = summer)
- на акронимах – вид аббревиатуры, образованный начальными буквами (ILNY = I love New York) [2].

Английские сокращения – это сокращённые формы частей речи. Без них очень тяжело представить современный иностранный язык. Придумала эти сокращения молодёжь для быстрого общения и передачи данных. Пользуются ими сейчас абсолютно все. Если сравнивать интернет-переписку тинейджера-англичанина и нашего школьника, то за рубежом подростки используют сокращения в сотни раз больше.

В основном их употребляют, когда пишут сообщения в социальных сетях, на форумах, в чатах, специальных ресурсах по языковому обмену. Вначале таким способом общались лишь программисты, теперь – весь мир. Это целая система букв и знаков, которую необходимо выучить для простого общения. Раньше сокращению подвергались вспомогательные и модальные глаголы и отрицательная частица not. Сейчас сокращают не только слова, но и целые предложения. Поэтому, чтобы прочитать такие послания, нужны знания «расшифровки». Например:

RUOK – Are you ok? – У тебя все хорошо?

HRU – How are you? – Как ты?

MU – Miss you – Скучаю по тебе

NP – No problem – Нет проблем

ASAP – As soon as possible – Как можно скорее

TNX, THX, TX – Thank you – Спасибо тебе

YW – You are welcome – Пожалуйста, обращайся

PLS, PLZ – Please – Пожалуйста

BTW – By the way – Кстати

HAND – Have a nice day – Хорошего дня

IDK – I don't know – Я не знаю

MSG – Message – Сообщение

TTYL – Talk to you later – Поговорим позже

Особый интерес представляют сокращения, состоящие из букв и цифр. Например:

2u2 – to you too – тебя тоже

2day – today – сегодня

4ever – forever – навсегда

gr8 – great – великий

f8 – fate – судьба

l8 – late – поздно

10q – thank you – спасибо тебе

Известен случай, когда 13-летняя девочка написала школьное сочинение, почти целиком построенное на сокращениях английского языка. Вот отрывок из него:

My smmr hols wr CWOT. B4, we used 2go2 NY 2C my bro, his GF & thr 3 :- kids FTF. ILNY, it's a gr8 plc.

А теперь «перевод»:

My summer hols (сокращенное – holidays) were a complete waste of time. Before, we used to go to NY (New York) to see my brother, his girlfriend and their 3 kids face to face. I love New York, it's a great place [3].

Конечно, использовать подобного рода сокращения очень удобно в целях экономии времени. Но главное – не перестараться. Это может войти в привычку и негативно отразиться на письменной речи.

Изменяемость – универсальная характеристика любого живого языка, и эти изменения неизбежны. В языке непрерывно происходят изменения, в которых находят свое выражение законы его развития. Эти изменения могут быть различными по масштабу и длительности. Насколько длительным и масштабным будет процесс использования сокращений – покажет время.

Литература

1. <https://uvghost.ru/abbreviatura-v-angliiskom-yazyke-sokrashchennye-formy-angliiskom-yazyke.html>
2. Вейхман Г.А. Современный Английский язык. Ключ к пониманию структуры языка». – Москва: «Эксмо-Пресс», 2015. – 208 с.
3. <https://corp.lingualeo.com/ru/2016/10/27/100-angliyskih-sokrashheniy-v-perepiske/>

**Оштанова М.С., Сәруар М.М.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ТЫҢДАЛЫМ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Бүгінгі таңда елімізде «Көптілділік» мәселесі көкейкесті мәселелердің бірі болып саналады. Елбасымыз сол үшін де тілдердің үштұғырлылығын міндеттеп отыр.

Көптілділік мәселесі – Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейтесті мәселелердің бірі, себебі, жаһандандыру және киберкеңестікке шыққан заман тілдерді білуді талап етеді.

Бұл ұғымға жалпылама тоқталсақ. Көптілділік, полилингвизм – нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп тілде сөйлей білушілік. Мұның өзі жеке адамның көптілділігі және ұлт пен ұлыстың көптілділігі болып бөлінеді. Көптілділіктің үш тілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. Ұлттық құрамы бірыңғай, бір ғана этнос мекендейтін мемлекетте көптілділік сирек. Онда жеке адамның ғана көптілділігі ұшырасады. Көптілділік: жаппай көптілділік, ішінара көптілділік болып бөлінеді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының 12 сессиясында: «Қазақстандықтардың жас ұрпағы кем дегенде үш тілді білулері тиіс: қазақ, орыс, ағылшын тілдерін еркін меңгерулері қажет»-деп, Еуропадағы мектеп түлектері мен студенттерінің өзара бірнеше тілде еркін сөйлесулері қалыпты жағдайға айналғандығын атап өтті. Кем дегенде үш тілді меңгеру – заман талабына айналып отырған қажеттіліктердің бірі.

Қазіргі таңда адам қызметінің барлық салаларында жаһандану үрдісі орын алғандықтан, білім беру саласында қайта қарастырулар жетілдіруде. Сол себептен ақпараттық-коммуникативтік құзырлықпен қатар, полимәдениеттілік бүгінгі уақытта әлемдік білім беру қоғамдастығының кеңістігін қалыптастыратын білім беру құзырлығының басты бағыттарының бірі ретінде анықталды.

Көптілді білім беру дегеніміз – оқу үрдісі барысында екі не одан да көп тілде білім беру. Мемлекетіміздің мектеп реформасында *қаралған* үш тілде оқыту – қазіргі заман

қажеттілігі. Осы мақсатта қазақ, орыс, ағылшын тілдері ұлтына қарамастан тең дәрежеде асырылады.

Осындай кешенді шаралардың бірі ретінде тілдерді оқытудың бұрынғыдай тек тақырыпқа емес, дағдылармен қоса меңгертілуі қолданысқа енгізіліп отыр. Тілдік дағдылар дегеніміз – ол өмір сүруге қажетті дағдылар. Адам тыңдайды, оқиды, сөйлеседі, жазады. Аталмыш дағдылар адамның өмір сүруі бойында еш қиындықсыз кәдеге жарауы тиіс. Осы мақсатта тілдік дағдылар барлық тіл сабақтарының басын біріктіреді. Демек, қай тілді оқытуда болмасын әдістеме бір, оқушыға қойылатын талап та бір болмақ. Ол оқушының түрлі тіл сабақтарына келіп, түрлі талаптарға сай тапсырма орындауынан құтқарады. Оқушы білімін біріздендіреді.

Кейбір адамдар тілді ешқандай курсқа бармай-ақ өмірден үйренеді (американдық ғалым Stephan Krashen айтуынша), ал кейбірі арнайы курстарға келіп үйренеді, немесе мектеп, колледж, университет қабырғаларында тіл сабақтарын алады. Екінші жағдайға байланысты ұйымдастырылатын сабақтар өмірмен тығыз байланысты болуы шарт. Ол мазмұны жағынан да, қолданылатын стратегиялар мен игерілетін дағдылар тұрғысынан да мақсат ретінде белгіленуі тиіс. Назарбаев Зияткерлік мектептерінде тілді бірінші және екінші тіл ретінде оқытуда тілдік дағдылармен оқыту өз жемісін беруде. Эксперименталды бағдарлама бойынша күнде бір тақырыпқа дайындалу мақсаты алға қойылады. Ал 7-8 сыныптар мен 11 сыныптар кіріктірілген оқыту бағдарламасына негізделген және басты меңгертілетін нәрсе дағды болып белгіленіп отыр.

1. Оқушының ана тіліндегі тыңдалым дағдысы дұрыс қалыптасуы тиіс, сонда ғана екінші тілді үйренуі жеңілдей түспек. Оқушы ана тілінде қолданған амалдарын екінші тілді үйренуде де сәтті қолдана алады.

2. Оқушыға өз бетімен оқуға мейлінше көп тапсырмалар берілгені жөн. Мұның негізінде оқушы оқылым дағдыларын емін-еркін қолдануға төселеді.

3. Тыңдалым түрлері оқушының жас ерекшелігіне орай таңдалуы тиіс.

4. Оқылымға таңдалған мәтін оқушыны қызықтыратын тақырыптар болғаны абзал.

5. Қиын мәтіндерді ұсынуда оған жеңіл тапсырмалар құрылады, ал жеңіл мәтіндерге керісінше қиын тапсырмалар құрылады.

6. Тыңдалымға табиғи тілде жазылған дүниелер де кем берілмеуі керек. Эксперттердің айтуынша, жеңілдетілген мәтіндер мен түпнұсқа мәтіндер теңдес деңгейде беріліп отырғаны дұрыс.

7. Тыңдалым сабағын ұйымдастыруда кіріспе жаттығулары (тыңдалым алды тапсырмасы, оқыланып мәтін тақырыбы, онда кездесетін жаңа сөздер т.б.), негізгі жаттығулар (көзделген оқылым дағдысы дамытылады), оқылымнан кейінгі жаттығулар (мәтінді өмірмен байланыстыра талқылау, маңызды бөліктерге назар аударту т.б.) жүйелі қолданылады.

Тіл сабақтарында қолданылатын тыңдалымның түрін интенсивті немесе экстенсивті тыңдалым деп бөліп жүрміз. Экстенсивті тыңдалым бойынша оқушы өзін қызықтырған материалын тыңдайды, сол арқылы тілін жетілдіреді, сөздік қорын молайтады. Оқушының табиғи сөйлеу тілін тыңдау арқылы тілді еркін меңгеруіне септігін тигізеді. Кейбір оқушылар өздігінен тыңдалымға ұмтылмаса, оларға бағыт беріп, арнайы тапсырмалар берген жөн. Сондықтан да интенсивті тыңдалым оқушының тыңдалым дағдысын дамыту бағытында қолданылады. Тыңдалым арқылы тіл үйренушілер өз мұғалімінен басқа адамдардың дауысына, сөйлеу мәнеріне, жылдамдығына үйренеді, сөздерді дұрыс айта білуге, ақыр соңында еркін сөйлеу мүмкіндігіне ие болады. Тыңдалым барысында оқушылар түрлі жанрлық өзгешеліктері бар мәтіндерді тыңдайды, ондағы табиғи тіл қолданысын игереді. Мұндай тыңдалым материалдарының артықшылықтары мен кемшіліктері қатар жүреді. Басты артықшылығы тіл үйренуші тыңдалымның дұрыс ести алмай қалған тұсын қайталап тыңдай алады. Ал негізгі кемшілігіне сыныптың акустикасына байланысты оқушылар тыңдалымды анық ести алмай қалуы мүмкін. Интенсивті тыңдалымды жүзеге асырудың тағы бір түрі – ол тіл үйренушілердің бетпе-бет

таза тіл иесімен кездесуі (мәселен, 10-15 жыл жұмыс істеген ағылшын тілі пәнінің мұғалімінің өзі тыңдалым дағдысы қалыптаспаса кез келген шетелдіктің сөзін ұға алмайды, ал үнемі әдеби-көркем мәтіндерді оқитын болса, бірден қатынасқа түсе алмайды).

Тыңдалымға жазба тілден едәуір ерекшеленіп тұратын сөйлеу тілі таңдалады. Тыңдалым арқылы дыбыстардың дұрыс айтылуын үйренеміз, мағынаны ұғамыз, мазмұнын игеру арқылы білім толықтырамыз. Демек, тыңдалым оқушының сөйлеу тілін түсінуіне ықпал етеді. Тыңдалым барысында оқушы сөйлесім мәтінінің көптеген түрлерімен танысады. Олар: әңгіме, жарнама, ән, нұсқаулық, дәріс, жаңалық т.б. осы аталғандардың барлығының өзіндік тілдік ерекшеліктері бар. Кей жағдайларда жай ғана дыбыстар естіледі. Сонымен қатар, тыңдалым материалдарының жылдамдығы да түрлі болып келеді. Кейбір сөздер анық естілмей, олардың әріптері жұтылып кетеді, интонациялары да контекстке байланысты құбылып тұрады.

Оқушылардың тыңдалым дағдысын дамыту мақсатында да бірнеше стратегиялар қолданылады. Осыған орай, тыңдалым барысында мәтіннің жалпы мазмұнын ұғу, нақты мәліметті табу, детальдарды түсіну, сөйлеушінің ұстанымы мен көзқарасын білу мақсаттары көзделеді. Қорыта айтқанда, тыңдалым дағдысын дамыту арқылы оқушылар мынадай жетістіктерге қол жеткізеді:

- ұқсас дыбыстардың арасындағы ерекшеліктерді байқайды;
- кілт сөздерге назар аударуды үйренеді;
- қарапайым нұсқаулықтарды түсініп, жауап беруге төселеді;
- ақпараттардағы мазмұндық айырмашылықты тани білуге мүмкіндік алады;
- ән сөздерін дұрыс тануға үйренеді;
- қарапайым әңгіменің дамытылуын түсінеді;
- әшейін өтініштер мен сыныптағы нұсқауларды қолданады;
- тыңдалым мәтінінің стилін ажыратады;
- негізгі идеяны таба біледі т.б.

Елбасымыздың жолдауында көрсетілгендей, қазіргі шәкірт ертеңгі күні әлем кеңістігіне еркін ену үшін білім беру жүйесі халықаралық деңгейге көтерілуі керек. «Үштұғырлы тіл» туралы идеяны мемлекет басшысы 2006 жылдың қазанында өткен Қазақстан халқы ассамблеясының XII құрылтайында жария етті. Ал 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халыққа Жолдауында «Тілдердің үштұғырлылығы» атты мәдени жобаны кезең-кезеңмен іске асыруды ұсынды. Елбасымыздың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Халқына Жолдауында: «Тілдердің үштұғырлылығы мәдени жобасын кезеңдеп жүзеге асыруды қолға алу ұсынылады. Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар – қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кіру тілі» деген салиқалы үндеуінде айтқандай, әлемдік кеңістікке енуде ағылшын тілінің маңызы зор. Ағылшын тілі – әлемдік бизнес тілі, оны меңгеру – жастарға әлем танудың кілті болмақ. Ағылшын тілін білу біздің жастарға шексіз мүмкіндіктер ашады. Ол – жаһанданудың кепілі. Сол себепті де ағылшын тілінде жаратылыстану пәндерін оқыту негізінде дарынды оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыта отырып, ақпараттық кеңістігіне ену мүмкіндіктерін кеңейту. Негізгі бағыттары:

- Баланың сөздік қорын кеңейте тілін дамыту;
- Жаңа сөздердің мағыналарын жетік түсіну;
- Синонимдер мен антонимдерді қолдана білу;
- Сөз тіркесі, сөйлемдерді дұрыс қолдану;
- Сөзді байланыстырып тыңдалым мен сөйлеуге үйрету;
- Диалог түрінде сөйлей білу.

Қорыта айтқанда, тіл үйрету сабақтарының дағдыға негізделуі – біріншіден, өмірге қажетті стратегияларды меңгертуді көздейді. Екіншіден, пәнаралық жікті болдырмайды, білім толықтыруды жеңілдетеді, оңтайлы әдістерін ұсынады. Оқушы білімін нақты

бағалауға мүмкіндік береді. Сабақтардың әралуандылығын қамтамасыз етеді. Тапсырмалардың бірыңғай болуының алдын алады, оқушыны біртектес тапсырмамен жалықтырмайды. Өзге пәндермен кіріктірілген сабақ өткізуде әдістемелік тұрғыда орайласып келеді (мәселен, эссе жаздыру).

Әдебиеттер

1. Солташұлы Ы. Заман Талабыкөп тілді болу // Ақиқат. 26 қараша, 2012 ж. – № 11. 14-15 бб.
2. Жаминова Р.Ж. Модульдік оқыту технологиясын қолдана балалардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру // Мұғалімнің кәсіби дамуы: дәстүрлері мен өзгерістер. II халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция. II том. – Астана, 2012 ж. 115-120 бб.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению.
6. Grellet, F. (2006). *Developing Reading Skills*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Harmer J. (2007). *English language teaching*. England: Longmen

**Оштанова М.С., Нұрғали А.М.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ

Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл үдеріс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді. Функционалдық сауаттылықты дамытудың жалпы бағдары 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында анық көрсетілген. Ондағы басты мақсат – жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның физикалық құбылмалы әлемде әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін білім алуға қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады [1].

Қоғам сұранысынан туындап отырған талапқа сай, оқушының ой-өрісін дамытып, алған білімдерін өз тәжірибесінде жаңа жағдайларда қолдану біліктігін, ізденімпаз, шығармашыл тұлға қалыптастырудың бірден-бір жолы-оқытудағы Кембридждік тәсілдің Қазақстандық модификацияланған нұсқасын отандық білім беру жүйесіне енгізу.

Ғалым Е.Ө. Жұматаеваның пікірінше, дәстүрлі оқыту жүйесінің негізгі кемшіліктері:

- Өзіндік пікір білдіруге жете көңіл бөлінбеуі;
- Күрделі оқу материалын мұғалімнің жеңілдетіп түсіндіруі;
- Фактілерге жүгініп, білімді жинақтап қабылдауға мән беру [2].

Дәстүрлі ұйымдастырылған оқу үдерісіне қарағанда, топтық жұмыс арқылы оқыту үдерісінде оқушылар көп мағлұмат алады, ойын үдерісінде жағымды эмоциялар алып, тұлғаның қажеттіліктері қанағаттандырылады.

Топтық жұмыста ұжыммен бірге оқу жеңіл, қызық және тиімді, ол шығармашылық жұмыс істеуді қажет етеді. Әрине, бірлесіп біліктілікке оқытуда әртүрлі бағыттарды қолдануға болады. Бірақ төменде көрсетілген принциптерден ауытқымауы керек:

1. Мұғалім көмегімен сабаққа дейін психологиялық ерекшеліктеріне, мінез-құлығына байланысты топтар құрылады. Әрине топта білім деңгейі жоғары, орташа, төмен оқушылар мейлінше ұл бала, қыз бала болуы мүмкін.

2. Мұғалім басшылығымен топқа бірдей тапсырма беріледі, бірақ әр оқушы өз шамасына қарай өз рөлін өзі тандауына болады.

3. Тапсырма нәтижесін жеке, дара емес, топпен бағалау қажет. Яғни, топ мүшелерінің бәріне бірдей ортақ баға беріледі.

4. Мұғалім тапсырманың қорытынды жауабын беруші оқушыны өзі таңдауы тиіс. Ол білім деңгейі төмен оқушы да болуы мүмкін. Себебі әрбір тапсырманы немқұрайлы орындау ғана емес топтағы оқушыларға жаңа материалды толық меңгерту – оның негізгі мақсаты [3].

Топтық жұмыс жасау, шет тілі мұғаліміне сабақта «тілдік орта» құруға ықпал етеді, яғни шет тілінде сөйлеуге оқушыларды біршама жақындатады. Ынтымақтастық оқытудың түрлі нұсқалары бар. Олардың бірі StudentTeamLearning (STL, топпен оқыту) болып табылады. Бұл оқыту нұсқаларының зерттемелерімен Джон Хопкинс университетінің ғалымдары айналысқан. Бұл университет басқа бірлескен оқыту нысандарының негізі мен түпкі тамыры болып табылады. STL тәсілінің мәні топтық мақсат құру. Ол барлық қатысушылар арасындағы өзара байланыспен әрқашан ұштасып, топтың әрбір мүшесінің өзіндік жұмысын көздейді. Топтың жетістігіне ерекше назар аударылады. Оқушылар бірге оқып, ізденеді.

Әр топ мүшелерінің қажетті білімі болып, қажетті дағдыны қалыптастыруы керек. STL мынадай 3 ұстанымдармен қиысады:

А) «марапаттаулар»;

Б) әр оқушының дара (дербес) жауапкершілігі;

В) әрбір оқушының жетістікке жетуге теңдей мүмкіндіктері бар. Өкінішке орай, топпен жұмыс ағылшын тілін үйрету практикасында әлі кең қолданысқа ие болған жоқ, мұны топтық қатынасты ұйымдастырудағы бірқатар қиындықтармен түсіндіруге болады. Дәлірек айтсақ:

Мұғалімнің іс-әрекетіне байланысты, ұйымдастырудағы қиындықтар:

а) топта білім алушылардың көп болуы, нәтижесінде, сыныптағы тәртіпсіздіктен қорқуы;

б) сынып бөлмелерінің икемсіздігі (жиһаздар орнын ауыстыру мен оқушыларға еркін жүріп-тұрудың мүмкін болмауы);

в) топпен жұмысты ұйымдастыру көп уақытты талап етеді (көп жағдайда бүкіл сабақ уақытын алып, мұғалім барлық топты қадағалап үлгермейді);

г) әдістемелік құралдар мен зерттеулердің жеткіліксіздігі (көбінесе үлестірме материалдарды мұғалімдердің өздері ойлап тауып, дайындайды, дегенмен, барлық мұғалімдер шығармашылық ізденіске даяр емес).

Оқушылар іс-әрекетіне байланысты қиындықтар:

а) оқушылардың мұндай жұмыс түріне дайын еместігі (олар «мұғалім – оқушы» атты дәстүрлі қатынас түріне үйреніп қалған);

б) оқушылардың тілдік дайындық деңгейінің төмендігі, талқылау тапсырмасы кезінде оқушының ана тілін қолдануы;

в) топтық қатынас үдерісінде оқушының өз рөлін түсінбеуі;

г) оқушылардың өзгелердің көзінше шет тілінде сөйлеуге қорқуы, кейбір оқушылардың бір топта бір оқушылармен жұмыс жасағысы келмеуі (мысалы, қыздардың ұлдармен);

д) топпен жұмыста тәртіпсіз оқушылардың тапсырманы орындаудан қашу мүмкіндігі;

е) жұмыс жасау екіпінінің әртүрлілігі (бір оқушы тапсырманы ерте орындап қойып, өзгелерге кедергі келтіре бастайды) [4. 20-21].

Шетел тілі сабағында ойын, сұрақ-жауап, өлең сөздерін толықтыру, суретке қарап мәтін құрау, карточкаларды қолдану арқылы топта ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға болады.

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім-білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында қолданылатын әдістерге төмендегілерді жатқыза аламыз:

Ауызша әдіс – теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

Көрнекі әдіс – бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықыласын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

Практикалық әдіс – практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

Ойын әдісі – оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар, сөйлеу оқушылардың - білік дағдыларын қалыптастырады.

Аталған әдістерді пайдалана отырып, түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды оқушыға меңгерту тиімді болып табылады [5].

Келесі әдіс түрі диалог арқылы балалардың сөйлеуін дамыту. Диалогты сөйлеуде оқушылар сұрақ-жауап, өтініш айту, нұсқау беру, және тағы басқа жұмыстары ретінде қарапайым іс-әрекеттерді жасай алуы тиіс. Балалар бөлік элементтерден жаңа, тұтас жағдай құрай алуы керек. Оқушылар жалпы арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әртүрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтіндігін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын өсіру қажет және әр оқушы сөйлегенде екі репликадан айтуы қажет. Келесі жаттығу түрі «Findthewords» деп аталады. Нұсқау бойынша балалар сөзді табу тиіс.

Bread

E – is exactly in the middle.

D – is at the end.

B – is one of the letters before e.

R – is between b and e.

A – is between e and b.

Соңғы кезде көп қолданылып келе жатқан жұмыс түрінің бірі – «Brainstroming» әдісі, яғни суреттеліп берілген белгілерді қолдану арқылы біртұтас әңгіме құрастыру, оны әңгімелеп айту болып табылады. Аталған әдістерді пайдалана отырып түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды меңгерту тиімді болып табылады. Сонымен қатар, оқушылардың ағылшын тілінде ауызекі сөйлеу қабілеттерін дамыту бағытында түрлі іс-әрекет ұйымдастыруға болады. Шет тілі пәні бойынша оқушы ереже мен ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы теориялық білімді шыңдауға болады. Мысалы, белгілі бір мәтін бойынша жұмыс істеу үшін мынадай жаттығулар беріледі.

Сабақ басталар алдында тіл жаттықтыру мақсатында Tongue-twister мен бастаған жөн.

1. Pat's black cat is in Pat's black hat.

2. A girl sees six big grey geese.

3. A cup of nice coffee is a nice coffee cup.

4. Snow is so snowy when it is snowing.

Қазіргі кезеңде пән мұғалімдерінің кеңінен қолданып жүрген тілдік жаттығуларының біріне «Warmingup» жаттығуын кіргізуге болады. Тілдік жаттығудың мақсаты – сабаққа деген бетбұрыс туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы мұғалімнің жылы дауысы, сұрақтардың алдын ала ойластырылып тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы мұғалім мен оқушының арасындағы жақсы қарым-қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарылата түседі [6].

Ойын арқылы ауызша сөйлеу қабілетін дамыту: «What'sinthebag?» «Сөмкеде не бар?» ойыны. Мұғалім алдымен балаларға бір сумка алып келеді. Балалардан сұрайды: Балалар, сөмкеде не бар? Балалар ішінде дәптер, қалам, кітап бар деп айта бастайды. Мұғалім бұл ойынды сабақ соңында қолдануына болады. Әсіресе, жаңа сөздерді еске түсіру үшін қолданған тиімді. Мұғалім сөмкенің ішіндегі заттармен таныстырады. Сөмкеде не бар? Мұғалім оқушылардан What's this? сұрағы арқылы затты көрсету қимылымен сұрайды. Мысалы: pen, sorubook, pencil, ruller, rubber деп көрсетеді. Содан

соң оқушыларға жеке-жеке қайталатады. Сөздерді ұмытпау керек. Оқушыларға сөмке ішіндегі заттарды таратып беріп, оқушылардан осы заттарды былай сұрауға да болады: Who has a pencil? Who has a ruler? Жауап бергенде, оқушылар кімде екенін табу керек. Оқушылар тапса Janatbek has a pencil деп табу керек. Бұл ойын оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттырып, сөздік қорын молайтады, сондай-ақ, оқушылардың есте сақтау қабілеті арта түседі.

«Whose birthday is today?» ойыны. Мұғалім оқушыларға «One of you has a birthday today. Guess who she is». Оқушылар: What colour is her hair? What colour are her eyes? What is her nose like? What is she wearing? What is her hobby? – деген сұрақтарға жауап бере отырып, оқушылар кімнің туған күні екенін табу керек. Бұл жұмыс түрі де оқушыларды ағылшын тілінде сөйлеуге үйретеді.

Бұл ойындар оқушылардың танымын кеңейтіп, білім мен білік шеберліктерінің жан-жақты дамуына, қалыптасуына, тілдік материалдарды жақсы біліп, сөз іскерліктерін меңгеруіне көп көмектеседі. Қазіргі замандағы мұғалімдер ағылшын тілінде еркін сөйлеу үшін «Interview» («Интервью») ойынын қолдану өте тиімді деп есептейді. Сұрақ-жауап жұмыстарында ойындарды қолдану да өте қызықты деп саналады [7].

Н.М. Тупициана «Топтық жұмысты ұйымдастыру технологиясы» атты мақаласында төмендегідей ұйымдастыру әрекеттері көрсетіледі:

Buzz Groups. Шағын топта бірнеше секундта жағдаят талқыланады, содан кейін сыныпта талқыланады, топ шешім қабылдайды.

Hearing. «Сарапшы» топтар берілген жағдаятты талқылайды, бұл уақытта қалған оқушылар оларды тыңдайды, содан кейін топ ішінде талқылай отырады.

Fishbowl. Барлық қатысушылар дөңгелене отырып талқылауға кіріседі. Қатысушылардың бірнешеуі дөңгелек ортасына отырады. Дөңгелек ішіндегі мүшелер қалғандарын тыңдап содан кейін талқылауға шығады.

Network. Оқушылар 5-10 адамнан топты құрайды. Оқытушы әр топқа бір шүйке жіп таратады. Талқылау барысында сөйлеуші қолына ұстай отырып өз пікірлерін айтып, содан кейін шүйке жіпті келесі қатысушыға жіпті жіберместен береді. Жіптің ұзындығына қарай топтың белсенділігін айқындауға болады.

Star. Бірнеше шағын топ жағдаятқа ортақ шешім іздейді. Бұл үшін әр топ сөйлеушіні сайлап, басқа топтарда талқылайды, содан кейін өз тобына қайта оралып барлық топ мүшелерімен ортақ шешім қабылдауға тырысады [8].

Ағылшын тілі сабағында топтық жұмыс жасаудың артықшылығы көп талқыланып жүр. Топтық жұмыс жасау оқу процесін күшейту және оңтайландыру үшін қолданылады. Бір-бірімен сөйлесу, жоғары сенім арту, өзара әсер, қолдау, қорларды тиімді пайдалану, өзара көмек сияқты қарым-қатынас топтық жұмыс барысында айқын көрінеді. Заманауи мектептердегі ағылшын тілі пәні мұғалімінің алдына қойылатын маңызды тапсырмаларының бірі – шет тілінде қарым-қатынас жасауға үйрету және мұғалімнің басқаруымен оқушылардың қарым-қатынасын максималды түрде белсенді ету.

Әдебиеттер

1. Тыңдаушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары ҚР Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 Қаулысы // <http://adilet.zan.kz/> Білім берудегі менеджмент. – №3, 2015 ж.

2. Жұматаева Е.Ө. Жоғары мектеп дидактикасы дамуының ғылыми-педагогикалық негіздері: пед. ғыл. докт. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2003

3. Естибаева Г.А. Шетел тілін оқытуда ұжымдық шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыру, Сүйінбай атындағы орта мектеп, Жамбыл ауданы, Алматы облысы, 2010

4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров // Сост. Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров. – М.: Академия, 2000. – 20-21 бб.

5. Қойшығұлова Л. Ағылшын тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану// Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі, 2014. – №1. – 44-45 бб.
6. Желмуханова А.С. Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында тиімді әдістер мен жаттығуларды пайдалану. Теректі ауданы, 2010
7. Жұмабаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. – Қызылорда: Санат, 2012, 20-24 бб.
8. Щуркова Н.Е. Педагогическая технология. – М., 2002

**Оштанова М.С., Муратқали Т.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫП ҮЙРЕНУ ҒЫНАСЫН КӨТЕРУ

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н. Назарбаев «...Адамзат үшін ХХІ ғасыр жаңа технологиялардың ғасыры болмақ, ал осы жаңа технологияларды жүзеге асырып, өмірге енгізу, игеру және жетілдіру – бүгінгі мектеп мұғалімдері сіздердің еншілеріңіз», – деп сенім артады. Сол сенімнің кілті білікті де, білімді ұстаздар қауымының қолында екенін бір сәтте естен шығармауымыз керек. Қазіргі кезде ақпараттық-коммуникациялық технологияны дамыту білім беру саясатының ажырамас бөлігі болып табылады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы алдыңғы қатарлы жетістіктерді пайдаланып, білімнің жаңа деңгейі мен сапасына қол жеткізуге ұмтылу алға қойған мақсаттардың бірден-бірі. Қазақстан Республикасының мемлекетаралық тілі – ағылшын тілін жаңа технологиялар арқылы оқыту ісі күннен-күнге өзекті болып келеді. Тілді ақпараттық-коммуникативтік технология арқылы оқыту – тіл үйренушінің өз бетімен тіл үйрену қабілеттерін жетілдіруіне игі ықпал ететін тиімді жүйе болып табылады. Қазіргі заманда ғылымсыз жан-жақты дамыған өркениетті елдердің қатарына қосылу мүмкін емес. Ал мектеп мұғалімдерінің бүгінгі заманға сай берілген сабақтары осы мәселелерді шешуші күш болып отыр. Сондықтан қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс-тәжірибесі мектеп өміріне енуде. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бірі – жаңа ақпараттық-коммуникациялық технология негіздері болып табылады. Сонымен бірге өскелең ұрпақтың ақпарат құралдарымен жұмыс істей білуіне назар аударған жөн. Ал біз өмір сүріп отырған ХХІ ғасырда ақпараттанған қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында компьютерлік техниканы, интернетті, компьютерлік желі, электрондық оқулықтарды тиімді пайдалану арқылы оқушылардың білімділігін күшейту және білім сапасын көтеру керек болып отыр. Олай болса барлық сабақтарды ақпараттық технологияны пайдалану арқылы жүргізу бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі. Қазіргі таңда жаңа ақпараттық технологияларды оқушылардың ағылшын тіліне деген қызығушылығын арттыру құралы ретінде қолдану өте тиімді. Жаңа ақпараттық технологияларды енгізу және қолдану, интеллектуалды дамыған, ақпараттық ортада жақсы әрекеттене білетін тұлғаны қалыптастыру жолында пайдалы болуы мүмкін коммуникация құралдарының барлығын пайдаланудың белсенді процесі жүріп жатыр. Бұл ретте оқушының шығармашылық қабілетін аша білу үшін жағдай жасау, оның қабілетін дамыту, өзін-өзі жетілдіру және жауапкершілікке тәрбиелеу сөз болады. Білім және біліктілік адам үшін маңызды құндылықтарға айналады. Соған орай білім жүйесі де дайын білімді игеруге ғана емес, интеллектуалдылықты қалыптастыруға, жеке танымдық

әрекетті қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Адам әрекетінің әртүрлі саласында озық ақпараттық технологияларды пайдалану өзекті болып барады.

Тіл үйрену барысында жаңа технологияларды қолдана отырып, педагогикалық қалыптасқан жазу, тыңдау, түсіну, сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға әбден болады. Ал енді психологиялық жағына келетін болсақ, қазіргі уақыт ағымындағы оқушылардың әрқайсысының үйлерінде әдетте көптеген ойындары бар компьютерлер, ноутбуктар, видеолар мен телевизор бар болғандықтан, олар қоршаған ортаны осындай тәсілмен қабылдауға үйренген. Жаңа технологиялардың мүмкіндіктері оқушыларға оқу бағдарламаларын оқып тіл үйренуде де сәтті қолданылатынын түсіндіруге мүмкіндік беріп, шығармашылық белсенділікті дамытуға, пәнге деген қызығушылықты арттыруға, тыңдау мен сөйлеу дағдыларын үйренуге ең жақсы жағдайларды жасауға әсер етіп, нәтижесінде сапалы білім алуын қамтамасыз етеді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ағылшын тілі сабақтарында қолданудың негізгі мақсаттары: тілді үйренуге деген мотивацияларының артуы, тілдік компетенцияны дамыту, өзге тілдегі мәтіндерді түсіне білу, сондай-ақ, ақпаратты байланысқан және дәйектелген күйінде бере білу, лингвистикалық білім көлемінің артуы, тілін үйреніп жатқан елдің әлеуметтік мәдени құрылымы туралы білімнің толығы, ағылшын тілін өз бетімен үйренуге даярлық пен қабілеттілікті дамыту.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) әдістемелік, дидактикалық, педагогикалық және психологиялық принциптердің тұтас комплексін жүзеге асыруға көмектеседі, таным процесін қызықты және шығармашыл етеді, әрбір оқушы үшін жеке дара жұмыс қабілетін ескеруге мүмкіндік береді. Жаңа технологияларды практикада қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың жаңа түрін ашады, нәтижесінде жаңа білім ашылады, оқушылардың танымдық белсенділігі дамиды, білімді өз беттерінше толықтырады, ақпараттар ағымында іздеу және бағдарлауға үйренеді. Жаңа технологияларды ағылшын тілі сабақтарында қолдану тәжірибесін талдай отырып, мынандай қорытынды жасауға болады: оқыту сапасы артады, тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді, ақпараттық кеңістікте адаспайтын, ақпарат мәдениетін жетік білетін тұлға болып қалыптасуына көмектеседі, тіл тосқауылының кедергілері азаяды. Оқу үдерісінде АКТ қолдану оқытушының жеке іс-тәжірибесіне, шығармашылық ізденісіне байланысты. АКТ оқыту формасын ұйымдастыруды түрлендіруге, дәстүрлі оқыту әдістеріне жаңа элементтер енгізуге мүмкіндіктер береді. Ол оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, шығармашылықпен жұмыс жасауға жігерлендіреді.

Әрине, қазіргі оқушылар кітапханаға барғаннан гөрі интернетпен жұмыс жасауға көбірек қызығушылық танытады, заман талабына сай жеткілікті дәрежеде сандық сауаты бар, өмір жағдайларының барлық аспектілерінде жаңа технологиялардың бар мүмкіндіктерін пайдаланып, оны өмірлік қажеттіліктеріне қарай пайдаланатын ұрпақ тәрбиелеуде АКТ таптырмайтын тәсіл болып қала бермек. Интернетпен жұмыс жасағанда оқушылар белсенді болады, яғни оқушы не айтады деп күтіп отырмай, өздері ізденеді, зерттейді, таңдайды, шешеді, жасайды, жұмыс істейді. Оқушы өзіне қажетті ақпаратты таңдап алып, өз бетінше ойланып, шешім қабылдауға дағдыланады. Өз бетінше ізденіп, дұрыс ақпаратты алып, оны өңдеуге үйренеді, компьютерлік сауаттылығы қалыптасады. Қазіргі ақпараттық заманда оқушыларды таңғалдыру мүмкін емес жағдай. Сондықтан, осы кезеңге дейін АКТ-ны қолдану дегенде слайд, презентацияларды қолдану керекпіз деген ұғым қалыптасқан болса, қазір АКТ-ның көптеген мүмкіндіктерін сабақтарда жүзеге асыра отырып, олардың пәнге қызығушылықтарын және нақты білімдерін көрсетпесе де, оған жетуде мол мүмкіндік беретіндігі мәлім. Бұрын оқушылардың ұялы телефондарын сабақта тыныштықты бұзады деп қолдануға тыйым салған болса, ендігі көзқарас өзгерді. Оны ақпаратты іздеу құралы ретінде сабақта пайдаланып, оқушы пікірімен санасу арқылы бірлесіп жұмыс жасауға болады. Сабақ барысында ұялы телефондарын, ноутбукті пайдаланып, берілген тапсырманы орындау оқушылардың белсенділігін арттырады. Олар телефонды тек байланыс құралы емес, сабаққа да пайдалануға болатынына көздері жетті.

Себебі, кітапта жоқ ақпараттарды, электрондық құралдардың көмегі арқылы компьютерде өңдеу, интернет желісінен бейне фильм (видео) арқылы көрсету, оны көшіру мұғалімнің жұмысын да, оқушының қабылдауын да жеңілдетеді.

АКТ-ны ағылшын тілі сабақтарында қолдана отырып, оқушылардың білім, білік дағдыларын қалыптастыруға, логикалық ойлау қабілеттерін дамытып, интернет желісінен сабаққа қажетті деректерді өз бетімен ізденуіне, техникалық құралдармен жұмыс жасауға, компьютерлік сауаттылықтарын қалыптастыруға болады. Жас ұрпақты оқытуда осы айтылған инновациялық технологияны пайдалану – сапалы білімнің кепілі, шығармашылық жетістіктің негізгі көзі және мұғалімнің кәсіби өсуінің тура жолы.

Қорыта келе, ақпараттық-коммуникациялық технология мұғалім үшін педагогикалық технологияны игеру; сабақ уақытын тиімді қолдану, білімнің тереңдігі, жиелік қауымдастыққа, әлемдік ақпараттық кеңістікке шығу.

Ал, оқушы нәтижесінде пәнге деген қызығушылықтары артады, оқушының өз бетінше ізденіп шығармашылық белсенділіктері дамиды, білім, білік, дағды деңгейі қалыптасады, сабақта уақыт үнемделеді, оқушылар интерактивті тақтамен жұмыс жасауды үйренеді, АББҚ оқушыларды шапшаңдыққа, тез ойлана білуге үйретеді, ағылшын тілін үйренуде тіл тосқауылының кедергілері азайды, АКТ-ны басқа модульдермен ықпалдастырылып пайдаланады, ғаламтор желісін пайдалану арқылы үнемі жаңалықтар енгізіп отырады, бұрынғы білімі мен қазіргі алған білімін салыстыратын болады, алған білімдерін өмірмен байланыстырып отыратын болады.

Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолданғанда оқушыларға сабақта өздеріне пайдалануға мүмкіндік беру, интернет жүйесін тек білім алу мақсатында қолдануға жетелеу керек.

Қорыта айтқанда, оқушыларды шығармашылыққа, өз бетімен іс-әрекет етуге бағытталған тапсырмалар саны көбейгенде ғана, өз пікірін айта алатын, оны дәлелдей білетін, өмірге деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан, үнемі ізденіс үстінде болатын, қоғам дамуына үлес қоса алатын, көкірегі ояу, ізденімпаз, өзіндік шығармашылық жұмыспен айналыса алатын жан-жақты жетілген жас ұрпақ өкілдерін дайындай аламыз.

Әдебиеттер

1. Білім беру жүйесін 2010-2015 жылдарға дейін ақпараттандырудың мемлекеттік бағдарламасы.
2. Исаева Г., Шет тілі сабағында инновациялық технологияларды қолданудың кейбір ерекшеліктері. «Жаңа тұрпатты мұғалім дайындаудың өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми конференцияның материалдары, Мектептегі шет тілі, 2011 ж. – №3 60 б.
3. «Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың халыққа жолдауы
5. Иманбаева А., Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі // Қазақстан мектебі, – №2, 2000 ж. 45 б.
6. Мақсұтқанова М., Интерактивті тақта // Оқыту-тәрбиелеу технологиясы, 2010 ж. 32 б.
9. Мусаева Г.Ә., Ақпараттық технологияны оқушылардың ағылшын тіліне деген қызығушылығын арттыру құралы ретінде қолдану // Мектептегі технология, 2010 ж. – № 5, 32 б.
10. Жаримбетова Г.Т., Интерактивті тақтада жұмыс жасау мүмкіндіктері // Мектептегі технология, 2008 ж. – №9 34 б.

ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОНЯТИЙ «ФРАЗЕОЛОГИЗМ» И «ИДИОМА» В АНГЛИЙСКОМ, КАЗАХСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Фразеологизмы всегда привлекали внимание лингвистов, поэтому существует давняя традиция изучения фразеологизмов. Фразеологическая терминология отличается: в **отечественной** лингвистике преобладают термины «фразеологическая единица», «фразеологизм» и «фразеология», а в **иностранной** – «идиома», «словосочетание» или «установленная фраза». Балли впервые систематизировал сочетания слов в своих книгах «Очерк стилистики» и «Французская стилистика» [1, с. 78]. Филмор указывает на смысловое единство фразеологизмов при помощи детального грамматического исследования [2, с. 67-78].

А. Болганбайулы и Г. Калиев в своём труде «Лексикология и фразеология **казахского языка**» отмечают: «Существует три признака, по которым можно сказать, что фразеология – это независимый раздел лингвистики. К ним относятся: использование в данном виде, без изменений; целостность значения и устойчивость сочетания» [3, с. 49], поэтому одной из крупных проблем в области лингвистики является формирование фразеологических оборотов. В **русской лингвистике** проф. Е.Д. Поливанов поднял вопрос о том, что фразеология является лингвистической дисциплиной. Он отмечал, лексика изучает индивидуальные значения слов, а морфология – формальные, сто синтаксис затрагивает формальные значения словосочетаний. «*И вот возникает потребность в особом отделе, который был бы соизмерим с синтаксисом, но в то же время имел в виду не общие типы, а индивидуальные значения данных отдельных словосочетаний, подобно тому, как лексика имеет дело с индивидуальными (лексическими) значениями отдельных слов. Этому отделу языкознания, как и совокупности изучаемых в нем явлений, я и уделяю наименование фразеологии укажу, что для данного значения предлагается и другой термин – идиоматика*» [4, с. 61].

В данной статье мы рассмотрим идиомы английского, казахского и русского языков. Принимая во внимание тот факт, что термин «фразеологическая единица» почти никогда не используется за рубежом, мы также будем использовать термин «идиома» для сравнения этих двух понятий. Термин «идиома» в лингвистике может использоваться в широком и узком смысле. В «узком» смысле, идиома – это фиксированная семантически непрозрачная или метафорическая единица, например: *пнуть в ведро или пролить бобы*. В «широком» смысле, идиома – это общий термин для многих типов многословных единиц. Американский ученый А. Маккай использует этот термин для всех несоставных полиморфных слов, таких как *черный дрозд*, а также для словосочетаний и конструкций, которые не сформированы свободно. Фразовые глаголы, чистые идиомы, такие как *spill the beans* (*рассказать секрет, тайну*) и непрозрачные соединения, такие как *forefinger and black bird* (*указательный палец и черный дрозд*) являются примерами лексических идиом. Притчи и формулы приветствия являются примерами семантических идиом. Затем А. Маккай классифицирует лексические идиомы по структуре поверхности. Он сбрасывает со счетов такие комбинации, *hue and cry or to and from* (*оглушительный крик или туда-сюда*), которые содержат уникальные предметы, называя их «псевдо-идиомами», поскольку в них отсутствует существенная неопределенность или дезинформационный фактор, который характеризует истинные идиомы.

Примеры: *Half-baked* – *недопечённый*, *ballandchain* – (*чугунный шар на ноге каторжника*), *обуза*, *rule of thumb* – *общее правило*, *сорусат* – *человек ворует чужие идеи или делает то же самое что и другие, подражает, копирует, как «попугай»*, *lip service* – *неискренние слова (говорить)* и т.д

В лингвистике постсоветского периода, в зависимости от концепции, термин «фразеологическая единица» может использоваться для определения подкатегории, которая является идиомой в иностранной лингвистике, или как общий термин, который объединяет комплексы фиксированных слов любого типа (иногда за исключением пословиц).

Фразеологизмы в «узком» смысле рассматривают О.И. Молотков, В.П. Жуков, Н.М. Амосова и др. В «широком» – А.В. Кунин, А.Г. Назарян, Н.М. Шанский [5, с. 46]. В «узком» смысле отличительной чертой фразеологизмов является идиоматичность, тогда как в «широком» смысле словосочетания, пословицы и тексты на основе формул включены в определение фразеологизмов. Как известно, академик В.В. Виноградов внес значительный вклад в теоретическую основу «устойчивых фраз», согласно его фразеологической теории «фразеологизмы» – это «фиксированные» словосочетания, в отличие от «свободных» синтаксических фраз как готовых языковых единиц, которые воспроизводятся только в процессе речи [6, с. 312]. Таким образом, из вышеприведенных интерпретаций ясно видно отсутствие какого-либо терминологического единства между фразеологами. Взгляды лингвистов настолько схожи в том, что они изучают один и тот же предмет, несмотря на то, что у него есть несколько названий – «фразеологическая единица», «фраза», «множество выражений», «идиома» и др. Что касается понятия «идиома» в казахском языке, то было трудно найти какие – либо примеры. Например: в англо-казахском фразеологическом словаре источники казахских эквивалентов не указаны, большое внимание уделяется различным способам перевода английских идиом на казахский язык, а подавляющее большинство примеров употребления английских поговорок взяты из произведений Сомерсета Моэма. Нами было выявлено две большие категории казахских идиом: фразеологизмы с именами небесных светил (Солнце, Луна, звезды и пр.) и о семье/родственных отношениях (родители-дети, традиционная иерархия, взаимоотношения близких и дальних родственников и т.п). **Примеры:** *Яснее ясного – Айдайаның [ясный, как Луна]. Счастье привалило – Айдан іздегені алдынан табылу [то, что искал на Луне, нашел у себя под носом]. Фортуна улыбнулась – Жұлдызы оңынан туды [его звезда вошла справа]. Два сапога пара – Ағама жеңгем сай, апамға жездем сай [моя невестка под стать моему старшему брату, моей сестре под стать мой зять]. А мы что, лысые что ли? – Біз не, тоқалдан тудық па? [мы что, от младшей жены родились?]. Страшно обрадоваться – Әйелі ұл тапқандай қуану [обрадоваться, словно жена сына родила].*

Если рассмотреть англо-казахские идиомы о домашнем скоте, найти различия и сходства среди них и попытаться ответить на следующий вопрос: Почему значение идиомы «черная овца» («qara koi», «a blacks hip») имеет положительное значение в Казахстане и обратное в Англии? У казахов самыми ценными домашними животными считались овцы. В казахском языке *овца* имеет хорошее и важное значение, по сравнению с английским: *Mal osirsen, Qoi Osir, Из скота, овца – лучшая, Paidasy onyn kol – kosir* *Благословенны ее благо и польза. Мясо черной овцы обладает полезными свойствами* [7, с. 224]. На английском языке *овца* означает «неуверенное, робкое животное». По отношению к человеку описывает нежную, безвредную личность, например, тихий, как ягненок (*as quiet as a lamb*) (из фильма «Молчание ягненка»).

В заключение следует отметить, англо-казахская двуязычная история богата и разнообразна и включает в себя огромное количество идиом. Они безупречны, юмористичны, серьезны. Из-за географии, истории, религиозных убеждений, традиций и обычаев в англо-казахских идиомах отражена национальная культурная характеристика. Фразеология включает в себя все комбинации двух или более слов, функционирует как единое целое, исключая свободные словосочетания.

Литература

1. Bally Ch. Очерк по стилистике и Французская стилистика. – 1905, 1909. – р.78.
2. Fillmore Ch. Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions. The Case of Let Alone. – 1988. – 67-78.
3. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Қ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 49 б.
4. Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – 1991. – С 61
5. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – 1996. – 46 с.
6. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. – М.: – Наука. – 1977. – 312 с .
7. Кожаметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожаметова Ш.О. Казахско-русский фразеологический словарь. – Алма-Ата: Мектеп, 1988. – 224 с.
8. Сарбасова Қ. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1992. – 38 – б.

КЛЮЧЕВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Всеобъемлющая глобализация современного мира оказывает колоссальное влияние на деятельность человека и общества ставит масштабные задачи модернизации общественного сознания, которая невозможна без утверждения приоритета гуманитарного знания, содержательного и методологического обновления преподавания гуманитарных, социальных и специальных дисциплин. Развитие гуманитарного знания в эпоху глобальных вызовов расширяет перспективы образования, определяет систему новых требований к подготовке специалистов с высшим образованием, что связано с усилением глобальной конкуренции, вызова, с которым сталкиваются образовательные системы всего мира. Действительно «Среди ряда мировоззренческих и культурных, политико-правовых явлений общественного развития значимое место принадлежит образованию. Стратегия развития образования обусловлена многими обстоятельствами объективного характера и касается структуры, содержания, организационно-материальных и других основ организации образовательного процесса. Среди основных проблем, которые требуют общегосударственного решения для развития образования, самыми существенными являются: выработка стратегии и приоритетов в подготовке специалистов в условиях глобализационных, социально-экономических, демографических и других процессов; развитие национального образования в контексте мировых образовательных процессов» [1, с. 43].

Масштабные задачи решения актуальных проблем современного общества, концептуальные направления национального образования определены в программной статье Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», направленной на «серьезное переосмысление того, что происходит в мире» [2]. Елбасы подчеркивал: «Стремление к образованию всегда было характерно для нашего народа. Много было сделано за годы независимости. Мы подготовили десятки тысяч молодых специалистов в лучших университетах мира. Начало, как известно, было положено программой «Болашак» еще в начале 90-х годов прошлого века. Мы создали ряд университетов очень высокого уровня, систему интеллектуальных школ и многое другое. Но культ образования должен быть всеобщим. И тому есть жесткая и ясная причина. Технологическая революция ведет к тому, что в ближайшие десятилетия половина существующих профессий исчезнет. Такой скорости изменения профессионального облика экономики не знала ни одна эпоха. И мы вступили в эту эпоху. ...Каждый казахстанец должен понимать, что образование – самый фундаментальный фактор успеха в будущем. В системе приоритетов молодежи образование должно стоять первым номером. Если в системе ценностей образованность станет главной ценностью, то нацию ждет успех» [2]. Следует отметить, что на современном этапе для организации образовательного процесса характерно сочетание традиционных форм и методов обучения и инновационных технологий, компьютерных разработок, интернет-материалов. Но все же, фундаментом образовательного процесса классическими образцами гуманитарного знания являются учебники и учебно-методические материалы, которые нуждаются в совершенствовании в контексте современных требований. Однако создание и совершенствование учебного материала – это сложный и длительный процесс.

В целях скорейшего решения данной проблемы в Казахстане начинается внедрение проекта «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке» по общественным и гуманитарным наукам. Елбасы Н.А. Назарбаев подчеркивал: «Мы должны создать условия для полноценного образования студентов по истории,

политологии, социологии, философии, психологии, культурологии, филологии. Нам нужны не просто инженеры и медики, но и люди, хорошо понимающие современность и будущее. Нам нужно перевести в ближайшие годы 100 лучших учебников мира с разных языков по всем направлениям гуманитарного знания на казахский язык и дать возможность нашей молодежи учиться по лучшим мировым образцам. ...Будущее творится в учебных аудиториях. Наше социальное и гуманитарное знание долгие годы было законсервировано в рамках одного учения и в рамках одного взгляда на мир» [2]. Теперь стало возможным обращение к достижениям мировой научной мысли, книгам, которые использовались в учебных процессах известных университетов. Среди них труды известного французского философа-ученого, профессора Реми Хесса «25 избранных книг по философии» (25 livres clés de la philosophie), Дэвида Бринкерхофа, Сюзанны Ортега, Розы Вейц «Основы социологии» (Essentials of Sociology), профессора Клауса Шваба «Четвертая индустриальная революция» (The fourth industrial evolution), известного правоведа Малколма Шо «Международное право» (International Law) и многие другие [3].

В целях реализации проекта «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке» в 2017 году был создан неправительственный и некоммерческий общественный фонд «Ұлттық аударма бюросы» (Национальное бюро переводов). Характеризуя его деятельность, исполнительный директор национального бюро переводов Рауан Кенжеханулы отмечает: «Проект «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке» не имеет аналогов. Он является частью программы «Рухани жаңғыру» и реализуется при поддержке Национальной комиссии по реализации указанной программы». При выборе учебников учитывались следующие требования: во-первых, одним из обязательных условий являлось то, что учебник должен был быть включен в учебную программу 100 лучших университетов мира. Во-вторых, книга должна была быть издана не менее трех раз, последнее издание – за последние 3 года. В-третьих, содержание учебника должно быть нейтральным. В-четвертых, учитывается наличие в учебнике различных интерактивных приложений и видеолекций, онлайн-курсов [3]. Основная часть учебников переведена с английского языка, один – с французского, еще два - с русского языка. Несмотря на то, что некоторые из этих книг имеют версию на русском языке, Национальное бюро переводов предпочло переводить учебники с языка оригинала [3]. Тираж каждой книги 10 тысяч экземпляров, которые были распределены по вузам страны. Кроме того, все книги представлены в онлайн – формате на портале «Открытый Университет Казахстана» в свободном доступе. На основе книг созданы онлайн курсы и видеолекции, которые тоже можно посмотреть любому человеку совершенно бесплатно [4].

Для преподавателей иностранных языков данный проект имеет особое значение, так как создает основу для решения ряда важных системных вопросов. Совершенствуются навыки, пополняются знания и формируется традиция прямого академического перевода с английского и других языков на казахский язык, зарубежная литература не только повысит качество отечественного образования, но и позволит обогатить казахский язык международной научной терминологией, ускорит нормирование научного стиля и терминологии. Масштабный переводческий проект создает условия для ускоренного развития казахстанской школы перевода. Самое главное, был переведен ряд книг, которые преподаватели могут использовать непосредственно в учебном процессе. Виктория Фромкин, Роберт Родман, Нина Хамс «Введение в языкознание» (An introduction to language), Светлана Тер-Минасова «Язык и межкультурная коммуникация», Тор Янсон «История языка» и многие другие [3].

Действительно, процесс глобализации, стремительного увеличения объемов информации, расширения международных, деловых, культурных, научных связей, предъявляет жесткие требования к подготовке специалистов, которые должны умело сочетать профессиональную подготовку с высоким уровнем владения иностранным языком. Современная высшая школа призвана обеспечить студента прочными,

оперативными знаниями, в данном контексте огромную помощь окажет новая учебная литература, подготовленная в рамках проекта «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке».

Литература

1. Сулима Е.Н. Философское осмысление глобальных трансформационных изменений в образовании // Вестник Московского университета. Серия 27. 2018.-№1. -С.43.
2. Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»/http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/pres.
3. Перечень книг. Библиотека «Рухани жаңғыру» пополнилась 30 новыми книгами» / <https://100kitap.kz/ru/faq>.
4. Тридцать мировых бестселлеров будут доступны на казахском языке / <https://ruh.kz/news/eshche-30-mirovykh-bestsellerov-budut-dostupny-na-kazakhskom-yazyke/>.

Сулятецкая Н.Л., Пескова В.В.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПЕРЕВОДА КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ИГРЫ «THE WITCHER 3: WILD HUNT»)

В наши дни игровая промышленность занимает большое место в жизни молодежи. С каждым днем вселенная игр становится все больше и пополняется различными новыми мирами, персонажами и вселенными. Целью компьютерных игр является погружение игрока в виртуальный мир. В большинстве случаев компьютерные игры создаются за рубежом и выход игр на международный рынок становится первостепенной задачей государства. Следовательно, возникает необходимость в переводе компьютерных игр с английского языка на русский.

Актуальность выбранной темы заключается в том, что в настоящее время компьютерные игры пользуются большой популярностью среди молодого поколения. Материалом исследования послужили диалоги из игры «The Witcher 3: Wild hunt». В ходе работы мы выявили основные особенности перевода компьютерных игр и способы перевода диалогов.

Переводчику необходимо отлично разбираться в терминологии художественных произведений и кино для достижения адекватного перевода компьютерных игр.

Прагматика – это раздел семиотики, который изучает отношения знаков к субъектам, которые производят эти знаки и интерпретируют их. Прагматика перевода определяется В.Н. Комиссаровым как: «влияние на ход и результат переводческого процесса необходимости воспроизвести прагматический потенциал оригинала и стремление обеспечить желаемое воздействие на Рецептора перевода» [1, с. 72].

О тех изменениях, которые переводчик делает в переводимом тексте, А. Нойберт пишет следующее: «обязанность переводчика предпринимать такие изменения, чтобы получился текст Б, который ориентирует получателя руководства об эксплуатации машины, говорящего на (ПЯ) так же, как текст говорящего на (ИЯ). В результате будут пропуски, дополнения, перестановки, перенесение акцентов, которые, если их дословно перевести обратно, могут показаться говорящему на (ИЯ) коверканием, искажением, недопустимым добавлением, многословием, пропусками, изменением привычной классификации» [2, с. 195].

Понятие прагматики в языкознании отнюдь не сводится только к понятию прагматических значений языковых единиц. Это понятие гораздо шире – оно включает в себя все вопросы, связанные с различной степенью понимания участниками коммуникативного процесса тех или иных языковых единиц и речевых произведений и с различной их трактовкой в зависимости от языкового и не языкового опыта людей, участвующих в коммуникации. Прагматическая адаптация перевода – это изменения, которые вносит переводчик в текст перевода с целью добиться необходимых эмоций со стороны получателя [3, с.142].

При сопоставлении текстов оригинала и перевода компьютерных игр нами были выявлены следующие виды прагматической адаптации:

Добавление – пояснение названий неизвестных получателю перевода.

«Remember Tretogor, hunting that zeugl in the trash heap? You spent half the next day bathing, scrubbing yourself. – Помнишь провинцию Третогор, охоту на того Риггера, на помойке? На следующий день ты потратил полдня отмываясь» [4].

Название провинции было переведено с помощью транслитерации. Вид монстра, на которого охотились разговаривающие между собой персонажи, было переведено с помощью целостного преобразования, так как такого слова в английском и русском языке не существует, название монстра выдуманное. В последней части предложения переводчик использовал метод перестановки и опустил слова «scrubbing yourself».

«Josh is feeling it! Let's go, find something beauty – Джоша вштырило, пойдём, найдем тебе что-нибудь красивое» [4].

Первая часть переведена с помощью замены словосочетания «feeling it» - «чувствовать это». Во второй части – использовано добавление, «тебе».

«Finally found you two!? - Наконец-то нашёл вас двоих! Хорошо проводите время?» [4].

Во второй части предложения был использован метод добавления.

Опущение – опущение несущественной информации, которая приведет к незначительной потере информации.

«See the hollyhock there? The violet bloom? Brought the plants here from Nazair. – Видишь мальвы? Фиолетовые цветы? Они были привезены из провинции Назаир» [4].

В начале предложения было опущено слово «there» и в третьей части предложения так же было опущено слово «plants», потому что в первой части говорилось о цветах.

Замена используется чаще всего как средство сообщения читателю переводимого языка какой-либо информации, отсутствующей в оригинале, но понятной получателю.

«Help protect Ciri from the wild hunt, and the emperor will grant you amnesty. – Помогите защитить Цири от дикой охоты, и император вас помирует» [4].

В данном предложении замене подверглось слово «amnesty» – «амнистия». Игрок может не знать значения слова «амнистия», в связи с этим переводчик заменяет слово на более понятное широкому кругу, т.е. «помиловать».

«Yet it's ever so simple. Grasp it firmly, move it around, and the louder it squeals, the closer you are. – Зато просто. Крепко сжимаешь, двигаешь туда-сюда. Чем громче визжит, тем ближе ты к цели» [4].

Первая часть предложения переведена с помощью целостного преобразования. Во второй части использован метод замены слова «move it around» – «двигать вокруг», и в самом конце предложения переводчик добавил слово «цель» для уточнения к чему все эти действия.

«I need anything shady you can find. – Мне нужен любой компромат на них» [4].

В данном предложении мы видим замену слова «shady» на «сомнительное».

«Dunno who you are trying to impress. Tough-guy stuff's just not working on me. – Не знаю, перед кем ты рисуешься. Такой пафос меня не впечатляет» [4].

В первом предложении переводчик заменил словосочетание «trying to impress» - «пытаться впечатлить» на слово «рисоваться». Во второй части предложения был

использован метод целостного преобразования предложения. Переводчик передал смысл сказанного персонажем, а не полностью перевел его слова.

Конкретизация – это замена слова или словосочетания ИЯ с более широким значением словом или словосочетанием ПЯ с более узким значением.

«*Heh, look who's talking. Vesemir told me that job you did for those Nilfgaardians in Velen.* – Вы его послушайте. Весемир мне рассказывал про тот заказ, что вы выполняли для Нильфгаардцев в Велене» [4].

Первая половина предложения была переведена методом конкретизации. Предложение можно было перевести так «посмотрите, кто говорит», но так как персонаж обращался к определенному лицу, переводчик посчитал правильным перевести: «вы его послушайте». Во второй части предложения использован метод дословного перевода. При переводе национальности Nilfgaardians и поселения Velen был использован метод транслитерации.

«*Go to the town square to watch the execution.* – Следуйте на главную площадь и посмотрите на казнь».

В данном примере был использован дословный перевод.

«*Need something from me, your Majesty?*»- Вам что-то нужно от меня, Ваше Величество?» [4].

Как и в предыдущем примере использован дословный перевод.

«*What... What are you doing?!* «*Killing monsters*». *Haha, good one.* - Что...Что ты делаешь?! Убиваю монстров. Ха ха, не плохо» [4].

Данное предложение переведено дословно.

«*Evilisevil, lesser, greater, middling.* - Зло есть зло, меньше, большее, среднее» [4].

В этом высказывании переводчик использовал дословный перевод.

«*Of course. This a witcher school or elves bathhouse?* - Конечно. Это ведьмачья школа или бани эльфийские?» [4].

Переводчик использовал метод дословного перевода.

В ходе нашего анализа мы рассмотрели перевод предложений из диалогов игры с английского языка на русский. Наиболее приемлемым для перевода диалогов компьютерных игр оказался дословный способ перевода. Вторым приемлемым способом является замена. Большая часть замененных слов и словосочетаний не полностью передавала смысл сказанного или не вписывалась в предложение, некоторые названия растений и существ были выдуманы и переводчику пришлось заменить слова приблизительным русским эквивалентом. Третьим способом перевода стал способ добавления, так как действия игры проходят в вымышленном мире. Для достижения прагматического аспекта переводчику необходимо изучить историю игры, ознакомиться с персонажами и понять, какой настрой необходимо передать игроку.

Литература

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 210 с.
2. Нойберт А. Прагматические аспекты перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике: Сб. статей. – М.: Международные отношения, 1978. – 232 с.
3. Сдобников В.В. Теория перевода. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. – 448 с.
4. Видеоportal YouTube, StopGame.ru, The Witcher3: Wild Hunt //youtu.be/ St30WEbz_m4

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУҒА БОЛАТЫН ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТІҢ ҮЛГІЛЕРІ

Бүгінгі таңда, Қазақстан Республикасы әлемдік бірлестікке кірген заманда, білімнің рөлі мен маңызы артты. Осыған орай, білімнің алғышарттарын анықтайтын «Қазақстан Республикасының білім жүйесінің даму концепциясы» атты құжатының мәні ерекше. Мәдениеті жоғары ХХІ ғасыр адамын қалыптастыру міндеті мен білім беру ісін ірілендіру, жақсарту қажеттілігі мектеп пен қоғам алдында жаңа маңызды мәселелер қойып отыр. Жалпы білім беретін мектептерде шетел пәндерінің мазмұны мен мақсаты, оған қойылатын талаптар анықталуда. Шетел тілін оқытудың теориялық негізін жеке тұлғаның іс-әрекет мәдениетаралық, когнитивті-коммуникативтік көзқарастар құрайды. Шетел тілін ана тілімен қатар оқыту оқушылардың сөйлеу қабілетін және жалпы дамуын жетілдіріп қоймайды, оларды өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарым-қатынас мәдениетіне де үйретеді. Шетел тілінің басты мақсаты оқушылардың мәдениетаралық коммуникативтік компетенциясын қалыптастыру болып табылады. Бүгінгі таңдағы ғалымдар оқыту процесінде дидактикалық мақсатты шешуде оқытудың белсенді формаларын яғни түрлі әдістерді қолдануда. Солардың бірі – интерактивтік әдіс.

Интерактивті әдістердің мәндік ерекшелігі, сипаттамасы – бұл субъектілердің өзара әрекеттестігінің бір бағыттағы белсенділігінің жоғарылығы, қатысушылардың өзара әрекеттестігі, эмоционалдық, рухани бірігуі.

Интерактивті әдістерді пайдалану кезінде оқушылар түсіну процесіне толық қанды қатысушылар болады, оның тәжірибесі оқу-танымының негізгі қайнар көзі қызметін атқарады. Оқытушы дайын білімді бермейді, бірақ оқушыларды өз бетімен ізденуге үйретеді. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интерактивті оқытуда оқытушы мен оқушының өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі оқушының белсенділігіне орын береді, ал педагогтың тапсырмалары олардың инициативасы үшін жағдай жасаушы болады.

Оқудың интерактивті әдістері үлгілері:

Шағын топтардағы жұмыс

Алдын ала сақтандыру оқуы процесін оқушыларға шамамен жобалап құру қажет. Аталған жағдайда ең тиімдісі топтарда жұмыс істеу. Мұндай жағдайда оқытушы диагностика мен мониторингті қамтамасыз етеді, оқу-жаттығу ортасын ұйымдастырады, алғашқыда басқа ресурстар болмаса қолдау (кеңес, нұсқаулар береді) көрсетеді.

Ұқсастығын немесе белгілі бір құбылыстардың айырмасын жариялау қажет болса, жұмыстың мұндай нысаны қолданылады, қатысушылардың әртүрлі топтарының бір және сол мәселеге қатынасын анықтайды.

Тест сынағы. Тест сынағы әдісінің көмегімен жастардың хабарландырылу деңгейін немесе олардың талқыланатын тақырыпқа қатынасын анықтайды. Тест сынағын дұрыс жасау әдісі орынды болуы тиіс: олар сауатты, анық, ұғынықты тілде жасалуы қажет және оқушылардың сезімін қорғауы керек.

Тест сұрақтарын ала отырып оқушылар оларды назар сала оқулары және тиісті графада өздерінің жауап нұсқаларын: «дұрыс», «дұрыс емес», «білмеймін» деп белгілеулері тиіс.

Содан кейін, егер тест жасырын болмаса, жауаптары сабақтарда немесе топтарда талқыланады. Жасырын тест сынағы қорытындысын оқытушылар (тренерлер) шығарады. Ал кәдімгі тест сынағы қорытындысын – жауаптарын оқушылармен бірге талқылағаннан кейін оқытушылар (тренерлер) шығарады.

Рөлдік ойын. Рөлдік ойын - бұл өмірлік жағдайлардың белгілі бір мінез-құлық немесе эмоционалдық жақтарын меңгеру ниетінде алдын-ала бөлінген рөлдер арқылы қатысушы топтардың сахналап ойнауы.

Бұл әдістің артықшылығы сол, әрбір қатысушы өзін ұсынылған рөл жағдайында көрсетеді, сол не басқа жағдайды айтарлықтай шынайы байқайды, сол не басқа әрекеттердің салдарларын сезінеді және шешім қабылдайды.

Жобаны әзірлеу. Бұл әдіс қатысушыларға ойша аудиториялардан шығып, талқыланатын мәселе бойынша өз әрекетінің жобасын жасауға мүмкіндік береді. Ең бастысы, топ немесе жекелеген бөлімшелердің өз жобасын қорғайтын, басқалардың алдындағы өзінің артықшылығын дәлелдейтін және достарының пікірін білуге мүмкіндігі болады.

Мысалы: өзінің қаласындағы дүлей апаттың қаупін төмендету жөнінде жоба жасау.

Қатысушылардың мамандандырылған мекемелерден кеңес алуға, кітапханалардан әдебиеттер алуға және т.б. алуға мүмкіндіктері бар.

Қатысушыларға газеттен тақырып мәселелеріне қатысы бар басылымдар, суреттер, мақалалар жинауға, содан кейін бұл материалдарды топ болып талқылауды ұсынуға болады.

Бейнефильмдерді көру және талқылау. Сабақтарда дүлей апаттардың қаупін төмендету жөнінде көркем және деректі бейнефильмдерді, олардың фрагменттерін, сондай-ақ бейнероликтер мен бейнесюжеттерді пайдалануға болады.

Тиісті мазмұндағы бейнефильмдерді тек қана қосымша материалдар ретінде емес, сабақтардың және тренингтердің кез келген түріне оның тақырыбы мен мазмұнына сәйкес пайдалануға болады.

Фильмді көрсетер алдында оқушылардың алдына бірнеше (3-5) шешуші сұрақтар қою керек. Бұл келесі талқылауға салудың негізі болады. Алдын ала таңдалып алынған кадрлармен фильмді тоқтатып, пікір сайыс өткізуге болады.

Соңында оқушылармен бірігіп міндетті түрде жиынтығын шығару және қорытындысын жариялау керек.

Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың негізгі ережесі қандай?

Бірінші ереже. Жұмысқа сол немесе басқа межедегі қатысушылардың толық тартылуы тиіс. Осы мақсатта талқылау процесінде семинардың барлық қатысушыларын енгізуге мүмкіндік беретін технологияны пайдалану пайдалы.

Екінші ереже. Қатысушылардың психологиялық дайындығына қамқорлық жасау. Бұл жерде сөз, барлық өткен сабақтар жұмыстың сол не басқа мысалын тікелей енгізуге психологиялық дайын екендігі туралы болып отыр. Осыған байланысты шарықтап, шыңдау пайдалы, оқушыға өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беріп, жұмысқа белсенді атсалысқан қатысушыларды үнемі көтермелеп отыру керек.

Үшінші ереже. Интерактивті технологияда оқушылар көп болмауы тиіс. Қатысушылардың саны мен оқу сапасы тікелей байланыста болуы мүмкін. Қатысушылардың қолайлы саны – 25 адам. Тек осындай жағдайда ғана шағын топтардың жұмысы жемісті болады.

Төртінші ереже. Жұмыс істеу үшін ғимаратты дайындауға көңіл бөлу. Ғимарат үлкен және шағын топтарда жұмыс істеу үшін қатысушылар оған жеңіл жайғасатындай есеппен дайындалуы тиіс. Оқушылар үшін физикалық қолайлылық құрылуы тиіс.

Бесінші ереже. Процедура және регламент мәселесіне назар аудару. Мысалы: кез келген көзқараста барлық қатысушылар, әркімнің сөз бостандығы құқығын сыйлауға, оның намысын сыйлауға төзімділік көрсету.

Алтыншы ереже. Семинарға қатысушыларды топқа бөлуге ерекше көңіл бөлу. Ең алдымен оны еріктілік негізінде жасаған дұрыс. Содан кейін кездейсоқ таңдау қағидатын пайдаланған жөн.

Интерактивті оқуды ұйымдастырудың міндетті шарттары:

- * оқушылар мен оқытушылардың арасында сенімділік, жоқ дегенде позитивті қатынастардың болуы;
- * демократиялық стиль;
- * оқушылар мен оқытушылардың арасында қарым-қатынас жасау процесінде өзара ынтымақтастық болуы;
- * оқытушылардың жеке («педагогикалық») тәжірибесі, оқу процесіне ашық үлгілерді, фактілерді, образдарды енгізу;
- * ақпарат беретін нысандар мен әдістердің көптүрлілігі, оқытындардың іс-әрекет нысандары, олардың ұтқырлығы;
- * іс-әрекеттің сыртқы және ішкі уәждерін қосу, сондай-ақ оқытындардың өзара уәждері.

Интерактивті оқыту – бұл таным іс-әрекетін ұйымдастырудың арнайы нысаны. Ол толық нақтылықты және болжамды мақсаттарды айтып отыр. Осындай мақсаттың бірі оқушылар өзінің сәттіліктерін, интеллектуалдық жағдайларын, оқу процесінің өзінде қандай өнімді іс істеу керектігін сезінетін, оқудың қолайлы жағдайын жасаудан тұрады.

Әдебиеттер

1. Григорьев А.В. Использование интерактивной технологии на уроках иностранного языка // Методика обучению иностранного языка. 2006, – №5. – С. 44 б.
2. Осипова Ю., Адильгазинов Г. К определению понятия интерактивные технологии обучения // Высшая школа Казахстана. 2011, – №4-5. С. 57-59.
3. Мұхамбетжанова С. Интерактивтік технологияның мүмкіндіктері // Қазақстан мұғалімі, 2007, 4 қыркүйек. – Б. 6
4. Кравченко Л.А., Ахметова И.Ф. Использование интерактивной доски на уроках иностранного языка в средней школе//Английский язык в школе. 2008, – №1. – С. 26-27.
5. Шолпанбай С.К. Шетел тілін оқытуда интерактивті тәсілді қолданудың ерекшеліктері мен тиімділігі // Мектептегі шет тілі. 2008. – №2. – Б. 7-9.
6. Ахметова Р.Б. Шетел тілін оқытуда интерактивтік тәсілді қолдану жолдары // Шетел тілін оқыту әдістемесі, 2009. – №6. – Б. 3-5

ҚҰҚЫҚТАНУ

ПРАВО

Абельдинов А.С., Адилова А.А.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАСЛЕДОВАНИЯ ПО ЗАВЕЩАНИЮ

Проблема наследования как одна из наиболее актуальных проблем гражданского права имеет многовековую историю. Неотъемлемым компонентом общей проблемы наследования является вопрос наследования по завещанию. Обращение к проблеме наследования по завещанию обусловлено рядом мотивов: законодательным, социально-экономическим и доктринальным. С одной стороны, преобразование экономических отношений, осуществляемое в Республике Казахстан, поставило перед законодателем и юридической наукой многочисленные проблемы, ранее не известные, а потому и не решавшиеся.

В настоящее время правовое регулирование наследования по завещанию осуществляется на основе ряда законодательных актов, прежде всего, особенной части Гражданского кодекса Республики Казахстан, вступивший в силу с 1 июля 1999 года [1]. Таким образом, в настоящее время гражданско-правовое регулирование института завещания по гражданскому законодательству претерпевает существенные изменения, которые требуют изучения и научного гражданско-правового анализа.

С другой стороны, выбор данной темы обусловлен и социально-экономическими факторами. В современных условиях в собственности граждан может находиться имущество, практически не ограниченное ни по составу, ни по количеству. С расширением возможностей граждан распоряжаться своим имуществом, опять же, неизбежно возрастает значение наследования по завещанию. О необходимости научной разработки проблемы наследования по завещанию свидетельствует также и состояние ее изученности. Доктринально эта проблема в цивилистической литературе хоть и затрагивалась рядом авторов, но вместе с тем в науке гражданского права нет специальных работ монографического характера, посвященных анализу наследования по завещанию [2]. Все это позволяет сделать вывод, что данная проблема требует сегодня всестороннего изучения.

В структуре раздела, посвященного наследованию, нормы, регулирующие наследование по завещанию, включены в главу 58, предшествующую главе 59 «Наследование по закону», что говорит о предпочтительном отношении законодателя к завещанию – односторонней сделке, которая создает права и обязанности, после открытия наследства. В этой связи обращают на себя внимание аспекта наследования по завещанию, который связан с признанием завещания недействительным, где также можно выделить ряд проблем, возникающих на практике. В ГК РК содержатся специальные нормы, которые достаточно подробно регулируют основания и порядок признания завещания недействительным.

Как и любая сделка, завещание может быть признано недействительным (ст. 1056 ГК РК). При этом в зависимости от допущенных нарушений завещание либо признается недействительным по решению суда (оспоримое завещание), либо является недействительным независимо от такого признания (ничтожное завещание).

Первая проблема, которая обращает на себя внимание, в связи с анализом судебной практики, это проблема механизма удостоверения завещаний. На наш взгляд, с появлением новых форм завещаний, а также введения института свидетелей при

удостоверении завещаний, значительно усложняется процесс удостоверения завещания, что неизбежно приведет к увеличению числа дел, связанных с признанием завещаний недействительными. Поэтому считаем, что введение института свидетелей целесообразно лишь при нотариальном удостоверении завещания и секретном завещании, поскольку у нотариуса есть реальная возможность установить соответствие свидетелей, предъявляемым законом требованиям.

И, соответственно, его исключение для составления завещаний в чрезвычайных обстоятельствах и завещаний, приравняемых к нотариально удостоверенным.

Вторая проблема, подлежащая исследованию, связана с предусмотренным п. 3 ст. 1056 ГК РК правилом, в соответствии с которым не могут служить основанием недействительности остальной части завещание, когда речь идет о признании недействительным отдельных содержащихся в завещании распоряжений.

Как показала практика, нарушение порядка составления, подписания и удостоверения завещаний, как правило, происходит и может произойти по вине лиц, которым предоставлено право удостоверять завещание. Конечно, некомпетентность или невнимательность тех, кому предоставлено право удостоверять завещания, не должна отражаться на интересах граждан. Однако понятие «незначительные нарушения, никак не влияющие на понимание волеизъявления завещателя» является оценочным. Несмотря на то, что оценка значимости допущенных нарушений с точки зрения влияния их на понимание действительной воли наследодателя, выраженной в завещании, предоставлена только суду, в процессе доказывания действительной воли наследодателя неизбежно будут злоупотребления со стороны свидетелей и иных лиц [3].

Таким образом, значение наследования нельзя недооценивать. С его помощью достигается прочность существования гражданских прав и обязанностей несмотря на кратковременность существования их носителя – человека. По мнению О.В. Мананникова, институт наследования гарантирует сохранение материальных ценностей и духовных богатств, присущих одной семье, одному роду, в собственности членов этой семьи и передачу всех богатств из рук в руки поколениями, меняющимися друг друга в этом роду, и не согласен с мнением тех, кто суживает значение наследования, утверждая, что основная задача при наследовании в современных рыночных отношениях – это сбалансирование противоречия между зависимостью семьи и ее членов от принадлежащего каждому из них права собственности распоряжения этим правом собственности. Не вызывает сомнений, что значение наследования и задач, выполнение которых возложено на него, гораздо шире и важнее, нежели просто уравнивание интересов наследников и наследодателя [4]. Таким образом, само наследование необходимо любому обществу, вне зависимости от социально-экономических условий, в котором это общество существует. Позволяя человеку определить судьбу его имущества после смерти и в то же время охраняя интересы близких умерших ему людей, наследование способствует развитию общества в целом.

В числе других особенностей, присущих только наследственным правоотношениям и в определенной степени обособляющих их от материнских гражданско-правовых можно назвать следующие:

- наследование может осуществляться как путем совершения сделки (наследование по завещанию), так и при отсутствии таковой либо в иных случаях предусмотренных ГК РК (наследование по закону);

- юридическим фактом, обуславливающих день открытия наследства, является смерть гражданина или объявление его судом в установленном порядке умершим;

- в состав наследства входит имущество наследодателя, принадлежавшее ему именно на день открытия наследства, что гарантирует наследодателю право распоряжения любым своим имуществом при жизни по своему усмотрению;

- объекты наследования могут свободно переходить в порядке универсального правопреемства, если они не изъяты из оборота или не ограничены в обороте;

- наследниками наряду с гражданами, находящимися в живых в день открытия наследства, могут быть также граждане, зачатые при жизни наследодателя и родившиеся живыми после открытия наследства;

- реализовать свои права по наследственному правопреемству наследники могут в строго установленные законодательством сроки [5]. Таковы некоторые аспекты наследования по завещанию, которые показывают необходимость в дальнейшем изучении указанной проблемы.

Литература

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (особенная часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.10.2019 г.).
2. Гушин В.В., Дмитриев Ю.А. Наследственное право и процесс. Учебник. – М.: Эксмо, 2005.
3. Аргунов В.Н. Правовые основы нотариальной деятельности. Учебное пособие. – М., 1994.
4. Мананникова О.В. Наследственное право России. Учебное пособие. – М., 2004.
5. Эйдинова Э.Б. Наследование по закону и по завещанию. – М., 1984 г.

**Альмухамбетов Ж.Н.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТАНУ БОЛАШАҒЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мемлекеттердің әртүрлілігі, олардың экономикалары, ұлттық дәстүрлердің байлығы, тілдік және этникалық өзіндік ерекшелігі, күрделі және қарама-қайшы табиғат, жеке тұлға – осының бәрі бізді қоршаған әлем. Адамдардың ұрпақтары мен әрбір адам басқа елдердің белгілі бір әсерін сезініп, әлемнің алуан түрлеріндегі тәжірибе, мәдениет және халықтар бір-бірімен ауысып отыр. Соңғы онжылдықта отандық заң ғылымы мен тәжірибесінде даму тәжірибесін зерттеу мен өзара пайдалануға деген қызығушылық айтарлықтай өсті, құқықтық ақпарат және ғылыми идеялар пайда болды. Әлемдік қоғамдастық пен мемлекеттер жалпы құқықтық және әртүрлі құқықтық жүйелерді жақындастыруды қолдайды. Экономиканың, сауданың, ғылым мен мәдениеттің қарқынды даму байланыстары мен байланыстарының тығыздығы мен шоғырлану құрылымдары пайда болды [1].

Кез келген ұлттық құқықтық жүйені терең және жан-жақты тану оны тек өзі ғана емес, сонымен қатар басқа қолданыстағы немесе бұрын болған құқықтық жүйелермен салыстыра отырып зерттеуді көздейді. Тек XIX ғасырдың екінші жартысында – XX ғасырдың басында салыстырмалы құқықтану өте қарқынды айтарлықтай дәрежеде дамығаны мойындалды. Француз құқықтанушысы Р. Давид айтқандай, салыстырмалы әдісті пайдалана отырып, шетелдік құқықтық жүйелерді зерттеу әрдайым жүзеге асырылды. Бұл әртүрлі елдердің заңгерлері өз құқықтық жүйелерін, олардың ішкі белгілері мен ерекшеліктері тұрғысынан ғана емес, басқа да құқықтық жүйелердің призмасы арқылы да қарастырғанын білдіреді.

Бұл пікірмен келісуге немесе келіспеуге болады, бірақ бұл тарихи факт болып табылады, мысалы, ежелгі Грекиядағы Солон заңдарының және ежелгі Римдегі XII кесте заңдарының мәтіндері салыстырмалы құқықтану әдісін кеңінен қолдана отырып жазылған. Сондай-ақ, Франциядағы құқықтық әдет-ғұрыптарды Германиядағы неміс жеке құқық салыстыру жалпы әдеттегі құқық қағидаларын бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

Англияда салыстырмалы талдау әдісі жалпы құқық пен канондық құқықты салыстыруда қолданылды.

Салыстырмалы құқықтанудың қалыптасу және даму процесі кез келген өзге күрделі және көп қырлы құбылыстар сияқты әрдайым тегіс емес. Бір құқықтық жүйелердің басқалардан айқын немесе айқын емес басымдылығы, бір елдердің (атап айтқанда, «ұлы» отарлық державалардың) заңды ойлауы мен құқықтық стереотиптерін басқа елдерге тікелей тану арқасында бір ұлттар мен халықтарда басқа ұлттар мен халықтарда қалыптасқан құқықтық жүйелердің рөлі мен маңызын жете бағаламау байқалды.

Батыс авторлары бұл ретте мұндай бағаламау әртүрлі тарихи кезеңдерде ежелгі әлемде де, адамзат дамуының неғұрлым кеш кезеңдерінде де орын алғанын атап өтеді. Мысалы, Рим империясында, оның дамуының ерте кезеңдерінде салыстырмалы әдіс мүлде пайдаланылмады деп есептеледі, өйткені римдік заңгерлер сол кезеңде құқық жасаушы бола отырып, өзінің құқықтық жүйесін тым жоғары бағалады. Олар өздерінің құқықтық және саяси жүйесін ең жақсы деп санауды және бұл олардың шетелдік құқықтық және саяси жүйелерге назар аудару мүмкіндігінен айырды. Цицерон, осындай көзқарастарды бөлісе отырып, Рим құқығына қатысы жоқ барлық құқықтық актілер мен нормалар «тәртіпсіз, шатасқан және өте абсурдты» деп есептеді. Осы кезеңде кездесетін шетелдік заңнамаға сілтеме жүйелі сипатқа қарағанда кездейсоқ болған.

Салыстырмалы құқықтану саласындағы жан-жақты зерттеулер Римде кейінірек пайда болды, атап айтқанда, біздің дәуіріміздің III-IV ғасырларында постклассикалық дәуірде.

Бір елдердің құқықтық жүйелерінің рөлі мен маңызын жете бағаламау және басқа елдердің құқықтық жүйелерінің маңыздылығын қайта бағалау неғұрлым кеш кезеңде және басқа мемлекеттерде орын алды. Атап айтқанда, абсолюттік гүлдену кезеңінде (Англиядағы XV ғ. – XVIII ғ. соңы), құқықтық әдет-ғұрыптар, нормалар, дәстүрлер, сот тәжірибесі мен құқықтық статуттарды ағылшын абсолюттік монархиясының жақтаушылары ең жас және қайталанбас ретінде әрі қарай қараған кез.

Басқа елдердің құқықтық жүйелерін белгілі бір жете бағаламау кейбір британиялық авторлардың айтқан сөздерінде әлі күнге дейін байқалады. Бір жағдайда мұндай сөздер құқықтық жүйелерге, жекелеген заңды актілерге, бұрынғы Британ колонияларының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына, Шотландияда орта ғасырларда тарихи қалыптасқан құқықтық доктриналар мен тұжырымдамаларға арналады. Мұндай жағдайларда сын Ұлыбританияның қолданыстағы құқықтық жүйесіне олардың инкорпорациясының әрекеттеріне қарсы дәстүрлі түрде бағытталады. Біз басқа елдердің идеологиялық және құқықтық жүйелеріне тән құқықтық тұжырымдамалар мен доктриналардың біздің құқықтық жүйемізге инкорпорацияға ықпал етпеуіміз керек, олар «әлі күнге дейін ағылшын ортақ құқығы болып танылмаған», жақында ғана лорд дипломның ағылшын ортақ құқығының «тазалығын» жақтаушылардың бірі мәлімдеген. Алайда, автор Ұлыбританияның құқықтық жүйесінің басқа елдердің құқықтық жүйелері алдында «күмәнсіз артықшылықтары» туралы ашық айтпайды, оны абсолюттемейді. Сонымен қатар, ол Британдық «заңды шовинизм» өзінің «заңды төзімділік пен сыпайылық» пайдасына оның ой-пікірлерінде айқын көріністерін теріске шығаруға бейім. Оның пікірлерінің мағынасы өте айқын. Автор бір елдердің құқықтық жүйелерінің басқаларына, салыстырмалы құқықтанудың даму процесіне өзара ену мен ықпал етудің табиғи процесін толық қарқынмен жүріп келе жатқан кез-келген уақытта алаңдамайды [2].

Құқықтық жүйелердің бір-біріне өзара ықпал ету процестеріне, демек, салыстырмалы құқықты дамыту проблемаларына ұқсас қарым-қатынас басқа елдерде де байқалды. Осылайша, XVIII ғ. аяғындағы Пруссияның жер заңнамасында туындаған дауларды шешу кезінде Пруссияның өзі заңгер-ғалымдардың пікірлеріне, сондай-ақ басқа елдердің заңгерлерінің құқықтық доктриналары мен көзқарастарына сілтеме жасауға тыйым салынған. 1794 жылы қабылданған Пруссия жері туралы жалпы Заңның алтыншы параграфында, атап айтқанда, «алдағы уақытта жер қатынастары саласында туындайтын

даулар бойынша кез келген шешімдер заңгерлердің немесе бұрынғы заң доктриналарының пікірін (түсіндірмесін) ескерместен шешілуі» ұйғарылды.

Өткен жүзжылдықтағы Швейцарияның кейбір кантондарының азаматтық заңнамасында ұлттық заңнаманы сырттан шамадан тыс ықпал етуден қорғау мақсатында және онда алғашқы ұлттық тазалықты сақтайтын ұқсас ережелер болды. Осылайша, 1856 жылы Кантон Арглу заңдарының негізгі кодексі (General Code) «сот осы Кодексте қамтылған ережелерді қарапайым түсіндіруді немесе кеңінен түсіндіруді пайдалана отырып және кез келген шетелдік құқықтың нормаларына, дәстүрлеріне немесе доктриналарына сүйене отырып, өз шешімдерін шығара алмайды» деп қарастырады. Осыған ұқсас ережелер Швейцарияның басқа кантондарының заңнамаларында (әсіресе азаматтық) және кейбір басқа елдердің құқықтық жүйелерінде таяудағы уақытқа дейін болған.

Кейбір ұлттық құқықтық жүйелердің тазалығы деп аталатын күрес, басқа құқықтық жүйелердің рөлін жете бағаламау және бір жағынан, басқа да құқықтық жүйелердің маңыздылығын қайта бағалау, екінші жағынан, мұның барлығы басқа құқықтық, әлеуметтік, экономикалық, саяси себептермен қатар, бірге алынған әртүрлі елдердің әлеуметтік-саяси, экономикалық және құқықтық жүйелерінің жақындасуына, олардың арасындағы байланыстарды орнату мен нығайтуға, демек, әртүрлі құқықтық жүйелерді салыстырмалы зерттеуге және салыстырмалы құқықтың дамуына жол береді. Алайда, қазіргі әлем Р. Давид өзінің өткен ғасырда қалай болғанын, «Батыс Еуропаның басымдылығы қашан танылғандығын және халықаралық байланыстар роман дәстүрінің заңгерлері әзірлеген қалыптарда ұйымдастырылуы тиіс екені анық көрінген кезі», себебі ол Батыс Еуропада үстем болатын. Бұл кез келген басқа елдер мен өңірлердің құқықтық жүйелері мен дәстүрлеріне қатысты.

Салыстырмалы құқықтану құқықтық жүйелердің тең мәртебесі, олардың тепе-теңдігі және өзара құрметтеу қағидаттарын мойындауға негізделуге тиіс.

Салыстырмалы құқықтанудың дамуы – бұл шын мәнінде объективті, сипаты жағынан табиғи және нысаны жағынан эволюциялық процесс. Бұл түрлі елдерде, әлем бөліктерінде және құқықтық материяның аймақтарында бар салыстырмалы әдістің көмегімен таным процесі. Батыс әдебиетіндегі салыстырмалы құқықтанудың даму тарихы, бұл идеялардың жалпы даму тарихының маңызды құрамдас бөлігі. Уақыт бойынша құқықтық институттардың табиғи даму процесінің барабар көрініс табуын білдіретін құқықтың даму тарихына қарағанда салыстырмалы құқықтың даму тарихы негізінен жеке индивидуумдар немесе индивидуумдар топтары көрсететін салыстырмалы-құқықтық идеялардың даму тарихы ретінде көрініс табады. Рас, бұл ретте соңғы жүз жылдықта болған істер жағдайының түбегейлі өзгергенін, бұл идеялар жақында кеңінен таралып, бізді қоршаған әлем құбылыстарында толығымен нақты іске асқанын айғақтайтын ескертпе жасалады [3].

Салыстырмалы құқықтанудың даму процесінің объективтілігі мен табиғаттылығы туралы айта келе, оның жалпы сипаты үшін кем дегенде үш маңызы бар және оның даму тарихын тереңірек түсіну үшін назар аудару керек.

Біріншіден, салыстырмалы құқықтанудың дамуы – бұл табиғи емес, жеке адамдардың және бүкіл қоғамның өзінің ғана емес, сонымен қатар өз елінен тыс жерде бар құқықтық материяны терең және жан-жақты танымда қажеттілігімен негізделген, саналы және мақсатты үдеріс. Салыстырмалы құқықтану дамуындағы стихиялық элементтер айтарлықтай азайды, ал тиісінше саналы және мақсатты – әсіресе соңғы жүзжылдықта, әлемдік қоғамдастық деңгейінде сияқты әлемнің әртүрлі елдерінде салыстырмалы құқықтану мәселелерімен айналысатын әртүрлі институттар мен мекемелер құрылған кезде ұлғайды.

Қорытындылай келе салыстырмалы құқықтанудың болашағының маңыздылығын есептеу немесе оны болжау мүмкіншілігі қазіргі таңда аз, себебі біздің елімізде салыстырмалы құқықтану практикалық жүзеге асуына да, ғылыми және теориялық

зеріттеулерге де аз көңіл бөлінеді. Бірақ біздің еліміздегі өзгешелікті ескерген жөн, себебі бізде құқық салалары құрылған кезде және олардың жаңғырған кездерінде біз экономикалық, саяси, әлеуметтік тұрғыдан дамыған мемлекеттердің құқық тәжірбиесіне сүйенеміз. Бұл біздің құқық салаларының негізінде жатқан дүние және бұл дүниеге біз салыстырмалы құқықтануды аса назарға алмастан жеттік, ал болашақта осы салаға назар аударсақ салыстырмалы құқықтанудың әдістерімен әлдеқайда тиімдірек жаңа заң жобаларын анықтап, әлем үлгі тұтатын құқықтық елге айналатынымыз анық.

Әдебиеттер

1. Тихомиров Ю.А. Сравнительное правоведение: развитие концепций и общественной практики // Журнал российского права, 2006. https://juristlib.ru/book_3122.html
2. Малько А.В. Сравнительное правоведение / А.В. Малько, А.Ю. Саломатин. – М.: Норма, 2008. – 352 с.
3. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение: Учебник. – М.: Проспект, 2017. – 784 с.

Амерханов Р.А., Утепов Д.П., Абзелов А.А.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ДАННЫХ АВТОМОБИЛЯ ПРИ УСТАНОВЛЕНИИ ВРЕМЕНИ, МЕСТА И ОБСТАНОВКИ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Информационные технологии присутствуют во всех аспектах нашей жизни и обладают огромным потенциалом при их использовании в интересах правосудия.

Относящаяся к делу компьютерная информация и иные цифровые следы криминальной деятельности могут содержаться во множестве цифровых устройств и носителей.

21 век – век информационных технологий, нас окружают множество предметов, имеющие функции хранить в себе цифровую информацию, о которых мы и не догадываемся. К примеру, компьютеры всех разновидностей, мобильные телефоны (в особенности смартфоны), флэш-накопители (могут встречаться в составе аудио плеера, в часах и даже в электронных фоторамках), модемы, цифровые фотоаппараты, сменные накопители, **автомобильные бортовые компьютеры**, мультиварки и многие другие.

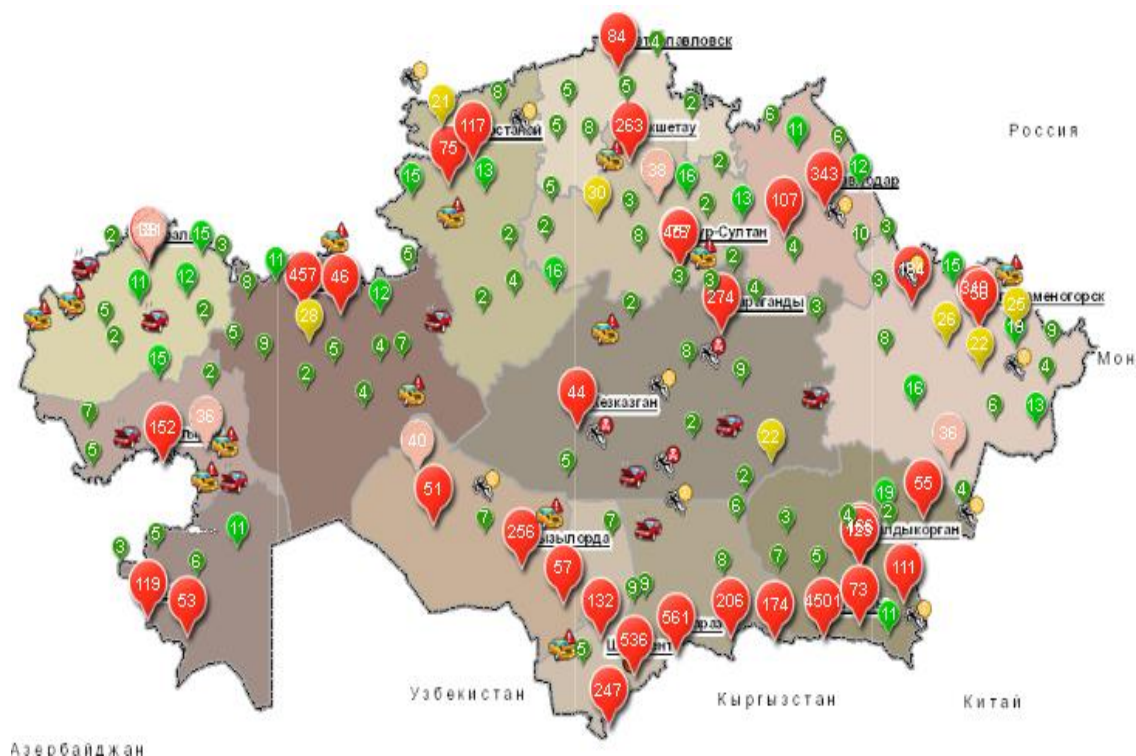
Этот список с каждым годом стремительно увеличивается по мере изобретения IT-технологий.

В этой статье мы хотим рассказать о применении цифровой информации имеющихся в бортовых компьютерах автомобилей, то есть электронных систем безопасности и управления транспортного средства при дорожно-транспортных происшествиях.

Только 9 месяцев 2019 года совершены 11626 дорожно-транспортных происшествия, повлекших гибель или ранение людей. Из них по видам ДТП: автомобильные аварии – 5900, столкновение с пешеходом – 4781, другое ДТП – 945. По типу транспорта: частный транспорт – 10911 и общественный транспорт – 715.

На момент совершения ДТП состояние водителей было: трезвое – 9649, в алкогольном опьянении – 517, наркотическом опьянении – 8, токсикоманическом опьянении – 1, резкое ухудшение здоровья – 16 и по 1423 водителям состояния в статистических данных не указано. Превышавшим и время непрерывного нахождения в пути были 12 водителей.

Ниже приведена карта аварийности за 9 месяцев текущего года официального сайта Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан.

Показанная статистика с каждым годом только растет, и каждый факт нарушения правил дорожного движения повлекших гибель или ранение людей, требуют дательного изучения для установления всех фактов ДТП.

Однако, дорожно-транспортные происшествия отличаются не только значительной распространенностью и повышенной общественной опасностью, но и сложностью их расследования.

Одной из причин, обосновывающей сложность расследования таких преступлений, является не только качественная оценка происшествия, но и необходимость установления конкретных данных, характеризующих скорость и траекторию движения транспортных средств, расположение участников дорожного движения во время происшествия, видимость водителя и другие обстоятельства.

При определении механизма ДТП одним из основных элементов является установление объективных параметров движения транспортного средства при ДТП и перед ним.

Эти данные, как правило, можно получить путем опроса участников и свидетелей события. Однако участники ДТП являются заинтересованными лицами и зачастую умышленно искажают реальную картину в своих интересах. На восприятие дорожно-транспортного происшествия его участниками, свидетелями влияет множество как субъективных, так и объективных факторов. Поэтому полученные таким образом данные не могут быть полными, при которых возможно установление конкретного обстоятельства происшествия ДТП и создание его объективной модели.

Одним из перспективных путей решения проблем, связанных с получением объективной доказательственной информации при расследовании ДТП, на наш взгляд, является исследование данных бортовых компьютеров автомобилей.

К электронным системам безопасности и управления транспортным средством относятся модули пассивной системы безопасности (SRS), активных систем безопасности

(ABS, ASR, ESP и т. д.), систем защиты (антиюгон и т. д.), систем обеспечения комфорта, а также электронный блок управления автомобилем (ЭБУ), то есть бортовой компьютер.

Как правило, указанные системы обеспечения безопасности транспортного средства взаимосвязаны, соединены с единой сетью и контролируются бортовым компьютером автомобиля, поэтому система устройств, указанная в руководстве по эксплуатации некоторых современных автомобилей, определяется как «мультиплексная сеть».

Во всех автомобилях, оборудованных подушками безопасности, управление ими осуществляется блоками управления Airbag (SRS). Конструкция многих современных блоков включает в себя регистратор данных о событиях Event Data Recorder EDR (другое название Collision Data Recorder, CDR. Управление SRS осуществляется микроконтроллером – специальной микросхемой со своей постоянной электронной памятью и способной выполнять встроенные в него программы.

Размер информации, закрепленной модулем EDR, зависит от конструкции и комплекта транспортного средства, но содержит по меньшей мере следующие данные:

- скорость движения транспортного средства;
- частота вращения коленчатого вала;
- значение резкого изменения скорости в продольном и поперечном измерениях дельта-V (потеря скорости удара);
- состояние педали акселератора и дросселя;
- состояние тормозной педали;
- цикл зажигания;
- статус ремня безопасности водителя, пассажиров;
- наличие масс на стульях;
- статус срабатывания подушки безопасности, время и этапы разворачивания;
- ABS, ESP, статус системы контроля давления на шинах;
- работа средств наружного освещения;
- статус и показатели активных систем безопасности (при их наличии).

Некоторые модули EDR ведут непрерывную запись данных до прекращения записи в результате ДТП, другие активируют запись в определенных случаях, признаваемых модулем, как столкновение (например, внезапное резкое изменение скорости, резкое торможение, срабатывание датчиков удара). При этом информация в модуле памяти хранится до его перепрограммирования (переплетения).

Многолетние исследования и испытания, проводимые национальной администрацией безопасности дорожного движения США (NHTSA), подтвердили надежность и высокую точность данных, закрепленных модулями EDR, и эти данные придают большое значение при определении обстоятельств и механизма дорожно-транспортного происшествия.

Кроме того, автомобили, оборудованные автоматической коробкой передач, имеют собственную память в электронном блоке управления АКП, который, кроме первичной информации об автомобиле, его идентификационном номере (VIN), номере коробки передач и заводских параметрах, регистрирует информацию о его сервисной деятельности, движении автомобиля, возникновении неисправностей или нештатной работе отдельных его частей.

Сведения о работе тормозной системы транспортного средства, имеющего какое-либо криминалистическое значение, могут быть зарегистрированы в памяти модуля управления системой антипробуксовки (ABS).

Информация о параметрах движения транспортных средств во время ДТП не регистрируется не всеми системами пассивной безопасности (SRS), а только с функцией записи (EDR). Но это не означает, что в случае отсутствия модуля EDR на транспортном средстве электронный блок управления будет абсолютно бесполезен для выяснения обстоятельств происшествия и доказать по досудебному расследованию. При отсутствии модуля EDR либо аналогичных устройств, работающих по принципу "черного ящика",

ЛЭП не осуществляет постоянное закрепление показаний всех датчиков и систем транспортного средства, работающих в исправном, штатном режиме. Однако при получении сигнала датчиков какой-либо системы о возникновении неисправности он записывается в памяти ЭГУ. При этом фиксируется код возникшей неисправности, время ее возникновения, данные о возникшем пробеге. Соответственно, анализ информации, содержащейся в памяти ЭГУ: позволяет объективно установить VIN транспортного средства, его техническое состояние до ДТП. Анализ кодов неисправностей, их расшифровка, определение хронологии и последовательности их возникновения в совокупности с следовой картой на месте совершения ДТП и другими доказательствами по делу позволяют полностью определить механизм происшествия, моделировать его. Кроме того, анализ данных ЭТС позволяет объективно подтвердить факт осведомленности водителя о технической неисправности транспортного средства в случае возникновения аварийной ситуации по причине неисправности транспортного средства, которую водитель может обнаружить перед его эксплуатацией или в ходе эксплуатации. Речь идет о неисправностях, сообщающих водителю ЭБУ с подачей звукового сигнала и освещением соответствующего графического изображения на приборной панели.

Важнейшая особенность большинства блоков управления они оснащены энергонезависимой памятью. Соответственно, при повреждении аккумуляторной батареи, отключении автомобиля системой обеспечения безопасности или умышленным водителем, информация, ранее зарегистрированная в ЭКУ, сохраняется в его памяти и может быть удалена только при перепрограммировании модуля. Кроме того, индикаторы неисправностей на приборной панели транспортного средства могут быть отключены после отключения и включения источника питания.

Очевидно, что использование информации, зарегистрированной электронными системами управления комфортностью и безопасностью транспортного средства при расследовании дорожно-транспортных преступлений, позволит более полно, объективно и беспристрастно установить механизм происшествия, роль и влияние водителя транспортного средства на ход его развития. Однако, нельзя не согласиться с мнением сотрудников Центра исследования дорожно-транспортного травматизма США (CenterforInjuryResearch, CfIR) о том, что такие данные требуют своего подтверждения и должны рассматриваться вместе с другими доказательствами, собранными по делу.

Например, в ходе исследования, проведенного Центром, было установлено, что модуль EDR допускает регистрацию неправильной информации о пассажирах в транспортном средстве. При применении водителем транспортного средства экстренного торможения перед столкновением с препятствиями пассажир подается вперед по инерции. При этом давление на сиденье ослабляется. Датчики пассажирских сидений на данный момент не устанавливают вес пассажира или устанавливают меньший вес и соответственно EDR фиксируют отсутствие пассажира при ДТП или идентифицируют его как ребенка, в результате чего не происходит срабатывания подушек безопасности пассажира.

При определении скорости движения транспортного средства при ДТП необходимо учитывать, что скорость определяется от датчика выходного вала коробки передач путем анализа данных EDR. Соответственно, в случае применения водителем тормоза на автомобиле, не оборудованном АБС, колеса блокируются. Поэтому скорость движущегося автомобиля «юзом» будет равна нулю с момента блокировки колес. Поэтому скорость транспортного средства, осуществляющего движение при занавесах и разворотах, не соответствует фактическим показателям и показателям изменения скорости. Показатели скорости транспортного средства, оборудованного АБС, практически точно соответствуют.

Несмотря на указанные недостатки, скорость движения транспортного средства на момент обнаружения водителем опасности при расследовании ДТП имеет первостепенное

значение, а сам происшествие немедленно, поэтому при минимальном объеме времени регистрации событий этот показатель скорости фиксируется модулем EDR.

В условиях максимальной компьютеризации автомобиля, оснащения его современными активными средствами безопасности, способными вмешиваться в процесс управления транспортным средством, данные, зарегистрированные в EDR, имеют большое значение не только для установления объективных параметров движения транспортного средства, но и для определения конкретных причин возникновения и влияния электроники на развитие аварийной ситуации.

Анализ следственной и судебной практики установление параметров движения транспортного средства при ДТП в нашей стране путем чтения информации из электронного блока управления или модуля EDR носит эпизодический характер и вызывает множество трудностей. Таким образом, при осмотре места происшествия, как правило, информации о наличии этих устройств в транспортном средстве отсутствует. Такая информация позволяет диагностировать транспортное средство. В свою очередь, для диагностики указанных бортовых систем и снятия с них зафиксированной информации требуется специальное оборудование, которое отсутствует у следователя. В большинстве криминалистических подразделений нет соответствующего оборудования.

Одним из путей решения этой проблемы считаем приглашение специалиста из числа ведущих сотрудников официального сервисного центра, обслуживающих автомобили конкретных марок, на проверку транспортного средства. Но это не всегда положительный результат. Сервисные центры часто ссылаются на отсутствие необходимого оборудования и специалистов.

В качестве положительного примера использования помощи специалиста при расследовании дорожно-транспортного происшествия можно привести опыт Чехии, где в соответствии с соглашением полиции с автомобильным концерном «Skoda» по каждому случаю ДТП могут выезжать специалисты концерна на место происшествия с участием данных авто производящих автомобилей, которые получают и раскрывают информацию от различных датчиков и электронного блока управления. Эти данные используются для последующего определения механизма дорожно-транспортного происшествия, а также для компьютерного моделирования средств авторемонтного ремонта.

Кроме того, оборудование и соответствующее программное обеспечение для снятия и шифрования данных из модулей EDR редко находятся в ведении экспертов, что связано с индивидуализацией модулей EDR каждого производителя, различными форматами записи информации и различиями типов разъединителей диагностических и служебных шин этих модулей.

Для получения и обработки данных из модулей EDR могут использоваться соответствующие универсальные комплексы. Например, в комплект фирмы Vetronix входит более 80 видов дата-кабелей, подключаемых для всех видов разъемов диагностических и служебных шин штатных модулей управления подушками безопасности с функцией записи. Аналогичные комплексы разработаны фирмой Bosh. Аппаратно-программный комплекс «BOSH Crash Data Retrieval Tool» обладает всем необходимым оборудованием для получения и визуализации информации, содержащейся в электронных системах управления транспортным средством.

Еще одним электронным устройством, фиксирующим существенную информацию для расследования ДТП, является штатные навигационные системы, установленные на многих современных автомобилях.

Штатная навигационная система устанавливается на автомобильном заводе и обычно является частью мультимедийной или головной системы.

В целом, основу каждого навигатора составляют: само устройство с установленным приемником GPS (ГЛОНАСС), программное обеспечение и карты для навигатора.

С точки зрения возможности получения аргументированной информации важно наличие функции записи треков на многих современных навигаторах (последовательность

фиксированных точек координат, отражающих всю пройденную строку). Точки трека содержат информацию о текущих координатах и времени. Некоторые модели также включают описание высоты над уровнем моря. Скорость рассчитывается по данным координат соседних точек и промежуткам времени между ними.

Запись треков на простых моделях навигаторов осуществляется автоматически и пользователь не доступен для редактирования. Трек всегда пишется. При заполнении «новой» памяти циклические данные записываются над старыми данными. Современные и функциональные модели предлагают пользователю несколько режимов записи:

Данные OFF-трека не записываются. Этот режим автоматически включается при загрузке трека с компьютера;

WRAP-запись постоянного трека. При заполнении памяти новые данные протирают старые данные;

FULL-Остановка записи при заполнении памяти. При оставлении свободного места в памяти на экране отображается соответствующее уведомление.

Как правило, доступ к информации, содержащейся в памяти штатной навигационной системы, осуществляется путем подключения соответствующего оборудования к диагностическому отключению автомобиля. К сожалению, на сегодняшний день главная проблема, как при использовании данных EDR в доказательстве информации, содержащейся в памяти навигационных систем, – это отсутствие в экспертных подразделениях соответствующего оборудования для получения этой информации и программного обеспечения для ее анализа.

Положительный опыт использования информации электронных систем управления, безопасности и комфорта автомобилей стран Европы и северной Америки в целях установления обстоятельств дорожно-транспортных происшествий.

Кроме того, компьютеризация транспортных средств, оснащение их IT-технологиями, способными вмешиваться в процесс управления автомобилем, на наш взгляд, убеждает в необходимости развития технологий использования записей электронных бортовых систем при расследовании уголовных дел связанных с дорожно-транспортными правонарушениями.

Литература

1. Федотов Н.Н. Форензика – компьютерная криминалистика». – М.: Издательство «Юридический Мир»: – Москва, 2007.

2. Официальный сайт Комитета по правовой статистике и специальным учетам ГП РК <http://infopublic.pravstat.kz/dtp>.

3. Renault Scenic. Методика диагностики. – URL: <http://www.club-renault.ru/uploads/files/scenic/MR372SCENIC0.pdf>.

4. Donald Friedman. Electronic crash, defect and causation analyses // The 23rd International Technical Conference on the Enhanced Safety of Vehicles (ESV), Seoul, Republic of Korea, May 27-30, 2013. Conference Proceedings. Paper Number ESV 13-0106. — URL: <http://www-esv.nhtsa.dot.gov/Proceedings/23/isv7/main.htm>.

5. Корчан Н.С., Варлахов В.А., Ольхов В.С. Определение скорости движения транспортных средств при дорожно-транспортном происшествии путем считывания информации с электронного блока управления // Теория та практика судовоэкспертизиікриміналістики. Випуск 9. Харьков, 2007. – С. 368.

6. Electronic code of Federal regulations. Event data recorders. — URL: <http://www.ecfr.gov/cgi-bin>.

7. Евтюков С.А., Васильев Я.В., Грушецкий С.М. Использование в экспертизе ДТП данных о параметрах движения транспортного средства из модулей управления подушками безопасности с функцией записи (EDR) // Организация и безопасность дорожного движения в крупных городах: сборник докладов девятой международной научно-практической конференции «Организация и безопасность дорожного движения в

Жумабаев Е.Ж.
г. Нур-Султан (Казахстан)

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свобода (п.1 ст.1 Конституция РК). В соответствии со ст.12 Конституции в Республике Казахстан признаются и гарантируются права и свободы человека. Республика Казахстан приняла на себя обязанность признавать и гарантировать права и свободы человека, ограждать их от любого незаконного вмешательства или ограничения.

В Конституции нашли отражение основные идеи и принципы Всеобщей Декларации прав человека, Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах и закреплены права и свободы человека и гражданина на уровне международных стандартов.

Признавая принятые международным сообществом права и свободы человека, Республика Казахстан одновременно гарантирует их осуществление.

Принимая на себя гарантию обеспечения конституционных прав и свобод, государство устанавливает правовые механизмы их реализации: законодательная база, система государственных, судебных и правоохранительных органов, адвокатуры, специальные институты, комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан, уполномоченный по правам человека.

Граждане Казахстана вправе обратиться за защитой своих прав и свобод к широкому кругу субъектов, начиная от национальных государственных органов и специализированных учреждений до международных учреждений и органов

За нарушение конституционных и иных прав и свобод человека и гражданина предусмотрена уголовная ответственность по целому ряду статей Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Глава первая особенной части Уголовного кодекса посвящена охране интересов личности уголовные правонарушения против личности.

Ряд глав Уголовного кодекса напрямую или непосредственно имеют своей целью защиту интересов личности. Так, глава вторая предусматривает нормы об уголовных правонарушениях против семьи и несовершеннолетних; глава третья – об уголовных правонарушениях против конституционных или иных прав и свобод человека и гражданина; глава шестая об уголовных правонарушениях против собственности; глава одиннадцатая об уголовных правонарушениях против здоровья населения и нравственности и т.д.

Необходимая оборона (конституционная норма) является одним из обстоятельств, исключаящих уголовную ответственность и раскрывается в статье 32 Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Кодексом об административных правонарушениях Республики Казахстан предусмотрена административная ответственность за нарушение прав человека в области охраны здоровья; санитарно-эпидемиологического благополучия населения; окружающей среды; общественной нравственности; собственности; общественного порядка и безопасности.

Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан посвятил специальную главу (2) задачам и принципам уголовного процесса, где более 50% норм предусматривают принципы защиты интересов личности.

Принцип равенства закреплен в статье 14 п. 1 Конституции Республики Казахстан и определяется как равенство всех перед законом и судом.

Равенство всех перед законом означает равенство прав и свобод человека и гражданина; равенство юридических обязанностей человека и гражданина; равные основания юридической ответственности за нарушения закона; равенство перед судом, с предоставлением равного объема гарантии участникам судопроизводства.

Основной гарантией защиты интересов граждан является право на судебную защиту своих прав и свобод. Каждому гарантируется судебная защита от любых неправомерных решений и действий государственных органов, организации, должностных и иных лиц, ущемляющих или ограничивающих права, свободы и законные интересы.

Судебная власть (согласно статье 75 Конституции Республики Казахстан) осуществляется посредством гражданского, уголовного и иных установленных законом форм судопроизводства.

В случаях, предусмотренных законом, уголовное судопроизводство осуществляется с участием присяжных заседателей.

Прокуратура по своему конституционному статусу является органом подотчетным лишь Президенту Республики Казахстан, с возложением на них функции высшего надзора за соблюдением законности на территории Республики Казахстан, представления интересов государства в суде и от имени государства осуществления уголовного преследования.

Законом Республики Казахстан «О прокуратуре» в качестве приоритетного направления определены функции надзора по защите и восстановлению прав и свобод человека и гражданина, законных интересов юридических лиц, общества и государства.

Прокурорский надзор – оперативное средство устранения нарушения законности и восстановления прав граждан, поскольку закон устанавливает непродолжительные сроки для рассмотрения протеста предписания и представления прокурора. Оперативности такого надзора способствует представленное законом, прокурору, право приостановить исполнение опротестованного правового акта. Прокурорский надзор по защите прав граждан отличается от деятельности других правоохранительных органов своей инициативностью. Нередко основанием надзорных проверок с последующим принятием мер реагирования является не личное обращение граждан или юридического лица, а проводимый прокуратурой анализ состояния законности и правопорядка, а также мониторинг СМИ. Кроме того, в центре внимания органов прокуратуры всегда находятся вопросы защиты конституционных прав граждан, вовлеченных в уголовный процесс.

Юридическая помощь оказывается адвокатами в целях защиты и содействия реализации прав, свобод и законных интересов физических лиц, а так же прав и законных интересов юридических лиц.

Комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан была создана Указом Главы государства 12 февраля 1994 года как консультативно-совещательный орган, содействующий реализации Главой государства его конституционных полномочий гаранта прав и свобод человека и гражданина гарантируемых в соответствии с Конституцией Республики Казахстан.

Комиссия рассматривает адресованные главе государства и в комиссию обращения граждан Республики Казахстан, иностранных граждан, лиц без гражданства, а также организации содержащие информацию о фактах нарушений прав и свобод человека и гражданина. Готовит доклады о ситуации с правами человека и гражданина в Республике Казахстан на имя главы государства.

Правозащитная деятельность осуществляется и уполномоченным по правам человека, который учрежден указом Президента Республики Казахстан от 19 сентября

2002 года. Его функции – рассмотрение обращений граждан и защита их прав во внесудебном порядке.

Таким образом, Основной закон стал тем общественным договором, согласно которому государство взяло на себя обязательство по реализации и защите конституционных прав граждан, а граждане – ответственность за соблюдение Конституции и законов страны.

Литература

1. Конституция Республики Казахстан 30 августа 1995 г.
2. Послание Президента РК народу Казахстана от 2 сентября 2019 г. «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана»
3. Конституционный закон РК «О судебной системе и статусе судей» от 25 декабря 2000 г.
4. Закон РК «О прокуратуре» от 30 июня 2017 г.
5. Закон РК «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» от 5 июля 2018 г.
6. Указ Президента РК «О комиссии по правам человека при Президенте РК» от 19 марта 2003 г.
7. Указ Президента РК «Об учреждении должности уполномоченного по правам человека» от 19 сентября 2002 г.

Инкарбеков А.У.
г. Нур-Султан (Казахстан)

К ВОПРОСУ ОБ ОБЕСПЕЧЕНИИ ПОТЕРПЕВШЕМУ ВОЗМОЖНОСТИ ПОЛНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНАДЛЕЖАЩИХ ЕМУ ПРАВ

Потерпевший – это одна из центральных фигур предварительного следствия и рассмотрения дела в суде, особенно если речь идет о преступлении против личности. Конкретные обстоятельства, причины и условия преступления могут быть раскрыты полностью, если во внимание принимаются показания потерпевшего относительно совершенного в отношении него правонарушения. Однако, помимо этого, немаловажное значение имеет его мнение в части полноты и всесторонности уголовно-правовой квалификации деяний виновного лица.

Как известно, по факту совершения уголовного правонарушения государством запускается механизм уголовного преследования виновных с одновременным включением правовых средств, обеспечивающих потерпевшему восстановление его нарушенных прав и свобод. Это соответствует положениям Декларации основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью от 29 ноября 1985 г., принятой на основе резолюции № 40/34 Генеральной Ассамблеи ООН, которая обязывает государства обратить внимание на интересы жертвы преступлений и всемерно способствовать возмещению причиненного им вреда в результате совершения преступления.

В условиях последних преобразований, в рамках которых взят курс на процессуальную экономию, выражающуюся в ускорении сроков прохождения уголовных дел по всем стадиям уголовного процесса, очень важно не допустить ущемления прав потерпевшего лица, обеспечиваемых рядом процессуальных гарантий.

Современный отечественный уголовный процесс должен обеспечить баланс между многочисленными новеллами и процессуальными нормами, призванными обеспечить соблюдение принципа состязательности и равноправия сторон обвинения и защиты. В

соответствии с данным принципом «стороны, участвующие в уголовном процессе, равноправны, то есть, наделены в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и настоящим Кодексом равными возможностями отстаивать свою позицию. Стороны избирают в ходе уголовного судопроизводства свою позицию, способы и средства ее отстаивания самостоятельно и независимо от суда, других органов и лиц» (ст.23 УПК РК).

Именно с учетом положений принципа состязательности и равноправия сторон в статье 71 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (*далее УПК РК*) в пункте 1) части шестой предусмотрено право потерпевшего «знать о предъявленном подозрении и обвинении» [1].

Внимательное исследование уголовно-процессуальных норм, регламентирующих процесс признания лица подозреваемым и определения квалификации деяния подозреваемого, приводит нас к выводу о том, что указанное выше право потерпевшего в настоящее время является декларативным.

Так, например, Е.В. Свинин по итогам исследования проблемы реализации исходных правовых норм пишет, что «характер правового предписания предопределяет специфические формы его реализации. Так, предоставление субъективного права выражается в использовании соответствующей юридической возможности, возложение обязанности – в исполнении необходимых действий, а установление запретов – в воздержании от совершения тех или иных действий» [2, с. 186-192].

В нашем случае исходной правовой нормой является субъективное право, закрепленное в пункте 1) ч.6 ст.71 УПК – это право потерпевшего «знать о предъявленном подозрении и обвинении». Реализация этого права должно заключаться, на наш взгляд, в возложении обязанности на лицо, осуществляющее досудебное производство, не просто оповестить потерпевшего о состоявшейся процедуре признания лица подозреваемым и определения квалификации деяния подозреваемого, но и в предоставлении возможности высказать свое мнение в части полноты и всесторонности уголовно-правовой квалификации деяний виновного лица.

Глава 25 УПК РК включает следующие статьи, которые подробно регламентируют процесс признания лица подозреваемым и определение квалификации деяния подозреваемого:

Статья 202. Объявление о признании лица подозреваемым;

Статья 203. Определение квалификации деяния подозреваемого;

Статья 204. Постановление о квалификации деяния подозреваемого;

Статья 205. Обязательность явки подозреваемого;

Статья 206. Порядок объявления подозреваемому постановления о квалификации его деяния.

Статья 207. Изменение и дополнение квалификации деяния подозреваемого [1].

Ни в одной из указанных статей не предусмотрено положение, обязывающее лицо, производящее досудебное расследование, сообщить потерпевшему о принятом им решении, к примеру, путем предоставления ему копии документа. Напрашивается вопрос, каким образом потерпевший должен узнать о предъявленном подозрении.

Для решения обозначенной проблемы такие российские ученые, как К.Б. Калиновский, Е.М. Варпаховская, Т.М. Махова предлагают дополнить перечень документов, копии которых должен получать потерпевший в ходе предварительного расследования уголовного дела, постановлением о привлечении в качестве обвиняемого [3, с. 8-9]. (*В настоящее время постановление о квалификации деяний подозреваемого по УПК РК по своей форме и содержанию совпадает с постановлением о привлечении в качестве обвиняемого по УПК Российской Федерации*).

А.В. Андреев по этому поводу пишет: «Считаем целесообразным придерживаться предположения, высказанного В.В. Ивановым, О.А. Зайцевым и С.В. Смирновым, согласно которому право знать о предъявленном обвинении должно реализовываться путем письменного уведомления потерпевшего» [4, с. 73-78].

В то же время вполне логично возникает следующий вопрос, почему в пункте 1) ч.6 ст.71 УПК закреплено лишь право знать о предъявленном подозрении и обвинении. Простая осведомленность никоим образом не реализует принцип равноправия и состязательности сторон, в соответствии с которым потерпевший мог бы отстаивать свою позицию.

В уголовном процессе потерпевший является частным обвинителем и в соответствии с ч.3 ст.23 УПК РК на него возлагается «обязанность доказывания виновности лица в совершении уголовного правонарушения и опровержение его доводов в свою защиту» [1]. Исходя из этого, потерпевший хотя бы должен в точности знать все пункты подозрения.

Разумеется, что потерпевшее лицо может не обладать юридическими знаниями. В этой связи можно предположить, что уголовно-правовая квалификация деяний лица, причастного к совершению преступления, это прерогатива должностного лица, осуществляющего досудебное расследование. Это действительно, бесспорно. Однако, согласно пункту 2) ч.1 ст.204 УПК РК постановление о квалификации деяний подозреваемого должно содержать описание преступления, в совершении которого подозревается лицо, с указанием времени, места его совершения, а также иных обстоятельств, подлежащих доказыванию в соответствии со статьей 113 настоящего Кодекса [1].

По нашему мнению, именно эта часть постановления для потерпевшего лица представляет наибольший интерес. В этой части документа демонстрируется полнота и всесторонность уголовно-правовой оценки деяний виновного лица.

В этой связи, по нашему мнению, следует согласиться с мнением А.С. Лукомской, которая считает, что «право потерпевшего знать о предъявленном обвиняемому обвинении предполагает обязанность следователя довести до сведения потерпевшего не только сам факт предъявления обвинения конкретному лицу, но и содержание постановления о привлечении в качестве обвиняемого, включая описание фактических обстоятельств инкриминируемого лицу преступления и его юридическую оценку» [5, с. 420-427].

На основании изложенного полагаем, что для полной реализации права потерпевшего участвовать в уголовном процессе на началах состязательности и равноправия сторон целесообразно дополнить некоторые положения отдельных статей УПК РК, а именно:

- пункт 12 ч.6 ст.71 словами: «о внесении дополнений или изменений в постановление о квалификации деяний подозреваемого»;
- пункт 13) ч.6 ст.71 после слов «получить копии постановлений о признании его потерпевшим или отказе в этом», словами: «копию постановления о квалификации деяний подозреваемого»;
- часть 3 ст.204 словами: «а также потерпевшему лицу».

Литература

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года. // Электронный ресурс:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
2. Свинин Е.В. Некоторые вопросы совершенствования правопорядка в свете проблемы реализации исходных норм (на примере норм уголовно-исполнительного права) // Вестник института: преступление, наказание, исправление, 2019. – Т. 13. – № 2. – С. 186-192.
3. Варпаховская Е.М. Механизм реализации отдельных прав потерпевшего нуждается в законодательном регулировании // Сибирский юридический вестник. Иркутск, 2011. Вып. 2 (53). – С. 112-113.
4. Андреев А.В. Обеспечение прав потерпевшего при привлечении в качестве обвиняемого // Социально-экономические явления и процессы, 2016. – Т. 11. – № 2. – С. 73-78.

5. Лукомская А.С. Реализация права потерпевшего знать о предъявленном обвиняемому обвинении: актуальные вопросы // Вестник Удмуртского университета. Серия Экономика и право, 2018. – Т. 28. – № 3. – С. 420-427.

**Ищанова А.У., Калымжанова А.Н.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ТРУДОВЫЕ СПОРЫ: ПРАВОВАЯ КОНСТРУКЦИЯ ДЛЯ РАССМОТРЕНИЯ

Развитие трудового национального права в последние 20 лет идет бурными темпами, что связано с необходимостью адаптировать нормы и институты к условиям рыночной экономики. Современное экономическое развитие, глобализация определяют необходимость совершенствования механизма, который обеспечивал бы соблюдение прав и законных интересов участников трудовых отношений.

Правовой институт, регулирующий разрешение трудовых конфликтов, является неотъемлемой частью системы права любого развитого демократического государства. За последние годы в Казахстане проводятся правовые реформы, которые способствуют изменению общественных отношений. Конечно же эти реформы влияют и на трудовые отношения, которые подверглись переменам.

Существенную роль в изменении трудовых отношений сыграла Конституция РК, которая закрепила свободу труда и запретила принудительный труд. А также в ч.3 ст. 24 Конституции РК говорится: «Признается право на индивидуальные и коллективные трудовые споры с использованием установленных законом способов их разрешения, включая право на забастовку».

Таким образом, необходимо уделять внимание таким средствам урегулирования конфликтов, которые с одной стороны, являются доступными и удобными, с другой, обеспечивают реализацию конституционного права на защиту нарушенных трудовых прав и законных интересов как работников, так и работодателей и справедливое разрешение трудовых споров.

Исходя из проведенной кампании по информационному обеспечению принятия и разъяснения кодекса, его разработчик вкладывал в понятие либерализации труда усиление роли коллективно-договорного регламентирования трудовых отношений; расширение механизмов гибкого регулирования наемного труда; оптимальное сочетание государственного и договорного регулирования трудовых отношений.

Правовая неопределенность приводит на практике к тому, что каждая комиссия по своему собственному усмотрению определяет порядок разрешения споров, требования к работе комиссий, содержанию выносимых решений. Здесь и проявился слабый теоретико-методологический подход к новому Трудовому кодексу к пониманию сущности и содержанию процедурно-процессуальной подотрасли трудового права.

Отметим, что согласительная комиссия, наделяемая функциями по разрешению трудового споров, не связанная четкими процессуальными нормами по их осуществлению, в большинстве процедурных моментов своей работы вправе самостоятельно определять параметры совершения того или иного процедурного действия. В ряде случаев комиссия вправе действовать по своему усмотрению, самостоятельно определять порядок совершения физическими и юридическими лицами деятельности либо действий. В данном аспекте законодательство наделяет комиссии правом своими силами формировать важнейшие параметры собственной деятельности. Указанные обстоятельства свидетельствуют о наличии в законодательстве таких

коррупционных факторов, как широта дискреционных полномочий комиссий; отсутствие или ненадлежащее регулирование административных процедур; ненадлежащее определение функций, обязанностей, прав и ответственности должностных лиц.

Основная задача законодательства должна состоять в том, чтобы найти оптимальный баланс между легализацией трудовых отношений и обеспечением мер социальной защищенности работника, обеспечением продуктивной занятости, гарантий запрещения дискриминации в трудовых отношениях. Законодательное закрепление нового органа, функционирующего у работодателя, согласительной комиссии, не стало безусловным основанием для формирования комиссий. Ненадлежащая пропаганда данного института, отсутствие юридической ответственности за его не формирование приводят на практике к ситуации, когда работник не может обратиться ни в комиссию, ни в суд за защитой прав, ведет к необоснованному затягиванию рассмотрения споров.

Таков, на наш взгляд, неполный перечень современных проблем организации работы, вынесения решений согласительными комиссиями.

Следующий вопрос о подведомственности споров комиссиям: какие споры комиссия правомочна рассматривать и выносить решения, для каких споров обращение в комиссию будет обязательной досудебной стадией разрешения спора, а для каких – нет. Если следовать букве закона, то нужно в данном вопросе исходить из следующего. Согласительная комиссия вправе рассматривать любые индивидуальные трудовые споры. Определения индивидуального трудового спора в ТК РК не содержится. Согласно п.16 ст.1 Кодекса трудовой спор – это разногласия между работником (работниками) и работодателем (работодателями) по вопросам применения трудового законодательства Республики Казахстан, выполнения или изменения условий соглашений, трудового и (или) коллективного договоров, актов работодателя. Трудовой кодекс, на наш взгляд, содержит значительный пробел в закреплении понятия трудовых споров. Законодатель пошел по пути общего установления в законе понятия «трудовой спор». Однако в Трудовом кодексе ни разу не встречается указанная правовая категория в том виде, в каком она нормативно закреплена! Подпункт 16 ст. 1 является по существу бессмысленной нормой, не несущей никакой смысловой нагрузки. Таким образом, что понимает законодатель, разработчик под индивидуальными и коллективными трудовыми спорами, остается только догадываться. Полагаю, что и согласительным комиссиям, и судам сложно определить; какие конкретно трудовые споры им подведомственны принципе, в первом случае, и как инстанции, рассматривающей иск без досудебного урегулирования, во втором. Например, исходя из вышеизложенного определения нельзя однозначно, в соответствии с буквой закона, ответить на такого рода вопросы: спор между двумя, тремя работниками и работодателем (об оплате работы в выходной день, будет индивидуальным или коллективным); спор между бывшим работником и работодателем о восстановлении на работе должен ли быть рассмотрен согласительной комиссией (если в определении трудового спора, содержащемся в ТК РК, то это разногласие исключительно между работником (работниками) и работодателем (работодателями), а не бывшим работником и работодателем в связи с чем становится уязвимой позиция судов, возвращающих иски заявителям о восстановлении на работе, поскольку истцом выступает бывший работник).

В целях определения подведомственности согласительным комиссиям трудовых споров следует законодательно определить: что собственно понимается под ними, кто является их субъектами, из каких отношений (только трудовых или непосредственно с ними связанных, что, к слову, требует уточнения определения последних общественных отношений в ТК РК) могут возникать индивидуальные споры. Полагаем, что верным решением станет закрепление в законодательстве признание индивидуальным трудовым спором неурегулированное разногласие между работодателем и лицом, ранее состоявшим в трудовых отношениях с этим работодателем, а также лицом, изъявившим желание

заключить трудовой договор с работодателем, в случае отказа работодателя от заключения такого договора.

Далее рассмотрим проблемы в организации деятельности комиссии. В данном направлении мы сразу сталкиваемся со сложностью: процедура создания согласительной комиссии в Трудовом кодексе четко не регламентирована. Кодекс закрепляет, что комиссия создается на паритетных началах из равного числа представителей от работодателя и работников. Количественный состав членов согласительной комиссии, порядок ее работы, содержание и порядок принятия решения согласительной комиссией, срок полномочий согласительной комиссии, вопрос о привлечении посредника устанавливаются в письменном соглашении между работодателем и представителями работников либо в коллективном договоре. Процитированная норма кодекса оставляет значительный полет для фантазии при организации работы комиссий, а анализ ее содержания позволяет резюмировать, что до создания комиссии должно быть заключено некое письменное соглашение между работодателем и представителями работников (согласно п.44 ст.1 ТК РК) представители работников – органы профессиональных союзов, их объединений, а при их отсутствии выборные представители, избранные и уполномоченные на общем собрании (конференции) работников большинством голосов участников, при присутствии на нем не менее двух третей работников (делегатов конференции), закрепляющее вышеприведенный условия функционирования данного органа, либо в ранее заключенном коллективном договоре должны найти отражение указанные условия. При этом не закреплено, каким образом должно разрабатываться и приниматься письменное соглашение о работе комиссии.

Стоит полагать, что можно рекомендовать включать в соглашение о работе комиссии: принципы деятельности, порядок (образования и срок полномочий членов); ведения производства; вызова свидетелей, специалистов; истребования от работодателя необходимых документов; признания правомочности заседания комиссии и принятия решения, в том числе при разделении голосов; процедуры голосования; заявления отвода членам комиссии и последствия его удовлетворения; режим работы комиссии; сохранения за ее членам заработной платы за время исполнения обязанностей в комиссии; последствия неявки заявителя без уважительных причин на заседание комиссии (можно вынести решение о снятии заявления с рассмотрения, что не лишает работника права подать заявление вновь в пределах срока обращения за восстановлением нарушенных прав).

Завершается работа комиссии по конкретному спору вынесением решения, законодатель закрепил лишь сроки выдачи сторонам спора копии решения. Остаются вне законодательного регулирования: требования, предъявляемые к содержанию, структуре решения, порядок его легализации, заверения копий.

Сущность деятельности комиссии позволяет предполагать, что ее решение должно быть мотивированным, обоснованным, законным, основанным на действующем законодательстве. С этой позиции рекомендуется делить решение на вводную, описательную, мотивировочную и резолютивную части. Соответственно в решении должны быть, полагаю, указаны: наименование и реквизиты работодателя, реквизиты обратившегося в комиссию работника; даты обращения в комиссию и рассмотрения спора, существо спора; реквизиты членов комиссии и других лиц, присутствовавших на заседании; описание существа заявленных требований; существо решения и его обоснование (со ссылкой на закон, иной нормативный правовой акт); результаты голосования.

Вынесенное решение комиссии по трудовым спорам не ставит точку в деле. Согласно ТК РК решение согласительной комиссии подлежит исполнению в установленный ею срок, за исключением спора о восстановлении на работе, которое вероятно, поскольку ТК РК об этом ничего не говорит, по аналогии с гражданско-процессуальным законодательством подлежит немедленному исполнению. В случае

неисполнения решения в установленный срок работник или работодатель вправе обратиться в суд. Срок обращения составляет два месяца со дня вручения копии решения согласительной комиссии при обращении по неурегулированным спорам либо при неисполнении ее решения стороной трудового договора. Нормы статьи 160 ТК РК построены таким образом, что не позволяют однозначно уяснить: срок для обращения в суд в два месяца после вынесения решения комиссией установлен только для споров о восстановлении на работе или для всех неурегулированных комиссией споров либо при неисполнении ее решения стороной трудового договора? Сама конструкция нормы и изучение ее содержания (в том числе с позиции орфографии русского языка) не позволяют однозначно трактовать п. 1 ст. 60 ТК РК. Изложенная проблема усугубляется наличием пп. 2 в указанной норме кодекса, закрепляющей, что по другим трудовым спорам срок обращения в комиссию или суд составляет один год с того дня, когда работник или работодатель узнал (или должен был узнать) о нарушении своего права. На практике, полагаю, приведенные нормы, регламентирующие важнейший аспект соблюдения сроков обращения за разрешения трудовых споров могут толковаться неоднозначно в зависимости от усмотрения правоприменяющего субъекта, что в принципе является показателем низкого качества правовой нормы.

В результате проведенного исследования мы приходим к нижеследующим выводам и считаем необходимым внести изменения в ныне действующий Трудовой кодекс следующее:

- необходимо ввести в трудовое законодательство уточнение понятий «индивидуальный трудовой спор» и «коллективный трудовой спор», расписать процессуальный порядок их рассмотрения, что, в свою очередь, позволит исключить разночтения и толкования в правоприменении;

- дополнить главу 15 ТК РК параграфами, которые четко регламентировали бы вопросы подведомственности споров согласительным комиссиям, времени, места и языка проведения заседания согласительной комиссией;

- внести дополнение в п. 1 ст. 159 ТК РК: «Индивидуальные трудовые споры рассматриваются согласительными комиссиями, медиаторами, а по неурегулированным вопросам либо неисполнению решения согласительной комиссии – судами, за исключением субъектов малого предпринимательства и руководителей исполнительного органа юридического лица»;

- согласительная комиссия должна быть образована при профсоюзе отраслевой организации;

- необходимо прописать ответственность членов согласительной комиссии за необоснованное вынесенное решение;

- ведение заседание согласительной комиссии посредством аудио и видеозаписи во избежание спорных вопросов;

- законодательно закрепить обязательное включение в состав согласительной комиссии государственного инспектора труда.

ТК РК требует значительной доработки в части регламентации процедур работы и принятия решений согласительными комиссиями по трудовым спорам. Данный вывод опирается не только и не столько на анализ системных проблем правоприменения, а прежде всего, на сущность процедурно-процессуальной подотрасли трудового права. Деятельность субъекта, осуществляющего процедурно-процессуальные полномочия, должна осуществляться в жестких рамках. Согласительным комиссиям де-факто была передана публичная функция по разрешению индивидуальных трудовых споров, даже с учетом того, что эта функция передана в ограниченном формате. Деятельность согласительной комиссии должна происходить в рамках определенной законом процедурной формы, выступающей в качестве правового регламента, опосредующей порядок разрешения спора.

Таким образом, во-первых, востребован нормативно установленный порядок осуществления деятельности согласительной комиссии. Легализация трудовых отношений не применима к сфере процедурно-процессуальных отношений, непосредственно связанным, вытекающим из трудовых. Трудовой процесс по индивидуальным спорам должен быть максимально формализован, что минимизирует или нейтрализует неопределенность норм, возможности личного усмотрения, позволит обеспечить правильное и единообразное применение норм права, а в конечном счете формализация трудового процесса станет важнейшей гарантией обеспечения защиты социально-трудовых прав.

Во-вторых, нуждается в законодательном закреплении само понятие «индивидуальный трудовой спор», как юридический факт, детерминирующий трудовой процесс. Важным является нормативное определение круга субъектов, имеющих право обращаться в согласительную комиссию. К таким субъектам можно, наряду с лицами, указанными в дискуссионной части настоящего исследования, отнести граждан, которые считают, что подверглись дискриминации при трудоустройстве у конкретного работодателя и др.

В третьих, должны быть определены критерии содержания решения согласительной комиссии, требования, предъявляемые к нему с позиции мотивированности, обоснованности и законности. Наконец, нуждаются в значительном уточнении параметры возникновения права на обжалования решения комиссии посредством обращения в суд, например, проблема, «лежащая на поверхности» и требующая немедленного решения: в каком случае следует считать трудовой спор неурегулированным согласительной комиссией, чтобы стороны могли обратиться в суд?

Следует отметить в заключении, что нередко незаконность решений согласительных комиссий в своей основе имеет недостаточную объективность их членов. Одна из специфических черт трудовых правоотношений состоит в том, что выполнение трудовой функции осуществляется в условиях подчинения работниками условиям трудовой деятельности, определяемым работодателями. Трудовая деятельность требует определенного согласования между сторонами трудового договора, подчинения одной стороны другой. Работник и работодатель – не равнозначные субъекты трудового отношения, наемный труд требует подчинения одной стороны отношению другой. В связи с чем, фактически индивидуальный трудовой спор рассматривается работниками конкретного работодателя, которые находятся у него в подчинении в рамках трудовых правоотношений. Изначально в работе комиссии заложено противоречие относительно качества объективности рассмотрения спора, что требует явной корректировки.

Литература

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года); (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.)
2. Трудовой Кодекс Республики Казахстана (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2019г.).
3. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. <https://www.zakon.kz/>
5. <http://www.kremzk.gov.kz>

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПО ПРИМЕНЕНИЮ СТАТЬИ 31 ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА

В мае следующего года исполняется семьдесят пять лет назад со дня окончания Великой Отечественной войны и в августе месяце – Второй Мировой войны. Победа советского народа над фашистской Германией и милитаристской Японией далась ценой миллионов человеческих жизней. Война принесла гражданам страны нестерпимые страдания и невосполнимые потери близких людей.

Общая численность мобилизованных в действующую армию из Казахстана составила 1 миллион 196 тысяч 164 человека. Это позволило сформировать за годы войны в республике 12 стрелковых дивизий, 7 стрелковых бригад и 4 кавалерийских дивизии.

Однако за первые три недели войны противнику удалось полностью разгромить 28 советских дивизий, 72 дивизии понесли потери людей и боевой техники свыше 50 процентов. Красная Армия ежедневно теряла на фронтах по 24 тысячи человек. Только за первые 6 месяцев войны были потеряны 3 миллиона 138 тысяч человек. Десятки тысяч военнослужащих пропали без вести и зачислены в так называемую категорию «безвозвратных потерь».

Генералиссимус А.В. Суворов сказал, что война не окончена до тех пор, пока не захоронен последний погибший солдат. Эти простые слова имеют огромный гуманистический смысл. Тысячи наших офицеров и солдат, зачисленные в категорию «пропавших без вести», выпали из списков живых и мертвых, их семьи так и не узнали о месте и обстоятельствах гибели родных и близких, не получив никакой социальной помощи от государства.

В советский период предполагалось, что эти военнослужащие могли перейти к врагу, но сейчас открыт доступ ко всем военным архивам, военным и правоохранительным ведомствам. Известны имена тех, кто воевал на стороне противника в различных воинских формированиях германской армии.

В интернет-ресурсах Центрального военного Архива Российской Федерации на сегодняшний день имеется доступ ко всем спискам личного состава Туркестанского, Кавказского, Прибалтийского и других легионов, сформированных из военнопленных Советской Армии.

Так называемые «безвозвратные потери» поименно перечислены в списках интернет-ресурса «Мемориал» и являются общедоступными для всех граждан бывшего СССР.

В Казахстане с начала войны до 1 июля 1945 года было задержано 8 тысяч 444 дезертира, то есть 0.6 процента всех призванных в армию. За годы войны в СССР было осуждено 994 тысяч 300 военнослужащих, около 650 тысяч человек вступили в антисоветские формирования. Это официальные сведения.

Законодательством нашей страны предусмотрено признание военнослужащих, принимавших участие в боевых действиях и пропавших без вести, умершими.

Статья 31 Гражданского кодекса Республики Казахстан гласит о том, что: «Часть 1. Гражданин может быть, по заявлению заинтересованных лиц, объявлен судом умершим, если вместе его жительства нет сведений о нем в течение трех лет, а если пропал без вести при обстоятельствах, угрожавших смертью или дающих основание предполагать его гибель от несчастного случая, в течение шести месяцев.

Часть 2. Военнослужащий или иное лицо, пропавшее без вести в связи с военными действиями, может быть объявлено умершим не ранее, чем по истечении двух лет со дня окончания военных действий.

Часть 3. Днем смерти лица, объявленного умершим, считается день вступления в законную силу решения суда об объявлении его умершим. В случаях объявления умершим лица, пропавшего без вести при обстоятельствах, угрожавших смертью или дающих основание полагать его гибель от несчастного случая, суд может признать днем смерти этого лица день его предполагаемой гибели.

Часть 4. На основании вступившего в законную силу решения суда об объявлении лица умершим производится запись о его смерти в книгах записей актов гражданского состояния. Последствия записи такие же, как и в записи о фактической смерти».

Как видно из диспозиции данной статьи, она в принципе не применима к военнослужащим, пропавшим без вести в период Великой отечественной войны из-за отсутствия в ней такого понятия как «погибший».

Зачастую, о военнослужащих «пропавших без вести» нет не только сведений о месте последнего пребывания, но нет данных о дате призыва, нет сведений о дате отправки на фронт, о воинской части или полевой почте, где он проходил службу, и даже имеются случаи отсутствия личных данных в списках части либо неправильного указания фамилии и имени.

Общеизвестен вопиющий факт уничтожения архивных данных о личном составе 106-ой кавалерийской бригады, сформированной в Акмолинской области, которая по прибытию на Воронежский фронт была брошена в бой против немецких танков и бронепоездов, имея на вооружении только сабли, и фактически полностью уничтожена пулеметным огнем противника.

Из личного опыта могу сообщить, что о месте службы своего деда, Калбаева Измухана, пропавшего без вести в ходе Ржевско-Вяземской наступательной операции, узнал после многолетней переписки с архивами Министерства обороны Российской Федерации, при отсутствии его имени в списках 101 стрелковой бригады, только из финансовой ведомости на получение солдатами заработной платы, где указано, что рядовой-мотоциклист Калбаев, 1-ый год службы, отдельная рота связи 101 стрелковой бригады получил заработную плату за ноябрь 1942 года, подпись имеется. Других ведомостей с данной фамилией не имеется. 39 Армия Калининского Фронта.

Конечно, удивительно, что в условиях кровопролитных боевых действий, когда командиры не могли учесть потери личного состава, военная бухгалтерия педантично выполняла свои функциональные обязанности.

Возвращаясь к рассмотрению норм статьи 31 ГК РК, нужно отметить, что в толковании вышеуказанной статьи в комментарии к Гражданскому кодексу, указано, что возможность объявления гражданина умершим закон связывает с достаточно достоверным предположением о его смерти.

Коллизия в том, что, если о военнослужащем нет сведений в течение 75-ти лет, может ли суд признать это обстоятельство «достаточно достоверным предположением».

До настоящего времени ни одна из республик СНГ не пыталась разрешить на законодательном уровне эту проблему. Основной вопрос в том, что между формулировками «умер» и «погиб» несоизмеримая разница морального плана и в юридических последствиях, ведь речь идет о статусе лиц двух разных категорий, об обычных гражданах в первом случае и о военнослужащих, которых государство призвало на военную службу для участия в боевых действиях, во втором случае.

Само понятие «погиб», – это классификация, используемая армиями мира для описания смерти своих военнослужащих от враждебных действий противника.

Пытаясь обратить внимание государственных органов на данную проблему, мною была опубликована статья «Закончить войну «де юре»» в номере 1177 от 10 ноября 2006 года «Юридической газеты». На публикацию откликнулись лишь члены поисковой группы города Петропавловск, которые ежегодно ведут поисковые работы в местах боёв на территории Новгородской области России.

В надежде на положительную реакцию правопреемницы Советского Союза, Российской Федерации, 23 февраля 2010 года я обратился с письмом к Президенту РФ Д.А. Медведеву, в канун 65-летия Победы, о принятии Закона «О признании военнослужащих Советской Армии, числящихся «пропавшими без вести» в период с 1941 по 1945 годы «погибшими в боях за Родину».

Президент Д.А. Медведев отписал письмо в военное ведомство РФ, которое дало ответ, что мои пожелания будут учтены ими при первой же возможности.

В преддверии 70-летия Великой Победы, 12 января 2015 года, я обратился с аналогичной просьбой к Министру Обороны Республики Казахстан И.Н. Тасмагамбетову. К великому сожалению, реакции не последовало, и вопрос остался неразрешенным по сей день.

Обоснованно полагаю, что снять эту проблему можно путем внесения изменений либо дополнений в нормы Гражданского и военного законодательства Республики Казахстан, которыми будет введено и принято понятие признания «погибшими» военнослужащих числящихся «пропавшими без вести».

Предполагаю, что речь может идти о дополнении Гражданского Кодекса принципиально новой по содержанию статьёй, которая определила бы субъектами данной нормы всех военнослужащих СССР, призванных из Казахской ССР, которые пропали без вести в различных военных конфликтах, при оказании военной помощи демократическим, народным и социалистическим республикам, во второй мировой войне и в различных «горячих точках» до распада СССР.

В этом случае, Министерство обороны Республики Казахстан, инициировало бы иск в судебные органы, о признании военнослужащих, пропавших без вести в период Второй мировой войны, погибшими в ходе боевых действий.

Внесение такого изменения в законодательство необходимо еще и потому, что у нас числятся пропавшими без вести и воины интернационалисты, а также военнослужащие, участвовавшие в различных «локальных» войнах.

Необходимо учесть также, что военнослужащие Казахстана могут выполнять, и выполняют миротворческие миссии по линии Организации Объединенных наций в различных странах мира, и этот вопрос актуален не только для военнослужащих, но и их родных и близких как в моральном, так и в материальном плане.

Срок пребывания военнослужащего в статусе «пропавшего без вести» в новой, либо измененной редакции статьи 31 ГК РК полагаю необходимым снизить до шести месяцев, установив такой же срок, как и в отношении гражданских лиц, признаваемых умершими. На мой взгляд, этот срок является достаточным для проведения розыскных мероприятий органами военной администрации с целью установления местонахождения либо факта гибели военнослужащего.

Но самое главное, сокращение срока от двух лет до шести месяцев позволит максимально быстро во временном исчислении защитить семью и близких родственников военнослужащего, потерявших кормильца, от социального коллапса посредством своевременных выплат материальных компенсаций, получения других, предусмотренных государством льгот и гарантий.

При установлении живым, военнослужащего, признанного погибшим, механизм отмены судебного акта в действующем законодательстве достаточно отрегулирован.

Обращение Министерства Обороны в суд с подобным иском в суд возможно и в нынешней ситуации, однако наличие в законе указания, что основанием для подачи искового заявления о признании умершим могут быть материальные интересы заявителя и вопросы наследования, а также отсутствие законодательного понятия «погиб в ходе военных (боевых) действий» делает этот вариант решения вопроса несостоятельным с правовой и моральной точки зрения, в виду того, что данная норма не учитывает отсутствия понятия частной собственности в советский период и длительный временной разрыв между событиями.

Существует и другой, оптимальный, с позиции законодательства, способ разрешения вопроса. Это издание Указа Президента Республики Казахстан, в котором был бы приведен список военнослужащих, числящихся пропавшими без вести в период Второй мировой войны, которые будут признаны «погибшими при исполнении воинского долга по защите Родины». Однако, этот Указ будет носить разовый характер и не будет иметь силы юридического прецедента в последующем.

В случае принятия изменений в законодательство Республики Казахстан по данному вопросу, была бы установлена четкая грань между понятиями «признать умершим» и «признать погибшим», что способствовало бы усилению социальной защищенности военнослужащих и членов их семей, а в преддверии 75-летнего юбилея окончания войны тысячи потомков военнослужащих, числящихся пропавшими без вести получили бы свидетельства о том, что их отец, дед, прадед с честью защищал свою Родину и погиб на полях сражений.

Более того, мировым сообществом должным образом было бы воспринято такое решение государства, оценена высшая степень духовных и нравственных устоев народа Казахстана. Вторая мировая война «де юре» была бы завершена.

И, конечно, для всего народа девиз «Никто не забыт, ничто не забыто» перестал бы быть только патриотическим лозунгом, имена погибших воинов заняли бы свое заслуженное место на постаментах и памятниках воинам-освободителям.

Литература

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан. – Алматы, 2014.
2. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: издательство «Юрист», 2017
3. Комментарий к гражданскому кодексу Республики Казахстан, общая часть. – Алматы: издательство «Жетыжаргы», 2003.
4. Интернет портал «Мемориал», интернет ресурсы ЦВИА РФ;
5. Юридическая газета №1177 от 10 ноября 2006 года;
6. Личный архив Калбаева Н.Е.

ВОПРОС О СОКРАЩЕНИИ РАБОЧЕГО ВРЕМЕНИ В КАЗАХСТАНЕ

Нормальная продолжительность рабочего времени не может превышать 40 часов в неделю (согласно Трудовому Кодексу Республики Казахстан), то есть не более 8 часов в день при пятидневной рабочей неделе [1].

Сокращение рабочего времени может быть связано с работой во вредных или опасных условиях труда, иными особенностями трудовой деятельности или возрастом работников, а также с их обучением.

Труд – деятельность человека, направленная на создание материальных, духовных и других ценностей, необходимых для жизни и удовлетворения потребностей человека и общества.

Рабочее время – время, в течение которого работник в соответствии с актами работодателя и условиями трудового договора выполняет трудовые обязанности. Рабочее время есть количественное выражение труда.

Ограничение законом продолжительности рабочего времени было одним из первых требований возникшего в начале XIX в. международного рабочего движения. В середине XIX в. первые появившиеся законы о труде касались ограничения рабочего времени для женщин и детей. Затем они были распространены и на мужчин (впервые – в Англии).

Международная организация труда (МОТ) предлагала своим членам, в число которых входит 185 государств, включая Казахстан, перейти на четырехдневную рабочую неделю.

МОТ предложила сократить рабочую неделю до четырех дней. Данная мера позволит увеличить занятость и благоприятно скажется на экологии, поскольку уменьшится количество поездок на работу. Кроме того, многие заболевания связаны с переработками и стрессом, а люди, которые работают меньше, более продуктивны.

Предложение МОТ будет обязательным после ратификации. Далее должны последовать изменения в Трудовой кодекс, но даже если этого не случится, договор будет иметь преимущество ввиду приоритета международных договоров над национальным законодательством.

Также важно не количество дней, а количество рабочих часов, если работать четыре дня по десять часов, получится такая же 40-часовая рабочая неделя.

Согласно исследованию Headhunter, в СНГ лишь каждый десятый работодатель одобряет уменьшение рабочей недели до четырех дней, а каждый четвертый – категорически против, причем более половины из них не убедило бы и уменьшение зарплат работникам. Большинство трудящихся (67%) также не согласились бы на такие перемены. Очевидно, материальная составляющая работы превалирует над личными делами и ценностью свободного времени.

В зарубежных странах сокращенной рабочей неделей уже никого не удивить. С идеей сокращения рабочего времени ранее выступали глава Google и мексиканский магнат Карлос Слим Элу, занимающий вторую строчку Forbes. Если ввести трехдневную рабочую неделю, можно нанять двух сотрудников на одно место, при этом у обоих будет больше личного времени. Компания Google давно предлагает своим сотрудникам работать на 20% меньше полного рабочего времени, стимулируя их тратить это время на собственные проекты и исследования.

Работники проводящие в офисе долгие часы, нередко лишь имитируют бурную деятельность. Согласно Закону Парето (или принцип Парето), «20% усилий дают 80% результата, а остальные 80% усилий – лишь 20% результата», то есть, даже при сокращении рабочего дня на 1 час, можно всю работу выполнить и за семь часов [2].

Режим рабочего времени – порядок распределения нормы рабочего времени в течение определенного периода времени. Режим рабочего времени имеет весьма серьезный социальный аспект в плане свободного времени, которое, по мысли Карла Маркса, является пространством для расцвета человеческих способностей и творческих сил, свободное время не должно поглощаться трудом, оно должно оставаться свободным для удовольствий, для досуга и т.п. «Свободное время, – писал К. Маркс, – представляющее собой досуг, так и время более возвышенной деятельности, разумеется, превращает того, кто им обладает, в иного субъекта, и в качестве этого субъекта он и вступает затем в непосредственный процесс производства» [3].

40-часовая рабочая неделя существует уже более ста лет, и многие страны уже перешли на меньшую рабочую неделю. Список количества рабочих часов в неделю в некоторых странах: [4]:

1. Нидерланды – 30,5 часа.
2. Финляндия – 33 часа.
3. Франция – 35 часов.
4. Дания – 37 часов. В госучреждениях в рабочее время включён ежедневный 30-минутный перерыв на обед.
5. Германия – 38 часов.
6. Норвегия – 39 часов.
7. Греция, Австрия, Израиль – 43 часа.
8. Аргентина – 44 часа, из которых четыре приходится на субботу.

Преимущества сокращения рабочего дня:

- повышение правовой грамотности населения;
- улучшение здоровья населения;
- появление дополнительного времени воспитания детей, на спорт, культуру, другое хобби;
- сокращение энергопотребления рабочих мест, что улучшит экологию;
- сохранение заработной платы.

Сокращение рабочего времени стало возможно благодаря росту производительности труда и внедрения прогрессивных технологий.

От правильного выбора режима рабочего времени зависит эффективное использование фонда рабочего времени, которым располагает данное предприятие, в конечном счете – его экономическая рентабельность, экономическая состоятельность, конкурентная способность.

Считаем, что сокращение рабочего времени до 35 часов, так же имеет существенное влияние на продуктивность и повышение производительности труда работников, так как повышение производительности зависит и от социально-экономических показателей, связанных не только с квалификацией, образованием, знаниями и навыками, но и с условиями труда, применением оптимальных режимов труда и отдыха, а сокращение рабочего времени, за счёт которого у работников увеличилось бы личное свободное время (на занятия спортом, укрепление здоровья, на вопросы отдыха и проведение досуга) явилось бы дополнительным стимулом для повышения производительности труда со стороны работника.

Литература

1. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года. Информационно-правовая система «Параграф»: [Электронный ресурс]//Режим доступа: <http://online.zakon.kz/>

2. <https://articlekz.com/article/7437/> Нуртазина Д.К. Журнал: Сборник материалов с конференции «Государственно-правовые основы политической системы Республики Казахстан и ее влияние на сферу государственного управления в условиях глобализации».

3. Горохов Б.А., Маврин С.П. Российское трудовое законодательство и международное трудовое право // Правоведение. 2004. №6. С.14.

4. <https://fingeniy.com/rabochij-den-i-rabochee-vremya-v-raznyx-stranax-mira/>
Константин Белый. Рабочий день и рабочее время в разных странах мира.

**Крушинская Е.В., Далабаева К.М.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АРЕНДЫ ЗДАНИЙ И СООРУЖЕНИЙ

Проблемы правового регулирования договора аренды недвижимого имущества в современном казахстанском законодательстве связаны с осуществляемыми экономическими преобразованиями и правовыми реформами, поиска оптимальных вариантов решения соответствующих задач.

Курс Казахстана, направленный на унификацию и гармонизацию правовой системы в современном международном пространстве, приводит к расширению сферы гражданско-правового регулирования имущественных отношений, складывающихся в различных сферах деятельности. В этой связи важнейшей задачей правового, в том числе гражданско-правового, регулирования, является гибкое реагирование и поддержание законодательства в соответствии с потребностями участников имущественных отношений. Одним из таких инструментов правового регулирования является договор аренды.

Аренда недвижимости является одним из наиболее распространенных гражданско-правовых институтов, при этом, что сразу хочется отметить, в самом Гражданском кодексе РК говорится в первую очередь не об аренде недвижимости, а об аренде зданий и сооружений, что вряд ли можно признать правильным, поскольку на практике это приводит к весьма серьезным проблемам и неудобствам. Получается, что правила об аренде недвижимости, расположены в общих положениях об аренде (гл. 29 ГК РК), а вот правоотношения по аренде зданий и сооружений (которые и являются основными объектами недвижимости) регулируются в первую очередь специальными правилами (пар. 4 гл. 29 ГК РК) и лишь при отсутствии таковых, общими положениями об аренде [1]. Вряд ли это можно признать правильным с точки зрения юридической техники, тем более что никаких оснований для подобного «деления» нет.

По договору аренды здания или сооружения арендодатель обязуется передать во временное владение и пользование арендатору здание или сооружение (гл. 29, пар.4, ст. 581 ГК РК) [1].

В последние годы сложилась ситуация, когда любой гражданин или организация, желающая заняться предпринимательской деятельностью, рано или поздно сталкиваются с проблемой размещения своего бизнеса. Возможности приобретать помещения под офисы, склады и магазины в собственность ограничены; для перевода жилого помещения в нежилой фонд необходим ряд технических условий, которым соответствуют далеко не все коммерчески привлекательные объекты недвижимости. Остается оптимальный вариант решения этой проблемы – аренда.

В сфере арендных отношений, когда объектом является здание, сооружение, возникает много острых, дискуссионных проблем, которые представляют тем больший интерес, что позиция законодателя по этому вопросу не всегда безупречна. Мы рассмотрим наиболее важные и проблемные аспекты аренды зданий и сооружений.

Особого внимания заслуживает проблема аренды нежилых помещений. Является ли нежилое помещение предметом аренды здания? Авторы, которые считают, что нежилые помещения уже объединены под общим значением «здание», не правы в своих убеждениях. Понятия «здание» и «помещение» не равнозначны. Аналогичного мнения придерживаются и другие авторы, например, В.А. Лапач. Думается, что здание и помещение относятся друг к другу как форма и содержание. Здание состоит из множества помещений. В рамках одного здания можно изменять помещения, перестраивать их, создавая тем самым совершенно иные объекты, но здание (как форма) останется неизменным. Нежилое помещение является частью здания (сооружения).

Применительно к аренде нежилых помещений пробелы в законодательстве, связанные с определением самого нежилого помещения как объекта гражданских прав, также являются причиной различного рода толкования действующих норм, регулирующих арендные отношения.

Так, по мнению В.В. Витрянского, «в отношении аренды нежилых помещений какие-либо специальные правила в Кодексе отсутствуют, поэтому на указанные правоотношения общие правила о договоре аренды распространены в полном объеме» [2]. Такого же мнения придерживается и Е.Е. Дорогавцева, которая считает, что, если признать нежилое помещение самостоятельным объектом недвижимости, следует применять для регулирования отношений по его аренде не нормы параграфа четвертого главы 29 ГК РК, а общие правила об аренде [3].

Кроме того, в настоящее время казахстанское законодательство не решает такой важный вопрос, как правомочия арендатора нежилого помещения в здании в отношении так называемых вспомогательных помещений и оборудования. Отсутствие же данного регулирования приводит к спорам, поскольку пользоваться нежилым помещением изолированно практически невозможно. На практике это осложняется тем, что суды отказываются применять нормы об общей собственности собственников квартир в отношении нежилых помещений. Так, в настоящее время отсутствует закон, предусматривающий возникновение общей собственности на объект недвижимости в случае приобретения нежилого помещения в объекте недвижимости, не являющемся жилым домом, нельзя применять по аналогии закон, не регулирующий спорные правоотношения.

Из сложившейся ситуации представляется возможным выходом введение специального вещного права на помещение, которое бы предусматривало возможность его продажи, а равным образом использование всех вспомогательных помещений и оборудования. Иным вариантом может являться введение фикции общей собственности на здание без преимущественного права покупки.

Проведенное исследование позволило сформулировать и обосновать следующие основные положения и выводы.

Что касается самого нежилого помещения, то в его определении должна быть отражена конструктивная (техническая) связь помещения со строением и его обособленность, возможность самостоятельного использования. Например, нежилое помещение – это изолированное неделимое помещение, которое является недвижимым имуществом и предназначено для использования в целях, не связанных с проживанием в этом помещении.

В целях совершенствования действующего законодательства, регулирующего аренду зданий и сооружений, предлагается внести соответствующие изменения в действующее гражданское законодательство.

Во-первых, следует признать, что нежилые помещения являются объектами, входящими в состав зданий и сооружений, поэтому аренда нежилых помещений должна регулироваться теми же нормами, что и аренда зданий и сооружений, поскольку нежилые помещения обладают теми же характеризующими признаками, что и здания: искусственность возведения, индивидуальность, самостоятельность с точки зрения

возможности использования по назначению, высокая стоимость. В этой связи нормы гл. 29, пар. 4 ГК РК «Аренда зданий и сооружений» следует распространить на отношения, связанные с арендой нежилых помещений.

Во-вторых, объектом договора аренды зданий или сооружений могут быть только объекты недвижимости, прочно связанные с землей и введенные в установленном порядке в эксплуатацию. Объекты, незавершенные строительством, не являющиеся объектом действующего договора строительного подряда, хотя и представляют собой недвижимость, но предметом договора аренды зданий или сооружений быть не могут.

Для реализации указанных положений можно рекомендовать:

1) изменить название гл. 29, пар. 4 ГК РК «Аренда зданий и сооружений» на название «Аренда объектов нежилого фонда (зданий, сооружений, нежилых помещений)».

Указанное изменение на законодательном уровне распространит нормы данного параграфа на отношения, связанные с арендой нежилых помещений;

2) изложить гл.29, пар. 4, ст. 581 ч.1 ГК РК в следующей редакции:

«По договору аренды объектов нежилого фонда арендодатель обязуется передать во временное владение и пользование или во временное пользование арендатору объекты нежилого фонда (нежилые помещения, здания и иные сооружения).

Объектом договора аренды нежилого помещения может быть только изолированное помещение, не предназначенное для общего пользования».

Тем самым, на законодательном уровне будет урегулирован вопрос об объекте аренды здания (сооружения), которым может быть исключительно нежилое помещение, изолированное от других помещений.

Литература

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.10.2019 г.).

2. Витрянский В.В. Договор аренды и его виды: прокат, фрахтование на время, аренда зданий, сооружений и предприятий, лизинг. – М.: Юрист, 2011 г. – 255 с.

3. Дорогавцева Е.Е. Здание, сооружение и нежилое помещение как объекты аренды недвижимости (проблематика соотношения разграничения понятий). – М.: Юрист, 2008. – 172 с.

4. Голомазова Л.А. Аренда нежилых помещений: законодательство и судебная практика. – М.: Юрист, 2010 г. – 230 с.

**Крушинская Е.В., Потапчук А.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ В МУСУЛЬМАНСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ

Право частной собственности вытекает из природы человека, оно связано с его стремлением к материальному благополучию. На протяжении истории природа этого права, а также его пределы претерпевали изменения. Например, в период родоплеменных отношений правом собственности обладало лишь племя, так называемая «общинная» собственность. В целом, можно сказать, что в различные периоды истории человечества круг собственников менялся; появились государственная собственность, общественная, частная форма собственности.

В мировой философии существовало множество понятий, имеющих отношения к собственности. Никогда не было однозначного понимания собственности. Эту

неоднозначность можно найти в трудах философов, которые рассматривали вопросы собственности: Цицерон, Гоббс, А. Смит, Д. Локк, И. Кант, Г. Гегель, Ф. Энгельс и другие. Обычно собственность рассматривают с экономической и юридической точки зрения, а они не дают точного определения, поскольку собственность является одной из фундаментальных категорий, которая отражает сущность общественной жизни человека.

Отношение к собственности показывает особенность любой правовой системы и передает уровень её развития. Исламское право в этом смысле не является исключением. Если не рассматривать все юридические тонкости, то следует сконцентрироваться на концепции собственности разработанной исламским правоведением, которая описывает образ жизни мусульман и специфический подход мусульманского общества на первостепенные для ислама экономические и социальные проблемы. Вопросы собственности не занимали самостоятельного места в традиционных трактатах по шариату, а рассматривались юристами исламского права вместе с разработкой других вопросов таких, как ганима (военная добыча), закят (обязательное пожертвование), раздел наследования, некоторые виды договоров [1].

Многочисленные аяты Корана дают понять, что Владельцем вещей во Вселенной является – Всевышний Аллах. В полном смысле все, что есть в мире, принадлежит Ему. Но это не значит, что у людей нет каких-либо полномочий. Наша собственность на те или иные вещи приобретает в таком свете особый характер. Таким образом, человека можно считать в некоторой степени «доверительным управляющим» Бога на Земле. Отсюда следует, что Коран не отменяет право частной собственности.

Ислам предусматривает разные полномочия в отношении разных категорий объектов собственности. Существуют такие объекты, которые принадлежат только Богу и не доступны человеку, примером можно привести небесные тела, не созданные человеком. Есть также то, что принадлежит человечеству в целом, океаны – они не могут находиться в частной собственности. В каждом государстве, обществе есть то, что принадлежит человеку, например, земли общего пользования. Существуют и такие предметы, которые могут быть во владение одного определенного лица или же группы лиц. В исламском праве, как и в других правовых системах собственность которой владеет человек, связана с определенными правами и обязанностями. С этим связано то, что исламский закон устанавливает некоторые ограничения в этом отношении. Основное, что нужно помнить – это то, что все принадлежит Богу, и человек должен распоряжаться имуществом согласно Его заповедям.

В исламском праве у собственников есть свои права и обязанности в отношении собственности приобретенной ими. Одно из основных ограничений в отношении собственности, налагаемых исламом, заключается в том, что собственность может быть приобретена только законным путем. В свою очередь, право человека защищать свою собственность является священным. Пророк (да благословит его Аллах и приветствует) говорил: «Человек не должен причинять вреда себе или окружающим» (Муслим). Это необходимо учитывать и при использовании собственности. Например, Ислам порицает монополизацию ресурсов, имеющих жизненно важное значение для всего общества. Кроме того, Шариат отмечает, что допустимо причинить малый вред, если это необходимо для предотвращения большего вреда, который будет причинен значительному числу людей или обществу в целом [2].

Право собственности в Шариате связано с определенными обязанностями. Одна из которых связана с использованием собственности для содержания семьи. Также есть обязательство, которое заключается в выплате закята (отчисления в пользу нуждающихся), оно является фардом (обязательным действием) для любого, кто исповедует ислам. Закят является одним из столпов ислама, формой поклонения Аллаху. Закят может выплачиваться, в том числе, и в денежной форме. Он не является разновидностью подоходного налога. Размер закята составляет 2,5% от стоимости принадлежащего лицу определенного имущества, при этом то имущество, которое

человек использует для своих первоочередных нужд (например, дом, в котором он проживает), не учитывается. Закят выплачивается один раз в год [3]. Кроме этого, в исламском праве существуют и другие виды налогов. Известны слова Пророка (да благословит его Аллах и приветствует): «На собственности лежат и другие обязанности, помимо закята» (Тирмизи). В свою очередь справедливый правитель утверждает дополнительные налоги в том случае, когда сумма закята не покрывает основных потребностей общества, например, в случае войны, голода, болезни и других непредвиденных обстоятельств.

Современная мусульманская юриспруденция уделяет проблемам собственности особое внимание. Основываясь на выводах средневековых авторитетов, она стремится обобщить и переосмыслить их в тенденции развития современной мировой правовой мысли. Это затрагивает основные понятия и категории относящиеся к праву собственности, среди них центральными понятиями выступают «маль» (имущество) и «милък» (собственность). Термин «маль» встречается примерно в 90 стихах Корана, но в этом в основном источнике шариата нет точного определения этого понятия. По этой причине в различных мусульманско-правовых толкования понимают «маль» не одинаково. Например, ханафитская школа относит к этому понятию все, к чему испытывает тягу природа человека и что может сохраниться до возникновения в этом потребности. Современные мусульманские юристы рассматривают «маль» как то, что можно сохранить и чем разрешено владеть и пользоваться обычным естественным образом. Также к этим критериям могут добавлять наличие у имущества стоимости и возможность компенсации в случае его неправомерного уничтожения или повреждения. С учетом указанных признаков можно сделать вывод, что к «маль» в первую очередь относятся материальные ценности. По преобладающему мнению, мусульманских правоведом, термин «маль» подразумевает не только реальные предметы, но и полезные свойства вещей в качестве особой разновидности имущества. То есть шариат считает ценным то имущество, которым разрешено пользоваться мусульманам, отсюда следует, что это имущество обладает дозволенными полезными качествами [4].

В мусульманской концепции права собственности не трудно найти противоречия. В частности, в 50-70 годах XX века эта концепция служила аргументом для идеологического оправдания аграрных реформ и национализации в арабских странах, когда они решили построить социализм. В настоящее время «исламская» аргументация принимает участие как в обосновании концентрации в руках государства собственности на важные объекты, так и в поощрение частного предпринимательства. Так, например, в ряде арабских государств государственная монополия на добычу нефти и природного газа не только их политической системой, но и мусульманско-правовым принципом, который объявляет всех людей «сосоварищами» в пользовании огнем и водой, без которых жизнь общества была бы невозможно. По аналогии это распространяется и углеводороды, которые необходимы современному человеку. В тоже время поддержка частного сектора тоже опирается на мусульманско-правовые представления. Принятый в Йемене в 1999 году закон о приватизации, предусматривающий передачу некоторых объектов из государственной собственности в частную, вполне по-исламски ставит своей целью предупреждение монополии.

Важно выделить, что институты, принципы или отдельные нормы исламского права собственности зачастую включаются в общую систему законодательства, которая построена по европейским моделям. Ярким примером служит Гражданский кодекс Объединённых Арабских Эмиратов 1985 года. Он регулирует отношения собственности в виде французской правовой традиции, но при этом он закрепляет отдельные положения мусульманского права. В частности, он показывает деление имущества на имеющее стоимость и лишенное её в зависимости от того, разрешает ли шариат пользоваться ей мусульманину или нет. Иными словами, по вопросам собственности исламская и

европейская правовые культуры чаще всего не выступают как оппоненты, а дополняют друг друга или даже эффективно взаимодействуют.

Литература

1. Хайруллов Д.С., Якупов В.М., Гафуров Ш.И. Экономика религиозных исламских организаций. – Казань: ТГГПУ, 2009. – 550 с.
2. Исламская экономика: право каждого - благо всех - Доктор Джамаль Бадави – профессор Университета св. Марии в Галифаксе (Канада), 2012. – 225 с.
3. Коран / Перевод с араб. и комментарии М.-Н. О. Османова. 2-е изд. – М., 1999. – 450 с.
4. Исламские финансы в современном мире: Экономические и правовые аспекты / Сост. Р. И. Беккин. – М., 2004. – 230 с.

**Ксеубаева Л.А., Алибекова А.М.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫН АЛДЫН АЛУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы мәселесі әрқашан кез келген халықты алаңдататын мәселе, себебі бүгінгі жасөспірімдер елдің, ұлттың ертеңгі болашағы болып табылады.

Соңғы жылдары елімізде кәмелетке толмағандардың қылмыс көрсеткіштері айтарлықтай төмендегенімен, олардың теріс үрдістері де байқалады.

Кәмелет жасына толмағандар арасындағы қылмыстарға алып келетін мінез-құлықты қалыптастыру мен бекітуге отбасылық институттардың бұзылулары, жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық даму ерекшеліктері және оларды отбасы мен білім беру мекемелерінің тәрбие және педагогикалық тәжірибесіндегі есепке алудың тиімділігі, жасөспірімдер мен жастардың бейресми топтарының рөлі, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени дамудың жағымсыз тенденциялары сияқты факторлар әсер етеді.

Баланың адам болып қалыптасуы ең алдымен отбасына байланысты. Отбасы бала өмірінің жағдайын реттейтін орта болғандықтан, ол әртүрлі жат қылықтардан жиіркендіретін, дұрыс жолға бағыттайтын, басқаратын күш, өмірдегі тірек және де алғаш тәрбиелік орта болып табылады.

Мәселен, 2018 жылы жүргізілген кешенді социологиялық зерттеу нәтижесінде, кәмелет жасқа толмағандар үшін ең маңызды бес құндылық индексі келесідей орын алған: ата-ана – 88%, денсаулық – 80%, қауіпсіздік – 47%, отбасы және дәстүрлер – 36%, сапалы білім – 27% [2-33 б.] Бұл жерде жасөспірім үшін отбасының маңызы зор екенін, жанұя жағдайының жалпы келеңсіз жақтары отбасы тәрбиесінің бұзылуы, баланың жанына қатты әсер еткенін, оның тәртіп жағынан құлдырап, құқық бұзуға дейін әкелгенін дәлелдеп берді.

Отбасының маңыздылығын А.М. Решетина «Баланы адам етіп қалыптастыру бастамасы ең кішкентай әлеуметтік орта – жанұяда жүзеге асады» деп атап көрсеткен. Дәл осындай пікірді М.С. Нәрікбаев, С.Х. Жадыбаевтар да қолдаған [3-18 б.; 4-15 б.].

Жалпы, отбасындағы жағдайдың шиелесуі ең алдымен, балаға кері әсерін тигізеді: баланың мектептегі үлгерімі төмендейді, бала ата-аналарға емес, отбасынан тыс, далада құрылған референттік топтарға еліктейді, оларды үлгі тұтады, сол топтар балаға ата-аналарға қарағанда беделді болып көрінеді. Нәтижесінде жеке тұлғаның қалыптасуында бұзушылықтар орын алып, бұл өз кезегінде кәмелетке толмағанды құқық бұзушылыққа

алып келуі, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімдердің және жасөспірімдер қылмысының алдын алуға жауап беретін басқа да органдардың араласуына негіз болуы ықтимал. Бұл жүйенің үлкен кемшілігі – бұл органдар көбінесе кәмелетке толмағанның әлеуметтік жағдайын өзгертпей, проблеманың шешілмеген себептерін қалдыра отырып, тек салдарға ғана жауап береді [3, 68-70 бб.].

Осы орайда, кәмелетке толмағандар қылмысының алдын алу тиімділігін арттыру үшін институционалдық түзетудің басқа да агенттерінің, атап айтқанда, отбасылық психологтар мен консультанттардың қатысуы қажет.

Жалпы баланың қалыптасу кезеңінде оған әртүрлі жағдайлар мен факторлар әсер етсе, ол ең алдымен оның көзқарасына, қызығушылығына, икемділігіне өз нәтижесін беріп, қатынас, сезім, көңіл-күйді қалыптастырады. Осылардың арақатынасында бала бойында белгілі бір сипаттық белгілер мен жеке басының жақсы, жаман жақтары дамиды [5-69 бб.]

Кәмелетке толмағанды қылмыстық әрекетке тартуға ықпал ететін келесі фактордың бірі – оның тұлғалық ерекшеліктері. Көбінесе кәмелетке толмағандардың ата-аналары баланың мінез-құлқының ерекшеліктеріне, оның темпераментіне дұрыс әсер етпейді, бұл әрине, оның жеке тұлға ретінде қалыптасуында өз ізін қалдырады.

Кейбір ата-аналар баласының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ғана жағдай жасауға тырысады. Ата-ананың мұндай қадамы баланың бойында масылдықты, жатып ішер арамтамақтық қалыптастырады. Енді бір ата-ана баланы киімге құмар қылып өсірсе, ал үшінші бір ата-ана баласының алдында қалай ұрлағанын немесе қоғам мүлкін қандай жолмен жымқыру жолын, істеген істерін «жайып» салады. Мұндай әрекеттер ата-ананың өз баласының алдында беделінің жоғалуына, баланың ойында құқық бұзушылық әрекеттерді туындатуға әкелуі мүмкін.

Көптеген ата-аналардың «ыңғайлы» бала туралы түсінігі бар, бірақ ол жас ерекшелігіне байланысты жасөспірім оның ойындағы бейнеге сәйкес келе бермейді. Содан кейін ата-аналар тарапынан баланың даралығымен күресі басталады, олар баланың мүдделерін елемей, «ыңғайлы стандартқа» айналдыру үшін оны қайта қалыптастыруға тырысады. Кейіннен балаға деген осындай қарым-қатынас онымен күресу нәтижесіне қарамастан оның жеке тұлғасына кері әсерін тигізеді.

Отбасындағы келеңсіз жағдайлар, одан кейін мектепте де өзіне жақын адамдарымен қақтығысқа түсуіне алып келеді. Осы орайда, мектеп дезадаптациясы да кәмелетке толмағандардың қылмысына әсер ететін басты факторлардың бірі. Қазіргі уақытта білім беру жүйесі дағдарысты бастан кешіруде, бұл әсіресе мектепте көрініс береді. Мектептер тәрбиелік сипаттағы мәселелерді басымдыққа қоймастан, кез келген мүмкін құралдарды пайдалана отырып, тәртіпті қолдауды бірінші орынға қояды. Оқушының үлгерімі мұғалімнің балаға деген қарым-қатынасына, оның беделіне, оқудың жеке маңыздылығына тікелей байланысты. Мектепте дезадаптацияның себептері оқу мотивациясының болмауы, мұғалім мен оқушы арасындағы қақтығыстар, сыныптастармен күрделі қарым-қатынастар және т.б. болып табылады [4, 68-77 б.].

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығына себеп болатын тағы бір жағдай – қоршаған ортасы. Мұнда әсіресе бейресми ортаның әсері көп. Мектептен тыс уақытта көптеген оқушылар ата-анасының қарауынсыз болғандықтан, бақылаусыз өмір кешеді. Бұндай баланың мектептегі сабаққа бармауы, немқұрайлылығы осы бақылаусыздықтан шығады десек, артық айтқандық емес. Ондай балалар көбінесе сыныпта «қиын» балаға, тәрбиеленуі қиындық туғызатын балаға айналады. Тәжірибе көрсеткендей, бақылаусыз қалған балалар өздері тұратын жерлердегі кіші топтарға біріккен. Ал, ол топтардың қандай іспен айналысатыны белгілі. Ата-аналардың басым көпшілігі сабақтан бос уақытта баласының немен шұғылданып жүргенін, достарының кім екенін, достарының қандай пайдалы іспен айналысатынын білуге ниет етпейді. Осыдан барып, баланың ата-ана бақылаусыз тыс қалғанына сенімі артып, құқық бұзушылыққа оңай қадам жасайды.

Кәмелетке толмағандардың қылмысын ерте алдын алудың негізгі құралы құқықтық сананы дұрыс тәрбиелеу және қолайсыз отбасын декриминализациялау, бұған құқықтық нормаларды жетілдіру және балаларды тәрбиелеудегі азаматтардың жауапкершілігін арттыру шаралары енеді.

Әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы себептер де кәмелетке толмағандар қылмысына әсер ететін бірден-бір факторлардың бірі болып табылады. Жанұя тәрбиесінің жеткіліксіздігі кейбір жеке ата-ананың кінәсінен емес, қайта жанұя жағдайының әртүрлі сәттерінің әсер етуінің жиынтығына байланысты: жанұя санында, материалдық-әлеуметтік және мәдени-әлеуметтік, жанұя мүшелері арасындағы қарым-қатынастан бастау алады. Бұл түрдің себептеріне мыналар жатады: төмен материалдық деңгей, көп балалы, толық емес отбасылар.

Қолайсыз отбасында өскен кәмелетке толмағандардың бұзақы болу мүмкіндігінің жоғары болуы соншалықты, осындай отбасынан шыққан кәмелетке толмағанның қоғамға қарсы немесе аморалды бағдар алмай, иә болмаса құқық бұзушылық жолына түспеуі өте сирек кездесетін жағдай.

Баланың әлеуметтенуі мен дамуы үшін қолайлы жағдай жасауға уақыт пен қаражаттың жетіспеуі, тәжірибе немесе қажетті білімнің болмауы девиантты мінез-құлықты дамытуға және бекітуге ықпал етуі мүмкін. Толық емес отбасылардағы әлеуметтік орта ең күрделі болып табылады.

Аталған тұжырымды сондай-ақ, мына статистикалық мәліметтерден де аңғаруға болады. Мәселен, кәмелетке толмағандардың ісі жөніндегі инспекцияларындағы девианттық есепте тұрғандардың 23,5%-ы өз ата-анасымен тұрса, 36%-ының ата-анасы айырылысқан, 27%-ының туған әкесі болмаса, 25% тек өгей әкесі мен анасы болып, олардың тәрбиесін алған [1, 17 б.].

Көптеген толық емес жанұяда тәрбиелеу тек қалған ананың немесе әкенің үлесіне тиетіндіктен, тәрбиелеудегі барлық ауыртпалық соған ғана түседі. Соның нәтижесінде жанұяда педагогикалық талаптар мен тәрбиелік шаралардың құлдырауы пайда болып, жасөспірімге деген әлеуметтік бақылау төмендейді.

Бұл әсіресе, көп уақытын жұмыста өткізетін, жалғыз анасы бар жанұя жағдайынан айқын сезіледі. Анасы жұмыста болғандықтан, бала үнемі өз-өзімен қалады. Олай болса, оған анасының көңіл бөлмеуі, уақытының аз болуы, болса да, шаршауы қатты әсер етіп, қандай жұмыс болса да, ол бала өзіне уақытында көмек беретін адамды таба алмайтын дәрежеге жетеді.

Осылайша, бірте-бірте анасының балаға деген ықпалы жоғала бастаған жасөспірім тығыз байланыстан айырылып, оның жанұядан бөлінуі басталады. Осындай жағдайларға байланысты А.С. Макаренко «Қараусыз балалардың жағдайы жетім балаларға қарағанда, көп жағдайда күрделі де қауіпті» деген болатын [6-341 б.].

Бүгінде кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуде оң нәтижеге жету үшін қолайсыз отбасыларына ықпал ету жүйесін өзгерту қажет, мұндай бұзушылықтар үшін тек қана ата-аналық құқынан ғана айырып қоймай, бас бостандығынан айыруды қарастыратын ата-аналардың кәмелетке толмағандарды тәрбиелеудегі жауапкершіліктің тиімді институттарын құру керек, бұндай институтты құрмайынша кәмелетке толмағандардың оң бағыттағы құқықтық санасын қалыптастыру туралы айту мүмкін емес. Себебі балаларға тәрбие және бұл өмірде дұрыс бағыт беру үлкен жауапкершілікті қажет етеді.

Қорытындылай келгенде, кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы мәселесі қазіргі кезде тек криминологтарды толғандыратын мәселе емес, бүкіл халқымызды толғандыратын мәселе болып тұр. Қоғамымыздың жарқын болашағы саналы да салиқалы, білімді де білікті бүгінгі жасөспірімдерден шығатынын ұмытпағанымыз жөн.

Әдебиеттер

1. Аналитикалық есеп (кешенді социологиялық зерттеу нәтижелері). Авторлық ұжым. – Алматы, 2017. – 142 б.

2. Жадыбаев С.Х. Правопорядок и поведение несовершеннолетних. – Алма-ата, 1982
3. Кашкина Е.В. Актуальные вопросы профилактики правонарушений, совершаемых несовершеннолетними // Административное и муниципальное право, 2008. – № 4. – С. 68-70
4. Реан А.А. Асоциальное поведение несовершеннолетних как проблема психологии образования // Российский психологический журнал. 2005. № 3. – С. 68-77
5. Орсаяева Р.А. Кәмелетке жасы толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алуда отбасының алатын орны // Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. – №2 (38) 2015 ж. – 69 б.
6. Макаренко А.С. Педагогикалық дастан. – А., 1983. – 604 б.

**Мәулен Б.М., Журунова М.К.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ ОН СЕГІЗ ЖАСҚА ТОЛМАҒАНДАР ЕҢБЕГІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Көптеген отбасыларда ата-аналар балаларын жастайынан еңбекке баулиды. Әлемнің барлық елдерінде, сондай-ақ, Қазақстанда жасөспірімдердің еңбек етуін кездестіруге болады.

Жасөспірімдердің физикалық тұрғыдан және ақыл-ойының толық дамымағандығынан оларды қорғау мен қамқорлық жасау бірінші кезекке шығып, он сегіз жасқа толмаған жұмыскерлердің еңбегін ерекше құқықтық қорғаудың қажеттілігі туындайды. Сондықтан бұл мақалада шетелдік тәжірибені зерттей отырып, он сегіз жасқа толмаған жұмыскерлердің еңбегін жекелеген санаттағы жұмыскерлер қатарына жатқызудың қажеттілігі мен халықаралық құқық саласы бойынша олардың құқықтары жақсырақ қорғалатынын мысалға келтіру мен кейбір тәжірибесін елімізде қолдану қажеттілігі қарастырылады.

Мақалада он сегіз жасқа толмаған жұмыскерлердің еңбек, құқығын реттеуде олардың жұмысқа шығуының басты себептерін анықтап кетейік.

Т.Ю. Коршунованың пікірі бойынша, он сегіз жасқа толмағандар еңбегі экономикасы дамыған және экономикасы төмен елдерде кеңінен тараған [1, 63]. Әрине еңбек ету кез келген азаматтың өмір сүру қажеттілігі, сондықтан да Т.Ю. Коршунованың пікірімен келісе отырып, жасөспірімдердің түрлі жағдайларда еңбек етуінің артықшылықтары мен оны жетілдірудің қажетті жақтары болатынын айтамыз.

Мысалы он сегіз жасқа толмаған жұмыскерлердің шығармашылықпен айналысып, өзін физикалық және мәдени тұрғыдан, ақыл-ойын дамыту мен оны бір жағынан табыс көзіне айналдыруын ұтымды деп есептесек, кейбір он сегіз жасқа толмағандардың сауда орталықтары мен қоғамдық тамақтандыру орындарында әртүрлі жұмыстарды атқаруы олардың физикалық және ақыл ойының кері әсерін тигізуі мүмкін.

Сондай-ақ, он сегіз жасқа толмаған жұмыскерлердің еңбегін экономиканың көлеңке саласында қолдану кеңінен орын алып кеткен.

Осы мәселеге сәйкес, халықаралық құқықтық актілерге талдау жасайтын болсақ, Халықаралық Еңбек Ұйымының (ары қарай ХЕҰ) 1973 жылғы 26 маусымдағы «Жұмысқа қабылдау үшін ең төменгі жас» туралы № 138 Конвенциясының 1-бабында: «Осы Конвенцияны күшінде деп танитын Ұйымның әрбір Мүшесі бала еңбегін тиімді жоюды және жеткіншектердің дене және ақыл-ой сезімінің толық дамуына сәйкес дәрежеге дейін жұмысқа қабылданатын ең төменгі жасты біртіндеп көтеруді қамтамасыз ету мақсатымен ұлттық саясатты іске асыруды міндеттенеді» [2]. Бұл Конвенция Қазақстанда

мойындалған және осы аталған баптағы норма Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің (ары қарай ҚР ЕК) 31-бабының нормасында еңбек шартын жасау үшін жол берілетін жас мөлшерінен саулығы мен имандылық тұрғысынан дамуына нұқсан келтірмейтін шығармалар жасауға байланысты жас мөлшерін көтеру қарастырылған [3]. Бұл жерде жоғарыда атап кеткеніміздей шығармашылық саласында баланың өзін дамытуға бағытталған жұмыстарды орындауға жол берілетіні қарастырылған.

Он сегіз жасқа толмағандардың құқығын анықтайтын халықаралық құжат болып, 20 қараша 1989 жылы қабылданған Біріккен Ұлттар Ұйымының (ары қарай БҰҰ) «Бала құқықтары туралы Конвенциясы» танылады. Бұл Конвенцияның 32-бабының 1 тармақшасында қатысушы мемлекеттердің әр баланың экономикалық қанаудан, оның денсаулығына қауіп төндіретін немесе білім алуына кедергі келтіретін немесе денсаулығына зиян, дене бітімінің, ақыл-есінің жетілуіне, рухани және моральдық, әлеуметтік жағынан дамуына нұқсан келтіретін кез келген жұмыстардан қорғалуға құқығы бар екенін мойындайды [4].

Бұл Конвенцияның да Қазақстанда мойындалып, осы баптың нормасы ҚР ЕК 26 бабының 2 тармақшасынан орын алғанын көреміз. Яғни, он сегіз жасқа толмаған жұмыскерлердің имандылық және физикалық тұрғысы мен ақыл-ойының дамуына нұқсан келтіретін жұмыстарға жібермеу туралы тыйым салынған норма бекітілген [3].

Бүгінгі күні он сегіз жасқа толмағандар еңбегін халықаралық-құқықтық тұрғыдан қорғау толық және жеткілікті көлемде орын алған деп айталамыз. Оған мысал ретінде кеңестік кезеңнің өзінде заңнамамыздың дамуына ықпал еткен Германияның тәжірибесін басшылыққа алатын болсақ, он сегіз жасқа толмағандардың еңбегін «Еңбекті қорғау туралы» заңнамасында жазылған [5]. Бұл заңнамада он сегіз жасқа толмағандардың еңбек саласы бойынша құқықтарының көлемінің үлкен екенін және олардың заңға сәйкес нақты орындалатынын аңғарамыз.

Мысалы, бұл заңнамада әр жастағы балалардың атқаратын жұмыстарының тізімін нақты жазылған. Біздің ҚР ЕК-те тек 13 жастағылардың еңбекпен айналысуына болатын тізім ғана көрсетіліп кеткен.

Саломе Челидзенің айтуы бойынша, бұл заңнамада жұмыскерлердің еңбегінің қорғалуына үлкен мән береді. Мемлекет жұмыс беруші мен кәсіптік одақтың қарым-қатынасын реттейтін әлеуметтік әріптестік жүйесінің жақсы дамығанын басшылыққа алған [6, 4].

Әрине, бұл пікірмен келісе отырып, Қазақстанда да әлеуметтік әріптестік жүйесінің еңбекті қорғауға байланысты түрлі саладағы кәсіптік одақтары жұмыс атқарып жатқанын басшылыққа ала келе, нақты он сегіз жасқа толмаған жұмыскерлердің кәсіптік одағы жоқтығын айтамыз. Ол әр салада он сегіз жасқа толмағандардың еңбегін реттеу туралы жалпы ережелермен жұмыстарын атқарып келеді.

Дамып кеткен елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, Америка Құрама Штаттарын (ары қарай АҚШ) алып қарайтын болсақ, 1938 жылғы «Еңбектің әділетті талаптары» заңында еңбек шартын жасайтын жас мөлшері 16 жасты қамтиды [7]. Сонымен қатар, бұл заңда жас мөлшерін 15, 14, 13 жасқа дейін қысқартылатын туралы нормалар мен оларды арнайы субъектілер қатарына жатқызатын тарау орын алған. Қазақстанда жас мөлшерін төмендету туралы нормалар ҚР ЕК 31-бабынан орын алғанымен, он сегіз жасқа толмаған жұмыскерлерді арнайы субъектілер қатарына жатқызатын тарау орын алмаған. Бұған дейін қолданыста болған 2007 жылғы (қазіргі күні күшін жойған) ҚР ЕК он сегіз жасқа толмағандардың еңбегін жекелеген санаттағы жұмыскерлер қатарына жатқызған [8].

Ол заңнамада он сегіз жасқа толмағандардың еңбегін реттеуді қазіргідей әр тарауға лақтырып тастамай, бір тараудың аясында реттейтін баптар болған еді. Ол оқығанда да, жалпыға түсінікті нормалар болатын.

Қазіргі қолданыстағы ҚР ЕК әр баптың нормасын ашып, түсіндірме жасап алуға тура келеді.

Сондай-ақ, АҚШ заңнамасында он сегіз жасқа толмаған жұмыскерлердің еңбегін қорғауда олардың он сегізге толмай көлік жүргізушісі қызметіне, соның ішінде мемлекеттік жолдарда жүруіне тыйым салынатыны, зиян және қауіпті жұмыстарды орындауға болмайтыны мен ауыл шаруашылығының жұмыстарын атқаруда еңбегін қорғау басшылыққа алынады. Біздің ҚРЕК ауылшаруашылығына байланысты жұмыстар туралы норма мүлдем жоқтың қасы.

Эстонияның тәжірибесінде он сегіз жасқа толмағандардың еңбегін пайдалануға тыйым салатын нормалар «Еңбек шарты туралы» заңның 125 бабынан орын алған [9].

Бұл баптың нормасында ата-анасының біреуінің немесе қамқоршы, қорғаншысының немесе еңбек инспекторының рұқсатынсыз 13-18 жас аралағындағы жастармен, сондай-ақ 13 жасқа толмағандармен және 15-18 жас аралығындағы жастармен еңбек шарты жасалса, еңбек дауларын қарайтын органдармен ол шарт жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Ал, біздің еліміздің тәжірибесінде ҚР ЕК ата-анасының біреуінің қол қоюымен он алты жастан төмен жастағы балалармен еңбек шартын жасауға жол беріледі деген. Ата анасы неліктен еңбек шартына қол қоятыны түсініксіз, олардың еңбек шартына қол қоюынан еңбек қатынастарының қандай субъектісіне айналады деген өз алдына жеке сұрақты туындатады. Эстонияның тәжірибесінде еңбек инспекторының рұқсаты туралы аталған норманың болуы өз алдына он сегіз жасқа толмағандардың еңбек саласынан қорғалатынын көрсетеді, ондай норма ҚР ЕК көрініс таппаған.

ҚР ЕК еңбек шартының өзгеріске түсуі кезінде он сегіз жасқа толмағандарға қатысты да жалпы норма қолданылатын дұрыс емес деп есептеймін, себебі еңбек шартын жасағанда қалай ата-анасының, қамқоршы, қорғаншысының рұқсаты қажет болады, сол сияқты еңбек шартын өзгерткен кезде де олардың рұқсаты міндетті түрде қажет деген пікірдемін. Себебі еңбек шартына өзгеріс енгізген кезде тікелей еңбек жағдайының өзгеруі орын алатындықтан, бұл аталған азаматтардың тікелей қатысуы тиіс, оған міндетті түрде еңбек инспекциясының бақылау жасағаны дұрыс.

Сонымен он сегіз жасқа толмағандардың еңбегін құқықтық реттеуде халықаралық құқықтық нормалардың ұлттық заңнамада, яғни ҚР ЕК нормаларынан көрініс тапқаны мен ешқандай ауытқушылықтардың орын алмағанына талдау жасадық.

Ал, шетелдің тәжірибесін басшылыққа алған кезде, бұл дамыған мемлекеттердің тәжірибесін басшылыққа алуға болатын тұстарына назар аударды. Мысалы: Германияның тәжірибесін қолдану еліміздің ҚР ЕК нормаларынан орын алатын болса, балалар еңбегін тым жастайынан бастауға болмайтыны туралы нақты нормалар пайда болатын еді.

АҚШ тәжірибесінен алатын болсақ, ҚР ЕК он сегіз жасқа толмағандарды арнаулы субъект ретінде танитын жеке тараудың болғаны дұрыс деп ойлаймын және сол тарауда ауылшаруашылығына да байланысты балалардың еңбегіне тыйым салынатын жұмыстар тізбектеліп жазылса деген ойдамыз. Себебі ҚР барлық аумағында ауылшаруашылығы аса дамығандықтан, балалар еңбегін пайдаланудан алшақтап кете алмаймыз.

Эстонияның тәжірибесінің негізінде балалардың жас мөлшеріне қатысты олардың еңбек шартын жасауына рұқсат беретін субъектілердің тізімін толықтыру мен олардың еңбек қатынастарында алатын орнын нақтырақ түсінікті етіп жазуы керек деген пікірдеміз.

Бұл өз алдына ата-ана, қамқоршы, қорғаншы мен еңбек инспекцияның жауапкершілін арттырып, құқықтық нигилизмнің алдын алуға көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Коршунова Т.Ю. Особенности регулирования труда отдельных категорий работников // Трудовое право. 2012, № 6. – С. 60-65.

2. Женевада 1973 жылғы 26 маусымда Халықаралық еңбек ұйымы Бас конференциясының 58-сессиясы қабылдаған Жұмысқа қабылдау үшін ең төменгі жас туралы конвенция (138-конвенция) // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000116_ (20.10.19).

3. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (20.10.19)
4. Бала құқықтары туралы Конвенция (Нью-Йорк, 20 қараша, 1989 ж.) // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400_ (21.10.19)
5. <https://gigabaza.ru/doc/5578.html> (21.10.19)
6. Саломе Челидзе «Правовые основы надзора и контроля в сфере охраны труда в Германии: законодательство, органы, процедуры, санкции». Сравнительное трудовое право № 4, 2010. С. 1-6. // [https://www.hse.ru/data/2011/01/21/1208900003/Germany_4_2010_T2-A\(1\).pdf](https://www.hse.ru/data/2011/01/21/1208900003/Germany_4_2010_T2-A(1).pdf)(21.10.19)
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Fair_Labor_Standards_Act_of_1938 (22.10.19)
8. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі. Күшін жойған. // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070000251_ (22.10.19)
9. <https://v1.juristaitab.ee/ru/zakonodatelstvo/zakon-o-trudovom-dogovore> (23.10.19)

**Мусынова Г.Е., Кумаева А.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ЖАЛПЫ НЕГІЗДЕРІ МЕН ҚАҒИДАЛАРЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫН САҚТАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Қылмыстық құқықтың үлкен бір арнасы, жеке көлемді институты – жаза тағайындаудың қағидаларын даралап, сотталушының іс-әрекетіне, оның жасаған қылмысының қауіптілігіне сай қылып жазалау мақсатын қойған, соттар үшін басшылыққа алатын басты бағдар.

Қазақстан Республикасы Конституциясында барлық адам заң мен сот алдында тең, ешкім де сот үкімінсіз кінәлі деп танылуға жатпайды және қылмыстық жазаға тартыла алмайды деген қағидаларын басшылыққа ала отырып, соттар қылмыстың түрі мен ауырлығына, айыптының қызметтегі және қоғамдағы орнына қарамастан, әрбір қылмыстық істі заңға сәйкес бұлжытпай шешуі қажет.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздері жөнінде заң қағидаларын сақтаудың негізгі шарттары ҚР Жоғарғы сотының «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» 25.06.2015 жылғы №4 нормативтік қаулысында толығымен түсіндіріліп көрсетілген.

Қылмыстық жаза тағайындалған кезде соттар ҚР Қылмыстық кодексінің 52-бабында көрсетілген жаза тағайындаудың жалпы қағидаларын бұлжытпай сақтауы керек. Атап айтқанда, қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығы бойынша қай санатқа жататындығы, қылмыстың қайталануы және оның түрлері, қылмыстық құқық бұзушылықты жасау кезеңі, сотталушының қылмыстық құқық бұзушылықты жасау кезіндегі қатысу дәрежесі, қылмыстық құқық бұзушылықтың мақсатына жету үшін оның әрекеттерінің маңызы және келтірілген немесе келтірілуі мүмкін зиянның сипаты мен мөлшеріне ықпалы, қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығының болуы, жауаптылық пен жазаны жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлардың болуы, сол қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазаға қарағанда неғұрлым жеңіл жаза тағайындау негіздері ескерулері қажет.

Осындай ерекше маңызының барлығына қарамастан жаза тағайындау қағидалары мәселесі әлі де болса құқық ілімінде толық шешімін таба алмай отыр.

Мұндай келеңсіздіктің себебін, соның салдарынан жіберілетін кемшіліктердің мәнін Л.Л. Кругликов жаза тағайындаудың қағидаларының саны және түрлері туралы әртүрлі

пікірлердің болуынан, олардың жеке түрлерінің мағынасын түсінбеушіліктен, олардың арасындағы қарым-қатынасты айыра алмаудан, жаза тағайындаудың жалпы негіздерімен шатастырудан және олардың жұмыс істеу тетігін жете игермеуден дейді [1, 16 б.].

Құқық қағидалары нормативтік жиынтықтың жоғары дәрежесі болып табылатын барынша жалпылама нормалар ретінде қарастырылады. Қылмыстық құқық алдында тұрған міндеттер оның қағидаларының негізінде шешіледі. ҚР Қылмыстық кодексінде қылмыстық құқықтың қағидалары жеке заң нормалары ретінде қаралмаған.

Қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде жаза тағайындау қағидаларына қатысты, олардың саны, түрлері, олардың өзара байланысы немен сипатталатыны, бұл қағидалардың қандай құралдармен жүзеге асырылатыны, т.б. жөніндегі мәселелер әртүрлі шешіледі. Айталық, көптеген авторлар (В.Д. Меньшагин, Ю.В. Бышевский, А.И. Марцев, И.И. Карпец, Л.А. Прохоров, А.М. Васильев және т.б.) жаза тағайындау қағидаларына заңдылықты, ізгілікті, жазаны жеке даралауды жатқызады.

Ю.Б. Мельникова еңбегінде жаза тағайындау қағидалары былай тізбектеледі: «заңдылық, негізділік, жазаның қылмыстың қауіптілігіне сайлығы, жазаның қылмыскердің жеке басының қауіптілігіне сайлығы, жазаны жеке даралау, жазаның әділеттілігі» [2, 13-15 бб.]. М.М. Бабаев еңбегінде «заңдылық, жазаның негізділігі, адамгершілік, жазаны жеке даралау, жазаның әділеттілігі» айтылады [3, 3 б.]. М.И. Бажанов жазаны тағайындау қағидалары деп «заңдылықты, жазаның негізділігін, гуманизмді, жеке даралау және әділеттілігі» түсінетіндігін көрсетеді [4, 69 б.]. Н. Дулатбековтың атап келтіргеніндей, негізгі берілген анықтамаларды және кездескен басқа еңбектердің бәріне тән бір ортақ олқылық бар секілді [5, 34-56 бб.]. Олар мыналар:

- жоғарыдағы авторлардың көрсетілген қағидалар арасындағы алшақтығын, жете түсінбеуі;

- кей кездерде қағидалар өз арасындағы мазмұндық ауқым-аясына қарамастан бірдей дәрежеде көрсетіліп кетуі;

- қылмыстық іс жүргізуде мәнге ие болатын қағидалардың негізсіз жаза тағайындаудың қағидалары ретінде көрсетілуі;

- олардың бір-біріне деген ішкі байланыстары ұмытылып, мағынасыз тізбектелуі.

Авторлардың жазаны тағайындаудың қағидаларын жалпы құқықтық қағидаларымен шатастырып, «жалпы-жалқы» арасындағы айырмашылықтарды жете түсінбеуінен туындайды.

Шын мәнінде, жаза тағайындау кезінде жалпы құқықтық, қылмыстық құқықтық қағидалардың қызмет атқаруы, өзін-өзі көрсету қабілеті қылмыстық құқықтық жеке институттарын қолдану әртүрлі деңгейде болады. Мазмұнының жете көрініп тұруына байланысты оларды кейде ерекшелендіру дұрыс. Бірақ қылмыстық құқық іліміне ортақ қағидаларды бөліп алып, оны тағы да жеке институт қағидасы қылып қоюдан ештеңе ұтпаймыз. Сондықтан заңдылық, гуманизм және т.б. қағидаларды жазаны тағайындаудың қағидасы етіп көрсетудің ешқандай маңызы жоқ деген пікірлерге қосылған жөн.

Біздің ойымызша, жаза тағайындаудың қағидасы ретінде тек жазаны жеке даралауды, жазаның нысаналылығын және жазаның мөлшерін қылмыс ауырлығымен деңгейлестіріп қолдануды пайдалану керек. Осыған орай Л.Л. Кругликовтың берген анықтамасы дұрыс деп ойлаймыз [1, 16 б.]. Себебі, осы көрсетілген қағидалар жазаның алдына қойған мақсаттарынан туындап, жазаны тағайындаудың ішкі қасиеттерімен астарласып тұрғандай.

Қағидалар мен ережелер – біркелкі емес қылмыстық-құқықтық категориялар. Олар бірлесе отырып жаза тағайындаудың жалпы негіздерін құрайтын басты ұғымдар болып табылады. Қағидалар аталған процестің негізінде жатқан және оның мән-маңызын ашып көрсететін жетекші идеяларды, концепцияларды білдіреді, ал ережелер заңдағы баптың қылмыстық-құқықтық санкцияларын жасалған қылмысқа және айыпкердің жеке басына қатысты салыстыру мен қолданудың қажеттілігінен, тәртібі мен процедурасынан құралады.

Жаза тағайындай отырып сот барлық сот тергеуін қорытындылайды. Сондықтан негізгі ережелер түрінде жаза тағайындаудың жалпы негіздерін жетекшілікке ала отырып, сонымен қатар тағайындау қағидаларын да қатаң сақтау қажет. Жаза тағайындаудың жалпы негіздері жаза тағайындау барысында сот әрекетінің құқықтық мүмкіндігін ғана емес, сонымен бірге сотқа белгілі талаптарды есепке алатын міндеттерін жүктейді.

ҚР ҚК-нің 52-бабына сәйкес, жаза тағайындау кезінде қылмыстың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесі, айыпкердің жеке басы, сонымен бірге оның қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы, жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, сондай-ақ тағайындалған жазаның сотталған адамның түзелуіне және оның отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына ықпалы ескеріледі делінген [6].

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерін қылмыстық жауаптылықтың қағидаларына сүйене отырып бөлуге болады.

Әрекеттің қылмыстылығы мен жазаланушылығы және басқа да құқықтық салдары тек қана Қылмыстық кодекспен айқындалады. Қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдануға жол берілмейді.

Әдебиеттер

1. Кругликов Л.Л. Уголовно-правовые средства обеспечения справедливости наказания. – Ярославль, 1986. – 16 б.
2. Мельникова Ю.Б. Индивидуализация наказания с учетом обстоятельств, характеризующих личность, 1969. – с. 13-15
3. Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. – М., 1968, – с. 3
4. Бажанов М.И. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства при назначении наказания. – М., 1974. С. 69
5. Дулатбеков Н.О. Қылмыстық жаза тағайындау (теория және практика мәселері). – Астана, 2002. – 464 б.
6. ҚР Қылмыстық Кодексі 2014 ж.

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНСТИТУТА УСЛОВНО-ДОСРОЧНОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ

Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года, одним из важных направлений уголовной правовой политики государства предусматривает «совершенствование институтов освобождения от уголовной ответственности, отбывания наказания, условно-досрочного освобождения от отбывания наказания» [1].

В соответствии с п.1 ст. 60 Минимальных стандартных правил обращения к заключенным «желательно, чтобы перед завершением срока наказания принимались меры к постепенному возвращению заключенного к жизни в обществе. Этой цели можно добиться с учетом особенностей каждого правонарушителя, вводя особый режим для освобождаемых либо в самом заведении, либо в каком-нибудь другом учреждении или же, освобождая заключенных на испытательный срок, в течение которого они все же остаются под надзором, при условии, что такой надзор не возлагается на полицейские власти и сочетается с эффективной социальной помощью» [2].

Вопросы правового регулирования и правоприменительной практики института условно-досрочного освобождения от наказания на современном этапе развития уголовно-правовой науки представляются достаточно дискуссионными.

Согласно нормам Уголовного Кодекса Республики Казахстан (далее УК РК) условно-досрочное освобождение является одним из видов досрочного освобождения от отбывания наказания, наряду с иными видами освобождения (замена неотбытой части наказания более мягким видом наказания, либо сокращением срока назначенного наказания (ст. 73 УК РК), освобождение от отбывания наказания в связи с болезнью (ст. 75 УК РК), отсрочка отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей, мужчинам, в одиночку воспитывающих малолетних детей (ст.74 УК РК), освобождение от отбывания наказания в связи с истечением сроков давности обвинительного приговора суда (ст.77 УК РК) [3].

В соответствии со ст. 72 УК РК, для применения института условно-досрочного освобождения от наказания необходимо наступление определенных материальных и формальных оснований.

К материальному основанию в уголовно-правовой науке относят степень фактического исправления лица, на основе которого суд делает вывод об отсутствии надобности в полном отбывании назначенного наказания. Высокая степень исправления осужденного, позволяющего суду прийти к выводу о нецелесообразности полного отбытия назначенного наказания, то есть убеждение суда в том, что осужденный для своего исправления не нуждается в полном отбывании назначенного судом наказания, является основанием условно-досрочного освобождения от наказания [4].

Показатели исправления зависят от специфики отбывания наказания. Наиболее серьезные требования предъявляются к лицам, отбывающим наказание в виде лишения свободы. К критериям исправления таких лиц могут быть отнесены и соблюдение всех требований режима, и наличие поощрений со стороны администрации учреждения или органа, исполняющего наказание.

В качестве формального основания признается факт реального отбытия осужденным определенного уголовным законом части срока наказания. Вывод об исправлении лица суд может сделать лишь относительно после продолжительного отбывания наказания осужденным [5].

Институт условно-досрочного освобождения от наказания в отечественном законодательстве регулируется следующими нормативно-правовыми актами: уголовным, уголовно-процессуальным и уголовно-исполнительным законами Республики Казахстан.

Уголовным законодательством определяется сущность условно-досрочного освобождения: основания применения, перечень уголовных наказаний, в связи с назначением которых возможно применение условно-досрочного освобождения от наказания и т.д.

Уголовно-процессуальным законом определяется порядок представления осужденного к условно-досрочному освобождению и рассмотрения судом этих представлений.

Уголовно-исполнительное законодательство регламентирует процесс организации исправления осужденного, систему подготовки к условно-досрочному освобождению, порядок освобождения и наблюдения за осужденным.

Условно-досрочное освобождение неразрывно связано с назначенным наказанием, является уголовно-правовым механизмом, посредством которого достигается цель исправления. Согласно ч.1 ст.72 УК РК «лицо... может быть освобождено судом условно-досрочно, если судом будет признано, что для своего исправления оно (лицо) не нуждается в полном отбывании назначенного судом наказания». Нельзя отрицать тот факт, что изложенная в законе формулировка основания условно-досрочного освобождения, предполагает, что осужденный еще не исправился, он близок к исправлению и ему требуются иные, более мягкие меры уголовно-правового воздействия, чем применение наказания в виде изоляции от общества.

В противном случае, если исходить из того, что при условно-досрочном освобождении осужденный полностью исправился, отпала бы и необходимость в применении к нему вообще каких-либо мер уголовно-правового характера, в том числе и правоограничений, которые освобожденный обязан соблюдать под страхом возвращения в исправительное учреждение. Другими словами, такое лицо подлежало бы безусловному освобождению от наказания, применение которого (освобождения) могло бы быть, например, в форме помилования, или в какой-либо иной, установленной законом форме.

Как отмечалось ранее, в соответствии с ч.1 ст. 72 УК РК условно-досрочное освобождение может быть применено в отношении лица, отбывающее ограничение свободы или лишение свободы, после фактического отбытия сроков, указанных в чч. 3, 4, 5, ст.72 УК РК, может быть освобождено судом условно-досрочно, если судом будет признано, что для своего исправления оно не нуждается в полном отбывании назначенного наказания.

Согласно ч.ч. 1 и 3 ст. 44 УК РК, ограничение свободы состоит в установлении пробационного контроля за осужденным на срок от одного года до семи лет. Ограничение свободы отбывается по месту жительства осужденного без изоляции от общества. В случае злостного уклонения от отбывания наказания лицом, осужденным к ограничению свободы, неотбытый срок ограничения заменяется наказанием в виде лишения свободы на тот же срок.

По нашему мнению, применение условно-досрочного освобождения от дальнейшего наказания в отношении осужденных к ограничению свободы является излишним, поскольку судами при вынесении решения уже применяется более мягкое наказание, не связанное с изоляцией лица от общества, с установлением пробационного контроля.

Как видим, ограничение свободы уже подразумевает то, что в отношении лица приняты меры для способствования его исправления.

Считаем, что условно-досрочное освобождение должно применяться только в отношении осужденных к реальному лишению свободы. В этой связи необходимо внести соответствующие изменения в уголовное законодательство, которые приведут к более конкретизированному подходу применения института условно-досрочного освобождения.

Литература

1. Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» - <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858>
2. Минимальные стандартные правила обращения с заключенными. Приняты на первом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями 30 августа 1955 г., одобрены Экономическим и Социальным Советом на 994-ом пленарном заседании 31 июля 1957 года // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» - <http://adilet.zan.kz/rus/docs/O5700000001>
3. Уголовный Кодекс Республики Казахстан от 03 июля 2014 г. // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» - <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
4. Авдеев В.А. Условно-досрочное освобождение от отбывания наказания несовершеннолетних: дис. канд. юрид.наук. – СПб., 1996.
5. Ткачевский Ю.М. Изменение дополнение уголовного исполнительного законодательства // Законодательство 2002 №2 С.77-83.

**Мұқажанов Қ., Канафина Г.А.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ЖЕРГЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақстан Республикасының жер қоры 272.490 мың гектарды құрайды. Бұл көрсеткіш бойынша еліміз әлемде тоғызыншы орында. Алайда, жерді тиімді пайдаланудағы көрсеткіштеріміз қанағаттанарлық емес. Әр гектардан алынатын өнімді, еңбек өнімділігін арттыру мақсатында әртүрлі іс-шаралар атқарылуда. Солардың арасында үлкен үміт артылғандарының бірі – жерге жеке меншік құқығын енгізу болатын.

Ата заңымызда «Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады» - деп көрсетілуі Кеңес Одағы кезеңінде қолданылмаған жерге жеке меншік құқығын енгізу нарықтық экономикаға өтудің алғышарттарының бірі екенін білдіреді (1.6 бап). Қазақстан Республикасының азаматтық кодесінде меншік құқығы дегеніміз субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы. Меншік иесі өзіне тиесілі мүлікке қатысты өз қалауы бойынша кез келген әрекеттер жасауға, соның ішінде бұл мүлікті басқа адамдардың меншігіне беріп, иелігінен шығаруға, өзі меншік иесі болып қала отырып, оларға мүлік иелену, пайдалану және оған билік ету жөніндегі өз өкілеттілігін тапсыруға, мүлікті кепілге беруге және оған басқа әдістермен ауыртпалық түсіруге, оларға өзгеше түрде билік етуге құқылы (2.188 бап).

Сонымен қатар, жер басты байлығымыз, халқымыздың өмірі мен қызметінің негізі екені ескеріліп жерге жеке меншік құқығын енгізудің өзіндік ерекшеліктері қарастырылған. Ата заңымыздың жоғарыда аталған бабында жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады. Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негізде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін деп көрсетілген (1.6 бап). Мұндағы « заңда белгіленген негізде, шарттар мен шектерде»- деген ескерту Қазақстан Республикасының жер қорының барлық санаттарының жеке меншікте бола алмайтынын көрсетеді. Жер кодексінде қорғаныс және мемлекеттік қауіпсіздік, мемлекеттік шекараны қорғау және күзету үшін тұрғызылған

инженерлік-техникалық құрылыстар, кеден қажеттеріне арналған жер учаскелері; ерекше қорғалатын табиғи аумақтар; магистральдық темір жол желілері мен ортақ пайдаланудағы автомобиль жолдары; елді мекендердегі ортақ пайдаланудағы аумақтар орналасқан жер учаскелері т.б. жеке меншікте бола алмайтыны айтылған (3.26 бап).

Азаматтық кодексте Қазақстан Республикасының азаматтары, басқа мемлекеттің азаматтары, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар жеке тұлғалар болып ұғынылады делінген (2.12 бап). Ал, жер кодексінде Қазақстан Республикасының азаматтары мен шетел азаматтарының, азаматтығы жоқ адамдардың жерге жеке меншік құқығында түбегейлі айырмашылықтар бар. Шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарға ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізуге және орман өсіруге арналған жерлерге жеке меншік құқығы берілмейді (3.23бап). Сонымен қатар шаруа немесе фермер қожалығын, өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу, орман өсіру, бағбандық, жеке тұрғын үй және саяжай құрылысы үшін берілген жер учаскесінің меншік иесі болып табылатын азамат Қазақстан Республикасының азаматтығынан шыққан кезде үш ай ішінде меншік құқығы иеліктен алынуға немесе жерге сондай субъектілерге тиесілі болатын құқық түріне қайта ресімделуге тиіс (3.66 бап).

Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінде жеке меншікте болатын мүліктің саны мен құны шектелмейді делінген (2.191 бап). Жер кодексінде Қазақстан Республикасының азаматтарына ауылдық жерлерде өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізуге, жеке тұрғын үй құрылысына, бағбандыққа, сондай-ақ саяжай құрылысына тегін берілетін жердің мөлшері көрсетілген. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерін тиімді пайдалану мақсатында облыстық өкілді және атқарушы органдардың бірлескен шешімдерімен жергілікті жағдайларға және көрсетілген жерді пайдалану ерекшеліктеріне байланысты жеке меншікке немесе жер пайдалануға берілетін жер учаскесінің шекті мөлшері белгіленетіндігі айтылған (3.50 бап). Жердің құндылығын, адамдардың өміріндегі маңызын ескере отырып, оның көп мөлшерде бір қолда шоғырлануына мүмкіндік бермеу үшін жер учаскелері аталған мақсаттарға қайталап тегін берілмейтіндігі белгіленген.

Жер қатынастарын реттеудің тағы бір ерекшелігі жер учаскелерін пайдалануға және қорғауға мемлекеттік бақылау жүргізіледі. Құрылысқа арналған жер учаскесі оны беру туралы шешім қабылданған күннен бастап үш жыл ішінде мақсаты бойынша пайдаланылмаған жағдайда, шаруа немесе фермер қожалығын, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізуге арналған жер учаскесі пайдаланбау фактісі алғаш рет анықталған кезден бастап қатарынан екі жыл бойы мақсатқа сай пайданылмаған жағдайда мәжбүрлеп алып қоюға жатады (3.92 бап). Жер учаскесін немесе оның бір бөлігін Қазақстан Республикасының заңнамасын бұза отырып пайдаланған жағдайда да жер учаскесі мәжбүрлеп алып қоюға жатады. (3.93 бап). Екі жағдайда да меншік иесіне ескерту жасалып, әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде көзделген шаралар қолданылғаннан кейін сот шешімі негізінде жүргізіледі (4.338 бап).

Жер табиғи ресурс, Қазақстан Республикасы халқының өмірі мен қызметінің негізі ретінде бағаланғандықтан (3.3бап) жер қатынастарын реттеу шаралары жер кодексінде Қазақстан Республикасының Конституциясының, азаматтық кодекстің қағидаларын кеңейте, тереңдете және нақтылай берілген. Мұны бұлжытпай орындау арқылы ғана жер мәселелерін шешуге болады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамыз
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім).
3. Қазақстан Республикасының Жер кодексі 2003 жылғы 20 маусымдағы № 442-ІІ.
4. Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V.

ЖҰМЫСКЕРЛЕРДІҢ ДЕМАЛЫС АЛУ ҚҰҚЫҒЫН РЕТТЕЙТІН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НОРМАЛАРДЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Отандық еңбек заңнамасы Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдарынан бастап, еңбек қатынастарын реттеудің неғұрлым оңтайлы және тиімді механизмін іздеуде біраз жұмыстар жасаған эволюциялық процесс болып келеді.

Нарықтық экономика талаптарына сәйкес елдің экономикасының дамуына жұмыс күші ықпал ететінін білеміз, сондықтан да еңбек қатынастарын реттеу мүдделі тұлғалардың қарым-қатынасына әсерін тигізеді. Жұмыс беруші мен жұмыскерлер арасындағы тепе-теңдікті іздеу кезінде мемлекет делдал ретінде заңнамалық тұрғыдан жалпы стандарттарға ғана сүйеніп қоймай, еңбек қатынастарын реттейтін арнайы модельдерді пайдалану қажет деп есептейміз.

Осыған себеп ретінде Қазақстан Республикасының (ары қарай ҚР) Еуразиялық экономикалық одаққа (ары қарай ЕЭО) кіруінің өзі бірізділік пен заңнаманы икемдірек қылуды талап етеді. Ол үшін еңбек қатынастарына халықаралық құқықтық актілерді қолданудың қажеттілігі туындап, еңбек саласындағы актілерді мойындау мен жеке актілерді дайындауға қатысу ұлттық заңнаманың дамуына ықпал ететін заман талабы болып табылады.

Осының нәтижесінде бұл мақаланың мақсатын еңбек қатынастарын реттеу саласында халықаралық нормаларды қолданудың контекстінде отандық еңбек құқығын оңтайландыру жолдарын ұтымды пайдаланып, оларды еңбек заңнамасына имплементациялау болып табылады. Жаһандандыру процесінде әртүрлі мемлекет аралық ынтымақтастықты құқықтық реттеу мәселесі ұлттық заңнаманы біріздендірумен тікелей байланысты болады. Әр мемлекеттің ішкі ұлттық заңнамасының болуы бірігіп жұмыс жасау процесіне нұқсанын келтіреді.

Мысалы М. Журунова айтып кеткендей, Ресей Федерациясының Армения азаматтарына екінші тіл орыс тілі болмағандықтан, жүргізуші куәлігін мойындамай, оларды жүргізушілік жұмысқа орналасуына тыйым салуы, ЕЭО келісіміне кедергісін келтіреді [1].

Бұл жерде түсіндіріп кететін жағдай, әр мемлекеттің өзіндік ішкі заңы еңбек қатынастарын жүзеге асыру кезінде өз нұқсанын тигізуде.

Еңбек қатынастарын реттеу кезінде Халықаралық Еңбек Ұйымының (ары қарай ХЕҰ) құқықтық актілеріне, бірыңғай модельді ұсынатын ұйым ретінде жүгінеміз. ХЕҰ конвенциялары мен ұсыныстарын мойындап, оны ұлттық заңнамаға енгізу үшін, оны мойындаудың арнайы процедураларына өтуі тиіс.

Демалысқа құқық азаматтардың жеке мүліктік емес құқықтары болып табылатындықтан, халықаралық құқықтық актілерді имплементациялау кезінде:

- Жалпы адам құқықтары туралы 1948 жылғы Декларация,
- Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті,
- Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакті,
- ХЕҰ Қаулысы мен онымен бірге жүретін ХЕҰ мақсаты мен міндеттері туралы нұсқаулықтары,
- Еңбек саласы бойынша құқықтар мен қағидаттардың негізін қалайтын ХЕҰ нұсқаулығын айтуға болады [2, 12 б.].

Ал, бірдей еңбегі үшін тең дәрежеде еңбегіне ақы алу, әділетті және қанағаттанарлық сыйақы алу қағидаты, балалар мен жасөспірімдер еңбегінің ең нашар түрлеріне жол бермеу қағидаты, тәуелсіз кәсіптік одақтар бірлестігін құру мен оларда сөйлеу бостандығы қағидаты сияқты қағидаттарды қарастыратын болсақ, олар

Р. Аскеровтың айтуы бойынша, тынығу уақытын беру мен демалысқа құқық кезінде қолданылмайтынын, олардың басқа еңбек қатынастарына қатысты қолданыста болады деген пікірімен келісеміз [3, 175 б.].

ХЕҰ демалысты құқықтық реттейтін актілеріне тоқталатын болсақ, ол туралы ХЕҰ қабылдаған 11 Конвенциясы бар [2]. Бұл конвенциялардың ақылы еңбек демалыстары мен теңізшілердің, ауыл шаруашылығымен айналысатын жұмыскерлердің, оқу демалыстарына және де қонақ үй, ресторандар мен соған сәйкес мекемелерде жұмыс атқаратын жұмыскерлердің демалыстары туралы. Ал, осы аталғандардың ішінде ҚР мойындалғаны 1952 жылғы № 183 ананы қорғау туралы ХЕҰ конвенциясы болып табылады [4].

Сонымен, жоғарыда аталып кеткен конвенциялардың ерекшеліктеріне тоқталып өтетін болсақ, ауылшаруашылығымен айналысатын жұмыскерлердің демалысын құқықтық реттеу ХЕҰ 1952 жылғы 26 маусымдағы №101 конвенциясы болып табылады [5].

Бұл конвенцияда ауылшаруашылығында еңбек ететін жұмыскерлерге бір жұмыс берушіде белгілі бір уақыт кезеңінде үзіліссіз жұмыс атқарғанына байланысты демалыс берілетіні туралы жазылған. Бұл конвенция ҚР мойындалмағандықтан, біз бұл халықаралық құқықтық норманы ұлттық заңнамамызда қолдана алмаймыз, бірақ бұл тәжірибенің ҚР ауылшаруашылығының дамуына байланысты қолдануға тұрарлық норма екеніні айтамыз.

Себебі қазіргі уақытта ауылшаруашылығы жұмыскерлерінің еңбегі ҚР Еңбек кодексінде (ары қарай ҚР ЕК) жекелеген санаттағы жұмыскерлер ретінде бөлінбейді, ол жалпы нормалармен реттелуге жатады [6].

Бірақ, ауылшаруашылығының еңбегі өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес, жеке реттелуге жатуы тиіс деген ойдамыз, яғни ауылшаруашылығының жұмыстарын атқарып жүрген жұмыскерлерге қатысты халықаралық норманы имплементациялап, олардың жеке мүліктік емес құқықтарын еңбек саласында байытудың қажеттілігі бар дейміз.

Келесі басшылыққа мысал ретінде 1970 жылғы 24 маусымдағы № 132 ақылы демалыстар туралы конвенция [7]. Бұл конвенцияның 3 бабында әркімнің жыл сайынғы ақылы еңбек демалысын алуға құқылы екенін сипаттайтын болса, 8 бабында ол демалыстың берілу ұзақтығын үш аптадан кем емес болуы керек деп бекіткен.

ҚР ЕК 92 бабының 3 тармақшасында кемінде екі аптаға беріледі деп бекіткен [6].

Осы жерден бұл нормаға түсіндірме жасап кететін болсақ, әрине елдің экономикасын жақсарту мақсатында жұмыс күшін үздіксіз пайдаланудың қажеттілігі орын алатынын білеміз. О.С. Хохрякова өз ғылыми еңбегінде кеңестік дәуірде демалыстардың қалай пайда болғаны туралы зерттеу жасаған. Ол өз зерттеуінде алған ақылы демалыстар туралы В.И. Лениннің алғашқы ақылы 12 күн берілетін декретін қабылдағаны туралы, бірақ оны артынан билікке келген И.В. Сталиннің елдің экономикасын арттыру мақсатында 6 күнге қысқартып тастағаны [8, 25 б.].

Әрине елдің экономикасын көтеру қажет, оны көтеруге атсалысатын жұмыс күші әлбетте, бірақ, жұмыскердің тынымсыз еңбек етуінен жұмысқа қабілетін жоғалтып, дем алмастан жұмыс жасағаны үшін зорығып, жұмысын ары қарай өнімді атқара алмайтын жағдайға жетуі мүмкін ғой. Ондай жағдайда жұмыс берушінің еңбек өнімділігі төмендеп кетуі де ықтимал жағдай. Сондықтан, заң шығарушы өз алдына нормаларды қабылдау кезінде адамдардың физиологиялық, физикалық және психологиялық қажеттіліктерін ескеруі тиіс деген пікірдемін. Себебі екі аптаның адамның толыққанды демалып, жұмысқа қабілеттілігін толықтай қалпына келтіретіні күмән туғызады. Егер де, осы аталған конвенция мойындалған болса, жыл сайынғы еңбек демалысын кем дегенде үш аптаға берілуінің қажеттілігін заңнамалық тұрғыдан бекітуге болатын еді.

Ананы қорғау туралы конвенцияда әйелдің жүктілігі он төрт апта болатын болса және оның жүктілігі мен босанған уақыты ешқандай қысқартылусыз жүктілігі мен босануына байланысты демалыс уақытына қосылуы керек деген нормасын конвенцияның 5 бабында бекіткен [4].

Бұл баптың нормасын ҚР ЕК нормаларында қолданысын тапқан, имплементация жасау үшін ешқандай негіз көріп отырғанымыз жоқ. Бірақ ҚР ЕК бір тұзету енгізуі қажет нормасы ретінде 99 баптың 3 тармағына жаңа туған баланы (балаларды) асырап алған жұмыскерлерге (ата-ананың біреуіне) баланы асырап алған күннен бастап және бала туған күннен бастап елу алты күн өткенге дейінгі кезеңге демалыс беріледі деген нормаға қатысты орын алса деген пікірдеміз. Оның себебін былай түсіндіреміз.

Біріншіден, «жаңадан туылған бала» анықтамасы ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексінің 1 бабында анықтама берілмейді. Ол жерде бала (балалар) – он сегіз жасқа (кәмелетке) толмаған адам деген анықтама бар [9]. Сонда жаңадан туылған бала кім? Бұл туралы Ананы қорғау туралы 1952 жылғы ХЕҰ конвенциясының 1 бабында да аталмаған [4].

Ол сұрақтың жауабын нанатология ғылымынан іздеп көретін болсақ, жаңа туған бала-туған сәттен бастап өз өмірінің 28 күніне дейінгі бала [10].

Бұл анықтамадан жаңадан туылған баланың туылған сәтінен бастап, 28 күн өткен соң балаға айналып кететін көреміз. Ал ҚР ЕК асырап алушылар тек қана жаңадан туылған баланы ғана асырап алса, демалыс алу құқығына ие болатынын аңғардық. Осы жерде екінші мәселе орын алып отыр. ҚР азаматтық процесілік кодексінің 302 бабының нормасы бойынша бала асырап алу ерекше іс жүргізуге жататын іс болып табылады [11].

Бұл жерде соттың шешімі 28 күнге дейін шығып, жаңадан туылған баланың балаға айналып кетпеуіне дейін орын алса, асырап алушы ҚР ЕК 99 баптың 3 тармағына сәйкес демалысын алуға толыққанды құқылы. Ал, егер үлгермеген жағдайда оның демалыс алуға құқығы жоқ дегені ме? Сонда бұл норманың жұмыс жасамайтыны ма? Осы сұрақтардың жауабын іздеп көрейік. Заң шығарушы бұл норманы жазған кезде неге қиын жолмен жүргені қызықтырады. Бұл норманың жұмыс атқаратынын үшіншіден, ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексінің 98 бабының 1 тармағының нормасынан табамыз. Ол жерде: бала асырап алу құпиясын қамтамасыз ету үшін бала асырап алушының өтініші бойынша асырап алынған баланың туған күні, айы, жылы алты айдан аспайтын мерзімге, сондай-ақ оның туған жері өзгертілуі мүмкін [9]. Яғни асырап алушыда демалыс алуға үміт бар деген сөз.

Төртіншіден, ҚР ЕК 99 бабының 3 тармағындағы құқықты жүзеге асыру үшін асырап алушының жаңадан туылған баланың туған жылын алты айдан аспайтын мерзімге өзгертуі үшін сотқа тағы да талап арызбен жүгініп, оның шешімін алғаннан кейін ғана жұмыс берушісіне демалыс алу құқығын білдірсе болады деген түйіндеме жасаймыз. Сонда бұл жерде асырап алушы осы демалыс алу құқығын иелену үшін екі сот өндірісінен өтуге заң шығарушы жағынан сынақ берілген бе?

Бесіншіден: Ананы қорғау туралы конвенцияның 1 бабында: осы Конвенцияның мақсатында «әйел» термині қандай да бір кемсітушіліксіз кез келген әйел жынысты адамды, ал «бала» термині қандай да бір кемсітушіліксіз кез келген баланы білдіреді деп жазылған емес пе [4].

Неліктен ҚР ұлттық заңнамасы бала ұғымын жаңадан туылған бала деп қиындатып қойған. Әрине жаңадан туылған баласына туған ата-анасы демалыс алу құқықтары бар, ол босануына байланысты деп көрсетілген. Ал, асыраушыларға байланысты ескертпе жасалуы тиіс деп ойлаймын, бала он сегіз жасқа дейін бала болып есептелінеді, кез келген жаңа отбасына келген бала сол ортаға үйреніп кетуі үшін уақыт керек екенін ұмытпаймыз. Сондықтан да, ананы қорғау туралы ХЕҰ конвенциясының нормасын ұлттық заңнамаға имплементация жасау керек деген пікірдеміз. Яғни, жаңадан туылған бала ұғымының орнына бала ұғымын пайдалану қажет. Сонда бала ешқандай да кемсітуге ұшырамай толыққанды құқыққа ие болады, сонымен қоса, асырап алушысы да бірнеше сот инстанциясынан өтіп жүруінің қажеттілігі де жоққа шығады. Бұл конвенциядағы әйелдің босануы мен жүктілігі, бала күтіміне байланысты демалыста болған кезіндегі барлық құқықтарының сақталатыны туралы ҚР ЕК нормаларынан көрініс тапқанын айтамыз. Сонымен, халықаралық құқық нормаларының жұмыскерлердің демалысқа құқықтары

саласы бойынша еңбек қатынастарын реттеуде тиімді тұтастай бір жүйеге келтіруге жағдай жасайтын нормалар екендігіне көз жеткіздік.

Әдебиеттер

1. Журунова М.К. Проблемы осуществления трудовой деятельности гражданами стран ЕАЭС в рамках договора о ЕАЭС. Ученые труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. № 2 (53) 2019. С. 128-130 // [http://raa.ru/files/UT%20RAAN-BI-2\(53\)-2019.pdf](http://raa.ru/files/UT%20RAAN-BI-2(53)-2019.pdf) (13.10.19)

2. Богатыренко З.С. Международная организация труда. Конвенции, документы, материалы. – М.: Дело и Сервис, 2007

3. Аскеров Р. Влияние международно-правовых норм и принципов на национальное законодательство в регулировании трудовых отношений (сравнительный анализ конституций России, Азербайджана и Италии) // Право и жизнь. – No162 (12). – 2011. – 170-179

4. Ананы қорғау туралы 1952 жылғы (қайта қаралған) конвенцияны қайта қарау туралы конвенцияны ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 14 ақпандағы № 554-IV Заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000554> (15.10.19)

5. Конвенция об оплачиваемых отпусках в сельском хозяйстве: Конвенция МОТ No 101 от 26.06.1952 // http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms_c101_ru.htm (15.10.19)

6. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (18.10.19)

7. Конвенция об оплачиваемых отпусках: Конвенция МОТ No 132 от 24.06.1970 // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_102747/ ^[1]_{SEP}(18.10.19)

8. Хохрякова О.С. Правовое регулирование отпусков: История, теория, перспективы совершенствования. Дисс. на соис. доктора юридических наук. 1992, Москва, 400 стр. // <https://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-otpuskov-istoriya-teoriya-perspektivy-sovershenstvovaniya> ^[1]_{SEP}(18.10.19)

9. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518> ^[1]_{SEP}(18.10.19)

10. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Новорождённый> ^[1]_{SEP}(18.10.19)

11. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> ^[1]_{SEP}(20.10.19)

ЕҢБЕК САЛАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕНДІКТІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ РЕТТЕУ

Еңбек саласында гендерлік кемсітушілік әртүрлі көріністерге ие көпжақты құбылыс болып келеді. Ол көбінесе келесі мәселелерден көрініс табады: әйелдер мен ерлердің еңбек қызметіне бірдей қол жеткізбеуі, кәсіби дамуы, саясатта, бизнесте, мемлекеттік басқаруда қажетті шешімдер қабылдауға әйелдерді қатыстыра бермеуі, ерлер мен әйелдер жалақысы деңгейінің ерекшеленуі, осындай кемсітуге ұшыраған адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың күрделілігі.

Халықаралық қоғамдастық демократиялық мемлекеттің басым бағыттары ретінде еңбек және жұмыспен қамту саласындағы мүмкіндіктер мен мүдделердің тең дәрежеде көрініс табуын қолдайды.

Гендерлік саясаттың енгізілуі мемлекеттің қоғам өмірінің барлық саласында теңсіздікке байланысты кездесетін мәселелерді шешу, соның ішінде еңбек қатынастарын да айналып кетпейді. Оны реттейтін ұлттық механизм мемлекеттің деңгейінде барлық салада жұмыс атқаруы керек. Жалпыға бірдей идеологиялық, ұйымдастырушылық, бақылаушы қағидаттардың негізінде жұмысын атқаруы тиіс.

Көптеген шетелдерде мемлекет атынан мемлекеттік органдар гендерлік теңдікті дамытуда белсенді рөл атқарады. Гендерлік теңдікті дамыту үшін дамыған шетелдің тәжірибесін басшылыққа алу әрине оңтайлы шешім болады. Гендерлік саясатты енгізудің қажеттілігі қайдан бастама алғанына тоқталып кететін болсақ, ең алғаш «гендер» анықтамасы американдық психолог Роберт Столлермен 1960 жылдары ұсынылған болатын. Р. Столлер Концепциясында «гендер» – әлеуметтік жыныс дегенді білдіреді, яғни адамдардың биологиялық жынысқа байланысты олардың әлеуметтік орындарын белгілейді.

Қазақстан Республикасында заңнамалық тұрғыдан «гендер» анықтамасы ашылмағанымен, оны елімізде теңдікпен кемсітушілік ретінде қарастырылады.

Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің (ары қарай – ҚР ЕК) 6 бабының 2 тармақшасында еңбек саласындағы кемсітушілік ретінде тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне, жасына немесе дене кемістіктеріне, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығын алады [1].

Бұл жерде кемсітушілік жалпылама алынғанымен, гендерлік теңсіздік анықтамасы қосылатын болса, нақтырақ түсінік пайда болатын еді деген пікірдеміз.

2015 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы (ары қарай – БҰҰ) гендерлік теңдікті қамтамасыз етуді дамыту туралы Саммитте он жеті негізгі мақсатты алға тартты. Бұл Саммитте гендерлік теңдік ұлттық басымдыққа ие болуы тиіс деп нақтыланды [2].

Әрине, ҚР көптеген жылдар бойынша әйел азаматтарын жұмысқа араластырмай, көбінесе, үй шаруашылығымен айналыстырып, жұмысқа шығып, еңбек қатынастарына түскеннің өзінде де жұмыс барысында жоғарыда атап кеткендей кездесетін теңсіздіктер орын алып отырған.

Қазақстанда гендерлік теңдік туралы Стратегия 2006 жылдан бастап 2016 жылға дейін әрекет етті [3].

2016 жылдан бастап Қазақстан Республикасында 2030 жылға дейін әрекет ететін отбасылық және гендерлік саясат туралы Концепциясы қабылданды [4].

Бұл Концепцияның мақсаты ретінде гендерлік теңдікті мемлекеттік реттеу арқылы оны реттейтін құқықтық актілерді қабылдау және гендерлік саясаттың әйелдер және отбасылық демографиялық саясатын жақсарту мен дамытуға септігін тигізуі саналады.

Оның қорытындысын 2015 жылы Қазақстанның БҰҰ гендерлік теңдік бағытының қалыпты дамуына қосылғанынан байқауымызға болады. Осы жерден мемлекеттің толық көлемде БҰҰ қалыпты дамуына сәйкес ішкі деңгейде гендерлік теңдікті жүзеге асыратыны қалыптасқанын көреміз.

Бірақ әлі күнге дейін гендерлік теңдік бағытында жүргізетін біраз жұмыстар бар деген пікірдеміз. Мысалы ерлермен тең дәрежеде әйелдердің атқара алмайтын жұмыстары бар. Ол әйелдердің еңбегін пайдалануға тыйым салынатын жұмыстардың тізімі бойынша 287 түрі көрсетілген [5].

Олардың біразын ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 13.08.2018 № 348 бұйрығымен алып тастағанымен, бұл тізім әрекет етуде.

Бұл жерде АҚШ § 1604 федералдық ережелер жинағының 1 бабының «а» тармақшасында «Адал кәсіпке қатысты ұсынылатын ерекшелікті тар мағынада түсіндірген жөн. «Ерлерге арналған жұмыс» немесе «әйелдерге арналған жұмыс» сияқты анықтамалар, оған жеткілікті негіздерсіз бір немесе басқа жынысты жұмысқа алуда таңдау мүмкіндігінен айырады деп жазылған [6, 125 б.].

Шынымен де әйел азаматтарға тыйым салынатын жұмыстар тізімін енгізу арқылы шектеулер жасалғанмен тең деген пікірдеміз, бірақ таяқтың екі ұшы бар сияқты, бұл жерде арба сынбайтындай және өгіз өлмейтіндей жағдай жасау қажеттілігі орын алатынын ескергеніміз де жөн. Заң шығарушының бұл шектеуді қабылдауы кезінде жұмыс берушіні сақтандырғаны көрініп тұр, егер ол әйел азаматты физиологиялық тұрғысынан орындай алмайтын жұмысқа алып, ол нәтижесінде өндірістік жарақат алған жағдайда жұмыс берушіні шығынға ұшыратып, жұмыскердің өзіне де нұқсан келетін болады. Сол себепті бұл тізімнің орнына ҚР ЕК 23 бабына жұмыс берушінің жұмысқа алу кезінде таңдау құқығының аясына берген дұрыс деп ойлаймыз. Сонда екі тарап та жауапкершілікпен еңбек қатынастарына түседі.

Еуропа тәжірибесінде 1970 жылдан бастап, әйел азаматтардың жұмыспен қамтылуына назар аударған болатын. Жұмысқа орналасуына квота белгілеген. Еуропалық парламентте әйел санын ұлғайту мен ірі кәсіпкерліктің әкімшілік қызметтеріне де әйелдер саны ұлғайту орын алған [7].

Әрине мұндай квотаның бөлінуі өзінің артықшылықтары мен келіспейтін мәселелер туғызуы мүмкін. Бұл жағдайда ерлерге қатысты кемсітушілік мәселесі орын алып кетуі ықтимал. Сондықтан ҚР ЕК 25 бабында әлеуметтік жағынан осал деп танылатын топтағы азаматтарға жұмысқа орналасу кезінде артықшылықтар беру қарастырылғаны дұрыс шешім деп ойлаймыз.

Н.Л. Лютов та осындай пікірді ұстанып: «әйел азаматтарының қосымша қорғауға ілінуі арқылы өздерін толыққанды тұлға ретінде санауына кедергі келтіруі мүмкін»,- дейді [8, 116].

Әрине қазіргі бәсекеге қабілетті заманда әйелдердің ерлермен тең дәрежеде өздерінің жетістіктерін көрсете алатынына сенімдіміз. Бұл жерде Еуропаның тәжірибесі 90 жыл бұрын орын алғандықтан, сол кездегі орын алған мәселенің оңтайлы шешімі ретінде қарастырған дұрыс деп ойлаймыз.

ҚР әйелдердің саяси құқықтары туралы Халықаралық Еңбек Ұйымының (ары қарай ХЕҰ) конвенциясына қосылған болатын. Осы Конвенцияның 2 бабында әйелдер ұлттық заңмен белгіленген, жариялы сайлауды талап ететін барлық мекемелерде қандай да болмасын кемсітусіз еркектермен тең жағдайда сайлана алатыны айтылған [9].

Қазіргі уақытта бұл конвенцияның мойындалғанымен, елімізде нарықтық заманның дамуы, бәсекелістіктің өсуінен әйелдердің ерлермен бірдей саяси өмірге қатысуы белсенді түрде орын алуда.

Сондай-ақ, ҚР Құндылығы бірдей еңбек үшін еркектер мен әйелдерге бірдей сыйақы беру туралы конвенцияны мойындаған болатын [10].

Бұл туралы еңбек кодексінде жалпылама норма қолданылатындықтан, ерлер мен әйелдердің арасындағы еңбекке сыйақысына байланысты қандай да бір кемсітушілік орын алған жағдайда ол ҚР ЕК 6 бабының нормасымен сараланады [1].

ХЕҰ еңбек және кәсіптер саласындағы кемсітушіліктер туралы 1958 жылғы Конвенциясын Қазақстан Республикасы бекіткен болатын [11].

Бұл конвенцияның нормаларының ҚР орындалуына талдау жасай келе, оның нормасын бұзатын жағдайларды кездеспейтіні жайлы өз ғылыми жұмысында М.Х. Хасенов та атап кеткен [12, 120 б.].

Әлбетте, әйел азаматтарының гендерлік теңсіздігі бұл түрлі жағдайларда орын алуы мүмкін мәселе екеніне бірнеше мысалдар келтірдік, ендігі кезекте әлі де болса, әйел азаматтарының жұмыс орнында көзге көрінбейтін кемсітушілікке жиі ұшырап отырулары алаңдататын мәселе.

Әлбетте ҚР осы мәселені халықаралық деңгейде реттейтін актілерге ҚР мойындалған 1979 жылғы 18 желтоқсандағы Әйелдерге қатысты кемсідудің барлық нысандарын жою туралы ХЕҰ конвенциясын айтуға болады [13].

Осының бір нақты көрінісі ретінде 2015 жылы БҰҰ Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитеті Қостанай облысы Перцовка ауылының 35 жасар тұрғыны Анна Белоусованың пайдасына шешім шығарды. ҚР билік органдарын оның құқықтарының бұзылуы салдарынан келтірілген моральдық және материалдық шығынның орнын толтыру мен тиісті қаржылық өтемді төлеп беруге шақырды. БҰҰ комитеті Анна Белоусованың дәрменсіз жағдайда болғанын және сол сәтте мектеп директорына толықтай тәуелді болғанын атаған [14].

Бұл ҚР тәжірибесінде бірінші рет орын алып отырған жағдай екеніне назар аударамыз. Яғни, жұмыс барысында көзге көрінбейтін әйелдерге қатысты кемсітушіліктерді дәлелдеу бір жағынан, өте қиынға соғып жатса, екінші жағынан, әйел азаматтарының өздерін кемсіткені туралы айтуды жат санап, үндемей жаба салатын кездері де қаншама.

ҚР заңнамасында, әсіресе, әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте осы жұмыста кемсітушілік әрекеттеріне ұшыратқаны үшін жауапкершілік көздейтін норманың болғаны дұрыс деген пікірдеміз.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (8.10.19)
2. Цели в области устойчивого развития.// <http://www.un.org/sustainabledevelopment/> ru. (9.10.19)
3. Қазақстан Республикасында 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 29 қарашадағы N 1677 Жарлығы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U050001677_(8.10.19)
4. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 Жарлығы.// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000384> (10.10.19)
5. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 8 желтоқсандағы № 944 бұйрығы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012597#z12> (10.10.19)
6. Фридмен Л. Введение в американское право. – М., 1992. С. 248
7. М. Орешкин высказался против идеи трудовых квот для женщин // Российская газета. 2017. 6 сент.
8. Лютов Н.Л. Дискриминация и дифференциация в трудовом праве: сравнительно-правовой аспект // Проблемы дифференциации в правовом регулировании отношений в сфере труда и социального обеспечения: материалы Пятой Международной науч.-практ.

конф. / под ред. К. Н. Гу- сова. М., 2009. С. 116.

9. Қазақстан Республикасының Әйелдердің саяси құқықтары туралы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының Заңы 1999 жылғы 30 желтоқсан N 18-III// [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000018_\(13.10.19\)](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000018_(13.10.19))

10. Құндылығы бірдей еңбек үшін еркектер мен әйелдерге бірдей сыйақы беру туралы конвенцияны бекіту туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2000 жылғы 14 желтоқсан N 115-II// [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000115_\(13.10.19\)](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000115_(13.10.19))

11. Еңбек және кәсіптер саласындағы кемсітушіліктер туралы 1958 жылғы Конвенцияны Қазақстан Республикасының бекітуі туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 20 шілде N 444 Заңы // [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000444_\(14.10.19\)](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000444_(14.10.19))

12. Хасенов М.Х. О результатах анализа законодательства Республики Казахстан о государственных гарантиях равных возможностей мужчин и женщин. Вестник Института законодательства и правовой информации РК №3 (57) – 2019. С. 116- 125

13. Қазақстан Республикасының Әйелдерді кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 29 маусымдағы N 248 Заңы// [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000248_\(14.10.19\)](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000248_(14.10.19))

14. <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-anna-belousova/28645300.html> (14.10.19)

**Тортаева А.Э., Хабибулина Р.
г. Нур-Султан (Казахстан)**

О МЕРАХ ПО УСИЛЕНИЮ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ, УКРЕПЛЕНИЮ ДИСЦИПЛИНЫ И ПОРЯДКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ И ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ

Наше государство, как и многие другие страны мира, ведет целенаправленную работу по предупреждению и предотвращению коррупции. Казахстан – одно из первых государств СНГ, принявших антикоррупционное законодательство и присоединившихся к международным конвенциям по данному вопросу.

«Коррупция является негативным явлением современного общества, требующим постоянного тщательного изучения, системного подхода, комплексного и оперативного противодействия.

Согласно 1 статьи Закона Республики Казахстан «О противодействии и коррупции»: «Под коррупцией в настоящем Законе понимается не предусмотренное законом принятие лично или через посредников имущественных благ и преимуществ лицами, выполняющими государственные функции, а также лицами, приравненными к ним, с использованием своих должностных полномочий и связанных с ними возможностей, а равно подкуп данных лиц путем противоправного предоставления им физическими и юридическими лицами указанных благ и преимуществ» [1].

Болезнью под названием «коррупция» болеют многие страны мира как развивающиеся, так и развитые страны.

Проблема борьбы с коррупцией является одной из актуальных и животрепещущих в жизни нашего общества и государства. Коррупция разлагает и расшатывает государственные устои изнутри, сводит на нет все прогрессивные инициативы и начинания честных людей, готовых вкладывать душу и сердце служению во благо нашего народа, во благо процветания отечества. Известно, что коррупция значительно снижает конкурентоспособность государства, тормозит осуществление демократических преобразований в обществе, наносит ущерб международному авторитету страны. Но

самое главное – подрывает в людях веру в демократические основы общества, веру в закон и справедливость, в конечном счете, доверие к власти [2].

Для повышения эффективности борьбы с коррупцией необходима активизация комплекса мер политического, правового и нравственного порядка и содержания, нужна активная жизненная и политическая воля всего народа Казахстана. И тогда можно рассчитывать на определенные положительные результаты.

Сегодня основные усилия судебных органов Республики Казахстан направлены как на предотвращение, так и на профилактику коррупционных проявлений в своих рядах.

В свете Указа Президента РК по усилению борьбы с преступностью и коррупцией основным вопросом повестки дня стало обсуждение мер по профилактике коррупционных правонарушений должностными лицами организаций с участием государства при использовании активов государства и госорганов при осуществлении контроля за полнотой и своевременностью поступлений в бюджет [1]. Усиление предупредительных и профилактических мер правоохранительных органов создали возможность ведения дальнейшей наступательной борьбы с коррупцией.

Реализация норм антикоррупционного законодательства позволили укрепить дисциплину государственных служащих. В соответствии с законами «О борьбе с коррупцией» и «О государственной службе» и общепринятыми морально-этическими нормами установлены основные стандарты поведения госслужащих, которые должны руководствоваться принципами закона, неукоснительно соблюдать нормативно-правовые акты РК, противостоять проявлениям коррупции и не допускать использования служебной информации в корыстных целях [3].

В Концепции правовой политики Республики Казахстан, одобренной Н.А. Назарбаевым, заложены конкретные основы для дальнейшего совершенствования и развития всего комплекса действующего законодательства, в том числе и антикоррупционного.

В целях усиления противодействия преступности и коррупции, дальнейшего совершенствования и укрепления дисциплины и порядка деятельности государственных органов и должностных лиц Н.А. Назарбаевым были утверждены следующие меры:

- определить приоритетными направлениями деятельности правоохранительных органов борьбу с коррупцией и защиту конституционных прав и свобод граждан от преступных посягательств с обеспечением неотвратимости реакции государства на любые правонарушения и привлечением виновных к установленной законом ответственности;

- возложить на руководителей государственных органов, государственных организаций и организаций с долей государственного участия непосредственную обязанность по противодействию коррупции с установлением за это персональной ответственности;

- Правительству Республики Казахстан совместно с заинтересованными центральными государственными органами в установленном законодательством порядке:

- предусмотреть меры по стимулированию антикоррупционного поведения граждан, включающие механизмы поощрения деятельности граждан, направленной на оказание содействия в пресечении и раскрытии коррупционных правонарушений;

- ввести обязанность государственного служащего доводить до сведения руководства государственного органа, в котором он работает, или до правоохранительных органов о ставших ему известными случаях коррупционных правонарушений, предусмотрев за невыполнение данной обязанности дисциплинарную ответственность;

- разработать правовой механизм, обеспечивающий прозрачность имущественного положения граждан в период прохождения ими государственной службы, а также на протяжении определенного периода после увольнения с государственной службы, установив обязанность государственных служащих, а также лиц, уволенных с государственной службы, в течение определенного периода после увольнения

предоставлять информацию о происхождении имущества, стоимость которого превышает официальный доход этих лиц;

- выработать меры противодействия «корпоративной коррупции»;

- в государственных органах определить перечни должностей с высоким риском совершения коррупционных правонарушений, с установлением особых, повышенных требований для поступления и прохождения службы на этих должностях, в том числе с принятием обязательств о возможности применения в отношении лиц, занимающих указанные должности, механизмов, предусматривающих специальные проверки на предмет соблюдения ими антикоррупционного законодательства. При этом лица, не выдержавшие такой проверки, должны подлежать увольнению с государственной службы;

- для каждой должности в правоохранительных органах, за исключением политических должностей, разработать и утвердить специальные квалификационные требования по аналогии с квалификационными требованиями к категориям административных государственных должностей;

- обеспечить унификацию правового статуса сотрудников правоохранительных органов и прохождения ими службы, предусмотрев при этом повышение процессуального статуса следователя, назначение и аттестацию участковых инспекторов полиции с учетом мнения населения, а также установив конкурсный порядок приема на службу в правоохранительные органы с обязательным прохождением кандидатами стажировки [4];

- в пределах средств республиканского бюджета принять меры по установлению для сотрудников правоохранительных органов, выполняющих основные функции, более высокого уровня оплаты труда по сравнению с сотрудниками, выполняющими обеспечивающие функции. При этом пересмотреть порядок определения выслуги лет, пенсионного обеспечения, присвоения званий и классов чинов в зависимости от выполнения основных или обеспечивающих функций;

- принять законодательные меры, предусматривающие повышение эффективности прокурорского надзора за соблюдением прав и свобод граждан в социальной сфере;

- усилить уголовную ответственность за преступления, посягающие на несовершеннолетних, их права и законные интересы, обеспечив должную профилактику указанных преступлений;

- усовершенствовать правовые механизмы противодействия преступлениям, совершаемым в составе организованной преступной группы или преступного сообщества, в том числе с усилением уголовной ответственности за их совершение.

Агентству Республики Казахстан по делам государственной службы совместно с заинтересованными государственными органами:

- обеспечить создание единой электронной базы данных, содержащей сведения о личных и профессиональных качествах лиц, работающих и ранее работавших на государственной службе, а также о допущенных ими нарушениях и фактах привлечения к различным видам ответственности и причинах прекращения государственной службы [4];

- на законодательном уровне определить понятие «конфликта интересов» в системе государственной службы, при котором могут возникнуть противоречия между личными интересами государственного служащего, интересами общества и государства. При этом регламентировать порядок предотвращения и урегулирования конфликта интересов, в том числе установить запрет для перехода государственного служащего, в течение определенного периода после увольнения с государственной службы, на работу в коммерческие организации, которые были в период исполнения им служебных обязанностей ему непосредственно подконтрольны или непосредственно связаны с ним в соответствии с его компетенцией;

- распространить ограничения, установленные для государственных служащих, на лиц, выполняющих управленческие функции в государственных организациях, и организациях с долей государственного участия.

Таким образом, исходя из вышеизложенного, следует вывод о том, что борьба против коррупции должна стать постоянной функцией государства, перспективным представляется стимулирование стремления общества к созданию социально-психологической атмосферы всеобщего культа честного человека, скромного, справедливого и доброго, идеалом которого являются трудолюбие, высокая культура и высокий профессионализм, служба в государственных органах гордостью, стимулом и примером для каждого гражданина.

Литература

1. «О борьбе с коррупцией» Закон Республики Казахстан от 2 июля 1998 года 267.
2. Уголовный Кодекс Республики Казахстан, ЮРИСТ-2011.
3. Постановление Правительства РК от 31 марта 2011 года № 308 «Об утверждении отраслевой Программы по противодействию коррупции в Республике Казахстан на 2011 - 2015 годы».
4. Закон РК от 2 июля 1998 г. N 267-1 «О борьбе с коррупцией» (с изменениями, внесенными в соответствии с Законами РК от 23.07.99 г. N 454-I; от 28.04.2000 г. N 46-II; от 08.06.01 г. N 206-II; от 12.07.01 г. N 240-II; от 09.08.12 г. N 346-II).

**Ыдырысов Қ.З.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

Ж.М. ӘБДІЛДИН – ҚАЗАҚСТАН ПАРЛАМЕНТАРИЗМІН КЕЛБЕТТЕУШІ БЕЛСЕНДІ ОЙШЫЛ

Астанада 2007 жылы 22 қарашада өткізілген «Қазақстандағы парламентаризм жай-күйі мен даму перспективалары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда «Парламентаризмнің одан әрі дамуы экономикалық өркендеудің, әлеуметтік салауаттылықтың, азаматтық қоғам құрудың, сондай-ақ Қазақстанның бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіруін айқын кепілі болып табылады», - деп атап көрсетілген болатын[1].

Конференция қабылдаған ұсыныстардың 16-бабына сай, Білім және ғылым министрлігіне іргелі зерттеулер бағдарламасына елімізде парламентаризмді дамыту тақырыбын енгізу тапсырылған болатын. Бұл ұсыныс Қазақстан парламентаризмін зерттеуге ықыласты арттырды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Кеңестер одағындағы екінші үлкен Республика Қазақстанның астанасы Алматы тек ірі әкімшілік орталығы ғана емес, сонымен қатар, маңызды рухани орталыққа айналды. Оған бірнеше факторлар игі ықпал етті. Олардың бірі – кең-байтақ Одақтың әр түпкірінен түрлі пікірдегі ой иелерінің Алматыда шоғырлануы еді. Олар мақсаттары мен армандарын Алматыда жүзеге асыратындығына үміт пен сенім артты. Осы фактордың Алматыда рухани өмірдің жандануына әсері зор болды. Сонымен қатар 1945 жылы 1 шілдеде Алматыда Ұлттық Ғылым Академиясының ашылуы да түрлі ғылым салаларын дамытуды жеделдетті. Бұл жылдары жаңа оқу-ғылым ордалары ашылып, ұлт мамандарын дайындауға үлкен зейін бөлініп, ұлт руханиятының тұтас легін қалыптастырды. Осы ұрпақтың еншісіне болашақ қазақ мемлекеттігін жаңғыртып қалыптастыру жолында қажырлы да өнімді еңбек сіңіру тиді.

Оның көрнекті өкілдері тәуелсіз мемлекетке тән билік тармағы парламентті өмірге әкеліп, отандық парламентаризмді қалыптастыруға негіз салды. Еліміздің парламентаризмі туралы мемлекеттік тілдегі алғашқы еңбектің авторлардың бірі Н. Қалиев «Жалпы парламентаризм деп аталатын іргелі құбылыстың қоғамымыздың

саяси-демократиялық жүйесіндегі орнын, қызмет атқару принциптерін түбегейлі, жан-жақты талдау – теориялық және практикалық тұрғыдан маңызды әрі ғылыми тұрғыдан ауқымды да өрісті тақырып», - [2, 4 б.] деп атап көрсетеді. Еңбекте Парламент қызметінің кейбір қырлары мен тарихын тануда мақалары мен зерттеулері белгілі 25 автордың есімдері келтірілген. Солардың сапында орны ерекше тұлға ретінде Жабайхан Мұбаракұлы Әбділдиннің есімі аталады.

Зиялы қауымға ол ірі философ-ғалым ретінде жақсы танымал. Сонымен қатар ол ұзақ жылдар Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің және тұңғыш кәсіпқой заң шығарушы орган - Парламенттің белсенді мүшесі болды. Алайда Ж.М. Әбділдиннің бұл абыройлы қызмет кезеңдері арнайы зерттеу объектісі болмады.

Соңғы жылдары бірнеше еңбектер жарық көргенімен, парламентаризм тақырыбын зерттеу әлі де болса жеткіліксіз. Әсіресе, парламентаризмді қалыптастыруға еңбегі зор қайраткерлердің еңбегі мен қағидаларын зерделеу мардымсыз жүргізілуде. Сондықтан Қазақстан парламентаризмінің бастауында тұрған тұлғалардың көзқарастары мен тұжырымдарын зерттеу өте маңызды. Зерттеушілер осы тақырыпқа тұңғыш президент Н. Назарбаев айрықша мән беріп, өзінің парламентаризм дамуының күрделі саяси тәжірибесін «Ғасырлар тоғысында» атты белгілі еңбегінде өте тұжырымды да нақты, қызықты да тартымды қорытындылаған» [2, 7 б.], - деп, нақтылайды белгілі саясаттанушы Н. Қалиев.

Кітаптың «Парламентаризм – саяси тұлғалар мен оларды тәрбиелеу мектебі» атты тарауында: «Демократия тарихы мен тәжірибесі көрсеткендей, парламент, парламентаризм тәрізді аса маңызды саяси-демократиялық институттың қалыптасуы бір емес, бірнеше ұрпақтың пешенесіне тиер әрі жауапты, әрі құрметті, қиындығы мен қайшылықтары қатпар-қатпар, ұлы Мұқаңның – Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтқанда, бел-белестері, тайғақ шатқал-асулары да мол тарихи-саяси миссия...дей келе – Сол санаткерлік қуаты мол, саяси тегеурінді, саяси-рухани жағынан кемел топта оның беделіне бедел қосар, рухани тегеурінін еселеп арттырар, интеллигенцияның ортасында ұлан-ғайыр абыройға ие ірі мемлекет және қоғам қайраткері, планетарлық масштабтағы ойлау мәдениеті бар, аты сол кездегі Кеңестер Одағына ғана емес, әлемдік философ-ойшылдардың қауымына мәшһүр ғалым, біртуар философ, ұлтымыздың ерекше тұлғасы – Ж.М. Әбділдиннің болуы да маңызды құбылыс еді» [2, 224 б.], - деп, көрнекті тұлғалар сапында. М. Әбділдинді даралап көрсетеді.

Бұл пікірді белгілі қоғам қайраткері Қ. Сұлтанов «Замандасымыз – философ ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, сенатор Жабайхан Мүбәрәкұлы халқымыздың, мемлекетіміздің жалпы тарихынан, әсіресе, рухани мәдениетінен, еліміздің тарихи тұлғаларының өмірінен оқығаны, тоқығаны мол, естігенін шашпай-төкпей зердесінде, жадында жүйелеп жүретін білімді, білгіш адам» [3, 129 б.], - деп өзінің естелігінде Ж.М. Әбділдинге өте жоғары баға беріп, зерттеушілердің пікірлеріне қолдау білдіреді.

1990-1995 жылдары Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің, ал 1995 жылдан Қазақстан Парламенті Сенатының депутаты Ж. Әбділдиннің парламентші ретіндегі ойлары мен тұжырымдарын зерттеу арқылы жеке тұлғалардың парламентаризм дамуына үлесі мол болатыны анық байқалады. Бұл жұмыстың маңызы парламентшілердің өздеріне, олардың жеке қасиеттері мен өмірлік ұстанымдарына байланысты. Сондықтан парламентаризмнің дамуында адамдық фактор ерекше рөл атқаратыны кәміл.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің, Төрағасы С. Әбділдин: «Ел, мемлекет, қоғам тағдырына қатысты мәселелер бойынша пікір-таластар туған шақта Ж.Ә. Әбділдиннің қисынды пайымдаулары оң шешімдерге жетелейтіндігін атап өтеді» [4, 49 б.].

Парламентаризмді зерттеуші қоғам қайраткері, саясаттанушы Н. Жотабаев: «Патриарха казахстанской школы философ Жабайхана Абдильдина знает вся общественность республики. С интересом всегда слушали мы его выступления на сессиях Верховного Совета, проникнутые мудростью, оптимизмом, верой в силу разума и

человечности. Даже в обсуждении какого-либо законопроекта Жабайхан Мубаракевич старался как бы по-философски раскрывать его диалектико-материалистическую сущность, обосновать основные принципы рассматриваемого вопроса, дать общую методологию рассуждения.

Я часто восхищался логикой его мышления в процессе дискуссии», - деп үлкен мақтаныш пен ризашылық сезіммен ой бөліседі [5, 130 б.].

Одан әрі Н. Жотабаев «А теперь, мне хотелось бы передать некоторые взыскания ряда депутатов о государственной независимости Казахстана», - деп Ж. Әбділдиннің келесі: «Республика Казахстан является независимой республикой. С того дня, когда ратифицировали Соглашение трех государств – России, Украины и Беларуси, мы являемся абсолютно свободными, независимыми.

Жить в независимом государстве – это мечта любого народа, особенно того, который когда-то был угнетен. Поэтому, когда сегодня рождается государство Казахстан, это переполняет чувства народа Казахстана, особенно казахского. Сегодня памятный день. Ученые и исследователи начнут писать историю с того дня и с того парламента, который утвердил независимость Казахстана. Это для нас, как участников парламента, делает большую честь. Мы должны немедленно войти в качестве учредителя в Содружество, которое образовали три независимых государств.

Я не согласен с теми товарищами, которые спрашивают, что будет с русскими? Человек любой национальности, живущий в Казахстане, пользуется всеми свободами и правами, - [5,171б.] деген ойларын оқырманға жеткізеді.

Міне осы жоғарыда келтірілген еңбектердегі шағын үзінділерден Ж.М. Әбділдин сынды қайраткерлердің ой-тұжырымдарын зерделеу маңыздылығы еселей түседі.

Қазақстан парламентаіне Ж.М. Әбділдин кездейсоқ келген тұлға емес. ҚазССР Жоғарғы Кеңесіне депутаттар сайлау үшін Алматыда 1990 жылы 15 қаңтарда конференция өткізіліп, онда 20 белгілі ғалымның солардың сапында Ж. Әбділдин де депутаттыққа ұсынылды деп жазды академик С. Зиманов [6, 108 б.].

Жабайхан Мүбәрәкұлы үлкен өмір, ғылым жолынан, мектебінен өтті. 1987 жылы ел сеніміне ие болып саяси құрбандарды ақтау комиссиясының Төрағасы болды. Ол ғылыми жұмысында идентичность, яғни барабарлық, ұқсастық ұғымын зерттеуге мейлінше ынталылық пен қажырлылық танытты. Ал бұл тұжырымдардың Кеңестер Одағы ыдырап, еліміз егемендік алу тұсында аса маңызға ие болып тәуелсіздігімізді нығайтуға көп септігін тигізді. Ж.М. Әбділдиннің әрбір байсалды, сабырлы, қисынды пікірлері Парламент отырыстарында парасатты шешімдер қабылдауға жетелеп отырды. Оның орынды пайымдаулары әріптестерінен қолдау тауып, ортақ пікірге келуге мүмкіндік берді. Мысалы, 2004 жылғы 24 наурызда Сенаттың пленарлық отырысында термин мәселесіне қатысты пікір-сайыста Ж.М. Әбділдин Ә. Кекілбаевтың пікірін қостап, халықаралық терминдерді, ұғымдарды аса сақтықпен дәл нақты қолдануға шақырды.

Ойшылдың табандылығы арқасында «ратификациялау», «парафирлеу», және тағы басқа ұғымдар қызу талқыға түсіп, бірнеше терминдер заңнамамызға енді. Ал бұл заңнамамызды жетілдіруге оң әсер тигізді. Жабайхан ағай заң жобаларын барынша мұқияттылықпен сараптауға белсене атсалысты. Оның заң жобалары бойынша жарыссөзге қатысуы келесі кестедегі көрсеткіштен байқауға болады:

(Ескерту! Кесте толық емес)

Жылдар	Заңдар жобаларының саны	Жарыссөздерге қатысу саны
1990		14
1991		12
1992		13

1993		19
1994		
1995		9
1996		11
1997		33
1998		20
1999		29
2000		27
2001		21
2002		
2003		
2004		
2005		
2006		

Қазіргі кезеңде Парламент орталық және жергілікті мемлекеттік басқару органдары арасындағы қайшылықтарды еңсеруге және Ұлттық Заңнама жүйесін жетілдіруде айқындаушы және зерделеуші орталыққа айналууда. Өз кезегінде қоғамның Парламентке тигізер ықпалы да нығаюуда. Осы оң үрдістерді жетілдіруде көрнекті қоғам қайраткерлерінің рөлі мен тұжырымдарын тану маңызы да арта түсуде. Сол қайраткер сапында Ж.М. Әбділдиннің еңбегі мен тұжырымдарын зерделеу отандық парламентаризмнің қалыптасу және даму тарихын зерттеуде зор маңызға ие болмақ.

Әдебиеттер

1. «Қазақстандағы парламентаризм жай-күйі мен даму перспективалары», – Астана, 2007 жыл, 12 б.
2. Қалиев Н. Қазақстан парламентаризмі. – Алматы, 2003 жыл, 4 б.
3. Сұлтанов Қ. «Заман және замандастар». – Астана 2009 жыл, 129 б.
4. Әбділдин С. Қазақстан Парламенті. «Одақтан ордалы елге бет түзеп...» – Алматы, 1993 жыл, 49 б.
5. Жотабаев Н.Р. «О демократии и парламентаризме». – Алматы, 2000 жыл, 130 б.
6. Зиманов С.З. Парламент Казахстана в трудные годы провозглашения независимости. – Алматы, 2011 год, стр. 108

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚАРЖЫ

ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ

Берстембаева Р.К., Тлеужанова Д.А.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ КОНТРОЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Важным условием эффективной реализации финансовой политики государства является обеспечение действенного контроля за целевым использованием государственных финансовых ресурсов. В Казахстане активно проводится административная реформа, одной из составляющих которой является изменение подходов к организации государственного финансового контроля.

Организационный механизм системы финансового контроля включает внешний и внутренний финансовый контроль. Функции общегосударственной контрольной деятельности закреплены за системой внешнего контроля. Внутренний контроль осуществляется в рамках министерств, ведомств, организаций.

В 2015 году был принят Закон РК «О государственном аудите и финансовом контроле», который регламентирует деятельность государственных контрольных органов. С 2016 года органы государственного финансового контроля полностью перешли на государственный аудит.

Отличие государственного аудита от государственного финансового контроля заключается в том, что акцент смещается с оценки на соответствие на аудит эффективности использования бюджетных средств и государственной собственности [1].

В ряде органов государственного финансового контроля зарубежных стран широко использует аудит эффективности как один из важнейших методов проведения государственного бюджетного контроля [2]. Важнейшей его целью является определение социально значимого результата от использования имеющихся государственных ресурсов, к примеру, в виде улучшения здоровья и качества жизни населения, повышения качества образования или снижения уровня преступности. Доля аудита эффективности в общем количестве проверок высших органов финансового контроля в ряде развитых стран превышает 50%.

Деятельность органов государственного аудита направлена на оценку эффективности работы администраторов бюджетных программ, получателей бюджетных средств, распорядителей государственных активов. Выявленные при этом нарушения финансового или иного характера, а также недостатки в работе ответственных лиц влекут за собой применение соответствующих санкций.

Таблица 1 Результаты проведенных контрольно-ревизионных мероприятий

№	Наименование показателей	2016	2017	2018
1	Проведено контрольных мероприятий	664	1426	674
2	Сумма выявленных финансовых нарушений (млрд.тенге)	109,3	415	116,8
3	Объём устраненных финансовых нарушений (млрд.тенге)	27	26	116,1

4	Доля нарушений к объёму охваченных объектов контроля (в %)	15,5	5,1	5,0
5	Привлечено должностных лиц к ответственности:	1157	1275	н/д

* Примечание: по данным годовых отчетов Счетного комитета за 2016-2018 годы

В казахстанском законодательстве финансовыми нарушениями считается противоправное деяние (действие или бездействие), повлекшее за собой нарушение положений нормативно-правовых актов, регулирующих отношения, связанные с использованием бюджетных средств и активов государства, связанных грантов, гарантированных государством займов, предоставлением поручительств государства [3].

Как видно из представленных данных, в 2016 году было проведено 664 аудиторских мероприятия, в результате которых было выявлено финансовых нарушений на сумму 109,3 млрд. тенге, из которых возмещено в бюджет 27 млрд.тенге.

В 2017 году рост числа контрольных мероприятий связан с тем, что было охвачено контролем бюджетных средств 4 раза больше по сравнению с предыдущим годом. 57% выявленных нарушений приходится на квазигосударственный сектор, 30% - на министерства (сельского хозяйства, по инвестициям и развитию, внутренних дел) и 13% - на местные исполнительные органы.

В 2018 году государственным аудитом было охвачено 921 млрд.тенге бюджетных средств. Следует отметить, что практически все выявленные финансовые нарушения были устранены. Доля нарушений в сравнении с 2016 годом снижена в 3 раза (2016 год – 15,5%, 2017 год - 5,1%, 2018 год - 5,0%) [4].

Внедрение системы управления рисками позволили существенно снизить уровень административной нагрузки на объекты государственного аудита, тем самым повышения качества информационных систем позволяют обеспечить прозрачность использования государственных финансовых средств.

В то же время, имеются отдельные проблемы.

В Законе «О государственном аудите и финансовом контроле» предусмотрены 14 направлений аудита эффективности и 12 направлений аудита соответствия. В частности аудит соответствия формирования и использования Национального фонда, использования активов Национального Банка РК, аудит формирования и управления государственным долгом. Классификатор практически не содержит комплексный анализ нормативных и правовых норм по этим направлениям аудита.

Анализ контрольных мероприятий, проводимых Счетным комитетом, свидетельствует о системности допускаемых нарушений вследствие низкой эффективности планирования расходов бюджетных средств, несовершенства бюджетного, налогового и таможенного законодательств, слабого контроля за соблюдением правил проведения государственных закупок, неэффективного менеджмента при управлении активами государства, низкой финансовой дисциплины и отсутствия ответственности за допущенные нарушения.

Действующим законодательством РК не предусмотрена ответственность руководителей различного уровня за некачественное планирование и разработку программных документов, а также за несоблюдение принципов бюджетной системы.

Для унификации и систематизации нарушений, выявленных в результате проведения контрольных мероприятий, в 2015 году, Счетным комитетом по контролю за исполнением республиканского бюджета разработан классификатор нарушений, выявленных на объектах государственного аудита и финансового контроля.

Для полноты контроля и обеспечения соответствия функциям, возложенным на Счетный комитет, в классификаторе предусмотрены нормы виды ответственности, установленные законами Республики Казахстан за нарушения нормы права, что способствует приведению бюджетного законодательства в соответствие с административным и уголовным кодексами. Кроме того, это способствует уточнению и повышению ответственности государственных должностных лиц за нарушение требований закона при исполнении бюджетов и внебюджетных фондов и распоряжении государственной собственностью, исполнении предписаний контрольных органов, установлению правовых норм, закрепляющих механизм возврата бюджетных средств и ответственность должностных лиц за предоставление необеспеченных бюджетных кредитов, ссуд и т.п.

Как показал анализ действующего законодательства, в функциональных обязанностях Счётного комитета по контролю за исполнением республиканского бюджета закреплены в основном функции текущего и последующего контроля. Между тем, недостаточная развитость механизмов противодействия нецелевому и неэффективному использованию бюджетных средств и государственных активов вызывает необходимость законодательного закрепления функций предварительного контроля. Необходимо дальнейшее совершенствование действующего законодательства, призванное способствовать развитию методологической базы, терминологического единообразия и механизма формирования и функционирования системы государственного финансового контроля.

Литература

1. Тусибаева Г.С. Международный опыт развития государственного аудита и его основные принципы. - Государственный аудит. №1, 2019, С.56
2. Шегурова В.П., Желтова М. Ф. Зарубежный опыт организации государственного финансового контроля // Молодой ученый. – 2013. – №1. – С. 209-212.
3. Закон РК «О государственном аудите и финансовом контроле» от 12.11.2015 г. (с изменениями и дополнениями на 01 января 2019 года)
4. Отчеты Счетного комитета по контролю за исполнением республиканского бюджета за 2016-2018 годы.

Дәулетханова Ж.Д., Акпаев А.Е.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИМПАКТ-ИНВЕСТИРОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Импакт-инвестирование – новое слово не только в сфере социального предпринимательства: данный подход является инновационным для современного рынка в целом.

Импакт-инвестирование – социальное инвестирование, или инвестиции в социальный эффект, набирает в мире все большую популярность. За непродолжительное время своего существования это явление, использующее традиционные рыночные механизмы для решения сложных социальных задач, уже успело продемонстрировать свою жизнеспособность и высокую эффективность. Основные виды и подходы оценки импакт-инвестиций отражены в таблице 1.

Таблица 1 - Виды и подходы оценки импакт-инвестиций

	<i>Название импакт-инвестиций</i>	<i>Содержание</i>
Виды импакт-инвестиций	Финансово ориентированный подход (Financially oriented)	В данном подходе импакт-инвесторы заинтересованы получить финансовый доход. Расчёт на социальный эффект также присутствует, но имеет второстепенное значение.
	Подход, ориентированный на воздействие (Impact oriented)	В данном подходе учитываются социальные результаты. Финансовый фактор, конечно, также учитывается, но, чаще всего, в этом случае достаточно финансовой окупаемости проекта.
	Оперативное воздействие (Operational impact)	Данный подход воздействия учитывает факторы на защиту здоровья и экономическую безопасность сотрудников, создание новых рабочих мест, благоприятное влияние на общество, заботу об окружающей среде
Подходы оценки импакт-инвестиций	<i>Критерии оценки импакт-инвестиций</i>	<i>Содержание</i>
	Целеполагание	В бизнес-плане импакт-проекта обязательно должны быть указаны основные задачи и цели, на которые он направлен, а также ожидаемые социальные результаты.
	Возврат на инвестиции	Показатель, который отражает окупаемость вложенных инвестиций.
	Измерение и оценка социального воздействия, или социальный возврат на инвестиции (Social Return on Investment, SROI)	Направлено на снижение социального неравенства в обществе, повышение личного благополучия людей путем учета социальных, экологических и экономических издержек и выгод, уменьшение вредного воздействия на окружающую среду
Примечание: составлено автором на основе источника [1]		

Отметим важность развития impact investing: стремление к прибыли совместимо с пользой для общества, решением экологических проблем и социальной справедливостью.

«Сегодня стремительно быстро развивается мировая сфера социальных инвестиций», - из доклада Международной группы мониторинга, опубликованный в 2014 году. Согласно этому документу активы, вовлеченные в социальное инвестирование, в ближайшие 5-6 лет вырастут на порядок. Если в 2014 году они составляли 50 миллиардов долларов, то к концу 2019 года эта цифра прогнозируется до 500 миллиардов. По данным исследования, проведенного в 2014 году организацией GIIIN совместно с компанией J.P. Morgan, 52% всех социальных инвесторов составляют инвестиционные (фондовые) управляющие компании и 78% их вложений составляют прямые вложения без использования посредников. Львиная доля социальных инвестиций приходится на развитые страны: 56% – США и Канада, 27% – Северная, Южная и Западная Европа. В развивающихся странах наибольшие объемы социальных инвестиций приходятся на Северную Африку (6%), Латинскую Америку (4%) и Юго-Восточную Азию (2%). На Восточную Европу, Россию и Среднюю Азию вместе приходится всего 1% социальных инвестиций, представленных в исследовании [2].

Самыми популярными направлениями импакт-инвестирования являются: поддержка сельскохозяйственного производства (57% организаций), доступное здравоохранение (51%), финансовые услуги, микрофинансирование и образование (по 47, 46 и 45%

соответственно). Наибольшая доля социальных инвесторов работают с предприятиями, находящимися в стадии становления (51%), а также с устойчивыми предприятиями в стадии роста (78%), на стартапы приходится лишь 18% вложений [3]. Таким образом, сферы бизнеса, которые начинают развиваться благодаря социальному инвестированию, отражают работу с основными социальными проблемами общества: обеспечение доступным жильем, образование, медицина, финансовая поддержка незащищенных групп населения и т.д.

Самые разнообразные организации могут служить примерами impact investing. Скажем, компания Auticon, помогающая найти работу людям с синдромом аутизма в роли IT-консультантов на крупных предприятиях [4]. Или D.light, с 2007 года обеспечившая лампами на солнечных батареях более 17,5 млн. человек в развивающихся странах. Банк Credit Suisse сформировал фонд с активами свыше \$500 млн. для инвестирования в сельскохозяйственные предприятия Африки. Deutsche Bank создал проект «Eye Fund», выделив \$15 млн. на поддержку офтальмологических операций в 2010 году [5]. Банк UBS также предоставляет своим клиентам возможность инвестировать в социальные проекты, а JPMorgan в 2007-м создал подразделение социального финансирования, активно участвующее в impact investing. Известная компания Nike совместно с NASA, USAID и госдепартаментом США создала платформу стратегического сотрудничества LAUNCH, работающую над поиском и поддержкой идей и технологий, способных изменить мир к лучшему.

Постепенно impact-инвестирование начинает приживаться и в Казахстане. Главным социальным инвестором является АО «НУХ «Байтерек». Холдинг присоединился к глобальной инициативе Международной финансовой корпорации (IFC, структура Всемирного банка) по внедрению принципов социально ответственного инвестирования (Investing for Impact: Operating Principles for Impact Management). Это соответствует практике компании применять передовой опыт в сфере социального влияния финансируемых проектов и охраны окружающей среды, а также последовательно расширять участие в международных проектах в области устойчивого развития. Наряду с ведущими финансовыми институтами мира, Холдинг принял активное участие в разработке данных принципов, которые направлены на достижение измеримых социальных и экологических эффектов от реализации финансируемых проектов. Инструментами в решении этой задачи являются проведение оценки и мониторинга проектов, а также их управление с целью исключения потенциальных негативных последствий.

В настоящее время холдинг «Байтерек» – единственный в СНГ институт развития, взявший на себя обязательства по принятию Принципов IFC. Это предоставит Холдингу ряд преимуществ для укрепления международного сотрудничества. Во-первых, это открывает дополнительные возможности для привлечения частного зарубежного капитала к решению социальных и экологических вопросов. Во-вторых, задает новый вектор взаимодействия с глобальными инвестиционными компаниями. В-третьих, Холдинг будет на постоянной основе получать методологическую поддержку в области ответственного инвестирования со стороны Группы Всемирного банка [6].

Для увеличения эффективности реализации импакт-инвестирования, чтобы на первоначальном этапе реализации был размещен механизм оценки, который помогает развитию жизненного цикла импакт-инвестирования. Рассмотрим применение предлагаемых групп относительно социально-инфраструктурного проекта (таблица 2).

Таблица 2 – Социально-инфраструктурный проект организации

Наименование раздела	Содержание
Социальные эффекты	выражаются в загрузке имеющихся мощностей, а также – в создании новых рабочих мест, как на этапах проектирования и строительства (модернизации) инфраструктурных объектов, так и в результате их эксплуатации вследствие роста деловой активности, и даже на этапе ликвидации объектов.
Экологические эффекты	являются обязательными для учета в любом инновационном инфраструктурном проекте и оцениваются по показателям изменения экологической обстановки в зоне реализации проекта.
Имиджевые эффекты	заключаются в возможности роста узнаваемости и популярности, повышения общественной оценки тех организаций, которые являются разработчиками (проектировщиками) и/или исполнителями инфраструктурного проекта, а также инвесторами. Показателем для оценки может служить «гудвилл» (деловая репутация), являющийся в современной экономике значимым, оцениваемым нематериальным активом, которым нельзя пренебрегать. Современные методики позволяют оценивать вклад различных факторов в изменение «гудвилла» .
Интегральная эффективность	заключается в: - интегральном индексе доходности; - интегральном чистом дисконтированном доходе.
Коммерческие эффекты	представляют собой: - эффективность выполнения подрядных работ; - эффективность реального инвестирования; - эффективность использования ресурсов.
Прочие эффекты	могут включать в себя любые эффекты, не вошедшие в предыдущие группы эффектов, но могущие оказывать влияние на принятие решения о реализации инфраструктурного проекта.
Составлено авторами на основе источника [7]	

Список можно продолжать долго, но суть сводится к тому, что в каждом случае необходим выбор и корректировка показателей оценки прочих эффектов с учетом индивидуальных особенностей каждого конкретного проекта. Отдельно хочется упомянуть о развитии некоммерческих видов деятельности, которые включают в себя различные виды благотворительности, общественную деятельность и функционирование некоммерческих финансовых организаций. На базе модернизации инфраструктуры становится возможным использование передового международного опыта в целях всестороннего развития гражданского общества, внедрения новых точек роста экономики.

В качестве примеров импакт-инвестиций, осуществляемых отечественными компаниями, можно отметить программы развития социального предпринимательства компаний АО «НК «Казахстан инжиниринг», АО «КазТрансОйл», АО «АрселорМиттал Темиртау» и другие крупные промышленные предприятия. По выше указанным предприятиям развитие импакт-инвестирования имеет характерные особенности, такие как отрасль развития, факторы устойчивого развития организации. Каждая из этих компаний имеет в своем «портфеле» комплекс разнообразных программ корпоративной социальной ответственности, и активно освещает свою социальную деятельность посредством СМИ. Программы корпоративной социальной ответственности данных компаний реализуются во внешнюю и внутреннюю среду: по отношению к заинтересованным лицам вне компании и по отношению к своим сотрудникам. Компании

принимают активное участие в реализации приоритетных государственных и отраслевых программ развития, в международных и социально значимых республиканских акциях страны.

К особенностям развития казахстанской модели импакт-инвестирования можно отнести следующие факторы [7]:

Во-первых, цель бизнеса – прибыль и выполнение обязательств, прежде всего, перед непосредственными участниками бизнес-процесса словом, все те, кто инвестировал капитал. После достижения этих задач возникает ответственность перед обществом. Простыми словами, само существование компании это уже плюс, она обеспечивает население рабочими местами и платит налоги, просто так компания не может себе позволить тратить активы.

Во-вторых, импакт-инвестирование развивается в компаниях, имеющих долгосрочные планы развития и активно работающих на конкурентном рынке.

В-третьих, имеется перекося в последовательности «власть – бизнес – общество» между отношением к собственному персоналу и внешним атрибутам социальной ответственности. Под внешними атрибутами понимается проявление социальной ответственности в виде акций, благотворительных мероприятий и т.д. Отношение к собственному персоналу проявляется в виде поощрительных и компенсационных мер по различным мотивам и исходя из конкретной ситуации. Например, помощь семье работника ввиду его временной болезни.

В-четвертых, нет универсальной формулы в цепочке «власть – бизнес – общество». Есть свои плюсы и минусы, остается лишь взвешенно подойти к выполнению обязательств. Мы не можем ввести единый стандарт для всех компаний, без учета специфики региона и структуры компании. То, что для национальной компании хорошо, не совсем подходит для частных. Также и с международными компаниями, уровень развития и возможности которых намного больше локальных предприятий.

В-пятых, может сложиться впечатление, будто государство переложило ряд своих функций на общество и бизнес, скорее это следствие расширения института гражданской ответственности. В целом данный механизм является саморегулирующимся, если же все стороны ведут конструктивный диалог и находят точки соприкосновения, то это позитивно для всей системы.

В-шестых, нет доступной единой базы данных с реальными отчислениями компаний на развитие социальных проектов, если нет показателей, трудно оценить ситуацию и делать выводы.

В-седьмых, проявление импакт-инвестирования по силам лишь крупным и транснациональным компаниям, как правило, от малого и среднего бизнеса никто и не требует соблюдения принципа социальной ответственности.

В заключение отметим, что в качестве наиболее заметных тенденций импакт-инвестирования сегодня можно отметить появление сетей социальных инвесторов, разрабатывающих общие стандарты сектора и формирующих платформы для общения и партнерства социальных инвесторов.

Импакт-инвестирование – это молодое, но набирающее силу и мощность направление. Мы надеемся, что Казахстан будет активнее в нем участвовать.

Литература

1. Социально-преобразующие инвестиции. Как мы меняем мир и зарабатываем деньги / Под ред. Багг-Левин Э., Д. Эмерсон. – М: «Политическая энциклопедия», 2018. – С. 272.
2. Савина Т.Н. Социально ответственное инвестирование: теория и методология исследования// Финансовая аналитика: проблемы и решения, 2016. – С.91.
3. Dietel, William M., Mission Stewardship: Aligning Programs, Investments, and Administration to Achieve Impact, New York: The F.B. Heron Foundation, 2007.

4. Финансовый рычаг добра. Новые горизонты благотворительности и социального инвестирования // Под ред. Л. Саламона. – М: Альпина Паблишер, 2016. – С. 62.
5. Горбатова А. Выгодные социальные инвестиции // Стратегии. – 2018. – № 3.
6. <https://www.baiterek.gov.kz/ru/news/kholding-bayterek-stal-uchastnikom-globalnoy-iniciativy-gruppy-vsemirnogo-banka>
7. Самат М. Эмпирическая оценка влияния инвестиций на экономический рост в Казахстане. Экономические исследования и аналитические записки Национального Банка Республики Казахстан, февраль 2019.

Жүкібай М.Ы.
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПРОЦЕСС ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СОБСТВЕННОСТИ – ПУТЬ К ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЫНОЧНОГО ХОЗЯЙСТВА

Радикальное реформирование экономики страны не могло быть осуществлено без коренного преобразования отношений собственности. Практическая реализация политики разгосударствления и приватизации в Казахстане начала происходить в несколько этапов. Начало и завершение каждого из них было оформлено принятием соответствующих законодательных и нормативных актов, а также программ, определяющих цели, задачи, формы и методы приватизации.

Первый этап (1991-1992 г.г.) – начало реструктуризации государственной собственности путем акционирования большинства предприятий с различной степенью государственного участия. На этом этапе приватизация носила инициативный характер: государственные органы принимали решение о приватизации только после подачи коллективом предприятия заявки на приватизацию. Посредством аукционов и конкурсов в течение 1991-1992 годов было приватизировано 4770 объектов, в том числе 472 совхоза, переданных в коллективную собственность. Объекты розничной торговли, общепита, бытового обслуживания, коммунального хозяйства составили 60% от общего количества приватизированных предприятий.

Результаты первого этапа приватизации послужили толчком для развития предпринимательства в Казахстане, положили начало формированию в стране частной собственности. Цель: вывести большую часть экономики из-под прямого контроля государственных органов, сдать государственных предприятий в аренду.

Началом массовой приватизации собственности в экономике страны можно считать 5 марта 1993 года, т.е. дату издания Указа Президента Республики Казахстан об утверждении Национальной программы разгосударствления и приватизации в республике на 1993-1995 г.г. (второй этап). Данный Указ отменял предыдущий порядок первичного размещения акций и устанавливал новый, в соответствии которым акции должны были размещаться следующим образом:

- работники трудового коллектива получают право на безвозмездное владение до 10% акций;
- не менее 51% акций по объектам массовой приватизации должно быть продано на купонных аукционах инвестиционно-приватизационным фондам (ИПФ) за приватизационно-инвестиционные купоны (ПИК) населения;
- оставшиеся 39% акций реализуются за денежные средства через фонды биржи, аукционы или конкурсы.

Эта программа предусматривала проведение приватизации крупных и уникальных объектов по индивидуальным проектам, массовую приватизацию средних предприятий и малую приватизацию, осуществляемую посредством аукционов, конкурсов.

Под уникальными объектами подразумевались предприятия, выпускающие продукцию или выполняющие работы особой социальной значимости, а также являющиеся естественной монополией государства.

Основными направлениями Национальной программы стала приватизация: малая (аукционная и конкурсная продажа объектов торговли, бытового обслуживания и производственных предприятий с численностью работающих до 200 человек); массовая (предприятия с численностью работающих от 200 до 5000 человек); по индивидуальным проектам (предприятия с численностью работающих свыше 5000 человек); агропромышленного комплекса.

Согласно Национальной программы разгосударствления и приватизации собственности в Республике Казахстан на втором этапе, массовая приватизация имела целью предоставление права на долю в общественной собственности всему населению республики, посредством обмена приватизационно-инвестиционных купонов (ПИК) на акции инвестиционно-приватизационных фондов (ИПФ), приобретавших акции предприятий. В ходе купонной приватизации гражданам были выданы ПИКи, которые в отличие от российских ваучеров, не имели номинала и предназначались только для вложения в инвестиционные фонды. Разрабатывая политику инвестирования, инвестиционные фонды должны были обеспечить доходность вложения ПИКов.

В ходе массовой приватизации за ПИКи были проданы акции более 1700 предприятий. На этапе купонной приватизации состоялось 22 аукциона, в которых приняли участие 170 фондов, в результате ставшие обладателями 10% государственной собственности. В целом же в ходе массовой приватизации в частную собственность перешли 60% уставных фондов приватизированных предприятий, при этом третья часть приватизированного капитала была продана за ПИКи. Купонный этап приватизации был завершен в Республике в 1996 году.

Третий этап (1996 – 1998 г.г.). Основная его отличительная особенность заключалась в том, что приватизация проводилась только на платной основе. Работы осуществлялись в соответствии с Программой приватизации и реструктуризации государственной собственности Республики Казахстан на 1996–1998 гг. В ее рамках были реализованы секторальные программы в электроэнергетическом, нефтегазовом и нефтехимическом, металлургическом и горнорудном, транспортно-коммуникационном (наземный, воздушный транспорт, связь), агропромышленном комплексах и социальной сфере (здравоохранение, образование, культура, туризм и спорт).

В результате реализации третьего этапа было приватизировано 14686 объектов государственной собственности. Участие иностранного капитала в приватизационных процессах, использование зарубежного опыта в управлении отечественными предприятиями подтвердили правильность выбора стратегии по привлечению прямых иностранных инвестиций. Цель: на основе вышеприведенных этапов разгосударствления переход от плановой экономики к рыночной.

Четвертый этап (1999 – 2000 г.г.) характеризуется новыми подходами по распределению полномочий между уровнями государственного управления и распоряжения государственной собственностью. Целью данного периода явилось разделение государственной собственности на республиканскую и коммунальную, что привело к увеличению доходов местных бюджетов. Предоставление Акимам областей, городов Алматы и Астаны права принятия решений и осуществления приватизации объектов коммунальной собственности реально способствовало укреплению местного государственного управления, обеспечению финансовой и экономической самостоятельности регионов. В период 1999-2000 г.г. было продано 6688 объектов государственной собственности.

В целом в результате приватизации государственной собственности было получено 232 млрд. тенге. При этом в республиканский бюджет поступило 225, 5 млрд. тенге, в местный бюджет – 4, 5 млрд. тенге.

Более чем десятилетний период реализации политики разгосударствления и приватизации в стране позволяет отметить следующие основные моменты: сформирован и функционирует частный сектор экономики, который создает 75% ВВП страны. Образован новый социальный слой частных собственников. Развивается малое и среднее предпринимательство. Достигнуто оздоровление финансового состояния предприятий. Снята напряженность бюджета за счет ликвидации расходов на содержание убыточных предприятий, жилого фонда. Поступившие от приватизации средства позволили направить значительные средства на решение самых неотложных задач в переходный для экономики страны период. В экономике в целом создана конкурентная среда за счет создания и функционирования различных рыночно-ориентированных хозяйственных структур.

Подводя итоги исследования процесса преобразования, следует отметить, что основной задачей первой волны разгосударствления и приватизации собственности было создание частного сектора, т.е. была осуществлена приватизация государственных предприятий и организаций с преобразованием их в частные или смешанные государственно-частные акционерные компании и товарищества.

Рассмотренные радикальные меры были приняты для максимально быстрой приватизации объектов государственной собственности. Необходимость этого была обусловлена развалом прежней политической и экономической системы, что привело к спаду производства, макроэкономической дестабилизации и росту социальной напряженности. В сложившихся условиях, вопреки мировой практике, которая свидетельствует, что передача в частную собственность, например, крупных объектов занимала более десяти лет, в Казахстане процессы приватизации нужно было осуществлять форсированным путем (ускоренно). В связи с этим, несмотря на допущенные просчеты, которые в сложившейся ситуации были неизбежны, основные цели приватизации были достигнуты.

Положительными моментами приватизации является следующее:

-приватизация способствует росту эффективности производства за счет снижения его издержек, быстрой адаптации к спросу, введения рациональных методов и расширение возможностей финансирования;

-связь с рынком обеспечивает более эффективный контроль;

-оздоровление бюджета создает возможности более эффективного расходования его средств;

-демонополизация, восстановление здоровой конкуренции способствует созданию гибких мобильных производственных структур, внедрению новых технологий;

-разделение экономики и политических факторов приводят к росту экономической ответственности за принятие инвестиционных решений.

Отрицательными чертами можно считать следующее:

-приватизация с 1993 г. стала основным источником развития теневого капитала, т.к. ее основным методом в этот период стали передача предприятий в доверительное управление с последующим их выкупом или закрытые тендеры по заведомо заниженной цене;

-реализация закона о приватизации усилила социальные противоречия в обществе;

-снижаются возможности обеспечения предприятий ресурсами;

-растет ущерб, наносимый окружающей среде;

-реализация краткосрочных целей, максимизации прибыли наносит ущерб долгосрочным интересам предприятий;

-возникает опасность скупки национальных предприятий иностранными инвесторами;

-возрастают шансы роста цен на товары и услуги, сниженная обеспеченность рабочими местами.

Анализируя достоинства и недостатки приватизации, следует отметить, что эффективность рыночного хозяйства зависит от существования частной собственности. Именно частный собственник в силу своей личной выгоды выбирает наиболее рациональный способ хозяйствования.

В настоящее время цель второй волны приватизации – это поддержка частного сектора. Переход государственного имущества в частный сектор экономики предполагает демонополизацию экономики, повышение эффективности функционирования предприятий, сокращение государственных расходов и увеличение доходной части бюджета за счет продажи объектов приватизации. Именно в этих целях с 2014 года в Казахстане была начата вторая волна приватизации в соответствии с Комплексным планом приватизации на 2014 - 2016 годы, предусматривающим мероприятия по передаче субъектов квазигосударственного сектора³ в конкурентную среду. Действующий ныне документ, рассчитанный на 2016-2020 годы, является его актуализированным и дополненным продолжением.

Целевые индикаторы плана – сокращение к 2021 году субъектов квазигосударственного сектора организаций республиканской собственности на 15%, а также передача в конкурентную среду организаций коммунальной собственности к общему количеству 5%.

Если анализировать текущую ситуацию в этом направлении, то согласно данным государственного реестра второй волны приватизации⁴ по состоянию на 1 июля 2018 г., по действующему Комплексному плану из 871 объекта выставлено 496, из которых продано 414 объекта на общую сумму 216 млрд. тенге.

Численность объектов, включенных в Комплексный план приватизации на 2016-2020 гг. (с учетом топовых объектов)

Вид собственности	Всего	Выставлено	На торгах	Проданы	Сумма, млрд. тенге
Республиканская собственность	71	48	20	28	26,2
Коммунальная собственность	437	252	24	228	48,9
Активы нац холдингов	243	117	28	89	135
Активы нац компаний	120	79	10	69	5,7
Итого	871	496	82	414	216

Источник: Государственный реестр/по состоянию на 26.06.18

На основе представленных данных можно видеть, что больше всего были приватизированы объекты коммунальной собственности – 55 % от общей численности реализованных объектов. Однако, в стоимостном выражении, безусловно, самыми дорогими оказались активы национальных холдингов и компаний – 140 млрд. тенге или 65% от общей стоимости проданных объектов. В основном, это поступления от реализации активов ФНБ «Самрук-Казына» (132 млрд. тенге).

По информации главы Комитета государственного имущества и приватизации Минфина, 266 объектов находятся на стадии реорганизации и ликвидации ввиду экономической нецелесообразности их продажи либо несостоятельности, в том числе

³ Субъекты квазигосударственного сектора – государственные предприятия, товарищества с ограниченной ответственностью, акционерные общества, в том числе национальные управляющие холдинги, национальные холдинги, национальные компании, участником или акционером которых является государство, а также дочерние, зависимые и иные юридические лица, являющиеся аффилированными с ними в соответствии с законодательными актами Республики Казахстан.

⁴ Источник информации - <http://privatization.gosreestr.kz>

нереализованные по результатам трех торгов. В первом полугодии 2018 года к выставлению на приватизацию было запланировано 104 объекта. Фактически выставлено 89. По 15 объектам принято решение о реорганизации и ликвидации⁵.

Несмотря на вышеприведенные позитивные результаты приватизации, в экспертном кругу складываются весьма противоречивые оценки процесса приватизации⁶.

Во-первых, опасение вызывает возможность завершения второй волны приватизации в срок. Для успешного завершения второй волны приватизации необходимо ускорить темпы реализации почти в 3 раза.

Во-вторых, это вопросы, связанные с экономическим эффектом от приватизации. По этому поводу Премьер-министр РК пояснил, что основная цель приватизации государственных объектов в Казахстане не фискальная, а структурная.

Цель заключается в повышении эффективности экономики за счёт вывода государственных активов в конкурентную среду и привлечении стратегических инвесторов. Работа по передаче госактивов и активов квазигосударственного сектора в конкурентную среду в полной мере обеспечивает развитие конкуренции и частного бизнеса, привлечение инвесторов для модернизации и развития отраслей экономики страны, что позволит обеспечить поставленную задачу по сокращению доли государства в экономике страны до уровня 15% от ВВП.

Сравнительно невысокие доходы от реализации объектов объясняются тем, что зачастую объекты продаются на вторых и третьих этапах проведения торгов. Это, соответственно, приводит к занижению стартовой стоимости и создает дополнительные экономические потери. Кроме того, имеются случаи, когда на первых торгах стартовая цена еще высокая, имеется единственный участник, желающий приобрести данный объект. Однако в соответствии с правилами продажи объектов приватизации, если количество зарегистрированных участников менее двух, то торги признаются несостоявшимися, за исключением вторых и третьих торгов, при которых стартовая цена значительно ниже. В связи с чем предлагается рассмотреть возможность внесения изменений в Закон «О государственном имуществе» в части предоставления права на продажу объектов приватизации не ниже стартовой цены единственному участнику первых торгов⁷.

Подводя итоги, отметим что проводимый процесс преобразования собственности имеет характер структурных реформ, направленных на активизацию частного сектора, привлечение инвесторов, развитие отраслей экономики и ускорение темпов экономического развития. Промежуточные итоги проведения второй волны приватизации показали, что выполнение Комплексного плана приватизации на 2016-2020 годы осуществляется в рамках утвержденного графика и имеет положительные результаты.

Однако, несмотря на это, остается ряд узловых проблем, которые требуют детального внимания и совершенствования механизмов реализации текущего процесса приватизации государственных объектов в короткие сроки.

Литература

1. Маркс К. Капитал. Так называемое первоначальное накопление. Т.1., глава 24, с. 770-773.
2. Закон Республики Казахстан «О разгосударствлении и приватизации». От 22 июня 1991г.
3. Комплексный план приватизации на 2014-2016 годы. Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 марта 2014 года № 280, Астана.

⁵ Источник информации - <http://pavlodarnews.kz/index.php?id=13249>

⁶ Источник информации - <https://strategy2050.kz/ru/news/51585/>

⁷ Источник информации - <https://inbusiness.kz/ru/news/pod-privatizaciyu-mogut-izmenit-aukcion>

4. Жүкібай М.Ы. Этапы становления и совершенствование системы разгосударствления и приватизации собственности в Республике Казахстан. – Астана: АО «НЦ НТИ» 2016.

5. Кошанов А.К. Вехи и творчества. – Алматы, 2019.

**Исмаилова А.С., Курманова Д.С.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту үшін жағдай жасау мемлекеттік саясаттың маңызды стратегиялық мақсаттарының бірі болып табылады, оған қол жеткізу азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, аграрлық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін және азаматтардың әл-ауқатын арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта көптеген ауылдық аумақтар демографиялық жағдайдың нашарлауынан, ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейі мен сапасының төмендігінен және жұмыссыздықтың жоғары деңгейінен, табиғи ресурстарды тиімсіз пайдаланудан пайда болған дағдарысты бастан өткізуде, бұл жағдайлар олардың тұрақты дамуына кері әсер етеді. Осыдан ауылдық аумақтарды тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамыту мәселесі өте өзекті болып қалып отыр.

Қойылған сұрақ тұрғысынан кез келген мәселені зерттеудің сәтті болуына қажетті тұжырымдамалық түсінік беретін және сипатталған терминдер болып табылады.

Тұрақты даму деп үйлесімді (дұрыс, біркелкі, теңдестірілген) даму, табиғи ресурстарды пайдалану, инвестициялар бағыты, ғылыми-техникалық дамудың бағдары, жеке тұлғаны дамыту және институционалдық өзгерістер бір-бірімен келісілген және адам қажеттіліктері мен ұмтылыстарын қанағаттандыру, адамдардың жоғары өмір сүру сапасын қамтамасыз ету үшін қазіргі және болашақ әлеуетті нығайтатын өзгерістер процесі түсіндіріледі.

Жалпы қабылданған ұғымда тұрақты даму өзінің табиғи негізін бұзбайтын және қоғамның үздіксіз дамуын қамтамасыз ететін әлеуметтік-экономикалық дамудың бағытын білдіреді. Тұрақты дамуға көшу қоғамның экономикалық, әлеуметтік және экологиялық салалардағы мақсатты өзін-өзі ұйымдастыруын біртіндеп қамтамасыз етуді білдіреді.

Ж.Б. Сэй жүйенің тұрақтылығын зерттеуге үлкен көңіл бөлді, ол нарықтық экономика кезінде тауарларды қайта өндіру және экономикалық дағдарыстар мүмкін емес деп есептеді, өйткені өндіріс ұқсас тұтынуды туындататын болады, бұл ретте нарықтағы икемді және еркін баға белгілеу экономиканың өзін-өзі реттелуінің және оның тұрақтылығын қамтамасыз етудің кепілі бола отырып, шаруашылық конъюнктурасындағы өзгерістерге тез реакцияға әкелетін болады.

Осы заңның дәрменсіздігі көптеген экономикалық дағдарыстармен бірнеше рет расталды. «Тұрақты даму» ұғымы туралы айтатын болсақ, осы ұғымның жалпы танылған анықтамасы әлі күнге дейін тұжырымдалмағанын атап өткен жөн. Қазіргі уақытта әлемдік және отандық ғылыми әдебиеттерде осы ұғымның 100-ге жуық анықтамасы бар, олардың негізділік дәрежесі әртүрлі, белгілі бір саяси және экономикалық топтардың, кейде тікелей қарама-қарсы көзқарастарын, мүдделері мен мақсаттарын білдіреді.

Негізгі анықтама қоршаған орта және даму жөніндегі халықаралық комиссияның «Біздің ортақ болашағымыз» баяндамасында берілген болып саналады: «Тұрақты даму – бұл қазіргі уақыттың қажеттілігін қанағаттандыратын, бірақ болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне қауіп төндірмейтін даму» [1, 50-51].

Бірқатар ғалымдар барлық елдердің ұлттық байлығының маңызды құрамдас бөлігі табиғи және адами капитал болып табылады деп санайды. Осыны ескере отырып, тұрақты даму принципі «адами мүмкіндіктерді сақтау және көбейту мүддесінде капиталды басқару» ретінде қалыптасқан [2].

Шетелдік ғалымдардың зерттеулерін талдау көрсетіп отыр, 20 ғасырдың ортасында әлемдік шаруашылықты дамыту моделі экономикалық тиімділік тұжырымдамасына негізделсе, онда 20 ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап қоршаған ортаны қорғау, әлеуметтік және демографиялық проблемаларды шешу өзекті міндет болып табылғанын көрсетеді. Экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және экологиялық компоненттерді бірлесіп қарау, оларды биосфераның даму заңдарымен және гуманизм принциптерімен келісуді, болашақ ұрпақтың құқықтарын есепке алуды және халықты шешімдер қабылдау процесіне тартуды талап етеді.

Тұрақты даму мәселелеріне көрнекті ресейлік ғалымдар В.А. Коптюг пен Н.Н. Моисеевтің еңбектерінде үлкен көңіл бөлінді, олар адамзаттың әлеуметтік-экономикалық дамуының ақылға қонымды теңгерімділігіне қол жеткізу және ақылға қонымды бағытталған даму негізінде қоршаған ортаны сақтау қажет деп санады [3, 14-18].

У.Г. Гусманова және Л.М. Кликич өзінің ғылыми еңбектерінде тұрақты дамуды тек қоғамдық өмірдегі оң үрдіс тұрғысынан қарастырады, бұл ретте азаматтардың әлеуметтік деңгейі жоғарылап, келесі ұрпақ үшін аумақтың әлеуетін арттыруы тиіс. Жоғарыда аталған «тұрақты даму» ұғымының анықтамасымен келіспеуге болмайды, бірақ біздің ойымызша, болашақ ұрпақ үшін әлеуетті арттыру жолдарын табу ғана емес және оны сақтау мүмкіндігін қарастыру қажет.

Бұл ретте В.Н. Перцев ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын ауыл қоғамының тұрақты дамуының мақсатты процесі ретінде анықтады, бұл ретте кеңейтілген өндіріс экономикалық, әлеуметтік және экологиялық негізделген, ал ауыл халқының өмір сүру сапасы мен деңгейінің көрсеткіштері қаржы және инвестициялық стратегиялар есебінен артады [4, 166].

М.В. Дронова анықтамаға басқаша ұсыныс берді, ол ауыл-аумақтарын тұрақты дамытуды келесідей: ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын арттыру мақсатында ауыл шаруашылығы тұтыну кооперативтерін дамыту негізінде шағын кәсіпкерлікті, қызмет түрлерінің ауыл шаруашылығы және ауыл шаруашылығы емес бағыттарын әртараптандыруды, кеңейтілген агроөндірісті қолдауды түсіндірді [5, 204].

Ғалымдардың «ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту» ұғымы туралы барлық пікірлері «тұрақты даму», «өзгерістердің жоспарлы және үздіксіздігі», «тиімділіктің өсуі», «өсуді сақтау» және т.б. ұғымдарына қатысты. Т.Ж. Ташмағамбетовтің ауылдық аумақтардың тұрақты дамуы мен ауылдық қоғамның тұрақты дамуы қатынасында пікірімен келісуге болады, ол нақты ауылдық өмір салтын сақтауды көрсетеді [6, 117-119].

«Ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту» ұғымының анықтамасы ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту негізінде олардың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы, ресурстардың барлық түрлерін тиімді пайдалану кезінде кеңейтілген өсімін қамтамасыз ету, адамдардың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру, қолайлы демографиялық және экологиялық орта құру деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеулер негізінде бізге мынадай анықтама неғұрлым қолайлы болып табылады: ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту – бұл ауылдық жерлердің табиғи-ресурстық, тарихи-мәдени және рухани-адамгершілік әлеуетін сақтай отырып, экономикалық негізделген кеңейтілген ұдайы өндіруді, ауыл халқының өмір сүру деңгейін арттыруды және сапасын жақсартуды қамтамасыз ететін ауылдық қоғамдастықты тұрақты дамытудың мақсатты процесі.

Ауыл халқының өмір сүру сапасын арттыруға бағытталған ауылдық жерлерді дамыту ауыл шаруашылығы өндірісі тиімділігінің тұрақты өсуінің, сондай-ақ ауылда әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етудің айқындаушы факторларының бірі болып табылады. Ауыл шаруашылығы ауыл экономикасының жетекші саласы бола отырып,

ауылдық жерлердегі жұмыс күшіне сұраныс пен табыстың негізгі көзі болып табылады. Сондықтан оның тиімділігі ауылдық жерлердегі экономикалық, әлеуметтік және демографиялық процестерге және ауылдың аумақтық және мәдени тұтастығын сақтауға тікелей әсер етеді.

Мемлекет тарапынан ауылдық аумақтарды дамытудың тұрақтылығына қол жеткізу үшін мемлекеттің ауылдық аумақтарды дамытуды қолдау шараларын үйлестіруін күшейтуге, олардың қарқынды және серпінді дамуына бағытталған ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыруға, басым міндеттерді шешуді ескере отырып, оң трансформациялардың жүйелілігі мен кешенділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін бағдарламалық-мақсатты тәсілді қолдану қажет.

Осылайша, ауылдық аумақтарды тұрақты дамытуға көшу ауыл халқының жұмыспен қамтылуын арттыру, ауылдық және қалалық халық арасындағы табыстардағы айырмашылықты азайту, әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымның қол жетімділік деңгейін арттыру және өмір сүру мен шаруашылық қызмет үшін оңтайлы жағдай жасау жағдайында мүмкін болып табылады.

Әдебиеттер

1. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию [Текст]. - М.,1989. – С.50-51
2. The World Bank. Отдел экологически - и социально-устойчивого развития [Текст] // Техническая работа. 2000. – № 32. - Январь 18
3. В.А. Коптюг Основные факторы, обуславливающие необходимость перехода человечества к устойчивому развитию [Текст] / В.А. Коптюг // Реформы в России с позиций концепции устойчивого развития. - Новосибирск: «Гражданский мир», 1995. - С. 14-18.
4. И.Н. Меренкова, В.Н. Перцев Обеспечение устойчивого развития сельских территорий муниципального района. – Воронеж: ГНУ НИИЭОАПК ЦЧР России, 2011. – 166 с.
5. М.В. Дронова Обеспечение устойчивого развития сельских территорий юга Тюменской области: дис.канд. экон. наук. – Новосибирск, 2013. – 204 с.
6. Е.В. Яроцкая, А.В. Хлевная Теоретические подходы к устойчивому развитию сельских территорий // Вопросы и проблемы экономики и менеджмента в современном мире: Сборник научных трудов. – Омск: Инновационный центр развития образования и науки, 2015. – С. 117-119

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

Одним из приоритетных направлений развития экономики Казахстана в настоящее время является привлечение иностранных инвестиций. Мировой опыт многих стран, показал, что приток иностранного капитала и государственное регулирование его использования положительно воздействуют на экономику. Привлечение инвестиций в Казахстан способствует становлению и укреплению частного предпринимательства в странах со средним и низким уровнями экономического развития, мобилизует капитал для реализации серьезных проектов, создания смешанных компаний, рынков ссудного капитала. Стратегия и тактика преодоления кризиса зависит от того, насколько успешно экономика Казахстана будет интегрироваться в мирохозяйственные связи.

Основным аспектом влияния иностранного инвестирования на экономику принимающей страны является его воздействие на уровень инвестиционной активности в стране и, как следствие, на повышение экономического роста. В условиях недостаточности инвестиционных ресурсов в стране, или их ограниченности в целом в экономике страны в отдельных ее отраслях иностранные инвестиции восполняют частично инвестиционный пробел. Рост инвестиционной политики ведет к росту ВВП.

Еще одним аспектом влияния иностранных инвесторов на принимающую экономику можно считать их воздействие на использование трудовых и материальных ресурсов. Широко распространено мнение о том, что под влиянием иностранных инвестиций, выраженных как в притоке капиталов и создании современных производств, так и в передаче передовых технологий, в принимающей экономике формируется новый тип рабочей силы, сравнимой с мировыми стандартами. С одной стороны, это действительно так: осуществляется приспособление рабочих к режиму и характеру работы в современных рыночных условиях (пусть даже в рамках одного предприятия). Также иностранные инвесторы содействуют созданию новых рабочих мест, несмотря на применение трудосберегающих технологий.

Инвестиционная сфера в экономике любой страны является основной и определяет экономический рост страны, а инвестиционная политика является приоритетной сферой экономической политики. Об этом свидетельствует и мировая практика.

Инвестиционная деятельность в Казахстане направлена на оживление процесса воспроизводства за счет внутренних и внешних источников финансирования. Поэтому государство держит курс на всемерное привлечение иностранного капитала, создание для этого комплекса притягательных факторов [1].

Правительство старается создать все условия для иностранных инвестиций, что является основой, одним из направлений взаимовыгодного экономического сотрудничества между странами. С помощью иностранных инвестиций можно улучшить производственную структуру экономики Казахстана, создать новые высокотехнологичные производства, модернизировать основные фонды и технически перевооружить многие предприятия, подготовить специалистов и рабочих, внедрить передовые достижения менеджмента, маркетинга и ноу-хау, наполнить внутренний рынок качественными товарами отечественного производства с одновременным увеличением объемов экспорта в зарубежные страны.

Важность и значение иностранных инвестиций для казахстанской экономики можно подтвердить следующими факторами:

- развитием международных экономических отношений;
- возможностью привлекать прямые иностранные инвестиции в крупные инвестиционные проекты;

- получением доступа к новейшим технологиям, технике, прогрессивным формам организации производства;
- недостаточностью внутренних ресурсов государства на момент первоначального привлечения иностранных инвестиций в виде займов международных финансовых организаций.

Тем самым, прилив иностранных инвестиций в казахстанскую экономику должен был способствовать решению следующих проблем социально-экономического развития:

- созданию новых рабочих мест и освоению передовых форм организаций производства;
- освоению опыта цивилизованных отношений в сфере предпринимательства;
- содействию развития производственной инфраструктуры;
- продвижению казахстанских товаров и технологий на внешний рынок;
- содействию расширения и диверсификации экспортного потенциала и развития импортозамещающих производств в отдельных отраслях;
- содействию притока капитала в трудно избыточные регионы и районы с богатыми природными ресурсами для ускорения их освоения.

Привлечение иностранного капитала в экономику республики осуществляется в виде: прямых иностранных инвестиций; предоставления кредитов под инвестиционные проекты и товарные закупки (критический импорт); официальной помощи развитию, а также посредством создания совместных предприятий, дочерних предприятий, приватизации государственных предприятий с участием иностранного капитала, передачи в управление иностранным фирмам крупных промышленных предприятий и инвестирования банковского сектора. Официальная помощь развитию предоставляется республике в виде технической и финансовой помощи.

Как показывают результаты статистических данных Национального Банка РК, на 1 июля 2019 года в экономику Казахстана привлечено около 148,947 млрд. долларов США прямых иностранных инвестиций. На 1 июля 2019 в экономику Казахстана привлечено более 34704 млрд. долларов США ПИИ. В разрезе стран-инвесторов на 1 июля 2019 года основными инвесторами являются Нидерланды – 59 млрд. долларов, Китай – 7,863 млрд. долларов, Франция – 13,479 млн. долларов и Бельгия – 614,5 млн долларов.

Можно отметить, что иностранные инвестиции содействуют интеграции принимающей экономики в мировое хозяйство, а также могут выступать в качестве механизма запуска и стимулирования инвестиционных процессов в казахстанской экономике.

Привлечение в широких масштабах иностранных инвестиций в казахстанскую экономику преследует долговременные стратегические цели создания цивилизованного, социально ориентированного общества, характеризующегося высоким качеством жизни населения, в основе которого лежит экономика, предполагающая не только совместное эффективное функционирование различных форм собственности, но и интернационализацию рынка товаров, рабочей силы и капитала.

Таким образом, привлечение иностранных инвестиций в экономику Казахстана выступает как объективно необходимый процесс, направленный на решение стратегических и тактических задач макроэкономического характера.

Литература

1. Журнал «Банки Казахстана» – № 4-5, 2019 г.
2. Омарова А.К. Финансирование и кредитование инвестиций. – Алматы.: – 2009. – С.

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ

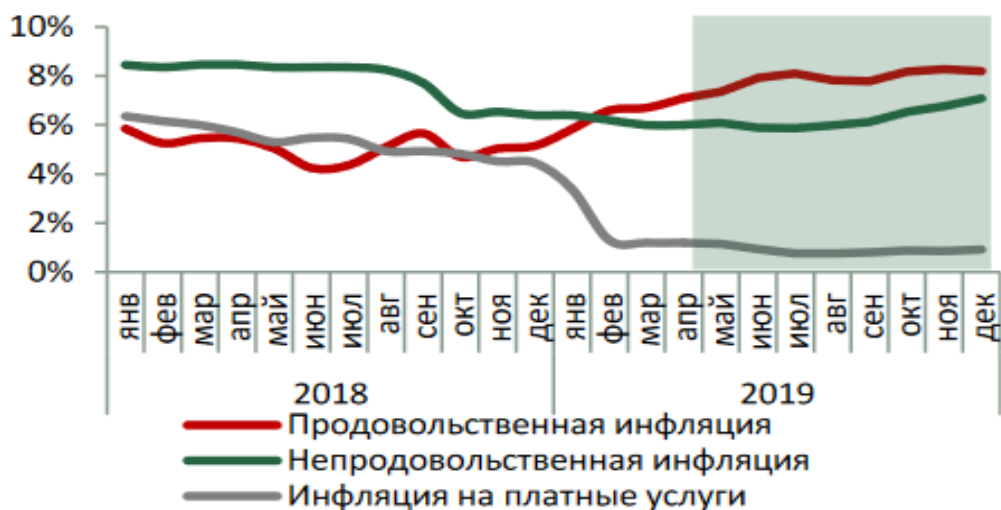
В 2019 году денежно-кредитная политика основывается на принципах инфляционного таргетирования и плавающего обменного курса и направлена на достижение среднесрочной цели по инфляции. 20 августа 2015 года правительство и Национальный Банк Казахстана заявили о смене режима денежно-кредитной политики и переходе на таргетирование инфляции, а также ввели режим свободно плавающего обменного курса национальной валюты. Среднесрочной основной целью ДКП Национального Банка Казахстана является снижение годовой инфляции. Была введена коридорная система инструментов регулирования ликвидности, включающая операции на открытом рынке и постоянно доступные инструменты, и установлена базовая ставка Национального банка. В первом полугодии решения по базовой ставке были обусловлены, преимущественно, ожиданиями позитивного развития экономической ситуации. Смягчению денежно-кредитной политики способствовало сохранение благоприятных условий торговли для Казахстана на внешних рынках и ситуации в странах – основных торговых партнерах. В целом прогнозная и целевая динамики инфляции соответствовали друг другу. Базовая ставка была поэтапно снижена с 9,75% до 9,25% (Таблица 1). В этот период Национальный Банк больше акцентировал внимание на усилении действенности каналов трансмиссионного механизма денежно-кредитной политики по достижению конечных целей по инфляции. Режим ДКП в данный период мог быть охарактеризован как таргетирование обменного курса. Валютные интервенции Национального Банка Казахстана являлись основным фактором, формирующим динамику ликвидности банков и определяющим реализацию денежно-кредитной политики. В таблице приведены сведения о базовой ставке за 2018-2019 гг.

Таблица 1 - Базовая ставка в РК

Дата установления ставки (с)	Размер ставки, %	Коридор базовой ставки, %
16.01.2018	9.75	8.75 - 10.75
06.03.2018	9.5	8.5 - 10.5
17.04.2018	9.25	8.25 - 10.25
05.06.2018	9.00	8.00 - 10.00
10.07.2018	9.00	8.00 - 10.00
04.09.2018	9.00	8.00 - 10.00
16.10.2018	9.25	8.25 - 10.25
05.12.2018	9.25	8.25 - 10.25
15.01.2019	9.25	8.25 - 10.25
05.03.2019	9.25	8.25 - 10.25
16.04.2019	9.00	8.00 - 10.00
04.06.2019	9.00	8.00 - 10.00
16.07.2019	9.00	8.00 - 10.00
10.09.2019	9.25	8.25 - 10.25
29.10.2019	9.25	8.25 - 10.25

Целевой коридор по инфляции на конец 2019 года предельно в границах 5-6%. Тренды, которые способствовали улучшению ситуации в экономике Казахстана в 2018 году, продолжились и в начале 2019 года.

В краткосрочном периоде были незначительно повышены прогнозы по ценам на продовольственные товары в сторону повышения. Динамика цен на платные услуги, как и ранее, будет умеренной, оказывая несущественное влияние на формирование общей инфляции. Среди внутренних факторов необходимо отметить расширение внутреннего спроса, обусловленное ростом заработных плат и социальных расходов государственного бюджета. Нисходящая динамика стоимости ГСМ на фоне благоприятной ценовой конъюнктуры на мировых рынках энергоресурсов будет оказывать сдерживающее воздействие на рост непродовольственной компоненты ИПЦ в краткосрочном периоде (рисунок 1).

Источник: прогнозы НБРК

Рисунок 1 - Прогноз компонент инфляции на 2019 год

В среднесрочной перспективе основное влияние на инфляционные процессы оказывает потребительский спрос. Предполагается сохранение положительной динамики потребительских расходов домашних хозяйств на фоне увеличения реальных денежных доходов населения. Кроме того, в среднесрочной перспективе предполагается, что положительный эффект от снижения тарифов на регулируемые услуги и бензин на инфляционные процессы будет исчерпан. Тем не менее, годовая инфляция в 2019-2020 годах сохранится в пределах целевого коридора 4-6%.

По итогам мая – августа 2019 года динамика инфляции складывалась выше прогнозных значений (рисунок 2). Данный факт связан с ускорением продовольственной компоненты на фоне более сильного, чем ожидалось роста цен на мясо и хлебобулочные изделия. Основная недооценка инфляции образовалась в мае, когда месячная инфляция сложилась на уровне 0,6% при прогнозе 0,3%.

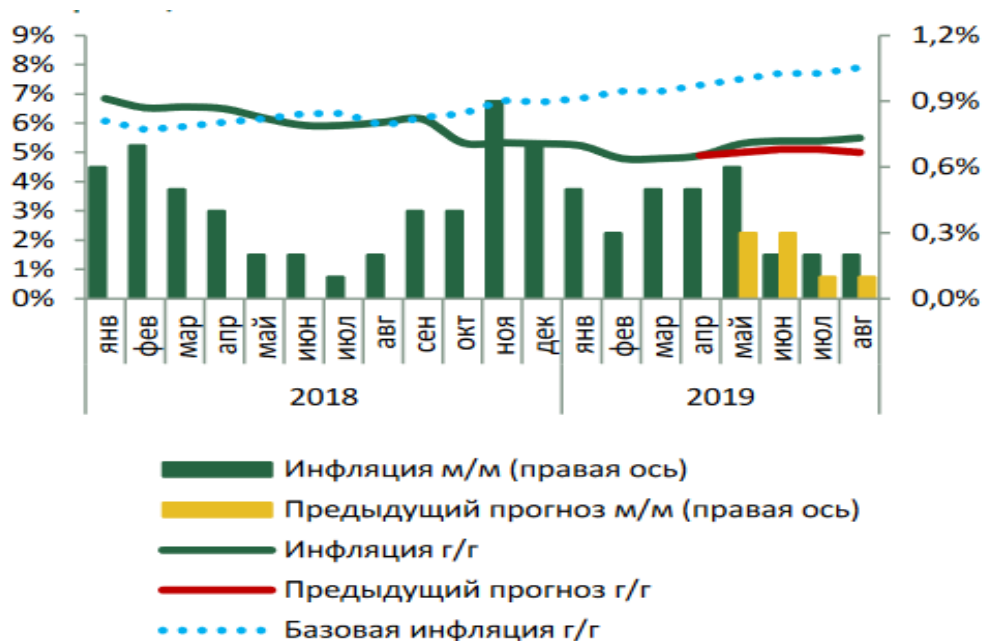

Рисунок 2 - Динамика факта и прогноза инфляции

Национальный Банк Республики Казахстан принял решение сохранить базовую ставку на уровне 9,25% годовых с сохранением процентного коридора на уровне +/-1 п.п. Динамика фактической годовой инфляции, которая в сентябре составила 5,3% , формируется в соответствии оценками Национального Банка, сделанными по итогам предыдущего прогноза. Инфляционные ожидания населения складываются близко к уровню фактической инфляции. На конец 2019 года инфляция ожидается на уровне 5,7-5,8%, то есть внутри целевого коридора 4-6%. На горизонте до конца 2020 года инфляция сохранится внутри целевого коридора 4-6%, несмотря на наличие инфляционных рисков, связанных с динамикой цен на регулируемые услуги и отдельные виды продовольственных товаров.

Таким образом, ключевой проблемой применения денежно-кредитной политики остается укрепление трансмиссионного механизма. Национальный банк успешно проводит управление избытком ликвидности структурного характера через ноты, что доказало свою эффективность. Полагается, что их дальнейшее использование является целесообразным, в особенности с учетом того, что ноты являются конвертируемым инструментом и могут быть использованы в качестве залога в операциях репо.

Литература

1. Сембиева Л.М., Шыныбекова Н.М. Денежно-кредитная политика. – Астана, 2011.
2. Sembiyeva L.M., Mukhiyayeva D. Monetary and Credit Regulation of Economy. – Almaty, 2018.
3. <https://nationalbank.kz>

МЕХАНИЗМ УПРАВЛЕНИЯ ЛИКВИДНОСТЬЮ И КОЭФФИЦИЕНТЫ ЛИКВИДНОСТИ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА

Повседневная работа коммерческого банка по управлению ликвидностью направлена на самосохранение банка, условием которого выступает бесперебойное выполнение обязательств перед клиентами. С организационной точки зрения она предполагает соблюдение соотношений отдельных групп и статей пассивов и активов баланса, зафиксированных в определенных показателях. Такие показатели подразделяются на внешние и внутренние.

К внешним относятся показатели, которые устанавливаются, согласно действующему законодательству, Национальным банком. Они представляют собой форму государственного управления деятельностью коммерческого банка. Что касается внутренних показателей, то в соответствии с государственной функцией они определяют наиболее общие пропорции, необходимые для обеспечения финансовой устойчивости банка. Так, показатель текущей ликвидности раскрывает соотношение общей суммы ликвидных средств к обязательствам банка по счетам до востребования. Его значение для банков, осуществляющих расчетно-кассовое обслуживание клиентов, 0,2 означает, что 20% активов, соответствующих сумме остатков счетов до востребования, необходимо держать в наиболее ликвидной форме: остатков денег в кассах банка, остатков на его корреспондентских счетах, облигаций государственных займов, выданных кредитов сроком погашения до 1 месяца и др. Конкретная доля каждого из этих активов в их общем объеме определяется самим коммерческим банком. Причем она не может складываться произвольно. Пропорции отдельных видов ликвидных активов устанавливаются коммерческим банком самостоятельно с учетом сложившихся традиций и специфики его работы, а также особенностей деятельности клиентуры. Они фиксируются в форме внутренних показателей ликвидности и служат ориентиром в оперативной работе соответствующих служб и специалистов банка.

При разработке указанных показателей, а также при работе по управлению ликвидностью учитывается комплекс факторов, которые можно сгруппировать в четыре основные группы:

- случайные и чрезвычайные, возникающие в связи с особенностями деятельности клиентов банка;
- сезонные, имеющие отношение к производству и переработке сельскохозяйственной продукции;
- циклические, воспроизводящие колебания деловой активности;
- долгосрочные, вызываемые сдвигами в потреблении, инвестиционном процессе, развитием научно-технического прогресса.

Данные показатели выполняют роль своеобразных «ограничителей», обеспечивающих соответствующую направленность деятельности коммерческого банка; их соблюдение не является непосредственной работой коммерческого банка. Целевая же функция управления определяется содержанием процесса. Поскольку банк является коммерческим предприятием, то конечной целью его деятельности выступает получение прибыли. Этим обеспечивается «самосохранение» банка как учреждения, функционирующего в рыночной среде.

Для коммерческого банка, как и любого другого предприятия, общей основой ликвидности выступает обеспечение прибыльности производственной деятельности (выполняемых операций). В то же время особенности его работы как учреждения, основывающего свою деятельность на использовании средств клиентов, диктует необходимость применения специфических показателей ликвидности. Хотя общая и

специфическая ликвидность коммерческого банка дополняют друг друга, направленность их действия взаимно противоположна. Максимальная специфическая ликвидность достигается при максимизации остатков в кассах и на корреспондентских счетах по отношению к другим активам. Но именно в этом случае прибыль банка минимальна. Максимизация прибыли требует не хранения средств, а их использования для выдачи ссуд и осуществления инвестиций. Поскольку для этого необходимо свести кассовую наличность и остатки на корреспондентских счетах к минимуму, то максимизация прибыли ставит под угрозу бесперебойность выполнения банком своих обязательств перед клиентами.

Проведение такой работы требует соответствующего оперативно-информационного обеспечения. Банк должен владеть оперативной информацией об имеющихся у него ликвидных средствах, ожидаемых поступлениях и предстоящих платежах. Такую информацию целесообразно представлять в виде графиков поступлений и платежей, вытекающих из принятых обязательств, на соответствующий период (декаду, месяц и т.д.). Она является основой для рассмотрения пакета кредитных предложений на данный период.

Объем валовой прибыли банка зависит от размера ссуженных средств и их «цены», т.е. процентных ставок. Действие каждого из этих факторов, помимо естественного влияния рыночной конъюнктуры, зависит от специфических требований обеспечения ликвидности.

Величина кредитных вложений коммерческого банка определяется объемом собственных и привлеченных средств. Однако в соответствии с принципами регулирования деятельности банка вся сумма этих средств (даже если исключить из их состава здания, оборудование и другие материальные ресурсы) не может быть использована для кредитования. Поэтому задачей банка является определение объема эффективных ресурсов, которые могут быть направлены и в осуществление кредитных вложений. Для исчисления их объема предлагается следующая формула:

$$КРэ = Уф + Осс + Д + Ор + Опр - НА - 0,15(Д + Ор) - 0,2Ор, \text{ где}$$

КРэ - эффективные кредитные ресурсы;

Уф - уставный фонд;

Осс - остатки собственных средств банка;

Д - депозиты;

Ор - остатки на расчетных и других счетах клиентов в банке;

Опр - прочие привлеченные средства;

НА - ресурсы, вложенные в здание банка, оборудование и другие низколиквидные активы.

Согласно приведенной формуле, объем эффективных ресурсов определяется как разница между общей суммой пассивов баланса банка (за вычетом вложений в активы – здания и др., которые в условиях неразвитости рынков ценных бумаг и недвижимости не могут быть высвобождены и направлены на кредитные вложения) и остатков привлеченных средств, направляемых в обязательные резервы (15%, от остатков депозитов - 0,15 (Д + Ор)), а также размещаемых в ликвидные активы, исключаящие их использование для выдачи ссуд (0,2 Ор).

Реализация целевой функции управления ликвидностью начинающим свою деятельность коммерческим банком состоит в адекватном размещении ресурсов, а реально функционирующим – в установлении объема и распределении свободных ресурсов или величины и источников покрытия дефицита ресурсов. Объем свободных ресурсов – (КРс), также дефицит ресурсов (КРд) определяются как разница суммы эффективных ресурсов и фактических кредитных вложений банка (КВф):

$$КРс (КРд) = КРэ - КВф$$

Размещение свободных ресурсов производится с учетом фактора времени – возможного периода их применения. Для этого необходимо распределить ресурсы и кредитные вложения по срокам использования.

Распределение кредитных ресурсов по срокам использования отражает структуру пассивов баланса банка. Ресурсы, возвращаемые по предъявлению, включают остатки на расчетных и других счетах клиентов с нерегламентированным сроком их применения. Депозиты, сроки хранения которых определены договором, позволяют установить конкретный период использования ресурсов. Группу бессрочных ресурсов составляют собственные средства банка – его уставный капитал.

Для исчисления эффективности использования кредитных ресурсов (Экр) предлагается следующая формула:

$$\mathcal{E}_{кр} = \frac{КВ \times T}{КР_{э} \times T}$$

где: T - период, на который выданы ссуды.

Уровень процентных ставок по банковским ссудам определяется в соответствии с колебаниями денежного рынка: изменениями соотношения предложения денег и спроса на деньги. Однако особенность здесь заключена в определении уровня процентной ставки в условиях, когда спрос и предложение на денежном рынке взаимно покрывают друг друга. Цена выдаваемого коммерческим банком кредита при этом отражает уровень базовой процентной ставки и величину процентной маржи.

Базовая процентная ставка складывается в соответствии с уровнем процентов, уплачиваемых коммерческим банком по пассивным операциям. Общая базовая процентная ставка (БПС_о) определяется по всему кругу операций в соответствии с формулой:

$$БПС_{о} = \frac{КР_{э} \times ПС_{по}}{КР_{э}}$$

где: ПС_{по} – процентные ставки по соответствующим видам пассивов.

Общая базовая процентная ставка имеет аналитическое назначение и используется для оценки пакета кредитных предложений. При решении вопроса о выдаче конкретных ссуд следует применять показатель «базовая цена кредита» (БЦ_к). Он устанавливается с учетом временного фактора – периода пользования ссудой (T):

$$БЦ_{к} = \frac{КР_{эТ} \times ПС_{по}}{КВ_{Т}}$$

Например, предприятие испрашивает в банке кредит в сумме 12 млн. тенге на срок до 4 лет. Погашение кредита осуществляется начиная со второго года, ежеквартально, равными долями: срок погашения – последний рабочий день квартала. Если за ресурсы уплачивается (условно) в первый год 8%, второй и третий год – 10, четвертый год – 12%, то базовая цена кредита составит:

$$БЦ_k = \frac{12 \times 8 + 10 \times 10 + 6 \times 10 + 2 \times 12}{12 + 10 + 6 + 2} = 9,3\%$$

Для получения реальной цены кредита к его базовой цене прибавляется величина маржи. В основе исчисления ее размера лежит минимально необходимый объем дохода (НОД). Он рассчитывается в соответствии с суммой издержек банка (ИБ) и необходимой прибыли (П). Издержки включают расходы на осуществление деятельности банка: плату за кредитные ресурсы, оплату труда работников, арендную плату, расходы по амортизации зданий и оборудования, охране, хозяйственно-операционные и др. При определении их объема не требуется использования особой методики.

Коэффициент ликвидности по срочным обязательствам показывает, какая часть срочных обязательств гарантированно может быть погашена в случае приостановления банком проведения операций.

$$к_{лс} = (ЛА - ОВ) / СрО * 100\%.$$

Как правило, к моменту предъявления данных обязательств банку к оплате, в случае приостановления последним проведения операций, ему уже будут предъявлены обязательства до востребования, поэтому для погашения срочных обязательств у банка остается лишь часть ликвидных активов. На деле ситуация будет несколько другой. Кроме ликвидных активов, к моменту погашения срочных обязательств банк будет располагать возвращенными ссудами, срок по которым истек (за вычетом просроченных ссуд по этим же срокам), и вероятность возврата, соответственно, может значительно возрасти. Но, к сожалению, счета баланса по выданным ссудам не делятся по срокам, поэтому, анализируя баланс, невозможно определить, какой срок какая часть выданных ссуд имеет. Кроме того, к серьезным финансовым трудностям (именно для такой ситуации и рассчитывается коэффициент) банк приводит, в основном, рискованная кредитная политика, а в этом случае значительная часть кредитов оказывается невозвратной. Поэтому реально расчет по обязательствам банка проводится за счет ликвидных активов, которыми банк располагает. Если величина коэффициента выше единицы, то банк гарантированно способен погасить все свои срочные обязательства перед клиентами. Если величина коэффициента находится в диапазоне от единицы до нуля, то банк гарантированно погасить лишь часть срочных обязательств. В этом случае играет роль длительность срока по заключенной сделке. Чем короче срок, тем выше вероятность гарантированного возврата средств по обязательству. Если величина коэффициента меньше нуля, это значит, что погашение срочных обязательств возможно лишь за счет выданных ссуд, по мере их возвращения, и риск невозврата средств возрастает. Допустимым считается – 25%. Критическое значение – минус 50%.

Таким образом, механизм управления ликвидностью состоит в гибком сочетании противоположных требований общей и специфической ликвидности. Целевая функция управления ликвидностью коммерческим банком заключается в максимизации прибыли при обязательном соблюдении устанавливаемых и определяемых самим банком экономических нормативов.

Литература

1. Сейткасимов Г.С. Банковское дело. – Астана, 2016.
2. Aboutbanking.ru
3. eos.ibi.spb.ru

ДИНАМИКА ЭКО-ИННОВАЦИЙ КАК ЭЛЕМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ЗЕЛеноЙ ЭКОНОМИКИ

Важнейшим аспектом эко-инноваций является предположение, что они не могут существовать без общественного одобрения, что связано с существенным влиянием социального аспекта в достижении эффективности внедрения экологических инноваций. Экологические инновации являются достаточно эффективным ответом производственной среды и экономики на требования современного мира. Они представляют собой сочетание традиционных инноваций с экологическими выгодами, результатом которых должно стать улучшение качества жизни нынешнего и будущих поколений. В этом проявляется взаимосвязь экологической, социальной и экономической составляющих устойчивого развития, одним из инструментов которого являются эко-инновации.

По мнению ученых, представивших одно из первых определений экологических инноваций, они представляют собой «...новые продукты и процессы, которые обеспечивают ценность для бизнес-клиентов, одновременно снижая воздействие на окружающую среду» [1].

Обратим внимание на позицию Европейской комиссии (ЕК), которая изначально, в 2004 году отнесла эко-инновации к категории экологических технологий, использование которых менее вредно для окружающей среды, чем в случае применения альтернатив [2]. Три года спустя ЕК расширила свою позицию, рассматривая эко-инновации уже как «...любую форму инноваций, нацеленную на значительный и видимый прогресс в направлении устойчивого развития, путем уменьшения негативного воздействия на окружающую среду или путем достижения более эффективного и ответственного использования природных ресурсов» [3]. В то же время это нововведение, по мнению ЕК, касается как производственных процессов, услуг, так и методов управления, цель которых заключается в предотвращении или значительном сокращении загрязнения и других негативных последствий использования природных ресурсов, включая энергию [4].

Рассмотрим динамику эко-инноваций в сфере энергетики на примере возобновляемых источников энергии [5,6].

Производительность ВИЭ в Казахстане,
МВт (2014-2017 гг.)

Производство электроэнергии на основе
ВИЭ, млн. кВт-ч в %х от общего
количества (2014-2017 гг.)

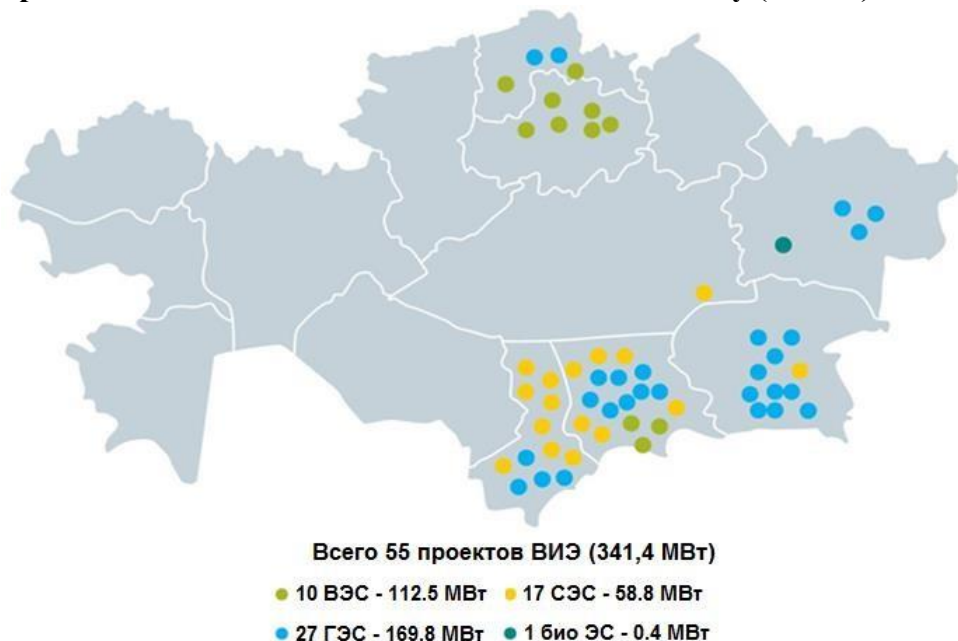
Можно отметить, что годом с большим ростом производительности ВИЭ и производством электроэнергии на основе ВИЭ был 2017 год в Казахстане. А в 2016 году был большой скачок увеличения доли ВИЭ в производстве электроэнергии. Также

заметен рост ветряных и солнечных электростанций в производительности и производстве электроэнергии. А в 2015 году был спад производства электроэнергии на основе малых ГЭС.

Источник [6, 7]

Карта расположения ВИЭ-станций в Казахстане по типу (2017 г.)

Источник [5]

Существенно растет выработка энергии из ВИЭ. В 2017 году действующих электростанций на основе возобновляемых источников энергии стало 55. Это ветряные электростанции, солнечные электростанции, гидроэлектростанции и электростанции на основе биогаза. При этом большая производительность приходится на гидроэлектростанции и ветряные электростанции. Наименьшая производительность у электростанции на основе биогаза. На карте расположения ВИЭ-станций мы видим, что большая часть проектов ВИЭ расположены в северной части Казахстана, южной, юго-восточной и в восточной частях Казахстана. По данным ФНБ «Самрук-Казына» проекты в сфере ветряной и солнечной энергетики в энергетическом балансе Казахстана в 2017 году составляли менее 0,6%. В то время как производительность гидроэлектростанций

составила примерно 12% от общего объема произведенной в Казахстане электроэнергии, выработка основной части электроэнергии была за счет крупных ГЭС.

Исходя из вышесказанного, внедрение эко-инноваций характеризуется стабильностью, а также потенциальной возможностью в развитии социальной, экономической и экологической подсистем. Такое развитие возможно на основе механизмов зеленой экономики, среди которых эко-инновации занимают одно из первых мест [8].

Литература

1. Karakaya E., Hidalgo A., Nuur C., Diffusion of eco-innovations: A review, «Renewable and Sustainable Energy Reviews» 2014, Vol. 33, s. 394.

2. Stimulating technologies for sustainable development: an environmental technologies action plan for the European Union, European Commission, 28 January COM(2004) 38 final, Brussels 2004, dostep: <http://europa.eu.int/comm/environment/etap>.

3. Competitiveness and Innovation Framework Programme, European Commission, Brussels 2007

4. Call for proposals under the Eco-innovation 2008 programme. DG Environment, European Commission, 2008, dostep: http://ec.europa.eu/environment/etap/ecoinnovation/library_en.htm

5. Кононова Е.Е. Анализ динамики экоинновации как элемента формирования зеленой экономики в регионах России // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки, 2015.

Оспанова А.С.
г. Нур-Султан (Казахстан)

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ В КОНТЕКСТЕ БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ускорение темпов социально-экономического развития страны значительно повышает требования к выпускникам вузов. Активное внедрение цифровых технологий в различные области профессиональной деятельности обуславливает необходимость корректировки математической подготовки в вузе. Повышенное внимание государства к математике и математическому образованию нашло отражение в Государственной программе «Цифровой Казахстан». Цифровая экономика требует наличия у населения цифровых навыков. На текущий момент Министерство образования и науки РК уже внедрило ряд инициатив: в начальной школе введен предмет ИКТ, функционируют кружки по робототехнике. Лидером во внедрении и применении инновационных технологий является финансовая отрасль, от состояния которой зависят скорость и качество протекающих изменений

Концепция модернизации образования определяет направления деятельности образования, обновление его содержания, в котором основополагающим принимается компетентностный подход. Такой подход продиктован внешним запросом общества, а именно: школа и вуз должны формировать ключевые компетенции у школьника и выпускника вуза, ориентированные на сферу профессиональной деятельности и главным результатом образования становятся не отдельные знания, умения и навыки, а способность и готовность выпускника к эффективной и профессиональной деятельности в различных социально-экономических ситуациях, меняющихся условиях. Поскольку в качестве главного результата профессионального образования можно рассматривать

готовность выпускников быть компетентными в будущей профессиональной деятельности, то результатом математической подготовки финансистов должна стать не просто совокупность предметных знаний, умений и навыков выпускников, а возможность их деятельностного применения в будущей профессиональной сфере. В этой связи очевидна необходимость прикладной направленности курса.

Учитывая вышесказанное, выделим основную цель изучения дисциплины «Математика в экономике». В соответствии с требованиями квалификационной характеристики Государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования специальности «Финансы» целью освоения дисциплины «Математика в экономике» является осуществление фундаментальной профессионально-ориентированной математической подготовки студентов, на базе которой в последующие годы обучения будет проходить специализация будущего финансиста.

Освоение данной дисциплины необходимо для написания курсовых и выпускных (бакалаврских) работ, а также на следующих этапах обучения. В результате освоения дисциплины должны быть сформированы следующие компетенции:

- знать основные понятия, термины, базовые методы, используемые для математического описания социально-экономических и прикладных задач;
- уметь применять полученные знания в ходе анализа, самостоятельного выбора способов решения задач научно-исследовательского, прикладного характера, выбирать оптимальные методы и способы решения экономических задач;
- владеть навыками сведения прикладных экономических задач к математическим, инструментами обработки и анализа социально-экономических проблем с применением математического аппарата.

Содержательным компонентом курса «Математика в экономике» для студентов, обучающихся по направлению «Финансы», является изучение теоретических основ линейной алгебры, аналитической геометрии, математического анализа, теории вероятности и математической статистики, необходимых для развития точного логического научного мышления, навыков самообучения и дальнейшего понимания профессиональных дисциплин, соответствующих направлению подготовки.

Первый раздел «Линейная алгебра с элементами аналитической геометрии» удобно начать с изучения матриц и определителей в силу того, что операции над матрицами достаточно формализованы и декларативное их введение как операций над массивами чисел не вызывает затруднений в усвоении данного материала. Кроме того, матричный аппарат ценен сам по себе и имеет многочисленные применения, как в курсе математики так и во многих специализирующих дисциплинах специальности. Использование элементов линейной алгебры в значительной степени упрощает методы решения многих задач экономики.

В качестве примера можно рассмотреть таблицу, отражающую распределение ресурсов по отдельным отраслям экономики:

Ресурсы	Отрасли экономики	
	Промышленность	Сельское хозяйство
Электроэнергия	4,9	4,5
Трудовые ресурсы	3,1	2,9
Водные ресурсы	5,1	5,7

Эти данные можно представить в удобной форме в виде матрицы распределения

$$\text{ресурсов по отраслям } A = \begin{pmatrix} 4,9 & 4,5 \\ 3,1 & 2,9 \\ 5,1 & 5,7 \end{pmatrix}$$

В данном примере матричный элемент $a_{11} = 4,9$ показывает, какое количество электроэнергии потребляет промышленность, а элемент $a_{22} = 2,9$ – количество трудовых ресурсов в сельском хозяйстве.

Знание элементов линейной алгебры, умение оперировать с матрицами и обратными матрицами, умение решать системы линейных уравнений позволяют решать реальные экономические задачи. Можно с уверенностью сказать, что применение математических методов в экономике, оправдывает те надежды, которые на них возлагаются, вносит существенный вклад в экономическую теорию.

В изучение данного раздела также может быть включена модель Леонтьева многоотраслевой экономики (балансовый анализ), так как межотраслевой баланс содержит важные для финансиста данные о распределении продукции по элементам конечного потребления (товарооборот, производственные и непроизводственные капитальные вложения, экспорт, импорт и т.д.), о национальном доходе.

Во втором разделе «Введение в математический анализ» даются определения переменной величины и функциональных зависимостей, встречающихся в практике: цена товара от величины спроса и потребления. Рассматривается математическая модель формирования цен в условиях конкурентного рынка (паутинообразная модель). Демонстрируются кривые спроса и предложения.

Изучение предела последовательности можно начать с рассмотрения профессионально-ориентированной задачи об изменении индекса тарифа на грузовые перевозки с течением времени. Пусть в момент времени n индекс тарифа на грузовые перевозки авиатранспортом составляет $x_n = 1 + 1/n$ денежных единиц. Определить, к какой величине стремится индекс тарифа на грузовые перевозки с течением времени. По ходу решения задачи делается вывод, что с течением времени индекс тарифа на грузовые перевозки авиатранспортом падает и приближается к единице. Эту величину именуют пределом последовательности изменения индекса тарифа на грузовые перевозки. Далее приводится точное определение предела.

Следующий раздел программы «Дифференциальное исчисление функций одной переменной» посвящен правилам нахождения производных и дифференциалов функций, а также на применение математического аппарата при решении практических задач. Здесь в перечень задач, приводящих к понятию производной, необходимо включить задачу о производительности труда, что повлечет за собой раскрытие экономического смысла производной. Далее определяются предельная выручка, предельный доход, предельный продукт, предельная полезность, предельная производительность и другие предельные величины. В разделе желательно продемонстрировать применение дифференциального исчисления к исследованию экономических объектов и процессов на основе анализа этих предельных величин, ввести понятие эластичности функции и ее применение в экономическом анализе. Рассмотрим пример профессионально-ориентированного задания на определение оптимизации прибыли: Пусть функция дохода от количества реализованного товара x выражается формулой $R(x) = 16x - x^2$, а функция затрат на производство товара формулой $C(x) = x^2 + 1$. Определить оптимальный уровень производства и прибыль, которая при этом достигается. После решения такого типа задач можно сделать вывод: уменьшение налогообложения стимулирует рост выпуска продукции и приводит при этом к увеличению прибыли от ее реализации. Таким образом, у студентов формируется убежденность, что для доказательства экономических законов удобно использовать математический аппарат.

Изучение раздела «Функции нескольких переменных» начинается с введения определения функции нескольких переменных, однако основные аспекты раздела рассматриваются на примере частного случая функций двух переменных. Важную роль играет рассмотрение полного дифференциала функции нескольких переменных и его приложений к приближенным вычислениям, а также метода наименьших квадратов,

поскольку на практике часто встречаются задачи о сглаживании экспериментальных зависимостей.

В разделе «Элементы теории вероятности и математической статистики» дается классическое, статистическое и геометрическое представления о вероятности: на наглядно-эмпирическом уровне раскрываются основные теоремы о вероятности суммы и произведения событий, а также основные формулы комбинаторики, иллюстрируемые примерами из финансовой деятельности. На примерах рассматривается основной понятийный аппарат математической статистики: задача оценки вероятности ошибки измерения параметров исследуемого распределения случайной величины по данным выборки, которая конкретизируется при построении доверительных интервалов, «покрывающих» тот или иной параметр с заданной величиной надежности.

Анализ содержательного аспекта программы показывает, что практически каждый раздел курса предполагает обращение к различным математическим моделям, их построению, исследованию, что оказывает ощутимую помощь при анализе моделируемых с их помощью экономических процессов, интерпретации полученных результатов и принятия качественных решений в будущей профессиональной деятельности.

Необходимо подчеркнуть, что именно профессиональная направленность в обучении математике будущих финансистов способна подтолкнуть их к самостоятельному поиску и овладению математическим аппаратом, которые им будут полезны в профессиональной деятельности и создадут предпосылки роста их конкурентоспособности на рынке труда.

Литература

1. Математические методы и модели в экономике, финансах, бизнесе. / С.И. Шелобаев.- Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.- 367 с.
2. Методы и модели линейного программирования коммерческой деятельности. Учебное пособие. / Г.П. Фомин.- М.: Финансы и статистика, 2000.- 128 с..
3. Математические методы исследования операций в экономике. Учебное пособие. / П. Конюховский.- СПб.: Питер, 2000.- 208 с.- (Краткий курс).
4. Основы математики и ее приложения в экономическом образовании. Учебник. / М.С. Красс, Б.П. Чупрынов.- М.: Дело, 2003.- 688 с.
5. Математические модели информационных процессов управления. Учебник.- М.: Недра, 2001.- 247 с.
6. Математика и прикладная математика. Исследования студентов, магистрантов и выпускников. /Под ред. А.В.Сидоровича. – Астана, 2011. – 246 с.
7. Балдин К.В. Теория вероятностей и математическая статистика: Учебник. - М: Издательско - торговая корпорация "Дашков и К", 2014.
8. Искакова С.К. Математика в экономике. Учебное пособие. – Алматы 2015. – 212 с.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ

Развитие финансовой системы Республики Казахстан носит неустойчивый характер и обуславливается наличием ряда ключевых проблем, многие из которых носят затяжной характер, что также подтверждается межстрановыми оценками ведущих международных организаций. Стагнация финансового рынка на протяжении последних лет вызвана как внутренними причинами, так и ограничениями со стороны реального сектора [1].

После нескольких лет стагнации, вызванной финансовым кризисом, начиная с 2016 года, отмечалась определенная динамика роста банковского сектора. Однако показатели уровня финансового посредничества свидетельствуют о недостаточной эффективности банков по перераспределению ресурсов в экономике и удовлетворению спроса на кредиты со стороны экономических агентов и также отражают усиление регулирования в свете международных инициатив по решению проблем, приведших к возникновению мирового финансового кризиса.

За 2018 год активы банковского сектора увеличились на 1,2 трлн тенге, или на 4,5% и составили 25,2 трлн тенге года составил 13,8 трлн тенге, увеличившись с начала года на 1,3%. По итогам 2018 года провизии, сформированные в соответствии с требованиями международных стандартов финансовой отчетности, по кредитному портфелю банковского сектора составили 1,8 трлн тенге, или 12,9% от совокупного кредитного портфеля.

Тем не менее, по отношению к валовому внутреннему продукту (далее–ВВП) активы банковского сектора сократились с 55% до 46% (относительно несырьевого ВВП составляют порядка 64%). Кредитный портфель банковского сектора на 1 января 2019 года составил 13 348 млрд. тенге, увеличившись на 47,2% сначала 2016 года. Уровень кредитов к ВВП, максимальное значение которого достигало 70% в 2007 году, сохраняется на низком уровне – 40% (относительно не сырьевого ВВП составляет порядка 55%).

Страховой сектор. По состоянию на 1 января 2019 года осуществляют деятельность по страхованию и перестрахованию 29 страховые организации, из них 6 по страхованию жизни. При этом количество страховых организаций по общему страхованию имеет отчетливую тенденцию к снижению.

Несмотря на динамичный рост активов страховых организаций, их доля в ВВП остается на довольно низком уровне (менее 2%). Показатель объема премий в расчете на душу населения в 2018 году не превысил порога в 100 долларов Соединенных Штатов Америки (далее–США), при том что население Республики Казахстан составляет 17,2 млн. человек. Все это свидетельствует об огромном потенциале казахстанского страхового рынка.

Рынок ценных бумаг Республики Казахстан в большей степени ориентирован на институциональных инвесторов, поскольку в общем объеме торгов преобладают сделки с государственными ценными бумагами операции репо. По состоянию на 1 января 2019 года на организованном рынке ценных бумаг обращались 187 выпусков общим объемом 3 620, 5 млрд. тенге. Введение в 2017 году ограничений на круг инвесторов в лице банков, накопительных пенсионных фондов и страховых организаций, осуществляющих деятельность в отрасли «страхование жизни», которые вправе участвовать при первичном размещении государственных ценных бумаг, привело к сокращению объемов торгов с данными финансовыми инструментами. Данная мера была направлена на пресечение манипулирования и недобросовестной практики на рынке государственных ценных бумаг.

По состоянию на 1 января 2019 года общая капитализация рынка негосударственных ценных бумаг, включенных в официальный список Казахстанской фондовой биржи, составила 9 779 млрд. тенге, уменьшившись на 18,8% по сравнению с 2015 годом. При этом капитализация рынка акций на 1 января 2019 года составила 4 351 млрд. тенге (снижение на 51,4 %).

Таким образом, отечественный рынок ценных бумаг на сегодняшний день характеризуется низкой ликвидностью, обусловленной недостатком качественных финансовых инструментов, и, соответственно, отсутствием интереса инвесторов в привлечении инвестиций через рынок ценных бумаг.

В развитии финансового рынка в целом государственные ценные бумаги выступают в качестве «безрискового» ориентира для других субъектов данного рынка. В настоящее время внутренний рынок характеризуется большим количеством выпусков государственных ценных бумаг в обращении наряду с низкой торговой активностью участников рынка и, как следствие, отсутствием на вторичном рынке надежной кривой доходности, которая, в свою очередь, является одним из важнейших показателей состояния финансового рынка и экономики страны в целом.

В Республике Казахстан разделение инвесторов на классы в зависимости от их квалификации не предполагает различий в степени их защищенности, как это предусматривается в международной практике. Например, директива 2004 / 39 / CE (Markets in Financial Instruments Directive), распространяющаяся на все учреждения, предоставляющие инвестиционные услуги клиентам в Европейском Союзе, устанавливает требование по внедрению указанными учреждениями мер по защите интересов инвесторов в зависимости от их квалификации. Клиенты, которым присвоен статус «не квалифицированного» клиента, получают наибольшую степень защиты. Такие лица могут получить компенсацию за убытки, возникшие в результате не исполненной инвестиционной услуги или безвозвратной утраты финансовых инструментов, не связанной с уменьшением стоимости финансового инструмента вследствие рыночных колебаний. Инвестиционная компания обязана обеспечить указанному классу клиентов все мероприятия по защите интересов инвесторов [2].

В этой связи, в целях активизации операций по сделкам с активами квалифицированных инвесторов необходимо пересмотреть ограничения в деятельности брокерских организаций в части выполнения принципа «поставка против платежа», использования услуг банка-кастодиана при совершении сделок на международных рынках и ограничений на совершение сделок на неорганизованном рынке ценных бумаг, а также пруденциального регулирования.

3. Создание условий для развития инвестиционного банкинга.

В целях дальнейшего развития инфраструктуры рынка ценных бумаг и повышения качества предоставляемых услуг будет поэтапно создаваться институт инвестиционного банкинга.

Инвестиционный банкинг будет осуществляться финансовыми институтами, оказывающими широкий спектр услуг своим клиентам, включая брокерские услуги, доверительное управление ценными бумагами и иным имуществом, кредитование клиентов для покупки ценных бумаг либо ценными бумагами, финансовое консультирование и кастодиальные услуги, выпуск структурных продуктов, а так же отдельные виды банковских операций.

Реализация концепции инвестиционного банкинга может способствовать снижению рисков коммерческих банков, связанных с использованием рискованных инструментов проектного финансирования. Это обеспечит более высокий уровень проникновения финансовых услуг, а также представит альтернативный инструмент для преувеличения сбережений населения.

4. Расширение функционала и возможностей брокерских организаций в части оказания услуг клиентам.

Требуют внедрения широко распространенная в мире практика кредитования брокерами операций своих клиентов а также механизм использования брокером временно свободных средств своих клиентов в дилерской деятельности. Такие механизмы позволяют клиентам брокерской организации использовать неттинг в сделках ценными бумагами по системе расчетов «Т+n», получить доступ к более доступному фондированию для приобретения ценных бумаг, не прибегая к банковскому кредитованию, а брокерским организациям иметь более гибкие инструменты для обеспечения ликвидности в процессе торгов с ценными бумагами.

Данная задача может быть реализована посредством предоставления брокерским организациям возможности получения лицензии на проведение отдельных видов банковских операций, а именно банковских заемных операций, что потребует рассмотрения вопроса о необходимости совершенствования законодательства о рынке ценных бумаг и банковского законодательства ориентировочно в 2016 –2020 годах. При этом риски можно будет минимизировать за счет ограничения возможности осуществления брокерскими организациями заемных операций исключительно кредитованием клиентов для целей приобретения ценных бумаг.

Помимо этого, в целях оптимизации издержек инвесторов и повышения прозрачности учета денег клиентов, необходимо предусмотреть возможность брокерам самостоятельно открывать и вести текущие счета клиентов. Для этого брокерам потребуется наличие лицензии на открытие и ведение текущих счетов, что также относится к отдельным видам банковских операций [3].

Наличие такого рода лицензий на проведение отдельных видов банковских операций так же потребует изменения существующего подхода к регулированию брокерских организаций, обладающих данными лицензиями. В частности, потребуется пересмотреть пруденциальное регулирование таких брокерских организаций и установить его по аналогии с регулированием организаций, осуществляющих отдельные виды банковских операций.

В связи с тем, что управление пенсионными активами было передано из частного сектора, представленного ранее накопительными пенсионными фондами, Национальному Банку Республики Казахстан, требования к деятельности на рынке ценных бумаг должны быть в значительной степени либерализованы и упрощены. Регулирование должно в большей степени ориентироваться на возможности самих инвесторов самостоятельно оценивать рыночные риски при принятии инвестиционных решений. Принятие таких мер придаст необходимый импульс для развития рынка ценных бумаг и повысит его конкурентоспособность.

Немаловажным является стимулирование широкого использования брокерскими организациями систем Direct Market Access (далее–DMA) для оказания своим клиентам (инвесторам) услуг прямого доступа к рынку ценных бумаг для участия в торгах с эмиссионными ценными бумагами и другими финансовыми инструментами.

Растущее число инвесторов, в том числе участвующих в Программе «Народное IPO», требует от брокерских организаций наращивания материально-технических ресурсов для обработки клиентских заказов инвесторов, что может вызвать, в конечном счете, удорожание их услуг.

В этой связи в отношении брокеров, обслуживающих большое количество инвесторов, требуется установить требования по использованию систем DMA, что позволит существенно сократить время доставки заявки на биржу и получения информации о ее состоянии.

Благодаря прямому доступу на биржу инвесторы могут самостоятельно формировать свои заказы в системах DMA и передавать их обслуживающим их брокерам дистанционно. При этом брокер может применять к полученным клиентским заказам ускоренные (как правило, автоматические) процедуры регистрации, проверки, верификации, учета, исполнения этих заказов и формирования в торговой системе

фондовой биржи заявок на основе данных заказов. Также прямой доступ позволяет клиентам брокеров с минимальной задержкой получать рыночную информацию из торговой системы фондовой биржи, в электронном виде формировать свои клиентские заказы, передавать их брокеру на исполнение без необходимости посещения его офиса, а также практически в реальном времени видеть свою заявку в торговой системе фондовой биржи [4].

Реализация данной задачи потребует установления в отношении брокерских организаций, обслуживающих большое число индивидуальных инвесторов, требований относительно оказания услуг прямого доступа с использованием систем DMA, а также совершенствования действующих требований к программно-техническому обеспечению брокерских организаций.

5. Расширение перечня услуг, предлагаемых организатором торгов.

Фондовой биржей будет продолжена реализация стратегических проектов, направленных на повышение гибкости реагирования биржи на потребности рынка, а также увеличение активности клиентов членов фондовой биржи, путем:

1) дальнейшего развития пользовательских сервисов, новых программных продуктов, предоставляющих казахстанскими иностранным инвесторам дополнительные технологические возможности торговли на фондовой бирже через Интернет;

2) развития удаленного членства на Казахстанской фондовой бирже, посредством которого юридические лица, учрежденные и действующие в соответствии с законодательствами иных кроме Республики Казахстан государств, могут получить членство на фондовой бирже с соответствующим доступом к торгам теми или иными финансовыми инструментами при условии соответствия таких лиц требованиям законодательства Республики Казахстан и внутренних документов фондовой биржи;

3) повышения возможностей брокерских компаний и инвесторов для прямого доступа к секторам фондового рынка и рынку производных финансовых инструментов фондовой биржи, а также создания прямого доступа к валютному рынку биржи;

4) введения системы отложенных платежей на фондовом рынке с частичным обеспечением, клирингом и надлежащей системой управления рисками;

5) внедрения на бирже клиринговой и расчетной систем, соответствующих международным стандартам в целях повышения операционной эффективности, уменьшения количества / объемов расчетных переводов, расходов на фондовой бирже, минимизации рисков и защиты от дефолтов участников рынка, в том числе с применением услуг центрального контрагента.

6. Формирование единого биржевого пространства в странах ЕАЭС, кросс-трейдинги кросс-листинг акции отечественных эмитентов, допущенных в листинг казахстанской фондовой биржи.

Формирование единого биржевого пространства в странах-участницах ЕАЭС должно осуществляться на принципах свободного движения капитала, что подразумевает:

1) предоставление инвесторам-гражданам стран-участниц ЕАЭС возможности осуществлять операции с ценными бумагами эмитентов стран-участниц ЕАЭС, независимо от того, в списке какой из фондовых бирж находятся данные ценные бумаги, или страны нахождения инвестора, будь то Российская Федерация, Республика Казахстан или Республика Беларусь;

2) предоставление возможности юридическим лицам, зарегистрированным в странах-участницах ЕАЭС, возможности инвестировать либо владеть другими юридическими лицами, находящимися в странах-участницах ЕАЭС, независимо от страны регистрации данных юридических лиц.

Реализация данного принципа должна осуществляться посредством взаимного признания и допуска брокерских организаций на рынки ценных бумаг стран-участниц ЕАЭС (кросс-трейдинг) [5].

Это позволит инвесторам, резидентам стран-участниц ЕАЭС осуществлять операции с ценными бумагами эмитентов стран-участниц ЕАЭС, используя услуги местных брокерских организаций, не обращаясь к брокерским организациям страны-участницы ЕАЭС, юрисдикции которой осуществляются торги с данными ценными бумагами.

В тоже время существует возможность кросс-листинга акций эмитентов-резидентов Республики Казахстан на нескольких фондовых биржах, то есть котирования акций одновременно на нескольких фондовых биржах на основании взаимных договоренностей между данными фондовыми биржами, либо в силу законодательства (международного договора), несвязанных с действиями эмитента по прохождению процедуры листинга. В результате кросс-листинга акций основной объем операций со стороны иностранных инвесторов может совершаться на фондовых биржах, находящихся в иностранных юрисдикциях, что приведет к вымыванию ликвидности из отечественной фондовой биржи.

Таким образом, формирование единого биржевого пространства в странах ЕАЭС должно осуществляться посредством развития кросс-трейдинга, а не кросс-листинга акций.

В данном случае листинг акций эмитентов-резидентов Республики Казахстан на иностранных фондовых биржах должен осуществляться по средством прохождения ими процедур двойного листинга на данные биржи, а не на основании соглашений между данными биржами и казахстанской фондовой биржей, или иными нормами законодательства (международного договора) [6].

Кроме того, также требуется осуществление мероприятий по стимулированию преимущественного размещения ценных бумаг организаций-резидентов Республики Казахстан, включенных в листинг иностранных фондовых бирж, на отечественной фондовой бирже. Двойной листинг данных организаций приводит к тому, что большая часть ликвидности сосредоточена на иностранных фондовых биржах и, как следствие, изменение цен на указанные акции на Лондонской фондовой бирже влияет на их тренд на Казахстанской фондовой бирже.

Реализация данной задачи потребует создания благоприятных для преимущественного обращения акций организаций-резидентов Республики Казахстан на Казахстанской фондовой бирже.

Литература

1. Сейткасимов Г.С. Банковская система Казахстана. – Алматы. 2018 г.
2. Государственные и муниципальные финансы: Учебник. / Мысляева И.М. – 2-е изд., перераб. и доп. – М: ИНФРА-М, 2017. – 360 с.
3. Отчет Национального банка РК, 2018 г
4. Концепция развития финансового сектора РК до 2030 г
5. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 5 октября 2018 г. <http://www.akorda.kz>
6. Дарибаева М.Ж. Развитие финансового рынка Республики Казахстан в условиях глобализации // Вестник КазНУ. Серия экономическая. №4 (98). 2017, С. 136

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

На протяжении 2019 года рынок жилой недвижимости по стране демонстрировал положительные тенденции. Так, зафиксирован общий рост спроса на жилье. По итогам наблюдений аналитической службы kn.kz, в первом квартале 2019 года на рынке жилья в главных городах страны наметились следующие тенденции: на квартиры в Нур-Султане и Алматы зафиксирован квартальный рост средних цен в пределах 1%, на квартиры Караганды рост цен достиг 2%. За год отмечается значительное удорожание жилья в городах Караганды и Алматы, тогда как в столице преобладало отрицательное ценовое колебание.

В городе Нур-Султан средняя цена за жилье составила 335, 6 тыс. тенге за квадрат, по отношению к предыдущему кварталу средняя цена выросла на 1%, по отношению к I кварталу 2018 года, напротив, зафиксировано снижение на 1,4%. Отмечается снижение объема предложение почти на 20%. Средняя цена за квартиру в целом находилась в районе 24 млн 282 тыс. тенге.

Район	Средняя цена, тг/кв.м	Изменения к IV кв. 2018 г.,%	Изменения к I кв. 2018 г.,%	Средняя цена за квартиру, тг
Алматы	321 400	0,9	-1,2	22 794 000
Байконур	315 500	1,2	-	23 367 000
Есиль	374 600	1,6	-1,2	29 291 000
Сарыарка	313 800	1,4	0,8	20 202 000
1-комн.	335 400	1,7	-0,9	12 922 000
2-комн.	324 200	1,3	-0,9	19 674 000
3-комн.	337 400	2,1	-0,4	30 372 000
4-комн.	366 800	-4,2	-8,1	47 538 000
5-комн.	384 600	-14,4	-5,5	79 434 000
Общее по г.Нур-Султан	335 600	0,8	-1,4	24 282 000

Платежеспособный спрос в I квартале 2019 года снизился по отношению к последнему кварталу предыдущего года. Однако за год значительный рост сделок купли-продажи жилья наблюдался в Алматы на 36%, в Нур-Султане – на 18%.

Отрицательная динамика цен в Нур-Султане объясняется значительным масштабом сдачи нового жилья и увеличением объемов предложения на фоне прошедшей выставки ЭКСПО. Рост жилищного строительства продолжился и в 2018 году. Однако статус столицы и регулярный прирост населения позволяет наращивать спрос в городе и держать цены в умеренной позиции.

За два месяца 2019 года количество сделок купли-продажи жилья в стране увеличилось на 17% по сравнению с аналогичным периодом 2018 года и составило 39,9 тысяч сделок, сообщает КС МНЭ РК. В феврале 2019 года количество зарегистрированных сделок купли-продажи жилья составило 20,04 тыс. и по сравнению с предыдущим месяцем увеличилось на 0,8%. Из всего количества совершенных сделок на индивидуальные дома приходилось – 4, 83 тыс. сделок, квартиры в многоквартирных домах – 15, 21 тыс. сделок. Лидерами по объемам сделок в феврале текущего года стали города Нур-Султан (3, 3 тыс.), Алматы (2, 99 тыс.) и Карагандинская область (1, 86 тыс.). Как известно девальвационные процессы прошлых лет оказали на рынок жилья негативное влияние, покупатель принял выжидательную тактику, надеясь на снижение цен, считают аналитики kn.kz.

Ситуация в экономике страны зачастую и задаёт тон ценам на рынке недвижимости. Последние годы ВВП страны растёт умеренными темпами вблизи 4%, что, с учётом неоднозначных ожиданий по инфляции, даёт основания полагать, что цены на рынке недвижимости в самом лучшем случае вырастут незначительно. При этом в целом экстраординарных изменений цен на рынке недвижимости при прочих равных условиях ждать не стоит, даже с учётом временно оживившихся рынок текущих госпрограмм.

Согласно актуальным данным КС МНЭ РК, цены на новое жилье с начала прошлого года выросли на 2,2%, на вторичное – на 1,7%. При этом независимые индексы демонстрируют некоторый рост в тенге и снижение в долларах США.

Так как национальная валюта по-прежнему нестабильна, а рост цен на нефть никак не отразился на благосостоянии населения, можно сделать вывод о том, что вложения в недвижимость остаются наиболее оптимальным вариантом для людей, имеющих достаточно средств, а также для людей, в первую очередь, имеющих потребность в жилье. То есть спрос на квартиры будет иметь место. Таким образом, рост цен на недвижимость в городах Казахстана продолжится умеренными темпами и в будущем году, а в столице рост цен возобновится. В связи с вышеизложенным рекомендации для покупателей, которые всегда ждут лучших времен, мечтают о снижении цен: хорошие варианты очень быстро раскупают, остается неликвидное жильё, и мечты остаются мечтами. Продавцам необходимо реально смотреть на ситуацию, ведь в основе продажи объекта, как правило, лежит житейская ситуация, которую нужно решать: кто-то уезжает, улучшает жилищные условия, инвестирует в недвижимость... Не надо ничего ждать, смотреть на доллар, слушать соседей с их подсказками. Если вы поднимаете цену – вы увеличиваете срок экспозиции объекта, что приводит к снижению покупательского интереса и спроса. Также не надо привязываться к курсу доллара, так как это путь к фиаско. Например, продавец, к которому впервые за полгода продажи обратился покупатель и предложил за однокомнатную квартиру 13 млн. тенге вместо 15, никак не может понять, сколько это в долларах. Динамичности рынка, отношениям между сторонами сделки мешает эта пресловутая привязка к доллару. У нас уже давно банки выдают ипотеку в тенге, зарплату граждане получают в тенге, причём здесь доллар? Давайте уже жить в тенговом измерении. Те люди, которые не смотрят на доллар, быстрее договариваются, совершают сделки и решают свои насущные вопросы.

Анализ рынка жилья в городах Нур-Султан, Алматы и Караганды показал рост средних цен как на первичном, так и на вторичном рынках жилья. При этом на столичные квартиры рост более сдержанный, что объясняется большими вливаниями новых жилых «квадратов» во время подготовки к международной выставке. Благодаря спросу и

повышенному вниманию к проведению ЭКСПО произошел искусственный рост цен 2017 года.

Тем самым рост прошлых лет на рынке столичного жилья компенсирован стабильностью в настоящем времени. Рост цен ожидается на первичном рынке жилья по мере завершения объектов. На вторичном рынке ожидается стабильность средних цен.

Основополагающими моментами для рынка в 2020 году будут продажи и «вторички» (в этом сегменте есть определенный стойкий интерес покупателя) это связано с тем, что цены на «вторичке» немного ниже «первички». Но и она тоже пользуется приоритетом у многих покупателей, желающих иметь хорошее жильё. Хочется отметить, что большая доля сделок идет на рынке первичного жилья благодаря определенным банковским продуктам. Продается как первичное жилье, так и вторичное. «Вторичка» расходуется по адекватным ценам. Кто-то уезжает, кто-то улучшает жилищные условия Ипотечное кредитование, в том числе и в рамках госпрограмм, также продолжит рост и обеспечит серьезную долю сделок на рынке.

Благодаря новым ипотечным программам сделки идут как на первичном, так и на вторичном рынках. Для определенной категории людей это большая поддержка. Если раньше была программа «7-20-25» только для «первички», то позже появилась «Баспана Хит», которая обеспечивает определенным количеством сделок и вторичный рынок.

**Тажигулова А.Ж., Матаев Ж.О.
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)**

ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕ ЖҮЙЕСІ ҰҒЫМЫ

Елімізде әр отбасы үшін баспаналы болу, әсіресе, өз меншігіне жеке тұрғын үй сатып алу аса қажетті әрі маңызды мәселе болып табылады. Қазақстан Республикасындағы тұрғын үйді дәстүрлі қаржыландыру жүйесі тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында посткеңестік тұрғын үйді қаржыландыру жүйесінің жалғасы сияқты болды. Яғни, мемлекеттік тұрғын үй салуға, сондай-ақ, тұрғын үй жағдайын жақсартуға, үй кезегіне тұрған адамдарға орталықтандырылған бюджеттік ресурстардан тегін бөліп беру жүзеге асырылды. Алайда нарықтық экономикаға қарай бет алған бұл жүйе өзінің тиімсіз екенін байқатты.

Құрылысты бюджеттік қаржыландырудың қысқаруы тұрғын үй құрылысын қаржыландыру көздерін өзгертті. Ендігі кезекте халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету, тұрғын үй сатып алудың негізгі көзі халықтың өз қаражаты болды. Мұның өзі банктердің кредит беру жүйесін түбегейлі өзгертті, себебі әлемдегі көптеген нарықтық экономикалық қатынастар дамыған елдерде тұрғын үй құрылысын қаржыландыру банктердің кредит беру жүйесімен тығыз байланысты болады. Тұрғын үй салу, әдетте, қомақты қаржыны керек етеді. Ондай қаржы әркімнің қолында бола бермейді. Міне, осындай жағдайларда халыққа тұрғын үй салу үшін ұзақ мерзімді несие қажет болады. Себебі, несие құнсызданудың (инфляцияның) әсеріне неғұрлым азырақ ұшыраумен, сондай-ақ, уақытында қайтарылуымен қамтамасыз етіледі. Тауарлық-материалдық құнды кепілдіктермен қамтамасыз етілетін ипотекалық несие дәл осы талаптарға жауап береді.

Көптеген шетелдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, дұрыс ұйымдастыру және саликалы мемлекеттік саясат жүргізу кезінде ипотека біртіндеп өзін-өзі қаржыландыру жүйесіне айналады, ал ол тұрғын үй нарығын қамтамасыз етеді және жұмыс істеуін айтарлықтай дәрежеде айқындайды. Бұл ретте, халықтың жаңа құрылысқа деген төлемге қабілетті сұранысын күрт кеңейту жанданады, құрылыс материалдарын, арнайы

техниканы шығару артады, жаңа жақсартылған сәулеттік жобалар пайда болып, экономиканың көптеген аралас салаларының жедел дамуы іске асады.

Ипотекалық несиелеу жүйесі екі бағытқа бөлінеді:

1. Шаруашылық субъектілері мен халыққа тікелей ипотекалық кредит беру;
2. Кредит беруге қосымша ресурстарды тарту мақсатында қайталама нарықта ипотекалық кредиттеуді сату.

Егер бірінші бағыт ипотекалық банктер арасында танымал болса, ал екінші бағытпен ипотекалық банктер кепілдік мүлік үшін салынған активтерді сатып алатын қорлар, банктер, қаржы компаниялары айналысады. Бұдан әрі жоғарыда көрсетілген активтер негізінде кәсіпорындар бағалы қағаздар шығарады. Өтімді бағалы қағаздар жылжымайтын мүлікпен қамтамасыз етілгендіктен, инвестиция көмегімен олар тұрақты табыс әкеледі.

Кейбір шетелде бірқатар қаржылық компаниялар үшін кепілгер мемлекеттің өзі болып табылады, ал ол өз кезегінде, осы компанияға деген клиенттің сенімін арттырады. Ипотекалық несиелеуде ипотека жылжымайтын мүлікке негізделеді.

Ипотеканы кепілге салынған мүлік иесінің қатысуынсыз беру немесе қайта ресімдеу мүмкін емес. Бұл жағдайда ғимарат ипотекасы құрылыс салынатын жер телімі ипотекасымен бірге ресімделеді. Қазақстанда нормативтік-құқықтық база әзірленуде, ол жылжымайтын мүлік пен жер телімі бойынша операцияларды реттеп отыратын болады.

Қазақстан Республикасының «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» (1995 жылғы 23 желтоқсандағы № 2723 Заңы) заңнамасында, ипотека деп жермен, пайдалану құқығына ие жер телімімен тікелей байланысты кәсіпорындар, құрылыстар кепіл болып табылатын операциялар ұғынылады. Ипотекалық несиелеу бойынша мәмілелер жасау кезінде, бәрін заң бойынша ресімдеген өте маңызды, өйткені жылжымайтын мүлікті немесе шаруашылықты иелену туралы заң талап етеді. Осы Заңда жылжымайтын мүлік ипотекасы (ипотека) – кепілге берілген жылжымайтын мүлік немесе ондағы үлесі кепіл берушінің немесе үшінші тұлғаның иелігі мен пайдалануында қалатын кепіл түрі; ипотекалық ұйым – қызметінің айрықша түрі осы Заңда көзделген қызмет болып табылатын заңды тұлға; ипотекалық шарт – тараптардың негізгі міндеттемені қамтамасыз етуде ипотеканы белгілеу туралы келісімі; ипотекалық қарыз – жылжымайтын мүлік ипотекасымен қамтамасыз етілген банк қарызы деген түсіндірме бар [1].

Кәсіпорынды ипотека үшін салған кезде кәсіпорынның барлық мүлкі, оның ішінде, негізгі қоры мен қаражат айналымы, заңмен қорғалмаған басқа да құндылықтар кепілге кіреді.

Қозғалмайтын мүлік кез келген мемлекеттің активтерінің маңызды бөлігін сипаттайды, ал ипотекалық капитал нарығы экономиканың барлық аяларына маңызды әсер етуі мүмкін. Кепіл объектісі ретінде қозғалмайтын мүлік артықшылығы, орынның тұрақтылығымен, сонымен қатар оның көтерілуге беталыстармен жоғары және тұрақты бағасымен түсіндіріледі. Қозғалмайтын мүліктің физикалық сипаттамалары, объектіні кепіл берушінің иелігінде және пайдалануында қалдыруға көмектеседі. Ипотекалық несиелеу тәртібі кепілге алынған мүліктің сақталуын қамтамасыз етеді, банк-кредиторға несиелік ресурстарды ұзақ мерзімді тарту үшін экономикалық базаны құруға көмектеседі.

Қазіргі таңда қаржы нарықтық интеграциясының және ипотека арқылы қозғалмайтын мүлік нарығының қажеттілігін түсіну, қаржыгерлер, банкирлер, заңнамалық және орындаушылық билік өкілдері, сондай-ақ, ипотеканың дамуын қадағалайтын, оған нақты сенетін қарапайым азаматтар шеңберінде нақты орын алады.

Қазіргі кезде ипотека дәстүрлі дамыған экономикасы бар дамыған мемлекеттерде де, бастаушы нарықтары бар дамушы мемлекеттерде де қолданылады. Дамушы елдердегі ипотеканың қалыптасуына және қызметіне экономикалық, саяси, географиялық және кадрлық факторлар әсер етеді.

Ипотеканың дамуын тежейтін негізгі факторлар: саяси және экономикалық тұрақсыздық; инфляциялық процестер; мемлекеттік бюджет дефициті; шаруашылық

процестердің өзара төлемсіздігі; құқықтық қатынастарды реттейтін нормативтік базаның жоқтығы; ипотекалық несиелеу сұрақтары бойынша тұрғындардың жеткіліксіз білімі.

Әртүрлі мемлекеттер заңнамасында бекітілген құқықтық формалардың, құралдардың және әдістердің әр түрлілігін есептей отырып, барлық заңнамалық жүйеде негізгі орынды меншік құқығы және оның кепілінің әдістері алады. Бұл құқықты өткізу әдісі ретінде ипотека қолданылады. Сондықтан көптеген зерттеушілер ипотеканы, заңды қатынастарды, әсіресе, ипотекалық несиені алу мақсатымен ақша айналысын орындауды қамтамасыз ететін кепіл түрлілігін сипаттайтын категория ретінде қарастырады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» 1995 жылғы 23 желтоқсандағы №2723 Заңы.
2. С.Б. Мақыш Банк ісі: оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2009. – 552 б.
3. Банк ісі: Оқулық // Жалпы ред. басқарған Ғ.С. Сейтқасымов. – Астана. – ҚазЭҚХСУ: БПО, 2009. – 586 б.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Құсайынов А.Қ.	ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ.....	3
Шадиева Н.Х.	РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ЛАТЫН ӨЛПБИ.....	4
Забудская Я.Л.	АНТИЧНОСТЬ И СОВРЕМЕННАЯ КУЛЬТУРА: ЛИТЕРАТУРА И КИНО.....	8
Касимов А.А.	РЕЙДЕРСТВО: ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ. ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА...	11
Құрманбаева М.Ж.	ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	14
Кемайкина Т.Н.	СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРИЕМНОЙ СЕМЬИ: ОПЫТ КАЗАХСТАНА.....	17
Дәулетханова Ж.Д.	ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ.....	20

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Абдиркенова А.К.	ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА СТУДЕНТТЕРГЕ МЕДИАБІЛІМ БЕРУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	25
Абдрашитова Т.А.	ИЗУЧЕНИЕ И КОРРЕКЦИЯ СМЫСЛОВОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ ЗАВИСИМЫХ ОТ ПСИХОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ.....	27
Абдрашитова Т.А., Сливкина Н.	СИНДРОМ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ КАК ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИИ.....	31
Бақыт А.Б.	МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИ ТЫНЫҒУЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	34
Болатбекова Н.Ж., Бабақай С.	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	37
Болатбекова Н.Ж., Ерболаева А.А.	БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ ТИІМДІЛІГІН АНЫҚТАУ.....	39
Болатбекова Н.Ж.,	ОҚУШЫНЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ	

Қамзе Ә.	ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	40
Болатбекова Н.Ж., Нуртазина Ж.А.	ТӘРБИЕШІНІҢ ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛЫҚ - КӘСІБИ САПАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	42
Зубайраева З.А., Габбасова Ы.Т.	ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ....	44
Зубайраева З.А., Кемелбаева Р.А.	ОТБАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК ТӘРБИЕСІНІҢ НЕГІЗГІ ЖОЛДАРЫ.....	47
Зубайраева З.А., Шокубасова М.А.	ОҚУШЫЛАРДЫ ОҚУ ҮРДСІНДЕ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ.....	50
Ибраева Г., Жумақанова Р.А.	БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДЫҢ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	52
Изакова А.Т.	ОСНОВЫ ПРОГРАММЫ «ТАЛАНТ-МЕНЕДЖМЕНТ» В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	56
Купешова С.Т., Мейрханова Е.Т.	ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ ОРИЕНТАЦИЮ ВЫПУСКНИКОВ ШКОЛ.....	59
Құрманбаева М.Ж., Құнанбаева М.Н.	ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ.....	61
Муликова А.С., Жалғасбек А.Ә.	ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МАМАНДЫҚ ТАҢДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	64
Наркозиев А.К., Аязбаева А.Т.	ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ- ПСИХОЛОГОВ.....	67
Нығманова Н.Т., Әбдіраман Н.Т.	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МЕДИАҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ - АҚПАРАТТЫҚ ЗАМАННЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕСІ.....	70
Оқай А., Шәріп А.	МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	72
Оқай А., Елеукулова А.Д.	МУҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ – НӘТИЖЕЛІ БІЛІМ БЕРУДІҢ КЕПІЛІ.....	75
Оқай А., Жалғасова А.Ә.	ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	77
Омарова С.М., Айтымова А.Т.	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ.....	79
Оспанова Я.Н.	ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ ЛИДЕРОВ СТУДЕНЧЕСКОГО	

	САМОУПРАВЛЕНИЯ.....	81
Рахимғалиева П.С.	СТУДЕНТТЕРДІ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТКЕ БЕЙІМДЕУДІҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	84
Сарсекеев Б.С.	К ПРОБЛЕМЕ ОБНОВЛЕНИЯ ШКОЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	87
Сеңкібаев С.Т., Мусина А.Д.	ОҚУШЫНЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ІС- ӘРЕКЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	89
Серикбаева Н.Б.	БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ МЕДИАМӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	92
Утегенова Б.М.	ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ.....	94

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР: ТАРИХ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, ФИЛОСОФИЯ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ: ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ, СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ

Аубакирова Қ.Ш.	ҚАЗАҚСТАНДА АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ӨНІМДЕРІН ӨНДЕЙТІН КӘСПОРЫНДАРДЫҢ ДАМУЫ (XIX ғ. II жарт.-XX ғ. басы).....	98
Ахметов Қ.Ә.	РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ Өңір ТАРИХЫ ТУРАЛЫ.....	100
Габитов Т.Х.	ПРОЦЕСС ОБРАЗОВАНИЯ И РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В КАЗАХСТАНЕ.....	103
Ғалымжанов Б.Ғ.	МӘШҒҮР ЖҮСІП МҰРАЛАРЫНДАҒЫ МӘңГІЛІК ЕЛ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ.....	106
Еслямова А.З.	XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ҚАЗАҚ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕГЕН ОРЫС ҒАЛЫМДАРЫ (АҚМОЛА ОБЛЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	109
Зейнуллин Р.Б.	ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ БАҒДАРЫ РЕТІНДЕ.....	111
Кемайкина Т.Н., Терехова А.Г.	ПОНЯТИЕ СПЛОЧЕННОСТИ УЧЕНИЧЕСКОГО КОЛЛЕКТИВА	114
Мажиденова Р.М.	ФИЛОСОФИЯ КАК ПОИСК МУДРОСТИ.....	116
Мухамбетова К.А., Ливчан К.В.	ЦЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ:	119

	ОПРЕДЕЛЕНИЕ, СТРУКТУРА И КЛАССИФИКАЦИЯ.....	
Сулейменова Г.Б., Бухарбаев Е.С., Хаук А.А.	ВОССТАНОВЛЕНИЕ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА ВО ВРЕМЯ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ.....	121
Турсунова Б.Ж.	ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАНТТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БЕЙІМДЕЛУІ: ТІЛ МӘСЕЛЕСІ.....	125
Шагирбаева Б.К.	ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ – ҰЛТТЫҢ КҮРЕТАМЫРЫ.....	128

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ФИЛОЛОГИЯСЫ

КАЗАХСКАЯ И РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ

Абдрахманова А.Е.	СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПЛЕОНАЗМ....	131
Алиева А.М., Убайдуллаева Г.Ж.	ДИСКУРС-АНАЛИЗ КАК ОСНОВНОЙ МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРСОНАЛЬНОГО БРЕНДИНГА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ.....	133
Байгарина Г.П.	«УМОЛЧАНИЕ» В МЕСТОИМЕННОМ ПРЕДСТАВЛЕНИИ.....	137
Байтанасова Қ.М.	ӘДЕБИ ТАЛДАУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.....	139
Бақытжан А.Н., Жапанова М.Е.	ПСИХОЛОГИЗМ В РАССКАЗАХ А.П. ЧЕХОВА.....	144
Власова Г.И.	ОБРАЗ КАЗАХСТАНА В ТВОРЧЕСТВЕ БАХЫТА КАИРБЕКОВА.....	148
Дәуренбекова Л.Н., Жайлауов Н.	Б. СОҚПАҚБАЕВТЫҢ «МЕНИҢ АТЫМ ҚОЖА» ПОВЕСІ МЕН ФИЛЬМІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	150
Жумсакбаев А.Т.	ИЗУЧЕНИЕ АУЭЗОВСКОЙ ДРАМЫ ПО КЛАССИФИКАЦИИ РЫМГАЛИ НУРГАЛИ.....	152
Кривошапова Т.В.	«СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ» В КНИГЕ О. СУЛЕЙМЕНОВА «АЗ И Я».....	155
Куракбаева Ж.А., Жапанова М.Е.	МОТИВ «ЖИЗНИ» И «СМЕРТИ» В МАЛОЙ ПРОЗЕ В.М. ГАРШИНА: АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	159
Мамаділ Қ.А.	ТАРИХИ ЛЕКСИКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІНЕ.....	162
Нұрбанова А.Қ.	ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ТІЛДІК ҚЫЗМЕТІ.....	167
Райнбекова Г.С., Муслимбекова З.Т.	АҢЫЗДАРДАҒЫ ХАНДАР БЕЙНЕСІНІҢ ТАНЫЛУЫ.....	169

Треблер С.М.	АНИМАЛИСТИЧЕСКИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМЫ КАК НАЦИОНАЛЬНЫЕ МАРКЁРЫ.....	174
Шормақова А.Б., Кайркулова Э.С.	АЛАШ БІЛІМПАЗДАРЫНЫҢ ТІЛ МЕНҒЕРТУДЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСТАНЫМЫ.....	177

ШЕТЕЛ ФИЛОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ АУДАРМА ІСІ

ИНОСТРАННАЯ ФИЛОЛОГИЯ И ПЕРЕВОДЧЕСКОЕ ДЕЛО

Аренова Г.У., Исина Д.	АНАЛИЗ ПЕРЕВОДА ЛЕКСИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ДЖОРДЖА Р.Р. М АРТИНА «ИГРА ПРЕСТОЛОВ»	182
Ақат Н.	ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНЛЕГІ СӨЙЛЕМНІҢ ТҮРЛЕРІ.....	184
Алипбекова Л.У., Салқымбай Н.	АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АНИМАЦИЯЛЫҚ ФИЛЬМ МӨТІНДЕРІН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	186
Ахметбек М.	ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ АФОРИЗМДЕРІНІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАРЫ.....	189
Vaimurzayeva Z.B.	THE USAGE OF COLLOQUIAL SPEECH AND STYLISTICALLY LOW LEXIS IN ENGLISH POLITICAL DISCOURSE.....	191
Байгара А.Е., Устелимова Н.А.	INTERACTION OF LANGUAGE AND CULTURE IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS.....	194
Байтурина У.К.	ТИПОЛОГИЯ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ОШИБОК ПРИ ПЕРЕВОДЕ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ПРЕССЫ.....	196
Волкова Л.В., Жақан Т.Б.	ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НОВЫХ ТЕРМИНОВ.....	198
Давлетова С.Е., Әмірова Л.Б.	АҒЫЛШЫН ТІЛІ ИДИОМАЛАРЫН АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ.....	200
Давлетова С.Е.	АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖІКТЕЛУ ТҮРЛЕРІ.....	203
Демидкова Н.И., Митяева М.И.	РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ВРЕМЯ» В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ.....	207
Демидкова Н.И., Соколова А.С.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГРУППОВОЙ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	209
Дюсекенева И.М., Джартыбаева А.Ш.	ЗАИМСТВОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ФОРМЕ СЛОЖНЫХ СУБСТАНТИВОВ (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА).....	211

Евсеев В.С.	СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПЛАНИРОВАНИЮ И РЕАЛИЗАЦИИ НАУЧНЫХ ПРОЕКТОВ.....	214
Загатова С.Б., Шакен К.Н.	ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОЦЕССУ ПЕРЕВОДА.....	216
Ильясова А.У., Маутова К.	НЕТОЧНОСТИ ПЕРЕВОДА В НАЗВАНИЯХ ФИЛЬМОВ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ ЯЗЫК: ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ПЕРЕВОДА ИЛИ ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ЭФФЕКТ.....	218
Ильясова А.У., Аренова Г.У., Никифорова М.С.	МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ...	221
Ильясова А.К.	ФРАНЦУЗ ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФАТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУ.....	225
Ispergenova A.K., Bulatbaeva K.N.	TECHNIQUES FOR ENRICHING THE GRAMMATICAL STRUCTURE OF SPEECH BASED ON SYNTACTIC SYNONYMS.....	228
Каиркенова А.С., Аязбаева А.М.	TRANSLATION AS A MEANS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN SECONDARY SCHOOL.....	231
Kalmazkova D.T.	EFFECTIVENESS OF INNOVATIONS' COMMERCIALIZATION: UNIVERSAL INDICATORS OF EVALUATION.....	235
Кайназарова Г.Ш., Меркулова Е.П.	ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ.....	237
Никольшина Н.В., Султанова А.А.	СТРЕМЛЕНИЕ К КРАТКОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	239
Оштанова М.С., Сәруар М.М.	АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ТЫҢДАЛЫМ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ	241
Оштанова М.С., Нұрғали А.М.	АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ДАМУДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ.....	244
Оштанова М.С., Муратқали Т.	ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛЫРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫП ҮЙРЕНУ БИНАСЫН КӨТЕРУ.....	248
Сагингалиева М.А.	ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОНЯТИЙ «ФРАЗЕОЛОГИЗМ» И «ИДИОМА» В АНГЛИЙСКОМ, КАЗАХСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ.....	251
Сиренова Б.А.	КЛЮЧЕВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ.....	254
Сулятецкая Н.Л., Пескова В.В.	ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПЕРЕВОДА КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ИГРЫ	

	«THE WITCHER 3: WILD HUNT»).....	256
Темиргалиева Г.К.	ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУҒА БОЛАТЫН ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТІҢ ҮЛГІЛЕРІ.....	259

ҚҰҚЫҚТАНУ

ПРАВО

Абельдинов А.С., Адилова А.А.	ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАСЛЕДОВАНИЯ ПО ЗАВЕЩАНИЮ.....	262
Альмухамбетов Ж.Н.	САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТАНУ БОЛАШАҒЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	264
Амерханов Р.А., Утепов Д.П., Абзелов А.А.	ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ДАННЫХ АВТОМОБИЛЯ ПРИ УСТАНОВЛЕНИИ ВРЕМЯ, МЕСТО И ОБСТАНОВКИ ДОРОЖНО- ТРАНСПОРТНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ.....	267
Жумабаев Е.Ж.	КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	273
Инкарбеков А.У.	К ВОПРОСУ ОБ ОБЕСПЕЧЕНИИ ПОТЕРПЕВШЕМУ ВОЗМОЖНОСТИ ПОЛНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНАДЛЕЖАЩИХ ЕМУ ПРАВ.....	275
Ищанова А.У., Калымжанова А.Н.	ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ТРУДОВЫЕ СПОРЫ: ПРАВОВАЯ КОНСТРУКЦИЯ ДЛЯ РАССМОТРЕНИЯ.....	278
Калбаев Н.Е.	НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПО ПРИМЕНЕНИЮ СТАТЬИ 31 ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА.....	283
Канафина Г.А., Жамалбеков Р.Ж.	ВОПРОС О СОКРАЩЕНИИ РАБОЧЕГО ВРЕМЕНИ В КАЗАХСТАНЕ.....	287
Крушинская Е.В., Далабаева К.М.	ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АРЕНДЫ ЗДАНИЙ И СООРУЖЕНИЙ.....	289
Крушинская Е.В., Потапчук А.	ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ В МУСУЛЬМАНСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ.....	291
Ксеубаева Л.А., Алибекова А.М.	КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫН АЛДЫН АЛУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	294
Мәулен Б.М., Журунова М.К.	ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ ОН СЕГІЗ ЖАСҚА ТОЛМАҒАНДАР ЕҢБЕГІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	297
Мусынова Г.Е.,	ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ЖАЛПЫ НЕГІЗДЕРІ МЕН	

Кумаева А.	ҚАҒИДАЛАРЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫН САҚТАУДЫҢ МАҢЫЗЫ	300
Мусеева Д.Н., Алибекова А.М.	О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНСТИТУТА УСЛОВНО-ДОСРОЧНОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ.....	303
Мұқажанов Қ., Канафина Г.А.	ЖЕРГЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	305
Мұқамеджан Т.Ә., Журунова М.К.	ЖҰМЫСКЕРЛЕРДІҢ ДЕМАЛЫС АЛУ ҚҰҚЫҒЫН РЕТТЕЙТІН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НОРМАЛАРДЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ	307
Тажибаева А.К., Журунова М.К.	ЕҢБЕК САЛАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІКТІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ РЕТТЕУ	311
Тортаева А.Э., Хабибулина Р.	О МЕРАХ ПО УСИЛЕНИЮ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ, УКРЕПЛЕНИЮ ДИСЦИПЛИНЫ И ПОРЯДКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ И ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ.....	314
Бдырысов Қ.З.	Ж.М. ӘБДІЛДИН - ҚАЗАҚСТАН ПАРЛАМЕНТАРИЗМІН КЕЛБЕТТЕУШІ БЕЛСЕНДІ ОЙШЫЛ.....	317

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚАРЖЫ

ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ

Берстембаева Р.К., Тлеужанова Д.А.	ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ КОНТРОЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ.....	321
Дәулетханова Ж.Д., Акпаев А.Е.	ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ІМРАСТ-ИНВЕСТИРОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	323
Жүкібай М.Ы.	ПРОЦЕСС ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СОБСТВЕННОСТИ – ПУТЬ К ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЫНОЧНОГО ХОЗЯЙСТВА.....	328
Исмаилова А.С., Курманова Д.С.	АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ.....	333
Мажитова Б.Б., Макашева А.К.	ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИИ В РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА.....	336
Мажитова Б.Б., Сейдихан А.Р.	ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ ДЕНЕЖНО- КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ.....	338
Мажитова Б.Б., Шишкова Е.А.	МЕХАНИЗМ УПРАВЛЕНИЯ ЛИКВИДНОСТЬЮ И КОЭФФИЦИЕНТЫ ЛИКВИДНОСТИ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА...	341
Назарова У.И., Кулумбетова Л.Б.	ДИНАМИКА ЭКО-ИННОВАЦИЙ КАК ЭЛЕМЕНТ	345

	ФОРМИРОВАНИЯ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ.....	
Оспанова А.С.	МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ В КОНТЕКСТЕ БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	347
Сембиева Л.М., Жагыпарова А.О.	ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ.....	351
Тажбенова Г.Д., Мельдебекова А.Д., Ералиева А.	ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ В КАЗАХСТАНЕ.....	356
Тажигулова А.Ж., Матаев Ж.О.	ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕ ЖҮЙЕСІ ҰҒЫМЫ.....	358

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Жалпы редакциясын басқарған А.Қ. Құсайынов. – Нұр-Сұлтан: Еуразия гуманитарлық институты, 2019. – 370 б.

Современные проблемы гуманитарных и социальных наук: Материалы международной научно-практической конференции / Под общей редакцией А.К. Кусаинова. – Нур-Султан: Евразийский гуманитарный институт, 2019. – 370 с.

Редактор: Аязбаева А.Т.
Компьютерная верстка: Сыздыкова А. С.
Ответственный за выпуск: Ахтаев У.Е.

Сдано в набор 20.11.2019 г. Подп. В печать 29.11.2019 г. Формат 60x84/8
П.л. 46,25 Усл. п. л. 42,92 Уч.-изд. л. 23,13
Тираж 300 Заказ 31

Отпечатано в Филиале АО «ЦНТИ» в г. Нур-Султан: 010008,
г. Нур-Султан, р-н Алматы, ул. Пушкина, 15